

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 85

Sayı: 304

Aralık 2021

ANKARA - 2021

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

KOÇAK, ÖZDEMİR - BAYTAK, İSMAİL - ESEN, ÖMÜR: Büyük Menderes Nehri Havzasının Doğusunda MÖ II. Bin Yıla Ait Hilal Biçimli Tezgah Ağırlıkları (Bir Grup Piramidal Ağırlıkla Beraber).....	713
ÖZGÜL, OKTAY: Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri	781
DOĞAN, NAGİHAN: Hulefâ ve Ulemâ Arasında Bir Rekabet ya da İş Birliği Alanı Olarak Savaş İdaresi (2-3/8-9. Yüzyıllar)	819
ULUSKAN, MURAT: Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar (1526-1566)	849
KIRIMLI, HAKAN: Geray Hanedanının Osmanlı Devleti Topraklarında Kalan Maddi İzleri.....	889
KURT, BURCU: The Ottoman State Between Urban Space and Environment: Preserving the Drinking Water of Istanbul	933
ERASLAN, CEZMİ: On the Similarity of Colonialist Policies Implemented Against the Ottoman Empire and the Far East: The Bargains Over Korea After the Shimonoseki Agreement	967
URHAN, VAHİT CEMİL: Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)...	991
ERASLAN, ZEKİ: Cumhuriyet Türkiye'sine Geçiş Sürecinde Şûrâ-yı Devlet.....	1025
TEMİZER, ABİDİN: The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey	1073

Kitap Tanıtma:

DİNÇ, FASİH: T u b a Y ı l d ı z, <i>Gelenegin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzîler ve Mârinîler</i>	1105
BİLİCİ, FARUK: Z e y n e p B o s t a n, <i>Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi</i>	1109
GÜÇLÜ, YÜCEL: İ z z e t B a h a r, <i>İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve "Yahudi Meselesi"</i>	1111
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1123
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	1127

BELLETEN

BelleTen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 85 - Sayı/Issue: 304 (Aralık / December 2021)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Doç. Dr. Ahmet KILINÇ	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

www.belleTen.gov.tr • belleTen@ttk.gov.tr

Aralık-December 2021 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (AHCI), America: History And Life,

Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts,

Turkologischer Anzeiger, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

O. Özgül, “Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri”, Çizim: XIV, s. 802.

Baskı/Printed by

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj Sanayi Ticaret Ltd. Şti.

Sebze Bahçeleri Cad. Arpacıoğlu İş Hamı No:95/1 İskitler/Ankara

Tel : (0312) 341 10 24 – Fax : (0312) 341 30 • www.salmat.com.tr

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 85 Sayı/Issue: 304 (Aralık/December 2021)

Hakemler Listesi/Referees List

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut Ertan GÖKMEN (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Hilal KAZAN (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Fazilet KOÇYİĞİT (Amasya Üniversitesi)

Doç. Dr. Belkıs KONAN (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeynep TARIM (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Erkan TURAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)

Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Doç. Dr. Bülent YILDIRIM (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Derya YILMAZ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

BELLETEN

Cilt/Volume: 85

Aralık 2021

Sayı/Issue: 304

Büyük Menderes Nehri Havzasının Doğusunda MÖ II. Bin Yıla Ait Hilal Biçimli Tezgah Ağırlıkları (Bir Grup Piramidal Ağırlıkla Beraber)*

Özdemir Koçak** - İsmail Baytak*** - Ömür Esen****

Öz

Afyonkarahisar’ın güneybatısında Menderes Nehri’nin ilk kaynaklarının çıktığı Dinar çevresinden Acıgöl kesimine doğru uzanan alanda tarafımızdan tekstil üretimine işaret eden çok sayıda buluntu tespit edilmiştir. Bunlar arasında büyük kısmı hilal biçimli, bir kısmı da piramidal şekilli olan ve çoğunlukla MÖ II. bin yıla tarihlenen tezgah ağırlıkları bölgedeki üretim ve ekonomik gelişmelerle ilgili referans teşkil etmektedir. Bu havzayı çevreleyen Yakaköy Kocahöyük, Dazkırı Ağılların Önü, Evciler Kocahöyük

* Araştırmalarımız Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Dinar Belediyesi ve Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Bu kurumlara ve yetkililerine teşekkür ederiz. Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü: “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2013-2014 Yılları Arkeolojik YüzeY Araştırmaları” (Proje no: 10401008); “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015-2016 Yılları Arkeolojik YüzeY Araştırmaları” (Proje no: 15401006); Türk Tarih Kurumu, “Afyonkarahisar İli ve İlçelerinde ve Uşak İli Sivash İlçesinde YüzeY Araştırması”; Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü: “Göller Bölgesi Antik Dönem Yol Güzergahları/Haritalandırma Çalışmaları” (Proje no: EDB.18.003).

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, okocak@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-2284-0441 DOI: 10.37879/belleten.2021.713

*** Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır/TÜRKİYE, ismail.baytak@dicle.edu.tr ORCID: 0000-0003-4740-3504

**** Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığı, Konya/TÜRKİYE, omuresen@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-2775-6601

Makale Gönderim Tarihi: 08.10.2020 - Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

ve Dinar Dikici Höyük gibi yerleşmelerin MÖ II. bin yıla tarihlenen tekstil ağırlıkları ile seramik buluntularının yoğunluğu, konumları ve başta Yakaköy Kocahöyük olmak üzere bu dört büyük iskanın 10-16 hektar aralığında geniş alanlara yayılmasından yola çıkarak bunların ekonomik veya belki de siyasi yönden dönemlerinin ana merkezleri olabilecekleri düşünülebilir. Bu yerleşmeler arasında hilal biçimli ağırlıklarının en yoğun olarak görüldüğü Yakaköy Kocahöyük aynı zamanda 16 hektarın üzerine çıkan genişliği ve 14 m'lik mevcut yüksekliğiyle ön plana çıkmaktadır. Burada diğerlerine göre çok daha fazla tezgah ağırlığı tespit edilmiştir ancak havzayı çevreleyen diğer yerleşmelerde de hilal ya da piramidal ağırlıklara rastlanması bu kesimde tekstil üretiminin genel anlamda yaygın bir şekilde yapıldığına işaret eder. Bu çevrede tespit ettiğimiz ağırlıklar aynı zamanda MÖ II. bin yılın ilk çeyreğine ait yazılı belgelerde sözü edilen tekstil üretimi ve bölgeler arası ticaret kapsamında değerlendirilebilir. Dikici Höyük üzerinden Ağılların Önü yerleşmesine doğru uzanan tarihi doğal yol güzergahı söz konusu ticari faaliyetler için uygun bir zemin oluşturmuş olmalıdır. Bunun yanında mevcut hilal biçimli ağırlıkların birbirine yakın form özellikleri vermesi üretimdeki organizasyon veya merkezi bir üretim anlayışının da işaretleri sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Yakaköy Kocahöyük, Dikici Höyük, hilal biçimli ağırlıklar, tekstil üretimi, MÖ II. bin yıl, Büyük Menderes

Crescent-Shaped Loom Weights of the 2nd Millenium BC Found in the East of Büyük Menderes (Meander) River Basin (With a Group of Pyramidal Weights)

Abstract

Many findings indicating textile production have been detected during surveys in the area extending from Dinar to the Acıgöl section, from where the first springs of the Büyük Menderes River originated, in the southwest of province Afyonkarahisar. Among them, loom weights, most of which are crescent-shaped, some of them pyramidal shaped and mostly dated to the 2nd millennium BC, constitute a reference for production and economic developments in the region. Starting from the point that locations of these four major settlements such as Dazkırı Ağılların Önü, Evciler Kocahöyük, Dinar Dikici Höyük and especially Başmakçı Yakaköy Kocahöyük which surround this basin, spread to large areas of 10-16 hectares, and the loom weights and ceramics dating back to the 2nd millennium BC are intense, it can be thought that these areas may have been the main centers of their time economically or politically. Among these settlements, Yakaköy Kocahöyük, where the crescent-shaped loom weights are the most intense, also stands out with its spread over 16 hectares and current height of 14 m. Here, much more loom weight has been detected than others; however, the fact that crescent-shaped or pyramidal weights are found in other settlements surrounding

the basin indicates that textile production is generally common in this section. Loom weights determined in this area can also be evaluated within the scope of textile production and interregional trade mentioned in the documents of the Assyrian Trading Colony age of the first quarter of the 2nd millennium BC. The historical natural road that extends from Dikici Mound towards Ağılların Önü Mound should have set a suitable ground for the commercial activities in point. In addition, the fact that the current crescent-shaped loom weights having similar form features can also be considered as signs of the organization in production or the conception of a central production.

Keywords: Yakaköy Kocahöyük, Dikici Mound, crescent-shaped weights, textile production, 2nd millenium BC, Menderes River

Giriş

Afyonkarahisar'ın güneybatısında Dinar ilçe merkezinin batısından Acıgöl'e doğru uzanan alanda 2013-2016 yılları arasında çalışmalar yapılmıştır (Harita 1)¹. Bu çalışmalar sırasında çok sayıda *hilal biçimli ağırlık* ve az sayıda *piramidal ağırlık* tespit edilmiştir. Hilal biçimli olanlarını MÖ II. bin yıla tarihleyebileceğimiz bu ağırlıklar bölgenin üretim ve ticaret faaliyetlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır². Bu çalışmamızda sözü edilen 4 araştırma sezonunda, bölgede yüzeyde tespit ettiğimiz buluntular değerlendirilecektir.

Araştırma yaptığımız alan Büyük Menderes Nehri havzasının doğusundadır ve kabaca bir dörtgeni andırmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğuda Bozdağ, Işıklı Göl ve Akdağ, güneydoğu ve güneyde Söğüt Dağı ve Acıgöl, batıda Beşparmak Dağı

- 1 Ö. Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivahlı İlçesi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXII/1, 2015, s. 355 vd.; Ö. Koçak- H. G. Küçükbezi- R. Kızılgut, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIII/1, 2016, s. 21 vd.; Ö. Koçak- M. Bilgin- H. G. Küçükbezi, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIV/1, 2017, s. 233 vd.; Ö. Koçak- Ö. Esen- S. Bülbül, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2016 Yılı Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXV/2, 2018, s. 355 vd.
- 2 Afyonkarahisar çevresi günümüzde Türkiye'nin önemli küçükbaş hayvancılık merkezlerinden biridir. Burada 1991 yılında bir milyonun üzerinde küçükbaş hayvan mevcudu vardı. Bk. A. Özçağlar, "Türkiye'de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 4, 1995, s. 35, 47. 2016 yılında bölgede yaklaşık 620.000'i yerli koyun olmak üzere toplam 770.000 civarında küçükbaş hayvan vardır. Bk. *Afyonkarahisar İli Tarımsal Yatırım Rehberi*, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi, Ankara 2019. Ziraî makineleşmenin yaygınlaştığı 1960 yılından önceki Türkiye'de birçok bölgede yün üretildiği görülür. Bk. A. W. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", *Ex Oriente Lux*, 42, 2010, s. 169.

tarafından çevrelenen bu alanın kuzeydoğusunda Dinar ilçe merkezi çevresinden Işıklı Gölü'ne doğru Büyük Menderes Nehri'nin ilk kaynakları uzanır (Harita 1). Bu alanda Dinar ilçesinin güneybatı yarısı ile Evciler, Başmakçı ve Dazkırı ilçeleri yer alır. Bu havzayı çevreleyen ve diğerlerine göre daha büyük olan dört büyük yerleşme vardır. Bunlar: Dinar Dikici Höyük, Evciler Kocahöyük, Dazkırı Ağlların Önü ve Başmakçı Yakaköy Kocahöyük'tür. Kapladıkları alanın büyüklükleri, çevrelerinin zirai açıdan uygun şartlara sahip olması ve üzerlerinde en erken dönemlerden itibaren hemen hemen kesintisiz iskan izleri veren bu yerleşmeler buldukları havzanın önemli merkezleri olmalıydı. Bunlarda dikkat çekici bir özellik de her birinin üzerinde diğer dönemlere göre MÖ II. bin yıla tarihlenen buluntuların çok daha fazla tespit edilmesiydi.

2. Tekstil Üretimi ve Ticareti

Anadolu'da dokumanın tarihinin Neolitik Çağa kadar gittiği bilinmektedir³. İlk dokumalar keten gibi bitkisel liflerden üretilmiş, Kalkolitik Çağ'da ise dokumada koyun ve keçi yünü kullanılmaya başlanmıştır. Dokuma ürünlerine olan ihtiyaç bunların ticarete de önemli bir yer kazanmasına neden olmuş, zamanla yün işlenmesi ve elbise üretiminde yeni teknolojiler ve aletler kullanılmaya başlanmıştır⁴. Dokumalar: giysi, ölünün vücudunun örtülmesi, çuval üretimi, ticaret ve saklama kaplarını örtmek için kullanılmaktadır⁵.

Ürünlerin büyük ölçekte hareketliliği İlk Tunç Çağ'da (İTÇ) organize bir sistem içerisinde yürütülmeye başlanır⁶. MÖ IV. bin yılın sonu ve III. bin yılın başlarında

3 Ç. Maner, "Anadolu'da Dokuma Devrimi Neolitik Çağ'dan Demir Çağı'na Yünün Tarihi ve Maddi Değeri", *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi, Sof*, Koç Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 43-63; E. J. W. Barber, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, Princeton, 1991; Ö. Tütüncüler, *M.Ö. 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 33.

4 Dokumacılıkla ilgili olarak mezarlarda, saray ve evlerde ele geçen buluntular tezgah ağırlıkları, ağırsak, iğne, kirmen, makara, fırça, tarak, bız, sivri uçlu aletlerdir. Bkz. Maner, agm., s. 43, 46; Štolcová-Grömer 2010, s. 10. Ebla'da hammadde öncelikle yün (siki) idi, ama keten de (gada) belirgindi. Buradaki dokumalar muhtemelen çoğunlukla tezgah ağırlıkları olmadan yapıldı. Bkz. E. Andersson- E. Felluca- M-L. Nosch- L. Peyronel, "New Perspectives on Bronze Age Textile Production in the Eastern Mediterranean. The First Results with Ebla as a Pilot Study", *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th-10th 2008*, "Sapienza"-Università di Roma, Volume 1, Wiesbaden, 2010, s. 160, 170. Hititlerde kıyafetlerle ilgili olarak bk. Tütüncüler, *age.*, s. 75-81.

5 Maner, agm., s. 60.

6 Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 256.

hayvancılık uygulamalarında büyük değişimler göze çarpar. Bu durum yünün gelişimi ve üretimi ile ilgili olabilir. Üretimdeki bu belirgin büyüme kentleşmenin başlaması ve şehirlerin gelişmesine bağlı olarak tekstile olan talebin artmasıyla ortaya çıkmıştır. Tekstilin Tunç Çağı Akdeniz dünyası ve bölgesel ticaret ağlarının önemli ve ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılır⁷.

Tunç Çağı'ndan günümüze çok az kumaş kalıntısı geldiğinden dolayı bu dönemde üretilen kumaşın cinsi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Keçi kılı ve ısırgan otu da tanımlanmış olmasına rağmen bu dönemde kullanılan başlıca hammaddenin keten olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber tezgah ağırlıkları çok daha büyük miktarlarda günümüze gelir ve üretilen tekstilin çeşitliliği hakkında bilgi edinmek amacıyla kullanılır⁸.

MÖ II. bin yılın başlarına ait yazılı ve arkeolojik kaynaklar Mezopotamya, Anadolu, Ege, Mısır çevresinde gerçekleşen geniş bir uluslararası ticaretten söz eder. Bu belgelere göre Assurlu tüccarlar (MÖ 1970-1715) kalay ve değerli kumaşların iletilmesini sağlamıştır. Ancak son yıllarda Anadolu içindeki Asurlu tüccarlar tarafından yönetilen yerel ticaret ürünlerinin yaygın döngüsünün ekonomik önemi fark edilmeye başlandı⁹. Bu ticaret üç ana ürünü içermektedir:

- 7 E. Vila- D. Helmer, “2. The Expansion of Sheep Herding and the Development of Wool Production in the Ancient Near East: An Archaeozoological and Iconographical Approach”, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, 2014, Oxbow Books, s. 22. Ayrıca bkz. M-L Nosch, “From Texts to Textiles in the Aegean Bronze Age”, *AEGAEUM 33 Annales liégeoises et PASPiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS*, XVIII-XIX, s. 52
- 8 M. Gleba- J. Cutler, “Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations”, *AEGAEUM 33 Annales Liégeoises et PASPiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS*, 2012, s. 116; A. W. Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, *Textile Production and Consumption in the Ancient Near East. Archaeology, Epigraphy, Iconography*. Oxbow Books, 12, 2013, s. 79-80; Tütüncüler, *age.*, s. 22 vd.
- 9 A. W. Lassen, “Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period”, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, 2014, Oxbow Books, s. 255; Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, s. 78; Lassen, “The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia”, s. 161; Maner, *agm.*, s. 60; G. Barjamovic, “MÖ 1865’te Bir Anadolu Seyahati”, *Anadolu’nun Önsözü. Kültepe Kanış-Karumu. Asurlular İstanbul’da*, İstanbul, 2011, s. 164-165; G. Barjamovic, “Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu’da Assurlular (MÖ 2000-1600). Traders and Travelers: Assyrians in Anatolia (2000-1600BC)”, *Assurlular. Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, İstanbul, 2018, s. 28 vd.; K. R. Veenhof, “Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı”, *Anadolu’nun Önsözü. Kültepe Kanış-Karumu. Asurlular İstanbul’da*, İstanbul, 2011; M. T. Larsen, “Kültepe/Kanış Arşivleri”, *Anadolu’nun Önsözü. Kültepe Kanış-Karumu. Asurlular İstanbul’da*, İstanbul, 2011, s. 277.

bakır, yerel olarak üretilen tekstil ve yün. Bu yerel ticarete katılanlar sadece Assurlu tüccarlar değildi. Ara sıra Anadolu kökenli profesyonel yün tüccarlarına da rastlanmaktadır. Ancak yazılı belgeler Assurlu tüccarların yün ticaretinde büyük bir üstünlüğe sahip olduğunu gösterir¹⁰. Yazılı metinlerin birçok yerinde tekstil ve tekstil ürünleriyle ilgili bilgiler geçmesine rağmen yerel üretimin organizasyonu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen Assurlu tüccarların varlığı, yabancı tüccarların uygun ekonomik şartlardan yararlanabileceklerine ve siyasi ve sosyal bakımdan seçkin bir konumda olmalarına işaret eder¹¹. Anadolu tekstilini yorumlamak için bu sosyoekonomik çerçeveye göz önünde bulundurulmalıdır¹².

Assur Ticaret Kolonileri Çağrında Kaneş yerleşmesinden sonra en çok ürünün geldiği pazar yerlerinden birisi Puruṣhaddum'dur. Burası, başlangıç noktası

Durhumit yakınlarındaki bakır üretim alanlarındaki bakır çeşitleri ve bu bakırın Puruṣhaddum pazarında batıya satılmasıyla ilgili bkz. Lassen, "Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period", s. 256. Ayrıca bk. J. G. Derksen, "The Assyrian Colony at Kanesh", *Hattuṣa-Boğazköy, Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients, 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Wiesbaden, 2008, s. 113-116; C. Michel, "Asur ve Kaneş'in Kadınları", *Anadolu'nun Önsözü. Kültepe Kaneş-Karumu. Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, 2011, s. 130.

10 Lassen, "Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period", s. 255. Ayrıca bk. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 161; Maner, agm., s. 60. Bu dönemde Assur'la ticareti yapılan kumaşların neredeyse tamamının yünlü olduğu ve ketenden yapılanların nadir olması konusunda bkz. Veenhof, agm., s. 57.

11 S. Bayram, "Kültepe'de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi*, İstanbul 1987, s. 286-289. Sadece yün kırpma ayı (buqunum) hayvancılıkla ilgili bir isim taşır. Metinler koyun yetiştiriciliğinin organizasyonu hakkında kesin bir işaret vermez. Her ne kadar *çobanların şefi* ünvanı varsa da kayıtlarda dokumacı veya yünlü tekstillerden sorumlu olduğu söylenen hiçbir görevliye rastlanmamaktadır. Bk. Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 79. Tunç Çağına ait yazılı belgelerin bir kısmında tekstil üretiminde merkezi yönetimin rolü konusunda bilgiler vardır. Bunlardan Ebla'da tekstil üretimi tamamen sarayın kontrolü altındaydı ve saray memurları, koyunların toplanması, yünlerin sıralanması, tartma, eğirme, dokuma, dinkleme ve boyama gibi tüm üretim süreçlerini kontrol etmekteydi. Tekstil işçileri, kraliyet sarayındaki atölyelere yerleştirildi. Bkz. Andersson, agm., s. 160. Pylos'daki Linear B belgeleri STÇ'da tekstilin saray atölyelerinde üretildiğine işaret eder. Diğer saray yönetimleri saray sürülerinin yerel çobanlar veya tapınaklar tarafından izlendiği, köylülerin tekstil çalışmalarını için tahsis ettikleri sistemlerini kurdular. Keten saray arazisinde yetiştirildi ve merkezi olarak izlenen tekstil üretimine entegre edildi. Farklı Myken saray sistemleri çeşitli örgütlenme biçimlerine işaret eder, fakat onların kontrol mekanizmaları ve idari gelenekleri son derece benzerdir. Bununla birlikte tekstil üretimi sadece bu saray atölyelerinde değil aynı zamanda Tunç Çağ evlerinin hepsinde gerçekleşti. Bkz. Nosch, agm., s. 52.

12 Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 79.

Durhumit olan bakır ticaret rotası üzerinde yer almaktaydı¹³. Metinlerden yola çıkarak Puruṣhattum'un Anadolu'daki en büyük yün üreticisi olduğu, Luhuzaddiya ve Tišmurna'nın isimlerinin bu yerleşmeyle beraber sayılabileceği düşünülmektedir¹⁴. Bu dönemde büyük miktarda yün Orta Anadolu'da yer alan saraylar ve merkezi pazarlar sistemi içerisinde, ortak ticari girişimler tarafından alınıp-satıldı¹⁵. Doğuda veya Durhumit'te elde edilen yün, bakır ile değiştirilip daha sonra satış için Puruṣhattum'a gönderildi. Aynı zamanda, bakırla yün almak ve Puruṣhattum'da gümüş için yün satmak mümkündür¹⁶.

- 13 Barjamovic, *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, Kopenhagen, 2011, s. 242 vd., 374 vd.; Barjamovic, "MÖ 1865'te Bir Anadolu Seyahati", s. 164-165; Barjamovic, "Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular", s. 34, 36; Dercksen, agm., s. 115. Ayrıca bk. Ö. Koçak- M. Bilgin- H. G. Küçükbezi, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 28 vd.
- 14 Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 167, 169. Anadolu'daki Assur yün ticaretinin hinterlandlarının merkezi pazarları olarak işlev gören doğu, kuzey ve batıdaki üç ana merkezde toplandığı düşünülmektedir. Bk. Lassen, "Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period", s. 166. Kaneş'in batısında Puruṣhaddum'daki saray tek bir işlemde Asurlu tüccarlar konsorsiyumuna 15 ton yün sattı. Bkz. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 169. Ayrıca bkz. Maner, agm., s. 57; Barjamovic, *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, s. 360 vd. Merkezi olarak düzenlenen bir tekstil üretiminin varlığına işaret olarak Puruṣhaddum'daki bazı resmi ünvanlara atıf yapılmaktadır. Bkz. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 177; Larsen, agm., s. 77.
- 15 Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 177; Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 78.
- 16 Lassen, "Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period", s. 257. Yün sık sık bakırla işlem yapılırken görülür. Bazen yün bakırla değiş-tokuş edilir, fakat tam tersi de olur. Tedarik durumuna bağlı olarak, yünün bu sistemde karı artırma zincirinde bir adım olarak işlev görebileceği savunulmaktadır. Buna göre yün doğuda ya da Durhumit civarından elde edilerek, Puruṣhaddum'a taşınan bakır ile değiş-tokuş edilmiş olmalıdır. Puruṣhaddum'da bakır, sırayla gümüşe dönüştürülebilecek yün için satılabilir. Konuma bağlı olarak, üçgen içerisindeki ticarete yünü eklemek mümkün olur: 'bakır→gümüş' kadar: 'yün→bakır→gümüş' ya da 'bakır→yün→gümüş'. Bk. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 170, 177. Ayrıca bk. Larsen, agm., s. 77; Barjamovic, *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, s. 360; Barjamovic, "MÖ 1865'te Bir Anadolu Seyahati", s. 164. Yünle değiş tokuş edilen bakırla ilgili Uşinalam olayı örnek olarak verilir. Burada Durhumit bölgesinde karşılaşılan sistemin tersine, bakır Puruṣhattum'a taşınır ve oradaki sarayın sağladığı yün ile değiştirilir. Bk. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 170. Asurlu tüccar Şalim-Aşşur, Puruṣhaddum'da bilinmeyen bir ilişkisi olduğu, muhtemelen veliaht prens olan Uşinalam'la bağlantıyı sağlamaktaydı. Eski Asur ticaret sistemine dayanılarak, Şalim-Aşşur'un Durhumit bölgesinden bakır aldığını ve bunu saray adına hareket eden Uşinalam'a yün için sattığı Puruṣhaddum'a taşıdığı önerilmektedir. Yün, belki de perakende olarak, gümüş için satıldı ve Şalim-Aşşur'un yatırımcılarının her biri, fazlasıyla paylarını aldı. Uşinalam meselesi, Şalim-Aşşur başkanlığında büyük bir yün ticareti girişimi idi ve Ona ek olarak 15 hissedar tarafından finanse edildi. Bkz. Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 175-176. Ayrıca bk. Larsen, *age*, s. 77-78.

Son yıllarda Puruṣhaddum'un Bolvadin ilçesi sınırlarında yer alan Üçhöyük yerleşmesi ile lokalizasyonu üzerinde durulmaktadır¹⁷. Bu eşitlik kabul edilecek olursa, Dinar-Dazkırı kesimindeki yerleşmelerin tekstil ağırlıklarının bu büyük ticari hareketlilik kapsamında değerlendirilmesi olasıdır¹⁸. Çünkü konumuzu teşkil eden Menderes Nehri çevresi yerleşmeleri ile Üçhöyük arasında Dinar-Çölovası-Çay yolu üzerinden yaklaşık 100 km'lik bir mesafe vardır. Üçhöyük'ten güneybatı yönünde uzanan bu yol Çay-Pazarağaç çevresinden sonra Oynağan Mezarlık, Hasanlı Höyük, İsmail Höyük, Alparslan Höyük, Küçük Çataltepe, Akgün Tepe Höyük gibi büyük MÖ II. bin yıl yerleşmeleri üzerinden Dinar Dikici kesimine bağlanmaktadır¹⁹.

Eski Assur belgelerinde Anadolu'da ince bir kumaşın (*raqqutum*) fiyatı 30 ūkel; 1 koyun 2 ūkel; 1 kg rafine edilmiş bakır 2 ūkel; 1 kg kalay 28 ūkel; düşük kalite bir *kutānum*- kumaşı 12 ūkel; iyi kalite bir *kutānum*- kumaşı 20 ūkel; bir *abarnium*-kumaşı 25 ūkel; bir kilo sıradan yün 1/3 ūkel olarak verilmektedir²⁰.

MÖ II. bin yılın ikinci yarısında da tekstil ürünleri sadece yerel halkın ihtiyacını karşılamak için değil aynı zamanda ticaret ve değişim amacıyla da üretildi²¹. Hitit belgelerinde tekstil üretimi ile ilgili kayıtlar vardır. Metinlerde dokumacılık ve terzilikle ilgili *dokumacıların başı*, *erkek terzi*, *kadın terzi*, *erkek dokumacı*, *dokumacı kadın* gibi meslek adları ve ünvanların geçmesi bu duruma örnek gösterilebilir²². Hitit arazi bağış belgelerinde karşımıza çıkan kalifiye tekstil

17 G. Barjamovic, "Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia", *İpamati Kīstamati Pavi Tumatimis, Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70 th Birthday*, Tell Aviv, 2010, s. 10 vd.; Larsen, *age.*, s. 77; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 27 vd.

18 Puruṣhaddum'daki pazarın gücü hakkında bk. Barjamovic, *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, s. 360.

19 Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, Harita 3.

20 Barjamovic, *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, s. 14, Table 1; S. Dönmez, *Hitit Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 77.

21 Thera Adası'nda ticaret amaçlı tekstil üretimi ile ilgili olarak bkz. I. Tzachili- S. Spantidaki- E. A. Stand- M. Nosch- J. Cutler, "Textile Tools from Akrotiri, Thera, Greece", *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 243.

22 Burada *Dokumacıların Başı* (UGULA L^U(MES)UŠ.BAR), *Saray Oğlanı* (DUMU É.GAL) *Bay Hantapi* ve *Terzi* (L^UGAD.TAR) ifadeleri geçmektedir. Bkz. S. Erkut- E. Reyhan, "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *Acta Turcica*, Yıl: IV, Sayı: 1, Ocak 2012, s. 83-84; G. Baccelli- B. Bellucci- M. Vigo, "5. Elements for a Comparative Study of Textile Production and

işçiliği bu dönemdeki kurumsal organizasyonun kanıtı sayılmaktadır. Bu dönemde dokuma ve tekstil üretiminin sadece belli bir grubun işi olmadığı, halkın da kendi evlerinde bu faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır²³. Hitit belgelerinde mal ve mülk dokümanlarının arasında diğerleriyle beraber çok sayıda koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar ile çiftliklerin sayılması da yün üretimi bakımından önemlidir²⁴.

Hitit kanunlarında kutsal Arinna ve Zippalandalı dokumacılara daha önce tanınmış olan bazı ayrıcalıkların kaldırıldığını bildiren bir madde Hitit kentlerinde bu işle uğraşan zanaatkarların faaliyetlerini sürdürdüğünü belgelemektedir. Dokumacılara ayrıcalık tanınması ve konunun Hitit kanunlarında geçmiş olması, bu işin önemli bir ekonomik değer ifade ettiğine işaret eder²⁵.

Hitit envanter metinlerinde elbiseler için TÚG (yünden yapılan elbise) ve GAD/GADA (keten) biçiminde iki determinatife rastlanmaktadır. TÚG/GADAluþan(n)i- bir tür tekstil zanaatını tanımlamaktadır. Bu metinlerde farklı kalitelerde yün ve ketenden söz edilir. Yünün kırmızı, mavi, yeşil, mor, sarı, beyaz ve bazen de siyah renkte boyandığı ifade edilir²⁶.

Use in Hittite Anatolia and in Neighbouring Areas”, *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology*, Oxbow Books, 2014, s. 110. Ayrıca bkz. Dönmez 2013, s. 77. Tekstil üretimiyle ilgilenen kadınlar konusunda bk. M. Vigo, “Sources for the Study of the Role of Women in the Hittite Administration”, *Studies in Ancient Near Eastern Records Series 13*, Berlin 2016, s. 342-343. Bu konuda ve dokumacıların yanlarına aldıkları çırağı eğitmek suretiyle mesleklerinin devamını sağlamaları hususunda bk. T. Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2, Aralık 2002, s. 79-82.

23 Erkut, agm., s. 83-84; Dönmez, *age.*, s. 87-88; Yiğit, agm., s. 83. LÚ/MUNUSUŞ.BAR ile kadın/erkek dokumacılar ifade edilmektedir. Hitit kanun metinlerinden bunların uzman dokumacılar oldukları farz edilir. Saray sistemine dahil olan dokumacıların bazen kalifiye işçi olarak farklı görevlere verildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla dokumacıların genellikle özgür zanaatkarlar olmadığı sonucuna varılabilir. Bk. Baccelli, agm., s. 107-108, 111-112.

24 Erkut, agm., s. 82-84.

25 II. Murşili döneminde Hapalla ve Mira Kuwaliya ile yapılan antlaşmalarda kaçaklarla ilgili bölümlerde bu vassal devletlere olan yükümlülüklerini yerine getirmeden Hatti ülkesine kaçan, aralarında dokumacıların da olduğu zanaatkarların iade edileceği hükmü bulunmaktadır. Metinlerde geçen “kendisine verilen işi teslim etmeyen zanaatçı ifadesi” Hititlerde, içlerinde dokumacıların da bulunduğu zanaatçıların üretimdeki yerlerine olduğu gibi dokumacıların Hitit ülkesinin bütününde bu mesleği yaptıklarına da işaret sayılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, agm., s. 80-81; Hititlerdeki diğer birçok meslek gibi saray dokumacılarının da bir hiyerarşisi vardı. Bir dokumacı şefi, kraliyet çiftinin törenine katılır. Bkz. Baccelli, agm., s. 107-108.

26 G. McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Ph.D. Thesis, The Oriental Institute of the University of Chicago, 1988, s. 64, §17,[22-24];65,§17;

3. Anadolu ve Ege Dünyasında Tezgah Ağırlıklarının Bulunduğu Bazı Yerleşmeler

Tezgah ağırlıklarının hilal biçimli olanları daha çok Tunç Çağı yerleşmelerinde karşımıza çıkar²⁷. Anadolu’da İTÇ yerleşmelerinde görülmekle beraber yaygın olarak kullanımı Orta Tunç Çağı (OTÇ) ve bunun yanında Son Tunç Çağındadır (STÇ). Daha erken dönemlerde bunların ağırlık ve büyüklüklerinin “*dimi*” üretimi için uygun olmadığını belirtmek gerekir²⁸.

Hilal şeklinde tezgah ağırlıkları Anadolu’nun özellikle orta kesimlerinde birçok yerleşmede bulunmuştur. Bunların üzerlerindeki mühür baskıları veya diğer işaretler tezgah ağırlıkları repertuarında kendini gösterir. Muhtemelen bu özellikleri tekstil aleti olarak tanımlanmaları ve işlevleri hakkında bir tartışmaya yol açmıştır²⁹. Ancak yürütülen kazılarda bunların bilinen diğer tezgah ağırlıkları ve tekstil üretimi ile ilgili materyallerle beraber bulunmaları çözgü ağırlıklı tezgaha

66,§19,[39];67,§19;88,§13,[23];89,§13;94,§29,[8-13];95,§17,[22-24];95,§29; M. Vigo, “Linen in Hittite Inventory Texts”, *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennia BC*, Oxbow Books 2010, s. 303; Baccelli, agm., s. 111-113.

27 Tiryns’dekine benzer hilal biçimli kil nesnelere Güneydoğu Avrupa Geç Neolitik Çağ ve Bakır Çağı yerleşmelerinden bilinir. Bu yerleşmelerdeki örnekler geç MÖ V. bin yıldan IV. bin yılın ortalarına kadar olan döneme tarihlenir. Bunların Ege ve Anadolu Tunç Çağı örnekleri ile ilgili çok daha erkene tarihlenen benzerleri, aralarında gerçek bir ilişkinin olası görünmemesini sağlar. Bkz. M. Siennicka, “Textile Production in Early Helladic Tiryns”, *AEAEUM 33 Annales liègevoises et PASpiennes d’archéologie égéenne*, KOSMOS, XXIV-XXV, s. 71, dipnot 36. Aphrodisias’da hilal biçimli ağırlıklar ilk defa İT1’de ve sonra OTÇ geçişinde tekrar görülür. Bk. M. S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies. Volume I: Excavations and Studies. Volume II: Bibliography, Catalogue, Appendix, Index*, Louvain-La-Neuve 1986, I, s. 379.

28 Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, s. 87, Fig. 5.23.

29 1964 yılında yapılan ilk öneri, daha sonra yapılan denemeler, hilal biçimli ağırlıkların fonksiyonu konusundaki tartışmalar ve deneysel yorumlar hakkında bkz. Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, s. 80-81; Lassen, “Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight”, s. 136. Ayrıca bk. F. Fischer, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*, Berlin 1963, s. 75; J. Mellaart- A. Murray, *Beycesultan. Vol. III. Part II*, Ankara 1995, s. 118, 121; S. Alp, *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindirik ve Damga Mühürleri*, Ankara 1994, s. 69 vd. Alaca Höyük kazılarının ilk dönemlerinde “ay şeklinde askı” ifadesi kullanılmaktadır. Bk. H. Z. Koşay- M. Akok, *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara, 1973, s. 28-30.

kullanıldıklarına işaret sayılmıştır³⁰. İn-situ bulduklarında; hilal şeklindeki ağırlıklar saraylar, tapınaklar, ev alanları ve mezarlar gibi kontekslerin bütün tiplerinde görülür³¹.

Bu bölümde Orta Anadolu çevresi ile Ege kesiminde tespit edilen bazı örnekler üzerinde durulacak ve tekstil üretiminin varlığına işaret etmesi dolayısıyla bazı yerlerde hilal biçimli ağırlıkların yanı sıra piramidal ağırlıkların bulunduğu örnekler de değerlendirilecektir. Bu yerleşmelerden Acemhöyük'te Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen bir evde çok sayıda konik tezgah ağırlığı ile beraber tekstil üretimine ait kamtlar elde edilmiş ve burası “dokuma evi” olarak isimlendirilmiştir³². Kültepe'deki Aşağı Şehir'de de, bazıları Asurlu tüccar Adad-Sululi'nin evinden gelen, piramidal ve hilal biçimli tezgah ağırlıkları ortaya çıkarılmıştır³³. Konya Karahöyük yerleşmesinin OTÇ tabakalarında çok sayıda hilal biçimli ağırlık ele geçmiştir. Bunların önemli bir kısmı işlemsiz, bir kısmı atölye işareti ya da damga baskılı ve çoğunluğunun uç kısımları küttür. Karahöyük'te C çukurunda, I. katta 25 no'lu odada 70 parça bir arada bulunmuştur. Bunlar arasında 15 parça üzerinde aynı mührün damgası vardır³⁴. Boğazköy'de farklı boyutlarda hilal biçimli ağırlıklar çok yaygındır. Bunlar MÖ II. bin yıl boyunca görülmektedir³⁵. Alaca

30 Demircihöyük İTÇ tabakalarında birkaç hilal biçimli nesnenin piramidal tezgah ağırlıkları ile birlikte bulunması, bunların çözgü ağırlıklı tezgahlarda birlikte kullanıldıklarını gösterir. Bk. M. Korfmann, *Demircihuyuk. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Volume I. Architektur, Stratigraphie und Befunde*, Mainz, 1983, s. 33 vd. Ayrıca bk. Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, s. 83-84, 89-90; Lassen, “Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight”, s. 128-129; B. Kull, *Demircihöyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Herausgegeben von Manfred Korfmann, Band V*, Mainz 1988. Beycesultan'da da hilal biçimli ağırlıkların diğer tekstil malzemeleri ile birlikte bulunması konusunda bkz. Mellaart, *age.*, s. 120. Tarsus STÇ I'de de hilal biçimli objeler piramidal tezgah ağırlıkları ile birlikte bulunmuştur. Bk. H. Goldman, *Excavations at Gozlu Küle, Tarsus. Volume II. Text. From the Neolithic through the Bronze Age*, London, 1956, s. 319. W. Lamb'in bu konudaki değerlendirmeleri için bk. W. Lamb, “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar”, *Archaeologia*, LXXXVI, 1936, s. 34; W. Lamb, “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar”, *Archaeologia*, LXXXVII, 1937, s. 254, 256.

31 Lassen, “Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight”, s. 128-129.

32 A. Öztan, “2001 Yılı Acemhöyük Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXIV/1, 2003, s. 41.

33 T. Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu*, Ankara 1948, s. 208.

34 S. Alp, hilal biçimli ağırlıkların genellikle tek tek bulunduğundan söz eder. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Alp, *age.*, s. 69-101, Levha 143-245.

35 Fischer, *age.*, s. 75, TAFEL 126:1208, 1203, 1207.

Höyük kazılarında da “Hitit” dönemine tarihlenen çok sayıda hilal biçimli ağırlık ele geçmiştir³⁶. Çorum Sungurlu’da Boyalı Höyük’te Eski Hitit Çağı’na tarihlenen A Yapısı’nda büyük boyutlu odaların içerisinde diğer buluntularla beraber tezgah ağırlıkları ve çok sayıda ağırşak tespit edilmiştir³⁷.

Demircihöyük’te piramidal ve hilal biçimli ağırlıklar bulunmuştur. Burada 6. Grup’ta verilen ve OTÇ’ye tarihlenen 8 adet hilal biçimli ağırlık bezemesiz, hafif içbükeydir ve orta kısımları geniştir³⁸. Gordion’da OTÇ-STÇ’ye tarihlenen farklı tabakalarda hilal biçimli ağırlıklar tespit edilmiştir. Bunlar daha çok Orta Anadolu buluntularıyla karşılaştırılmaktadır³⁹. Troia V, VI ve VII’deki çok sayıda ve çeşitli buluntular buradaki tekstil üretimini açıkça göstermektedir⁴⁰. Seyitömer Höyük’te OTÇ tabakalarında hilal biçimli ağırlıklara rastlanmıştır⁴¹. Beycesultan’da farklı tabakalardan (OTÇ ve STÇ) gelen çok sayıda hilal biçimli ağırlık bilinmektedir⁴². Çine Tepecik Höyük’te STÇ’ye tarihlenen hem Ege dünyası ve hem de Hitit coğrafyasıyla ilişkili farklı tiplerde tezgah ağırlıkları ele geçmiştir⁴³.

36 Koşay, *age.*, s. 28-30, Lev.XLVIII, Pl.XLVIII, Lev.XLIX, Pl.XLIX.

37 Boyalı’da tezgah ağırlıkları ve ağırşakların yoğunluğu Eski Hitit Dönemi’nde yerleşmede dokumacılığın önemine işaret sayılmaktadır. Buradaki büyük odalardan en büyüğü 380x330 cm ile 38 no’lu odadır. Bkz. T. Sipahi, “Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskiyağar”, *Çorum Kültür Sanat, Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14 (Hitit Söyleşileri II Özel Sayısı), 2013, s. 6, 9, 13, Res. 13-14.

38 A. Baykal-Secher- J. Obladen-Kauser, *Demircihöyük, die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Band IV. Die Kleinfunde*, Mainz. Philipp von Zabern, 1996, s. 237-238, Abb.165, TAFEL I.

39 Ann C. Gunter, *The Gordion Excavations Final Reports. Volume III. The Bronze Age*, Philadelphia, 1991, s. 21, Plate 23: 334; 84-85, Plate 29: 526-529.

40 M. Guzowska- R. Becks- E. A. Strand- J. Cutler- M. L. Nosch, “Textile Tools from Troia, Western Anatolia”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 325.

41 Seyitömer ağırlıkları arasında pişmiş olanların yanı sıra pişmemiş örneklerin de bulunması, bunların burada üretildiklerine işaret sayılır. Bk. A. N. Bilgen- Z. Bilgen, “Orta Tunç Çağ Yerleşimi (IV. Tabaka)”, *Seyitömer Höyük I*, İstanbul 2015, s. 100, Fig.110-111.

42 Bu konuda ve bu ağırlıkların işleviyle ilgili ilk tartışmalar hususunda bk. Mellaart, *age.*, s. 118-121.

43 Bundan yola çıkarak Tepecik yerleşiminin STÇ Anadolu’sunda bölgeler arası ilişkileri etkin olan önemli bir merkez olduğu düşünülmektedir. Tepecik Höyük’te tezgah ağırlıklarının birbirlerine yakın alanlarda toplu olarak ele geçmesi, yerleşimin bu bölümünün dokumacılar için ayrılmış olduğuna işaret sayılmaktadır. Bk. D. Yılmaz, “Çeç Tunç Çağı’nda Batı Anadolu’da Tekstil Üretimi: Çine-Tepecik Höyüğü Tezgah Ağırlıkları”, *TÜBA-AR*, 19 (2016), s. 93-95.

Hilal şeklindeki ağırlıklar İTÇ’de Adalar ve Yunanistan’da nadirdir ve muhtemelen Anadolu’dan esinlenmiştir⁴⁴. Bu kesimde hilal biçiminde nesnelere varlığı Geç EHII ve EHIII’ün başlarında Anadolu’nun Ege üzerindeki kültürel etkisine işaret etmektedir⁴⁵. Bu kesimde Tiryns’de Aşağı Kale’deki çeşitli alanların karışık kontekslerinde çoğu EHIII’e tarihlenen bir grup hilal şeklinde buluntu tespit edilmiştir⁴⁶. Buna ek olarak, dört büyük konik ağırlık parçası ve iki hilal biçimli ağırlık parçası doğudaki bitişik meydanlarda ortaya çıkarılmıştır⁴⁷.

Ege çevresindeki çok sayıda yerleşmede hilal biçimli olanlar dışında farklı formlarda ağırlıklar da ele geçmiştir. Bu yerleşmelerden Thera’da Akrotiri’de yapılan kazılar tekstil üretimi ile ilgili çok sayıda kanıt verir. Burada kazılan evlerin dördünde tezgah ağırlıklarına rastlanmıştır. Şekil, ağırlık ve boyutları bakımından son derece homojen olan tezgah ağırlıklarının büyük kısmı yapıların üst katlarından düşmüş gibi görünmektedir⁴⁸. Özellikle *Bati Evde* bulunan büyük miktarda tezgah ağırlığı yerel tekstil üretiminin tanımlanmasına imkan sağlar⁴⁹. Yunanistan’ın kuzeyinde yer alan bir tepe yerleşmesi olan Archontiko’da İTÇ’ye ait birbirini takip eden üç bina açığa çıkarılmıştır. En erken olanlardan Tabaka IV’de 220 m² büyüklüğündeki bir alanda tekstil üretimi ile ilgili 160 buluntu tespit edilmiştir⁵⁰.

44 Bu konuda ve Tiryns’deki örnekler hakkında bk. L. Rahmstorf- M. Siennicka- E. A. Strand- M. L. Nosch- J. Cutler, “Textile Tools from Tiryns, Mainland Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford, 2015, s. 272. Aphrodisias örnekleri için bk. Joukowsky, *age.*, I, 135, 153, 370, 379, 424, Fig.360: 8.6.30; II, 628, Fig.453; 701, Fig.495: 1-4.

45 Siennicka, agm., s. 70, dipnot 35.

46 Tiryns’deki ünik tipleri ve tartışmalı işlevleri nedeniyle, 9 hilal şeklindeki öge muhtemelen burada tartışılan en ilginç nesnelere dir. Bk. M. Siennicka, agm., s. 70.

47 Oda 143’deki ilgili tabakalar daha çok EHII-EHIII geçiş dönemine tarihlenir. Bkz. Rahmstorf, agm., s. 274. Ayrıca LXII 39/18, LXII 39/20. Tabaka 6’da ortaya çıkarılan hilal biçimli objelerle ilgili bk. Rahmstorf, agm., s. 277, dipnot 12. Tiryns’ten çözgü ağırlıklı tezgahta kullanıldığı düşünülen bir grup konik biçimli ve hilal şeklindeki ağırlık için bk. Siennicka, agm., s. 70-71.

48 Kykladlardaki Thera Adası’nda Geç Kykladik liman kasabası Akrotiri’nin STÇ yerleşmesindeki 35 evden 11’i tamamen veya kısmen kazıldı. Bu konuda bk. Tzachili, agm., s. 243.

49 Akrotiri’de bulunan karbonize olmuş keten tohumlarının analizi yerel üretime işaret eder. Bu konuda bk. S. Vakirtzi- F. Georma- A. Karnava, “Beyond Textiles: Alternative Uses of Twisted Fibres and Evidence from Akrotiri, Thera”, *Światowit* 56, 2017, 2018, s. 77-78.

50 Ağırşaklar, çoğu piramidal tezgah ağırlıkları ve yuvarlak seramikler (ağırşaklar) ana tekstil alet gruplarını oluşturur. MÖ 2135-2020. A Evi’ndeki tezgah ağırlıklarının 26 tanesi piramidal tiptedir. Bkz. E. Papadopoulou- E. A. Strand- M. L. Nosch- J. Cutler, “Textile Tools from Archontiko, Northern Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 293-294.

Kıbrıs'ın kuzey kıyısında yer alan Apliki Karamallos STÇ madencilik yerleşmesinde çok sayıda tezgah ağırlığı ve ağırşak ele geçmiştir. Tekstil aletlerinin çoğu Oda 2, 3, 5'te tespit edilmiştir. Bu odalar birkaç metre genişliğindedir ve yiyeceklerin hazırlanması kadar yiyecekler ve aletlerin depolanması amacıyla kullanılan çok fonksiyonlu alanlar olarak da görülür⁵¹.

Minos Girit'inde çözümlü ağırlıklı tezgahın yaygın kullanıldığını kanıtlayan çok sayıda tezgah ağırlığı vardır⁵². Girit'in güneyinde Mesara Ovası'nda bir tepe üzerinde yerleşen Phaistos yerleşmesi Neolitik Çağ'dan Hellenistik Döneme kadar yerleşime sahne oldu. Bu yerleşimde de tekstil üretimine ait çok sayıda buluntu ele geçti. Burada Protopalatial döneme tarihlenen dokuma tezgahı ağırlıkları sarayda görülürken, Neopalatial dokuma tezgahı ağırlıkları saraysız bir bağlamdadır. Bu durum, tekstil üretiminin bu iki dönemde farklı düzenlendiğini göstermektedir⁵³.

4. Büyük Menderes Nehri Havzasının Doğusunda Tekstil Üretimi ile İlgili Buluntular

a. Buluntu Veren Başlıca Yerleşmeler

Çalışma alanımızda MÖ II. bin yıla tarihlenen 21 yerleşme vardır (Harita 1). Bunlar büyük, orta ve küçük ölçekte olmak üzere üç boyutta incelenebilir⁵⁴. Burada, üzerlerinde bu döneme tarihlenen tezgah ağırlıkları tespit edilen 8 yerleşme değerlendirilmektedir. Havzanın büyük yerleşmeleri bölgenin dört tarafına konumlanmış olan Başmakçı Yakaköy Kocahöyük (yak.16ha), Dazkırı Ağılların Önü (yak.14ha), Dinar Dikici Höyük (yak.10ha) ve Evciler Kocahöyük'tür

51 Apliki Karamallos'ta ele geçen tekstil ağırlıkları Geç Kıbrıs (LC) IIC/III'Aya (MÖ 1300-1200/1156) tarihlenmektedir. Aletlerin 60 tanesi A Evi'nden gelmektedir. Bu konuda bk. J. S. Smith- J. Cutler- E. A. Strand- M. L. Nosch, "Textile Tools from Apliki, Cyprus", *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 329.

52 A. Ulanowska, "Textile Technology and Minoan Glyptic. Representations of Loom Weights on Middle Minoan Prismatic Seals", *Symposium Egejskie. Vol. 1. Papers in Aegean Archaeology*, 2017.

53 Yerleşmenin altı ana tabakası Neolitik ve Tunç Çağları boyunca ayırt edilebilir. Bunlardan Tabaka 3 Protopalatial Dönem (MMIB- MMIIIB, yak. MÖ 1950-1700), Tabaka 4 Erken Neopalatial Dönem (MMIII- LMIA, yak. MÖ 1700-1500), Tabaka 5 Geç Neopalatial Döneme (LMIB, yak. MÖ 1500-1450) tarihlenir. Protopalatial tezgah ağırlıklarının çoğu silindirik şeklindedir, oysa Neopalatial ağırlıkların çoğu küreseldir. Ayrıca, Neopalatial tezgah ağırlıkları genel olarak Protopalatial ağırlıklardan hem daha ağır hem de daha kalındır. Bkz. P. Militello- E. A. Strand- M. L. Nosch- J. Cutler, "Textile Tools from Phaistos, Crete, Greece", *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 216, 226.

54 Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 18, harita 1.

(yak.9,5ha). Her birinin konumu üretim ve ticaretle ilgilerine işaret etmektedir. Bunun yanında üzerlerinde diğer dönemlere göre çok daha yoğun bir şekilde MÖ II. bin yıl buluntularının tespit edilmesi yerleşmelerin bu dönemdeki durumlarına da referans vermektedir. Çalışmamıza konu olan Dinar'daki Kabaklı Höyük (yak.3ha) ve Karahacılı Pınar Mevkileri (yak.3,5ha) diğerlerine göre orta ölçekte yerleşmeler sayılsa da bunların üzerinde MÖ II. bin yıl buluntularına yoğun olarak rastlanması önemlidir. Köyaltı Höyük (yak.0,5ha) ve Yüksel Höyük (yak.1,2ha) ise küçük ölçekte yerleşmeler sayılabilir. Bunların dışında aynı havzada bu döneme tarihlenen 13 yerleşme daha vardır. Bu yerleşmelerin konumları, büyüklükleri, bulunan arkeolojik malzemeyle karşılaştırılması ve aynı döneme tarihlenen diğer höyüklerle beraber yerleşim yoğunluğundan yola çıkarak MÖ II. bin yılda bu havzadaki hareketliliği değerlendirmek mümkündür.

Bu havzanın en büyük yerleşmelerinden birisi Başmakçı Yakaköy Kasabası'ndaki **Yakaköy Kocahöyük**'tür⁵⁵. Burası 645x460 m boyutlarında 16,23ha bir alana genişleyen, 14 m yükseklikte (yükseltisi 900 m) bir yerleşmedir (Harita 2; Resim 1). Havzanın diğer yerleşmelerine göre biraz daha "kenarda" bir görüntü vermektedir. Yakaköy Kocahöyük Söğüt Dağı ve Acıgöl'ün "U" şeklinde kapattığı havzada konumlanır. Bu yerleşmede gözlenen kültürel süreklilik arazinin ve kaynakların uygun olmasıyla açıklanabilir. MÖ II. bin yılı veren seramiklerin yoğunluğu ve bunlardaki form çeşitliliği dikkat çekicidir⁵⁶. Yerleşme kabaca tepe, doğu ve kuzey kısımları ile güney ve batı kesimleri olarak iki bölümde incelenebilir. Bu yerleşme üzerinde 50 adet hilal biçiminde ağırlık parçası, sağlam bir adet hilal biçimli ve bir adet de piramidal ağırlık bulunmuştur. Hilal biçimli ağırlıkların 28 tanesi tepe-doğu-kuzey kesiminde, 14 tanesi güney-doğu kısmında ve diğerleri de muhtelif yerlerde ele geçmiştir.

Bu havzanın diğer büyük yerleşmesi Dazkırı Yüreğil Kasabası **Ağılların Önü Höyüğü**'dür⁵⁷. 480x435 m boyutlarında 14,13ha bir alana genişleyen, 18

55 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzev Araştırmaları", s. 235-236; Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2016 Yılı Yüzev Araştırmaları", s. 356-357; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

56 Yerleşmenin kuzeybatısındaki üzeri yiv bezeli paralel kalın banthı veya ip bezemeli büyük küp parçaları tipiktir. Bunun yanında çoğunluğu açık kahverengi, devetüyü ve kırmızının tonları arasında değişen çok sayıda omurgalı ve bead-rimli çömlek, yonca ağızlı çömlek, halka kaide ve tabak parçaları ve 40 civarında yüksek kaideli kadeh/meyvelik parçası tespit edilmiştir. MÖ II. bin yıl buluntularıyla beraber Demir Çağı malzemelerinin yoğunluğu dikkat çekicidir.

57 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzev Araştırmaları", s. 32-33; Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzev Araştırmaları", s. 246; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

m yükseklikte (yükseltisi 855 m) bir yerleşmedir (Harita 3; Resim 2). Denizli-Afyonkarahisar yoluna ve kuzeyindeki geniş ovaya hakim olan bu yerleşme konumunun sağladığı avantajlardan yararlanmış olmalıdır. Ağılların Önü'nde MÖ II. bin yıla tarihlenen çok sayıda buluntuyla beraber çok sayıda Demir Çağı malzemeleri gözlenmektedir⁵⁸. Kuzey-kuzeydoğu kesimlerinde daha yoğun görülen MÖ II. bin yıl buluntuları arasında 6 adet hilal biçimli ağırlık parçası ve 1 adet sağlam piramidal ağırlık dikkat çekicidir.

Çalışma alanımızın kabaca batısında ve Evciler'in doğusunda yer alan **Evciler Kocahöyük** doğusundaki geniş ovaya hakim ve Denizli-Afyonkarahisar ana yolunu kontrol eden bir konumdadır⁵⁹. Burası 380x415 m boyutlarında 9,59ha bir alana genişleyen, 19 m yükseklikte (yükseltisi 927 m) büyük bir yerleşmedir (Resim 3). Evciler Kocahöyük'te de kültürel bir süreklilik gözlenir ve en yoğun buluntu grubunu MÖ II. bin yıla tarihlenen çanak-çömlek ve küp parçaları ile birlikte tespit edilen 6 adet hilal biçimli ağırlık parçası oluşturmaktadır.

Bu yerleşmelerden **Dikici Höyük** Dinar ilçesinin güneydoğu çıkışında ve Isparta-Burdur, Denizli, Afyonkarahisar ve Konya yollarının kesiştiği önemli bir kavşak noktasında yer almaktadır⁶⁰. Burası 580x290 m boyutlarında 10,37ha bir alana genişleyen, 11 m yükseklikte (yükseltisi 924 m) büyük bir yerleşmedir (Resim 4). Dikici Höyüğün etrafı su kaynakları ile çevrilidir ve ziraat açısından da uygun şartlara sahiptir. Bundan dolayı Neolitik Çağ'dan itibaren hemen hemen sürekli iskan izleri görülür. Batı ve kuzey eteklerinde MÖ II. bin yıla tarihlenen yoğun buluntulara rastlanır. Burada 5 adet (4'ü kırık 1'i sağlam) hilal şekilli ağırlıkla, sağlam 3 adet piramidal ağırlık ele geçmiştir. MÖ II. bin yıla tarihlenebilecek bu ağırlıklar yerleşmenin konumundan dolayı zirai faaliyetlere işaret etmektedir.

Menderes vadisinin güneybatısında Dinar ilçesinin son köylerinden Karahacılı'da **Pınar Mevkii** ismi verilen bir yerleşme vardır. Burası 175x210 m boyutlarında 3,42ha bir alana genişleyen, 12 m yükseklikte (yükseltisi 983 m) bir yerleşmedir (Resim 5). Evciler ve Dinar ilçe merkezlerini birbirine bağlayan yol üzerinde yer alır ve muhtemelen MÖ II. bin yılda Evciler Kocahöyük'le bağlantılı bir istasyon

58 Çalışmalarımız sırasında burada onlarca "black on red" ve gri seramik örnekleri tespit edilmiştir.

59 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları", s. 244; Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2016 Yılı Yüzey Araştırmaları", s. 358; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

60 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivahlı İlçesi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları", s. 364; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

olmalıdır. Tepeüstü yerleşmesidir ve üzerinde yoğun MÖ II. bin yıl buluntularına rastlanır. Burada 1 adet hilal biçimli ağırlık parçası tespit edilmiştir⁶¹.

Dinar ilçe merkezi ile Işıklı Göl arasındaki Büyük Menderes Nehri'nin ilk kaynaklarının çevresinde de çok sayıda yerleşme vardır. Güneydoğu-kuzeybatı uzantılı bu hat üzerindeki iskanlar yukarıda söz ettiğimiz yerleşmelere nazaran nispeten daha küçüktür. Bu hat için başlangıç noktası olarak güneydoğuda Dikici Höyüğü alacak olursak kuzeybatıya doğru Büyük Menderes Nehri'nin doğusunda ve batısında 10 yerleşme sıralanır. Bu bölümde bu güzergah üzerinde uzanan ve üzerlerinde MÖ II. bin yıla tarihlenen tezgah ağırlıkları tespit ettiğimiz üç yerleşmeden söz edeceğiz. Bunlar Dikici Höyük'ten sonra sırasıyla Tugaylı Köyaltı (0,52ha), Kabaklı Höyük (2,95ha) ve Yüksel Höyük'tür (1,16ha).

Bunlardan Tugaylı Köyü'ndeki **Köyaltı Höyükler Mevkii**'nde⁶² sağlam 2 adet piramidal ağırlık, Kabaklı Köyü'ndeki **Kabaklı Höyük**'te⁶³ yoğun MÖ II. bin yıl seramikleriyle beraber 3 adet hilal biçimli ve 2 adet piramidal ağırlık parçası, Yüksel Köyü'ndeki **Yüksel Höyük Mevkii**'nde ise⁶⁴ sağlam 2 adet piramidal ağırlık bulunmuştur.

Hilal biçimli ağırlıkların en yoğun olduğu yerler, bu havzanın büyük yerleşmeleridir: Yakaköy Kocahöyük'ten sonra Dikici Höyük, Ağılların Önü ve Evciler Kocahöyük'te ağırlıklar fazladır. Bunların dışında Menderes Nehri boyunca konumlanan yerleşmelerden Kabaklı Höyüğün ismi de burada sayılabilir. Yakaköy Kocahöyük'te ağırlıkların çok sayıda olması burasının tekstil üretimiyle ilgili bir üretim merkezi olduğunu düşündürmektedir⁶⁵. Malatya Aslantepe

61 OTÇ'ye tarihlenebilecek üzeri yiv bezemeli paralel bantlarla süslü küp parçaları, bead-rimli, dışa dönük dudaklı çömlek parçaları, 8 adet meyvelik kaidesi, yonca ağzı parçası, dışa çekik dudaklı STÇ tabak parçaları buradaki malzeme çeşitliliğine işaret eder. Bk. Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüze Araştırmaları", s. 245; Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2016 Yılı Yüze Araştırmaları", s. 359; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

62 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivah İlçesi 2013 Yılı Yüze Araştırmaları", s. 364-365; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

63 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivah İlçesi 2013 Yılı Yüze Araştırmaları", s. 364; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

64 Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivah İlçesi 2013 Yılı Yüze Araştırmaları", s. 363-364; Koçak, *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, s. 69-74, 104-105.

65 M. Frangipane- E. A. Strand- R. Laurito, S. Möller-Wierig- M. L. Nosch- A. Rast-Eicher- A. W. Lassen, "Arslantepe, Malatya (Turkey): Textiles, Tools and Imprints of Fabrics from the 4th to the 2nd Millennium BCE", *Paléorient*, 35/1, 2009, s. 9; Maner, agm., s. 45.

VII. Tabakada (Geç Kalkolitik Çağ) tekstil üretimi ile ilgili bir dizi buluntunun saraya yakın, tepe üzerindeki anıtsal evlerde bulunmaları bunların yüksek rütbeli kimselere ait olduğuna ve bunlar tarafından yapıldığına işaret sayılır.⁶⁶ Her ne kadar elimizdeki buluntular yüzey malzemesi olsa da Yakaköy Kocahöyük'teki hilal biçimli ağırlıkların yarısından daha fazlasının (28 tane) üst kotlarda (tepe-doğu-kuzey kesimi) ve birbirine yakın bir alanda ele geçmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.⁶⁷

b. Hilal Biçimli Ağırlıklar

Bölgede tespit ettiğimiz tezgah ağırlıkları iki ana grupta toplanmaktadır: hilal biçimli ve piramidal biçimliler (Tablo 1; Grafik 1). Burada değerlendireceğimiz hilal biçimli ağırlıkların ait oldukları yerleşmeler: Yakaköy Kocahöyük (**Resim 6**: 2,4,8,14-15,17-21; **7**: 1-3,5,9-14,16,18,20; **8**: 1,3-15; **9**: 2-4,6-15; **Çizim 1**: 2,4,8-9,12; **2**: 5-12; **3**: 1,4,7-12; **4**: 1-2,5-7,9; **5**: 1-7,9-10; **6**: 1-2,4,6-7; **7**: 1-8), Ağılların Önü (**Resim 6**: 6,12,16; **7**:4,6; **9**:1; **Çizim 1**: 6,10; **2**: 1; **3**: 2-3; **5**: 8), Dikici Höyük (**Resim 6**: 1,3; **7**: 8,17; **8**: 2; **Çizim 1**: 1,3; **3**: 6; **4**: 3; **4**: 8), Evciler Kocahöyük (**Resim 6**: 7,10-11,13; **7**: 15,19; **Çizim 1**: 7,11; **2**: 3-4; **4**: 4; 6:3), Kabaklı Höyük (**Resim 6**: 5,9; **7**:7; **Çizim 1**: 5; **2**: 2; **3**: 5) ve Karahacılı Pınar Mevkii'dir (**Resim 9**: 5; **Çizim 6**: 5).

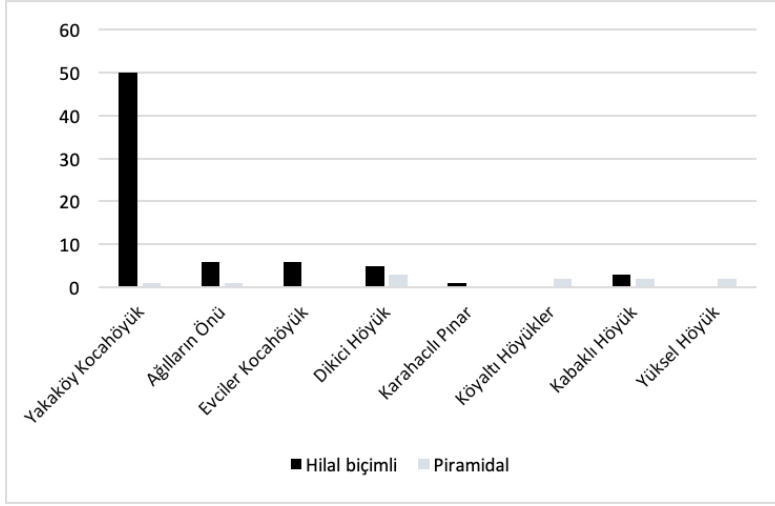
66 Aslantepe'de de özellikle A582 ve A617 numaralı odalarda tekstil faaliyetleri ile bağlantılı buluntular tespit edilmiş, ancak tezgah ağırlığına rastlanmamıştır. Büyük tören binasında (Tapınak C) tekstil aletleri ile ilgili buluntu görülmemektedir. Bkz. Frangipane, agm., s. 9. Ayrıca bkz. Maner, agm., s. 45. Kültepe'deki bazı özel mülklerde piramidal ve hilal biçimli tezgah ağırlıklarıyla beraber birkaç ip eğirme aleti ele geçmiştir. Assurlu ailelere ait olan evlerde bazı tezgah ağırlıkları bulunmuştur. Ancak bunların Anadolu ya da Assur tekniklerini yansıtmadıkları açık değildir. Assur metinleri üretilen tekstilin boyutları, çeşitleri, kalitesi, sayısı ve fiyatları hakkında bilgiler vermektedir, ancak üretim organizasyonu ve teknik özellikler hakkında fazla bilgi vermez. Bk. C. Michel, "Estimating an Old Assyrian Household Textile Production with the Help of Experimental Archaeology: Feasibility and Limitations", *Traditional Textile Craft - an Intangible Cultural Heritage*, Amman, March 2014, s. 19-61 19-61. Aslantepe'de tekstil üretimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Frangipane, agm., s. 5 vdd.

67 Aydın İli Çine ilçesi Tepecik Höyüğü N/12,N/13 açmalarında STÇ'ye ait çok sayıda piramidal ağırlığın ele geçmesi, bu bölümün dokumacılar için ayrılmış olmasına yorulmaktadır. Bk. Yılmaz, agm., s. 95.

Yerleşme	Hilal biçimli		Piramidal		TOPLAM
	Kırık	Sağlam	Kırık	Sağlam	
Yakaköy Kocahöyük	49	1		1	51
Ağlların Önü	6			1	7
Evciler Kocahöyük	6				6
Dikici Höyük	4	1		3	8
Karahacılı Pınar	1				1
Köyaltı Höyükler				2	2
Kabaklı Höyük	3		2		5
Yüksel Höyük				2	2
TOPLAM	69	2	2	9	82

Tablo 1: Tezgah ağırlıkların buldukları yerleşmeler

Bunlarda 71 adet hilal biçimli, 11 adet piramidal ağırlık olmak üzere 82 tezgah ağırlığı ya da ağırlık parçası tespit edilmiştir.

Grafik 1: Yerleşmelerde bulunan tezgah ağırlıklarının miktarı
(71 hilal biçimli, 11 piramidal)

Form ve Bezeme Özellikleri

Bölgenin hilal biçimli ağırlıkları değerlendirmede kolaylık sağlaması amacıyla ana hatlarıyla üç grupta incelenmeye çalışılmıştır. Bunlar: yay ya da içbükey şekilli

(Çizim 1-2), derin içbükey ya da “V” şekilli olanlar (Çizim 3-5), at nalı (ya da U) şeklinde olanlar (Çizim 6-7) biçiminde verilebilir. Farklılıklara rağmen bu gruplar arasında geçişler de gözlenir (Resim 11).

Yay ya da içbükey şekilli olanlar iki alt gruba ayrılabilir: açık ağızlılar ve hilal biçimliler. Bunlardan Dikici Höyük (Resim 6:1; Çizim 1:1) ve Yakaköy Kocahöyük'ten (Resim 6:2; Çizim 1:2) iki sağlam örnek çok az bir içbükey kavise sahip olmalarıyla diğerlerinden belirgin şekilde ayrılmaktadır. Benzerlerini Demircihöyük OTÇ ve Beycesultan⁶⁸ örneklerinde görmekteyiz⁶⁹.

Bu ilk grubun içinde değerlendireceğimiz az içbükey kavise sahip buluntuların (Resim 6; Çizim 1) benzerlerini Aphrodisias'ın Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar olan⁷⁰ ve Gordion'un OTÇ-STÇ buluntularında⁷¹, Konya Karahöyük⁷², Beycesultan⁷³ ve Boğazköy'de⁷⁴ görebiliriz. Menderes havzası buluntularının bir kısmında uçlar yuvarlatılmış, bir kısmında da köşelidir.

Bu grupta değerlendirilen ve biraz daha derin olan örnekler (Resim 6-7; Çizim 1-2) Gordion⁷⁵, Demircihöyük⁷⁶, Beycesultan⁷⁷, Konya Karahöyük⁷⁸, Boğazköy⁷⁹,

68 Beycesultan'da verilen ağırlık 5.Tabaka'ya ait bir örnektir. Yerleşmenin tabakalanması ile ilgili öneri için bkz. F. Dedeoğlu- E. Abay, “Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Layers- Beycesultan Höyük Kazı Projesi: Geç Tunç Çağı Tabakalarına İlişkin Yeni Arkeolojik Veriler”, *Arkeoloji Dergisi*, XIX (2014), s. 9, Fig.32: 11, Table 1.

69 Kull, *age.*, s. 196-204, Tafel 48:15.

70 Aphrodisias'daki ağırlıkların uç kısımları yuvarlatılmıştır. Bkz. Joukowsky, *age.*, II, 701, Fig.495: 1-4; II,576, Fig.417: 10; II.624, Fig.451, 9, Akropolis Açma 5, F-E Kompleksleri, Tunç Çağı 4-OTÇ. Aphrodisias Demir Çağı ile karşılaştırma için bkz. 701, Fig.495, 1-4, Akropolis, Tabaka 9, A-5 Kompleksi. STÇ'ına ait örnek için bk. 682, Fig.487, 9, Akropolis Tabaka 8, A-4 Kompleksi.

71 Gunter, *age.*, s. 84-85, Plate 29: 526-528, Plate 29: 526-528.

72 Alp, *age.*, s. 73-101, Levha 143-245.

73 Mellaart, *age.*, s. 141, 172, Fig.O.22: 216, Karışık Tabaka; 141, 173, Fig.O.21: 220, Karışık Tabaka; PLATE XIV(b).

74 Fischer, *age.*, s. 75, 153, TAFEL 126: 1208, 1203, 1207.

75 Gordion'da OTÇ-STÇ tabakalarında bulunmuştur. Bkz. Gunter, *age.*, s. 84-85, Plate 29: 529.

76 Kull, *age.*, s. 200-204, Tafel 36, 38-40, 42-44, 46, 48.

77 Mellaart, *age.*, s. 119, 165, Fig.O.15: 170, Tabaka III, baskılı bir örnek, portakal rengi, uzunluk=13,9 cm.

78 Alp, *age.*, s. 73-101, Levha 143-245.

79 Fischer, *age.*, s. 75, 153, TAFEL 126: 1208, 1203, 1207.

Alaca Höyük⁸⁰ ve Seyitömer⁸¹ buluntuları ile benzerlikler göstermektedir. Ancak Menderes havzası buluntularının önemli bir kısmında uçlar köşelidir, çok az bir kısmında da yuvarlatılmıştır.

Bölgede derin içbükey ya da “V” şekilli olan çok sayıda örnek vardır. Bunların bir kısmının dipleri yuvarlatılmış, bir kısmının ise geniş bir “V” yapacak şekilde keskin olduğu görülür. Bölgede tespit ettiğimiz bu tip örneklerin (Resim 7; Çizim 3; Resim 8 ve Çizim 5’de bazı örnekler) en yakın benzerlerini Beycesultan’da görebiliriz⁸². Yine bu grupta ele alınan alt kısımları yuvarlatılmış ve fazla derin olmayan, uç kısımları köşeli bir grup buluntu (Resim 7-8; Çizim 3-4) Beycesultan örnekleri ile⁸³ yakındır. Çizim 5’de verilen örneklerle ilgili olarak (Resim 8; Çizim 7) Alaca Höyük⁸⁴, Seyitömer⁸⁵ ile Oluz Höyük Hitit buluntuları ile⁸⁶ karşılaştırma yapılabilir.

Ağırıklar arasında at nalı şeklinde olanlar da bir grup teşkil etmektedir. Bunlar arasında yer alan va alt kısımları yuvarlatılmış örneklerin (Resim 7: 19; 8: 13; 9: 6,7,8,10,14; Çizim 6: 1,3,6; 7:1-4) en yakın benzerlerini Beycesultan⁸⁷ ve Seyitömer OTÇ buluntuları arasında⁸⁸ görebiliriz.

Bu grup içerisinde diğerlerine göre farklı bir form gösteren daha derin ve at nalı biçimine yakın olan, ağırıklar vardır. Çizim 7’de verilen örneklerin hepsi dikkat çekici bir şekilde Yakaköy Kocahöyüğe aittir. Buradaki 8 örnekten son dördünde (Resim 9: 9,11,12,13; Çizim 7: 5-8) “at nalı” ya da “U” şekline geçiş gözlenir.

80 Koşay, *age.*, s. 28-30, Lev.XLVIII Pl.XLVIII, Lev.XLIX Pl.XLIX.

81 Bilgen, *agm.*, s. 100, Fig.110.

82 Mellaart, *age.*, PLATE XIV(b).

83 Mellaart, *age.*, s. 140, 169, Fig.0.19: 205-206, Tabaka II; 140, 170, Fig.O.20: 207, Tabaka II; 141, 172, Fig.O.22: 215, Karışık Tabaka; 141,173, Fig.O.23: 217, 219, Karışık Tabaka; PLATE XIV(b).

84 Koşay, *age.*, s. 28-30, Lev. XLVIII Pl. XLVIII, Lev. XLIX Pl. XLIX.

85 Bilgen, *agm.*, s. 100, Fig.110.

86 Oluz Höyük örneklerinin alt kısmı daha kalındır. Bk. A. Y. Beyazıt, “Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında MÖ 2. Binyılda Amasya Bölgesi”, *TÜBA-AR*, 17 (2014), 89, 91-92, 94, 105, Levha 7:1-2.

87 Beycesultan’da uç kısımları köşeli bir örnek için bk. Mellaart, *age.*, s. 141, 173, Fig.O.23: 218, II-IV Tabakalar (Karışık tabaka).

88 Bilgen, *agm.*, s. 100, Fig.110.

Bu ağırlıkların yakın benzerleri Aphrodisias⁸⁹, Beycesultan⁹⁰, Seyitömer⁹¹ ve Alaca Höyük OTÇ buluntuları arasında⁹² görülebilir.

Aphrodisias'daki hilal biçimli ağırlıklar arasında hafif içbükey, içbükey ve at nalı biçimine yakın örnekler Tunç Çağı 4-OTÇ geçişine tarihlenmektedir. Bunun dışında derin, bazıları "U" biçiminde olacak kadar kapalı ve orta kısmı oldukça kalın kimi örnekler OTÇ'ye tarihlenir⁹³. Elimizdeki buluntular arasında bu son verilen forma yakın örnekler görülmemektedir. Aynı şekilde Demircihöyük⁹⁴ ve Beycesultan'da⁹⁵ OTÇ'ye tarihlenen bir grup kapalı, uç kısımları yuvarlatılmış ve orta kısımları kalın ağırlıklar da bizim çalışma bölgemizdeki hilal biçimli ağırlıklardan farklıdır.

Çalışma sahasındaki hilal biçimli ağırlıkların en belirgin form özelliklerinden birisi bunların büyük çoğunluğunun (yaklaşık %94) dörtgen ya da dörtgene yakın kesitli olmalarıdır. Elimizdeki örnekler arasında belirgin bir şekilde oval kesitli olan sadece 4 adet ağırlık vardır. Bunun yanında korunmuş örneklerden 53 tanesinin uç kısımlarının köşeli oldukları görülmektedir. Bu miktar sağlam buluntuların %92'sine karşılık gelmektedir. Sadece 4 örnek sivri ya da yuvarlatılmış uçludur.

Elimizde mevcut hilal biçimli ağırlıkların bir kısmının üzerinde bezemeler vardır. Bazı ağırlıkların orta kısmında dairesel delikler (Yakaköy Kocahöyük, Resim 9: 6, Çizim 4: 10) ve 5 tanesi Yakaköy Kocahöyük, 2 tanesi Evciler Kocahöyük'te olmak üzere bazılarında da farklı boyutlarda ve derinliklerde dairesel bezemeler görülür (Resim 6: 7-8, 21; 7: 15; 9: 2,6,15; Çizim 1: 7-8; 2: 6; 4: 4; 6: 2, 6-7). Bunlardan Yakaköy Kocahöyük'teki örneklerimizden birisinin üzerinde bir sıra halinde 7 daire (Resim 6: 8; Çizim 1: 8), diğerinin üzerinde dağınık bir şekilde 13 daire (Resim 9: 15; Çizim 6: 7) bulunmaktadır. Bütün bu bezemelerin benzerleri

89 Joukowsky, *age.*, II,624, Fig.451, 18, 26, Akropolis Açma 5, F-E Kompleksleri, Tunç Çağı 4-OTÇ; II,628, Fig.453, Akropolis Açma 5, E-F Kompleksleri, Tunç Çağı 4-OTÇ, 1.513.8, F Kompleksi; 5.511.2, E Kompleksi.

90 Mellaart, *age.*, s. 118, PLATE XIV(a). Beycesultan'da yapılan yeni kazı çalışmalarında Tabaka 5 buluntuları arasında gösterilen bir örnek için bk. Dedeoğlu, *agm.*, s. 4, Fig.32: 10, Table 1.

91 Bilgen, *agm.*, s. 100, Fig.111.

92 Koşay, *age.*, s. 30, Lev.XLIX Pl. XLIX: Al.T.156a-b.

93 Joukowsky, *age.*, II,631, Fig.455:20; 637, Fig.459:6; 653, Fig.471:7; 655, Fig.473:4. Akropolis Tabaka 5,7, C-D Kompleksleri, OTÇ.

94 Baykal, *age.*, s. 237-238, Abb. 165/VI, TAFEL I.

95 Beycesultan'da V. Tabaka'ya (yaklaşık OTÇ başları) tarihlenen bu örnekler taştan yapılmıştır. Bk. Mellaart, *age.*, s. 121, 177, Fig.O.27, Tabaka V, 239-241.

Beycesultan OTÇ⁹⁶, Kusura C⁹⁷, Konya Karahöyük⁹⁸ ve Demircihöyük OTÇ buluntuları arasında⁹⁹ karşımıza çıkar.

Bazı hilal biçimli ağırlıkların üzerinde çeşitli baskılar yer almaktadır. Dikici Höyük'teki bir ağırlığın mevcut sol yarısı üzerinde (Resim 8: 2; Çizim 4: 5) ön yüzde 2 adet 0,7x1,3 cm'lik atölye işareti vardır. Kabaca dikdörtgeni andıran bezemenin uzun taraflarında diş sıraları bulunur. Bu tür baskılarla ilgili Konya Karahöyük örnekleri ile karşılaştırma yapmak mümkündür¹⁰⁰. Anadolu'daki farklı çağdaş yerleşmelerde de bu tür ağırlıklar üzerinde baskılara rastlanır¹⁰¹. Damgalı dokuma tezgah ağırlıklarının her yerde bulunması, bağımsız Anadolu şehir devletlerinin çoğunda, saray idareleri tarafından benimsendiğine işaret sayılmaktadır¹⁰².

Yakaköy Kocahöyük'te hilal şeklinde bir ağırlık üzerinde bir adet dikey yiv bezeme ve Karahacılı Pınar Mevkii'nde ortasında birbirine paralel, dikey üç adet yiv bezeme vardır (Resim 8: 4; Çizim 4: 5; Resim 9: 5; Çizim 6: 5). Bu tür bezemelere yakın örnekleri Demircihöyük¹⁰³ ve Gordion'la beraber¹⁰⁴ en yakın benzerlerini Konya Karahöyük yerleşmesinde görmekteyiz. Bu yerleşmede ağırlıkların genellikle orta kısmında, yatay-dikey, bir ya da birkaç sıralı çentik bezemeli onlarca örnek görülmektedir¹⁰⁵.

Elimizdeki mevcut 71 adet hilal biçimli ağırlıktan 12 tanesinde farklı bezemeler vardır. 59 tanesinde ise bezeme yoktur. Yani bezemesiz örnekler toplam buluntuların

96 Mellaart, *age.*, s. 140-141; 169, 0.19: 206; 172, 0.22: 216; 173, 0.23: 217, 219; Plate XIV:a-b. Bezemeli ağırlıklarla ilgili olarak Beycesultan'daki son kazı çalışmalarıyla karşılaştırma için bk. Dedeoğlu, *agm.*, s. 9, 39.

97 Lamb (a), "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", s. 34, Fig.15:1.

98 Alp, *age.*, s. 90-93, Levha 206-217.

99 Kull, *age.*, Tafel 39:2; 48:10.

100 Alp, *age.*, s. 82, Levha 176:540;94, Levha 222:682.

101 Kusura örnekleri için bk. Lamb (a), "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", s. 34, Fig.15:1-4; Lamb (b), "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", s. 34, Fig.19:4-5; Gordion örnekleri için bk. Gunter, *age.*, Fig.24:529, Plate 29:529. Boyalı'da bazı ağırlıklar üzerinde baskı yer almaktadır. Bk. Sipahi, *agm.*, s. 6, 9, 13, Res.13-14.

102 Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", s. 178.

103 OTÇ'a tarihlenen Demircihöyük'teki örnekler birbirine paralel 4-5 nokta dizisi şeklindedir. Bk. Kull, *age.*, Tafel 36:14; 46:8. Ayrıca 41:3-4; 43:1-4.

104 OTÇ'a tarihlenen Gordion'daki örnek birbirine paralel 5 nokta dizisi şeklindedir. Bk. M. Korfmann, "Demircihöyük. Vorbericht Über Die Ergebnisse der Grabung von 1975", *Istanbul Mitteilungen*, 27/28 (1977/1978), s. 28-29, Tafel 8:5.

105 Alp, *age.*, s. 97-99, Levha 235-240. Nokta dizileri için bk.99-100, Levha 242-245.

%80'inden fazladır. Bezemelerin çoğu ise küçük ve derin olmayan halkalar ya da yiv-çentik şeklindedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bir ağırlık parçası üzerinde çevresi dış sıraları şeklinde olan iki dikdörtgenimsi baskı bunlar arasında öne çıkar (Resim 8: 2; Çizim 4: 8). Bütün bu bezemelerin atölye işareti ya da son örneğimizde olduğu gibi özel bir baskı olup olamayacağı konusu tartışmalı görülebilir. Ancak bölgenin hilal biçimli ağırlık repertuarının genel bir form şablonuna sahip olması dikkat çekicidir. Bu durum üretimde belli bir organizasyonun veya merkezi bir üretim anlayışının işaretleri sayılabilir¹⁰⁶.

A. W. Lassen hilal biçimli ağırlıklar üzerinde kullanılan mühür baskılarının bullalardan ve saray kurumlarında yaygın olarak kullanılan diğer idari işaretlerden belirgin şekilde farklı olduğundan söz eder. Ona göre bu baskılar hiyerarşik sistemi yansıtmaz ve mühürlerin herbiri mühür sahipleri tarafından bir defa kullanılmış olmalıdır. Bunun yanında hilaller bütünüyle mühür baskısıyla işaretlenmez, fakat turnak, çentik vb baskılar da taşır. A. W. Lassen bu durumu hilal kullanıcılarının düzenli bir saray yönetiminin parçası olmadıklarını ve her zaman mühür sahibi olmayacak bir dış grubu temsil ettiklerine işaret saymaktadır¹⁰⁷.

İncelediğimiz 71 hilal biçimli ağırlıktan sadece 2 tanesi sağlam olarak korunmuştur. Bunun dışında kalanlar parçalar halindedir. Ancak elimizdeki mevcut buluntuların %50'sinden daha fazlası profillerini veya ağırlıklarını anlayabilecek kadar korunmuş durumdadır (Tablo 2). Bu durum malzemenin sağlıklı değerlendirilmesi açısından önemlidir.

Hamur ve Fırınlama

Bölgedeki hilal biçimli ağırlıklarda yoğunlukla kırmızı renk hamur görülmektedir. Bunu kahverengi hamur takip etmektedir. Buluntulardan 46 tanesinin hamur rengi kırmızı ve tonlarındadır (%65). Kırmızımsı kahverengi olanları 23 tanedir (%32), 2 tanesi de kahverengidir (%3). Hilal biçimli ağırlıklarda genellikle iyi-orta

106 A. W. Lassen'e göre hilallerin tezgah ağırlığı olarak işlev gördüğü kabul edilirse, hilal sahiplerinin belirli süre içerisinde belirli miktar tekstil üretmek için merkezi bir kuruma karşı yükümlülükleri veya çalışma vergisine dayanan bir sistemin varlığından söz etmek mümkündür. *İmza* olarak işlev gören damgalanmış veya işaretlenmiş bir hilal, bitmiş işle birlikte işlemin bir parçası olarak saray yönetimine teslim edilecektir. Buna göre hilal biçimindeki ağırlıkların dağılım modeli, gerçek üretimin sarayda gerçekleşmediğini, ancak özel evlerde veya açık çalışma alanlarında gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bk. Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 87, 89.

107 Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 87, Fig.5.24.

fırınlanma hakimdir. Nitekim buluntuların 36 tanesi (%51) iyi pişmiş, 33 tanesi (%46) orta pişmiştir.

c. Piramidal Ağırlıklar

Çalışmamızın ana konusunu hilal biçimli ağırlıklar teşkil etmektedir. Ancak bu ağırlıklarla beraber bulunan diğer tezgah ağırlıkları da yerleşmelerdeki tekstil üretimi için destekleyici kanıt sunmaktadır. Bundan dolayı çalışma alanında tespit ettiğimiz ve Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta olan 11 adet piramidal ağırlık da değerlendirmeye alınmıştır. Bu tipteki ağırlıkların benzerlerinin İTÇ'den Demir Çağı içlerine kadar kullanıldığı bilinmektedir. Bu yüzden burada piramidal ağırlıklar ile ilgili ayrıntılı değerlendirme yapmak yerine, bunların bölgedeki tekstil üretimindeki çeşitliliğe ve devamlılığa işaret sayılabileceğini söylemek yeterli olur düşüncesindeyiz.

Elimizde mevcut piramidal ağırlıkların ait oldukları yerleşmeler Yakaköy Kocahöyük (**Resim 10:** 4; **Çizim 8:** 4), Ağlların Önü (**Resim 10:** 11; **Çizim 8:** 11), Dikici Höyük (**Resim 10:** 3, 9-10; **Çizim 8:** 3, 9-10), Kabaklı Höyük (**Resim 10:** 5, 7; **Çizim 8:** 5, 7), Köyaltı Höyükler Mevkii (**Resim 10:** 2, 8; **Çizim 8:** 2, 8) ve Yüksel Höyük'tür (**Resim 10:** 1, 6; **Çizim 8:** 1, 6).

Piramidal ağırlıkların hamur renkleri büyük oranda kırmızı ve tonlarıdır. Bunlardan 4 tanesi kırmızısmsı sarı renktedir. Dinar Dikici Höyük'te tespit edilen 3 piramidal ağırlık da kırmızısmsı sarı hamurdan yapılmıştır. Astar renklerinde ise bir düzenlilik gözlenmez. Ancak kırmızı ve kahverenginin tonları biraz daha öne çıkar. Orta kumlu (6) ya da ince (5) kumludurlar. Genelde taşçık ve bitki katkıları görülür. İyi pişmiş örnekler (7), orta pişmiş (4) olanlardan fazladır. Silik açkılı (6), açkılı (4), açksız (1) örnekler vardır. Piramidal ağırlıkların özgül ağırlıkları 50-200 gr arasında düzenli bir değişkenlik gösterir. En ağırı 198 gr ile Kabaklı Höyük'te, en hafifi de 70 gr ile Köyaltı Höyükler Mevkiinde bulunamdır. (Tablo 3-4, Grafik 2). Piramidal ağırlıklar için (Resim 10; Çizim 8) Beycesultan¹⁰⁸, Demircihöyük¹⁰⁹,

108 Mellaart, *age.*, s. 138, 140, 164, 167, Plate XIV:a-b. Son çalışmalar için bk. Dedeoğlu, agm., s. 9.

109 Demircihöyük'teki bazı erken benzerleri için bk. J. Obladen-Klauder, "B. Die Kleinfunde aus Ton, Knochen und Metall", *Demircihöyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Herausgegeben von Manfred Korfmann, Band IV*, Rhein 1996, s. 237-244, Tafel II; Ayrıca bk. Baykal, *age.*, s. 237-238, Abb.165, TAFEL I-II.

Aphrodisias¹¹⁰, Çine Tepecik Höyük¹¹¹ gibi çok sayıdaki yerleşmenin buluntularıyla karşılaştırma yapmak mümkündür¹¹². Bunlardan bir grubun (Resim 10: 8-11, Çizim 8: 8-11) benzerleri için Kusura B ağırlıklarına da bakılabilir¹¹³.

5. Üretim Teknikleri ve Malzeme

Tekstil işi çok karmaşıktır ve üretimin çeşitli aşamaları için büyük miktarda kaynak ve araç gerekir. Hammadde söz konusu olduğunda, keten ve boya maddeleri için ekim alanları veya koyunlar için meralar çok önemlidir¹¹⁴. Tekstil işi biraz yer kaplar ve bu nedenle, keten ve diğer elyafların yerleşim yerlerinde işlenmesi ve depolanması amacıyla tezgahlar için özel yerler olması gerekir¹¹⁵.

Tekstil üretiminin bir diğer önemli yönü, belirli desen yöntemleri ve örgü tiplerinin görüldüğü Tunç Çağı ve Demir Çağı'ndan itibaren önemli ölçüde ihtiyaç duyulan uzmanlık bilgisidir. Ayrıca, ithal boya maddelerinin elde edilmesi için de ticaret yapılması gerekmektedir¹¹⁶.

İkonografik belgeler ve yazılı metinler kadar arkeolojik belgeler de başta iplik üretimi ve dokuma olmak üzere tekstil üretimi ile ilgili farklı etkinliklerin çoğunun birçok eskiçağ toplumunda yaygın olarak kadınlarla ilişkili olduğunu

110 Joukowsky, *age.*, I,379-381, Fig.315, Akropolis Tabaka 4, Tunç Çağı 4-OTÇ; II, 594-595, 431, Akropolis Tabaka 3, III-II Kompleksleri, Tunç Çağı 4; 594-595, Fig.431, Akropolis Tabaka 3, III-II Kompleksleri, Tunç Çağı 4.

111 Yılmaz, *agm.*, s. 96-100.

112 Ağırşaklar ve tipolojik sınıflandırma için bkz. Tütüncüler, *age.*, s. 126-136.

113 Lamb (b), "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar", s. 254, 256, Fig.19:2 a.

114 Štolcová-Grömer 2010, 9. Ebla'da hammadde yün, "hazine" anlamına da gelen "yün evi" (é-siki) terimi ile gösterilen büyük depolarda tutulmuştur. Suyu erişimi olan kent dış çevresinde boyama ve dinkleme yapılırken eğirme ve dokuma saray atölyelerinde gerçekleştirildi. Bk. Andersson, *agm.*, s. 160. Ayrıca bk. Nosch, *agm.*, s. 52.

115 Štolcová-Grömer 2010, s. 10. Ketenin dokunması esasında yoğun toz oluşmaktadır. Bu yüzden keten dokuma tezgahlarının oturma alanları dışındaki özel yerlere kurulması gerekir. Bk. Tütüncüler, *age.*, s. 24.

116 Štolcová-Grömer 2010, s. 10. Troia V, VI ve VII buluntuları tekstil üretimini açıkça göstermektedir. Troia'da uzmanlaşma için, yani çok ince bükülmüş veya kalın bükülmüş iplik üretimi üzerine yoğunlaşıldığı konusunda bir kanıt yoktur. İplik ve kumaşın bütün türlerinin üretildiği bütün tabakalarda görülür. Sitedel ve Aşağı Kale'de tekstil üretimi benzer bir yapıdadır. Bk. Guzowska, *agm.*, s. 325. Arslantepe'deki iplikçiler ve dokumacılar yetenekli zanaatkarlardı; nasıl büküleceğini, nasıl örüleceğini ve belirli nitelikleri üretmek için hangi araçların kullanılacağını biliyorlardı. Bk. Frangipane, *agm.*, s. 27. Ayrıca bk. Baykal, *age.*, s. 237; Veenhof, *agm.*, s. 57; Lassen, "Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period", s. 255; Yiğit, *agm.*, s. 83; Tütüncüler, *age.*, s. 53.

göstermektedir.¹¹⁷ Homeros metinlerinde Odysseus'un karısı Penelopeia'nın¹¹⁸ veya Phaiaklar sarayının tasviri sırasında hizmetçi kadınların tezgahlarda bez dokuması¹¹⁹ olayları anlatılmaktadır.

Tunç Çağı'nda dokuma işlemi için yer tezgahı ve iki kirişli dokuma tezgahı kullanılır. İTÇ'dan OTÇ'a geçişte dokuma aletlerinde kademeli bir gelişme ve değişme karşımıza çıkar¹²⁰. Tekstil teknolojisi bakımından Anadolu, Yakın Doğu ve Avrupa arasında bir sınır bölgesiydi. Tezgah seçiminde Anadolu, çözgü ağırlıklı tezgah kullanan Avrupa ve Ege geleneğinin bir parçasıydı¹²¹. Tunç Çağı boyunca çözgü ağırlıklı dokuma tezgahı Akdeniz'in birçok bölgesinde kullanılmıştır. Bu tip dokuma tezgahı, dikey düzleme az bir açıda duran iki yan kirişten oluşan ahşap bir çerçeveye sahiptir. Çözgü ağırlıklı bir tezgahta, adından da anlaşılacağı gibi, dikey sistem iplik gruplarının dip kısmına eklenmiş ağırlıklarla gergin tutulur¹²².

117 M. Gleba, "Textile Tools and Specialization in the Early Iron Age Female Burials", *Identities in Italy in the First Millennium BC*, Oxford 2009, s. 69; Michel, "Asur ve Kaniş'in Kadınları", s. 130; A. Quercia- L. Foxhall, "5. Temporality, Materiality and Women's Networks. The Production and Manufacture of Loom Weights in the Greek and Indigenous Communities of Southern Italy", *Knowledge Networks and Craft Traditions in the Ancient World. Material Crossovers*, New York 2014, s. 62; Yılmaz, agm., s. 103. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi dokumacılar Hitit metinlerinde hem erkek ve hem de kadın olarak (LÜ(MES)UŞ.BAR, LÜ(MUNUS)UŞ.BAR) geçmektedir. Bk. Baccelli, agm., s. 110. Ebla'da tekstil üretimi personeli hem kadın hem erkeklerden oluşmaktadır. Erkekler çoğunlukla denetleyici, memur, katip gibi kontrolör göreviyle ilgiliydi, aynı zamanda fiziksel olarak zorluğundan dolayı dinklemek ve boyama işlerinde de görev almışlardır. Kadınlar eğirme ve dokumadan sorumluydu ve kadın işçiler ve seçkin kadınlar bu görevleri yerine getirdiler. Bkz. Andersson, agm., s. 160-161. Bk. Baccelli, agm., s. 118. K. R. Veenhof, "Abarne" kumaşlarının Asur'daki kadınlar tarafından üretildiğini bildirir. Bk. Veenhof, agm., s. 57. Hitit dönemi ile ilgili olarak bkz. Yiğit, agm., s. 83.

118 "Kocaman bir tezgah kurmuştu odasında, arşın arşın bez dokuyordu habire". Bk. Homeros, *Odysseia*, II.93-99. Ayrıca bk. XIX.137-139, XXIV.128-129.

119 Homeros, *Odysseia*, VII.103-109. Ayrıca bk. VII.94-97.

120 Ebla'nın Tunç Çağı tekstil üretiminde eğirme aletleri, daha ince iplik ve daha ince tekstil ürünlerinin daha fazla bollaştığını işaret eden, düşürülmüş boyutlar ve ağırlıklarda, yeni tip alet ve malzemelerin ortaya çıkması bu konuda bir örnektir. Bk. Andersson, agm., s. 159. Yatay ve dikey tezgahlar konusunda bilgi için bk. Tütüncüler, *age.*, s. 38-45.

121 Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 79-80; Çözgü ağırlıklı tezgah çizimi için bk. Fig.5.2. Ayrıca bk. Nosch, agm., s. 52; Tütüncüler, *age.*, s. 38-45.

122 Gleba, "Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations", s. 114. Çözgü ağırlıklı dokuma tezgahı fitilli kumaşlar ve çizgili büyük boy dokuma için ideal ekipmandır. Tezgah ağırlıkları çözgü ağırlıklı tezgahın vazgeçilmez bir parçasıdır ve ana işlevi çözgü iplikleri için uygun gerginlik sağlamaktır. Dokuma işleminde bu çok önemlidir, çünkü tezgah ağırlıklarının seçimi ve kurulması dokunan kumaşın nihai kalitesini belirler. Deneysel olarak görüldüğü gibi tezgah ağırlığının ağırlığı ve tipi, kumaşın ve dokumanın yapısını etkiler. Tezgah ağırlıkları,

Tezgah ağırlıkları Avrupa ve Yakın Doğu'daki arkeolojik kazılarda sık rastlanan buluntulardır. Onlar çözümlü ağırlıklı tezgahların tek kalıntılarını temsil ederler. Çözümlü ağırlıklı tezgahın işlevi etnografik çalışmalardan iyi bilinmektedir¹²³. Bununla birlikte, tezgah ağırlığının işlevi çok fazla araştırılmamıştır ve erken dönem tezgah ağırlıkları 20. yüzyılda kullanılanlardan çok farklı oldukları için doğrudan etnografik verilerden yola çıkarak bunların gelişimi izlenemez¹²⁴. Çözümlü ağırlıklı tezgahlarda farklı tiplerde tezgah ağırlıkları kullanılmaktadır. Piramidal ve hilal biçimli ağırlıklar da bunlar arasında yer alır¹²⁵. Bunlardan hilal biçimli ağırlıklar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Orta ve Güney Avrupa'da Neolitik Dönem'den itibaren görülmektedir. Akdeniz Bölgesinde İtalya ve Yunanistan'la beraber ve işlevsel olarak benzer tezgah ağırlıkları İspanya'da da bulunmuştur. Bununla birlikte en önemlisi onlar Orta Anadolu'da İTÇ ve OTÇ'de oldukça sık görülürler¹²⁶. Genellikle hilal biçimli ağırlıkların orta kısmı daha ağır, uç kısımları daha dardır ve kesitleri ovaldan daha çok eliptiktir. Ağırlıklar, her iki uca simetrik yerleştirilmiş yatay birer deliğe sahiptir (Resim 11)¹²⁷.

çözgü ipliklerinin ayrıldığı katman sayısına karşılık gelen sıralar halinde asılır. Çözgü ipliklerini katmanlara bölerek dokuma türü oluşturulur. Bk. Ulanowska, agm. Ayrıca bk. Baykal, *age.*, s. 237; Tütüncüler, *age.*, s. 39, 68, 99-100.

- 123 L. Martenson- M. L. Nosch- E. A. Strand, "Shape of Things: Understanding a Loom Weight", *Oxford Journal of Archaeology*, 28/4, 2009, s. 373, Fig.1; Ulanowska, agm. Çözgü ağırlıklı dokuma tezgahına örnek için bkz. Martenson, agm., s. 373, Figure 1; Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 80, Fig.5.2.
- 124 Martenson, agm., s. 373, Fig.1; Siennicka, agm., s. 70; A. W. Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 128-129.
- 125 Baykal, *age.*, s. 237, Abb.164. Ege Tunç Çağı'ndan tezgah ağırlığı tipleri: disk biçiminde, küresel, silindirik, konik, piramidal, diğer tipler (içinde hilal biçimli olanlar da vardır). Bk. Martenson, agm., s. 375, Fig.2. Ayrıca bk. Tütüncüler, *age.*, s. 93 vd.
- 126 Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", s. 128-129.
- 127 Rahmstorf, agm., s. 272. Hilal biçimli ağırlıkların kullanım şekilleri konusunda deneysel arkeolojinin yöntemleri fikir vermektedir. Buna göre bu iki delikli ağırlıklar, yalnızca tezgah ağırlıklarının iki sırasıyla dört iplik katmanı oluşturulmasını mümkün kılar, böylece karışma problemi ortadan kalkar. Ayrıca, hilal şekli, ağırlık noktasını tezgah ağırlığının altına çeker, böylece iplik katmanları ileri çekildiğinde ve tezgah ağırlıklarının bir ucu kaldırıldığında düzgün bir hareketi kolaylaştırır. Bkz. Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 83-84; Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", s. 129, 136-137, Fig.4.4.5, 6, 7.

Sıra no	Env. no	Çiz. no	Res. no	Bulutlu Durumu	Uzun. (mev.)	Uzun. (yak.)	Gen.	Kal.	Yük.	Delik Çap	Delik Arası Mesafe	Ağırlık gr	Ağırlık yak. gr
1	313.05.16.1	1;1	6;1	Tüm	13,2	Tüm	2,4	3	0,8	0,35	10,7	115	115
2	316.01.16.12	1;2	6;2	Tüm	13,6	Tüm	2,4	2,5	1,3	0,35	11,2	109	109
3	313.05.13.51	1;3	6;3	Kırk 1/3	7,1	16,9	3,4	3,6	2,9	0,9x0,6	12,8	81	235
4	316.01.16.12	1;4	6;4	Kırk 1/2	6	12,7	2,6	2,3	2,2	0,4x0,5	9,5	45	105
5	313.06.16.118	1;5	6;5	Kırk 1/3	7,4	17	2,7	2,9	3,4	0,4x0,7	14,2	67	200
6	314.01.16.148	1;6	6;6	Kırk 1/3	6,4	13,1	2,5	1,6	2,4	0,1x0,4	10,8	29	80
7	315.06.16.118	1;7	6;7	Kırk 1/2	9,3	16,8	2,8	3	3,3	0,4x0,6	14,3	89	185
8	316.01.16.61	1;8	6;8	Kırk 1/3	6,7	15,1	2,9	2,2	2,6	0,3x0,8	12,8	52	120
9	316.01.16.72	1;9	6;17	Kırk 1/2	8,1	16,1	3,5	3,4	2,9	0,6	12,2	110	240
10	314.01.16.138	1;10	6;16	Kırk 1/3	7,4	17,8	3,9	2,7	3,4	0,7x1	13,7	79	260
11	315.06.16.108	1;11	6;11	Kırk 1/2	9,7	20,7	3,4	2,6	4,8	Kırk	17,5	116	280
12	316.01.16.200	1;12	6;15	Kırk 1/4	5,7	14,7	2,6	2,7	3,3	0,5x0,7	12	41	155
13	314.01.16.23	2;1	6;12	Kırk 1/3	6,4	19,7	3,4	2,5	4,3	Kırk	17,4	76	220
14	313.06.16.103	2;2	6;9	Kırk 1/3	5,3	11,5	2	1,9	2,5	0,2x0,4	9,1	26	70
15	315.06.16.197	2;3	6;13	Kırk 1/3	6,1	15,7	2,4	2,3	3,5	Kırk	13,2	48	125
16	315.06.16.198	2;4	6;10	Kırk 1/5	2,8	11,7	2,2	1,8	2,6	0,4x0,5	9,4	13	90
17	316.01.16.25	2;5	6;19	Kırk 1/2	10,3	15,5	3,7	3,2	3,5	0,4x0,9	12,1	120	230
18	316.01.16.15	2;6	6;21	Kırk 1/2	10,4	16,3	4	3,7	3,7	0,5x0,8	12,5	157	320
19	316.01.16.139	2;7	6;14	Kırk 1/2	6,9	12,1	2,5	2	2,5	0,3x0,5	9,1	40	100
20	316.01.16.57	2;8	7;3	Kırk 1/2	7,6	13,1	2,2	2	2,7	0,3x0,5	10,4	42	85

21	316.01.16.236	2;9	7;1	Kımk 3/4	13	15,3	3,7	2,6	3,1	0,6x0,8	13,6	81	105
22	316.01.16.43	2;10	6;20	Kımk 1/2	10,4	16,2	2,9	2,1	4,1	0,4x0,7	13,2	-	-
23	316.01.16.227	2;11	7;2	Kımk 1/2	10,3	13,9	2,7	2,4	3,7	0,4x0,5	11,5	84	140
24	316.01.16.240	2;12	6;18	Kımk 1/4	7,3	20,4	4	3,5	4,2	0,5x0,6	16,4	108	320
25	316.01.16.59	3;1	9;1	Kımk 1/2	8,5	16,4	3,3	2,7	2,5	0,6x0,9	13,1	80	170
26	314.01.16.93	3;2	9;2	Kımk 1/3	7,2	13,3	2,6	2,5	3,2	0,4x0,7	13,2	58	150
27	314.01.16.28	3;3	7;4	Kımk 1/4	5,3	14,8	2,3	2	2,4	0,4x0,7	11,1	28	90
28	316.01.16.235	3;4	7;20	Kımk 2/3	8,8	12,5	2,3	2,1	2,9	0,3x0,5	10,7	54	90
29	313.06.16.104	3;5	7;7	Kımk 1/3	6,6	14,2	2,4	2,1	3,1	0,4x0,5	11,4	44	115
30	313.05.13.15	3;6	7;8	Kımk 1/3	6,3	14,9	2,4	2,3	3,2	0,5x0,7	12	37	105
31	316.01.16.190	3;7	7;9	Kımk 1/2	10	16,7	2,9	3	4	0,5x0,8	16,4	101	210
32	316.01.16.194	3;8	7;10	Kımk 1/2	8,9	14,9	3	2,7	2,9	0,3x0,4	16,4	73	155
33	316.01.16.201	3;9	7;12	Kımk 1/2	8,9	14,8	2,8	2,4	3,5	0,5x0,6	11,1	71	145
34	316.01.16.113	3;10	7;13	Kımk 1/2	9,1	16	3,1	3	3,6	0,4x0,8	12,2	108	225
35	316.01.16.70	3;11	7;16	Kımk 1/3	8,3	14,5	2,9	2,7	4,6	0,4	13,7	80	220
36	316.01.16.256	3;12	7;14	Kımk 1/3	9,1	19,7	3,7	3,2	5,1	Kımk	16,6	119	330
37	316.01.16.217	4;1	7;18	Kımk 1/2	10,5	15,9	3	3,1	3,7	0,4x0,6	12,5	122	210
38	316.01.16.134	4;2	7;11	Kımk 1/3	10,9	21,3	3,8	3,1	6,6	Kımk	18,1	142	300
39	313.05.13.53	4;3	7;17	Kımk 1/2	10,1	16	2,8	2,3	3,5	0,4x0,7	13,1	73	145
40	315.06.16.97	4;4	7;18	Kımk 1/2	9	16,3	2,4	2,2	4,2	0,4	14,5	65	140
41	316.01.16.183	4;5	7;18	Kımk 1/2	10,8	18,1	3,8	2,9	3,9	0,5x0,6	14,9	121	250
42	316.01.16.223	4;6	7;18	Kımk 1/2	10,6	16,8	2,5	1,8	4,4	0,4x0,8	14,5	-	-

43	316.01.16.215	4;7	8;11	Kımk 2/3	13,6	19,6	3	2,9	5,1	0,5x0,9	15,1	152	285
44	315.06.16.97	4;8	8;2	Kımk 1/2	11,1	17,7	3,1	2,8	4,9	0,7x0,9	14,3	101	210
45	316.01.16.193	4;9	8;5	Kımk 1/2	11,1	17,4	2,9	2,7	5,1	0,4x0,5	14,7	115	230
46	316.01.16.77	4;10	8;6	Kımk 3/4	14,5	17,5	3,5	3,6	4	0,3x0,8	13,7	220	300
47	316.01.16.192	5;1	8;10	Kımk 2/3	12,3	16,4	2,8	2,3	4,9	0,3x0,4	14,4	89	160
48	316.01.16.08	5;2	8;7	Kımk 3/4	14,3	19	3,2	3,1	5,2	0,5x0,9	15,5	205	350
49	316.01.16.189	5;3	8;8	Kımk 1/2	9,7	14,1	2,8	2,6	4,7	0,3x0,5	11,6	81	160
50	316.01.16.93	5;4	8;5	Kımk 1/2	10,5	15,9	2,9	3	4,3	0,4x0,6	13,2	116	220
51	316.01.16.260	5;5	8;9	Kımk 2/3	9,4	12,8	2,5	2	4,7	0,5x0,7	10,3	53	100
52	316.01.16.26	5;6	8;12	Kımk 2/3	11,6	14,5	3,2	2,3	4,5	0,5x0,6	11,6	128	200
53	316.01.16.81	5;7	8;14	Kımk 1/2	9,2	14,6	3,6	2,7	4,2	0,5x0,6	10,9	115	235
54	314.01.14.41	5;8	9;1	Kımk 1/2	6,3	10,5	2,9	2,2	2,9	0,4x0,6	8	-	-
55	316.01.16.238	5;9	8;13	Kımk 1/2	10,8	17,6	3,8	3,6	5,7	0,4x0,6	14	169	350
56	316.01.16.244	5;10	9;4	Kımk 1/2	8,9	13,3	3,2	2,4	3,9	0,3x0,5	10,9	74	155
57	316.01.16.95	6;1	8;5	Kımk 1/2	9,3	17,5	3,4	3	4,4	0,6x0,8	14,1	122	260
58	316.01.16.196	6;2	9;2	Kımk 1/4	7,7	17,6	3,9	2,5	4,3	Kımk	14,4	90	280
59	315.06.16.196	6;3	7;9	Kımk 1/3	6,5	15,5	3	2,2	4,5	Kımk	12,5	51	170
60	316.01.16.140	6;4	9;3	Kımk 1/3	8	15,6	3,4	2,3	4,6	Kımk	12,3	87	240

Sıra no	Env. no	Çiz. no	Res. no	Bulutlu Durumu	Uzun. (mev.)	Uzun. (yak.)	Gen.	Kal.	Yük.	Delik Çap	Delik Arası Msafafe	Ağırlık gr	Ağırlık yak. gr
61	313.32.16.06	6;5	9;5	Kırık 2/3	2,1	16	3,2	3,1	4,3	Kırık	13,5	135	220
62	316.01.16.219	6;6	9;6	Kırık 2/3	12,4	14,9	3,3	2,3	4,7	Kırık	11,9	125	220
63	316.01.16.180-195	6;7	9;15	Kırık 3/4	9	17,6	3,5	3,3	5,2	0,6x0,7	14,3	118	180
64	316.01.16.214	7;1	9;8	Kırık 1/2	11	17,2	2,7	2,6	6,4	0,35	15,3	103	220
65	316.01.16.213	7;2	9;10	Kırık 1/2	12,7	16,9	2,4	2,3	5,8	0,5x0,7	14,6	102	185
66	316.01.16.138	7;3	9;4	Kırık 1/2	10,7	15,9	3,3	3,1	5,8	0,7x0,8	14	110	220
67	316.01.16.229	7;4	9;7	Kırık 1/2	10,3	14,1	2,3	2,4	5	0,3x0,5	11,6	70	135
68	316.01.16.179	7;5	9;9	Kırık 1/2	13	14,5	3,7	3	6,8	0,35	12,4	143	260
69	316.01.16.102	7;6	9;11	Kırık 2/3	13,7	15,4	3,6	3,4	7,1	0,6	12,5	173	290
70	316.01.16.246	7;7	9;13	Kırık 2/3	14,3	17	3,5	3,4	6,9	0,3x0,5	15,4	201	360
71	316.01.16.245	7;8	9;12	Kırık 2/3	15,5	16,1	4,1	3,4	7,5	0,3x0,5	13,4	285	400

Tablo 2: Hilal biçimli ağırlıkların ölçüleri

Sıra no	Env. no	Çiz. no	Res. no	Buluntu Durumu	Uzun. (mev.)	Uzun. (yak.)	Gen.	Kal.	Yük.	Delik Çap	Delik Arası Meseafe	Ağırlık gr	Ağırlık yak. gr
72	313.04.13.03	8;1	10;1	Tüm	6,7	-	4,2	3,5	-	0,45	-	132	132
73	313.08.13.04	8;2	10;2	Tüm	5,9	-	3	3,2	-	0,7	-	70	70
74	313.05.13.07	8;3	10;3	Tüm	7,7	-	5,3	5,4	-	0,5	-	170	170
75	316.01.16.06	8;4	10;4	Tüm	8,9	-	4,3	3,1	-	0,3	-	-	-
78	313.06.16.107	8;5	10;5	Tüm	8,4	9,6	4,9	5	-	0,7x0,9	-	198	198
77	313.04.16.15	8;6	10;6	Tüm	6,5	-	4,5	4,4	-	0,6x0,8	-	149	149
76	313.06.16.100	8;7	10;7	Tüm	5,3	6,7	4	4,1	-	0,7x0,5	-	102	102
79	313.08.16.21	8;8	10;8	Tüm	5,5	-	4	2,8	-	0,7x0,8	-	-	-
80	313.05.13.08	8;9	10;9	Tüm	5,6	-	5,3	3	-	0,6	-	-	95
81	313.05.13.09	8;10	10;10	Tüm	6,2	-	4,3	3,1	-	0,4	-	-	84
82	314.01.14.50	8;11	10;11	Tüm	6,1	-	5,1	5,5	-	0,6	-	-	161

Tablo 3: Piramidal ağırlıkların ölçüleri

Ağırlık Aralığı(gr)	50-100	100-150	150-200	200-250	250-300	300-350	350-400	TOPLAM
Hilal biçimli (adet)	8	14	12	18	9	5	2	68
Piramidal (adet)	3	3	3	-	-	-	-	9

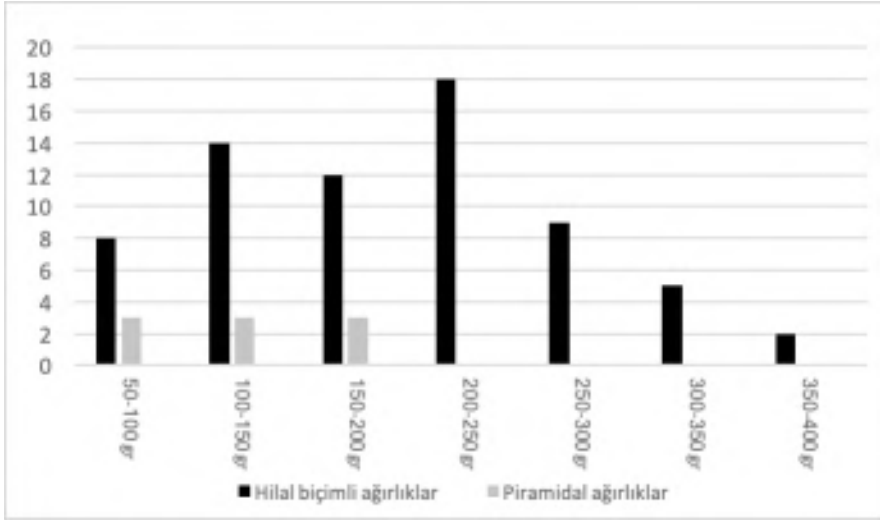
Tablo 4: Hilal biçimli ve piramidal ağırlıkların özgül ağırlık aralıkları

Mesafe (cm)	10,5-11,7	12,1-12,8	13,1-13,9	14,1-14,9	15,1-15,9	16-16,9	17,0-18,1	19-21,3
Adet	3	4	7	13	10	15	12	7
Yüzdesi	4%	6%	10%	18%	14%	21%	17%	10%

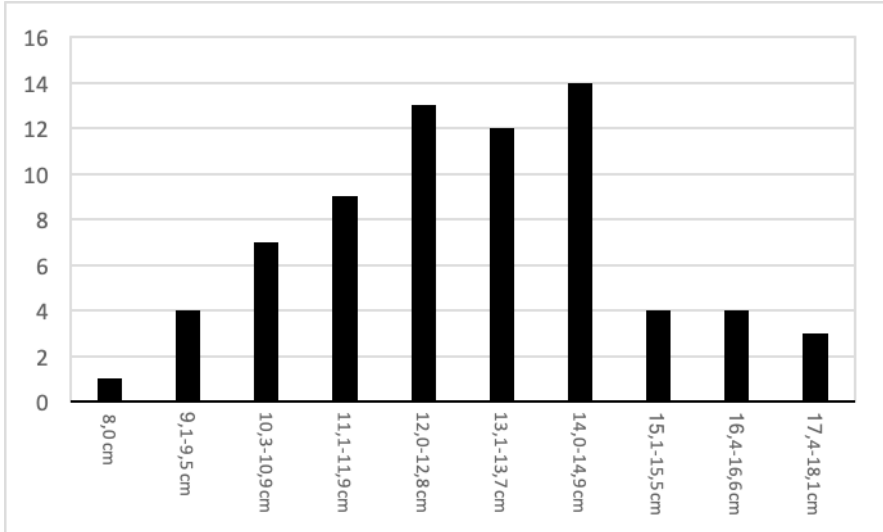
Tablo 5: Hilal biçimli ağırlıkların yaklaşık uzunlukları (71 adet)

Mesa. (cm)	8,0	9,1-9,5	10,3-10,9	11,1-11,9	12,0-12,8	13,1-13,7	14,0-14,9	15,1-15,5	16,4-16,6	17,4-18,1
Adet	1	4	7	9	13	12	14	4	4	3
%	1,4%	5,6%	9,8%	12,6%	18,3%	16,9%	19,7%	5,6%	5,6%	4,2%

Tablo 6: Hilal biçimli ağırlıklarda delikler arasında yaklaşık mesafeler

Grafik 2: Hilal biçimli ve piramidal ağırlıkların özgül ağırlık aralıkları

Grafik 3: Hilal biçimli ağırlıklarda delikler arasında mesafe

Kazılarla ele geçen tezgah ağırlıkları, tekstil üretimi ve ticareti hakkında yorumlar yapılmasına önemli katkı sağlamaktadır. Tezgah ağırlıkları birçok farklı şekil ve boyutta olabilir, fakat gerçekte hepsi aynı görevi yerine getirir. Bunlar çözümlü ağırlıklı tezgah üzerindeki çözgü ipliklerini gergin tutmaya yararlar. Hilal biçimli olanlar istisna, ağırlıkların özel tipleri genel olarak dokunan kumaşı etkilemez ama kalınlıkları, genişlikleri ya da özgül ağırlıkları çözgü ağırlıklı dokuma tezgahında dokunmuş olan dokuma türlerini belirler¹²⁸. Dokuma için uygun bir çözgü ağırlıklı tezgah üzerinde uygun bir kurulum elde etmek için, kalınlık ve ağırlığın her ikisi de anahtar rol oynar. Üretilen kumaşın genişliğine eşit veya biraz daha geniş bir toplam genişliğe sahip tezgah ağırlıklarının kullanılması tercih edilir¹²⁹. Farklı iplikler, en uygun dokuma için farklı miktarlarda gerginlik gerektirdiğinden, tezgah ağırlığının ağırlığı, belirli bir gerilime ihtiyaç duyan ipliğin kaçının ona bağlanabileceğini belirler. Tezgah ağırlıklarından ağır olanlar daha kalın, hafif olanlar daha ince kumaşların dokunmasında kullanılır (Resim 11)¹³⁰. Son yıllarda bu

128 Hilal biçimli ağırlık, şeklin örgü için daha az önemli olduğu kuralına bir istisna gibi görünmektedir. Bk. Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", s. 128-129. Tezgah ağırlığının kalınlığı ve dolayısıyla birbirine yakın duran bu ağırlıkların sırasının genişliği, bir kumaşın genişliği/kalınlığı ve tezgah ağırlığının ağırlığı ile beraber kumaşın iplik sayısını ve yoğunluğunu tanımlar. Bir tezgah ağırlığı tekstil üretim imkanlarını hesaplamak için metodolojik bir çerçeve sunmaktadır. Dahası, tekstil ürünlerinin korunmadığı alanlarda tekstil üretiminin değerlendirilmesi için imkan sağlar. Bk. Martenson, agm., s. 373, 377-378. Ayrıca bk. Gleba, "Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations", s. 117; Papadopoulou, agm., s. 294-295; Yılmaz, agm., s. 102; Frangipane, agm., s. 8. Bu konuda yapılan bazı dencysel çalışmalar için bk. J. Cutler, "Ariadnes Thread: The Adoption of Cretan Weaving Technology in the Wider Southern Aegean in the Mid-Second Millennium BC", *AEGLAUM* 33, 2012, s. 152 vd.; Michel, "Estimating an Old Assyrian Household Textile Production with the Help of Experimental Archaeology: Feasibility and Limitations".

129 Bu nedenle, arkeolojik çalışmalarda tezgah ağırlıklarının hem ağırlığı ve hem de maksimum kalınlığını kaydetmek hayati önem taşır. Dokuma tezgahı ağırlıkları farklı kumaş türleri üretmek için yapılmıştır. Bu konuda bk. Martenson, agm., s. 378, 396. Bir kurulumda gerekli olan dokuma tezgahı ağırlıklarının sayısı dokuma tezgahı ağırlıklarının kalınlığına göre de değişecektir. 2 cm kalınlığında dokuma tezgahı ağırlıkları kullanıldığında, 1 m genişliğinde tekir kumaş üretmek için 100 dokuma tezgahı ağırlığına ihtiyaç duyulacaktır (ön sırada 50, arka sırada 50). 4 cm kalınlığında dokuma tezgahı ağırlıkları kullanıldığında, sadece 50 adet gereklidir (her sıra için 25 adet). Bu konuda bk. Gleba, "Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations", s. 117-118.

130 Örneğin, 300 gr ağırlığında bir tezgah ağırlığı, 10 gr gerginliğe ihtiyaç duyan 30 diş, 20 gr gerginliğe ihtiyaç duyan 15 diş veya 30 gr gerginliğe ihtiyaç duyan 10 diş ile kullanılabilir. Dokumacılar tarafından genellikle tek bir tezgah ağırlığına 10 ila 30 diş bağlamanın en uygun olduğu düşünülmektedir. Bu konuda bk. Gleba, "Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations", s. 117. Akrotiri'nin STÇ yerleşmesinde Oda B2'de bulunan dokuma tezgahı ağırlıklarının 10-15 gr gerginliğe ihtiyaç duyan ince ipliklerle kullanılabileceğini göstermektedir.

konuyla ilgili olarak deneysel arkeoloji yöntemiyle çalışmalar ve değerlendirmeler yapılmaktadır¹³¹.

Çalışma bölgesinde hilal biçimli ağırlıklardan tam olarak korunmuş 2 örnekten Dinar Dikici Höyük'teki 115 gr, Başmakçı Yakaköy Kocahöyük'teki 109 gr ağırlığındadır.¹³² Elimizdeki hilal biçimli ağırlıkların geri kalan büyük kısmı kırık bir şekilde ele geçmiştir. Biz de elimizdeki bu ağırlıkların mevcut kısımlarından yola çıkarak bunların yaklaşık boyutları ve ağırlıklarını belirlemeye çalıştık (Tablo 2, 5-7; Grafik 2). Piramidal biçimli olan ve ağırlıklarını tespit edebildiğimiz sağlam örneklerin 6 tanesi ise Dinar (3'ü Dikici Höyük'ten), 1 tanesi Dazkırı'dandır. Bunlar 70 gr ile 170 gr ağırlıkları arasında düzensiz bir görüntü çizmektedirler. Ağırlıkları 70, 84, 95, 109, 115, 132, 149, 161, 170 gr'dır. Yükseklikleri 7,5 cm ile 5,4 cm aralığındaki piramidal ağırlıkların kalınlıkları ise 3 cm ile 5,2 cm arasında değişmektedir.

Afyonkarahisar hilal biçimli ağırlıklarının uzunlukları 10,5-21,3 cm arasında değişmektedir (Tablo 2, 6-7; Grafik 3). Bunların arasında da 14-18 cm arasındaki örneklerimizin oranı %70 civarındadır (50 adet) (Tablo 2). Bu konuda Boğazköy

Bununla birlikte, Oda B2'den ve Kompleks B'nin başka yerlerindeki bazı dokuma tezgahı ağırlıkları, daha fazla gerginlik gerektiren daha kalın çözümlü iplikleri ile de kullanılabilir. Böylece, bir dizi farklı kumaş üretmek mümkün olacaktır. Bk. Tzachili, agm., s. 244-245. Apliki Karamallos yerleşmesindeki tezgah ağırlıkları yaklaşık 5 gr gerginlik gerektiren çok ince ipliklerle çalışabilir. Bk. Smith, agm., s. 332-333. Ayrıca bk. Militello, agm., s. 216. Bu konuyla ve Archontiko ile ilgili bk. Papadopoulou, agm., s. 294-295.

131 Martenson, agm., s. 378, 396 vd; Ulanowska, agm. Bunlardan birinde tezgah ağırlığının dokuma ve kumaşı nasıl etkilediğini incelemek için iki dokuma testi yapılmıştır. Bir dokuma tezgahı düzeneğinde farklı ağırlıklarda dokuma ağırlıkları kullanılmış ve çözümlü ipliklerine ağırlık dağılımının dokuma ve kumaş için hayati olduğu sonucuna ulaşılmıştır; çözümlü gerginliğindeki 10 gr'dan az farklılıkların bile dokumayı ve kumaşı güçlü bir şekilde etkilediği anlaşılmıştır. Farklı dokuma tezgahı ağırlıklarına sahip dokuma testleri, kalınlıkların da dokuma sırasında önemli bir rol oynadığını açıkça göstermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Martenson, agm., s. 378, 396-397; Gleba, "Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations", s. 117. Hilal biçimli ağırlıkların kullanıldığı bir tezgah canlandırması ile ilgili olarak bk. Lassen, "Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: The Case of the Crescent Shaped Loom Weight", s. 82, Fig.5.5-5.8; Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", s. 128-129. Ayrıca bk. L. Olofsson- E. A. Strand- M. L. Nosch, "Experimental Testing of Bronze Age Textile Tools", *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford 2015, s. 75-100. Konya Karahöyük ve Demircihöyük'te ortaya çıkarılan hilal biçimli ağırlıklardan yola çıkarak bunların kullanım şekilleri ile ilgili tartışmalar için bk. Lassen, "Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight", s. 129-131.

132 Konya Karahöyük yerleşmesinde hilal biçimli ağırlıklar 25-305 gr arasında ağırlığa sahiptir, kalınlıkları 1,3-3,5 cm arasında değişmektedirler. Bk. Alp, *age.*, s. 70.

buluntularıyla¹³³, boyları 7,5-16,5 cm arasında değişen çok sayıda ağırlık veren Konya Karahöyük örnekleriyle¹³⁴ veya Ege dünyasıyla¹³⁵ karşılaştırmalar yapılabilir. Hilal biçimli ağırlıklarda her iki uçtaki delikler arasındaki mesafe 8-18 cm arasında değişir. Burada da 10,3-14,9 cm arasındaki buluntular %77'lik bir yoğunluğa sahiptirler (55 adet) (Tablo 2, 6). Yakaköy Kocahöyük'te birbirine yakın alanlarda bulunmuş olan hilal biçimli ağırlıkların uzunluklarının birbirine yakın olması, standart kumaş üretimi ile ilgili olduklarına işaret sayılabilir. Ayrıca bunların şerit dokumalarla ilgili olduğu düşünülebilir. Yakaköy Kocahöyük dışındaki yerleşmelerde de ağırlıkların uzunluklarının ya da delikleri arasındaki mesafelerin yakınlığı üretimdeki bu standartlaşmanın kanıtıdır. Bu durum aynı zamanda yukarıda söz ettiğimiz Assur Ticaret Kolonileri Çağı ya da sonrasındaki tekstil ticareti ile ilişkilendirilebilir. Olasılıkla üreticiler pazarda talep edilen standart ölçeklere uymak durumunda kalmış olmalıdırlar. Standartlaşmanın kanıtları bunların özgül ağırlıklarında da görülür (Tablo 4). Hilal biçimli olanların büyük çoğunluğu 100-250 gr arasında ağırlığa sahiptir. Bunlar da bölgedeki hilal biçimli ağırlıkların %61'inden fazlasına karşılık gelmektedir. Daha ince veya daha kaba tekstil ürünleri için kullanılan hilal şekilli ağırlıkların diğerlerine oranla az olduğu görülür (Tablo 4-6).

Sonuç

Çalışma yaptığımız alan Menderes Nehri'nin ilk kaynakları ile Acıgöl arasında kalan, etrafı dağ ve göllerle çevrili, İçbatı Anadolu Bölümü ve çevresindeki Sincanlı Ovası, Küçük Ova, Şuhut Ovası, Sandıklı Ovası, Çölovası gibi nispeten kapalı bir konuma sahiptir. Bu havzanın ortasından geçen ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanan tarihi doğal yol güzergahı ile İçbatı/İç Anadolu çevresi ve Ege Bölgesi arasındaki bağlantı sağlanmaktadır. Bunun yanında Dinar Dikici Höyük çevresinden Göller Yöresine ve dönem dönem de Beycesultan yönüne doğru ulaşım sağlanmış olmalıydı. Bu kesimde MÖ II. bin yıla tarihlenen 21 yerleşme araştırılmıştır. Bunlardan dört tanesi konumları, büyüklükleri ve buluntu yoğunlukları yönünden diğerlerine göre çok daha dikkat çekicidir. Bu dört büyük

133 Bu konuda karşılaştırma için bk. Fischer, *age.*, s. 153, 1208, Taf.126.

134 Bu örneklerin kalınlıkları 1,3-3,5 cm arasında değişmektedirler. Bk. Alp, *age.*, s. 70.

135 Tiryns'te maksimum uzunluklar 16 cm ve 16,8 cm'dir; oval ve yak. 5-6 cm kalınlığındadırlar, maksimum çaplar sırasıyla 4,8 cm ve 5,8 cm'dir. Buradaki iki objenin herbirinin ucundaki delikler arasındaki mesafe 13 cm'dir. Bk. Siennicka, *agm.*, s. 70-71.

yerleşme, kuzeydoğu-güneybatı yönünde adeta bir dörtgeni andıran bu havzanın etrafına konumlanmıştır.

Bunlar arasında Yakaköy Kocahöyük 16 hektarın üzerine çıkan yayılım alanıyla bu havzanın bildiğimiz en büyük yerleşmesi durumundadır. Aslında bu yerleşme Afyonkarahisar-Denizli ana yol güzergahının biraz dışında ve kenarda, Söğüt Dağı'na doğru uzanan ve bu dağla Acıgöl arasında kalan “U” şeklindeki bir alanda konumlanır. Bu yerleşmenin büyüklüğü ve hemen her kesiminde yoğun bir şekilde OTÇ buluntularını tespit etmiş olmamız, sözü edilen dönemdeki önemini kanıtlamaktadır. Bunun yanında Yakaköy Kocahöyük'te tespit edilen birisi piramidal diğerleri hilal biçimli olmak üzere 51 adet tezgah ağırlığı burasının bölgenin önemli tekstil üretim merkezlerinden birisi olduğunu düşündürür. Buluntuların yarısından fazlasının (28 adet) “tepe-doğu-kuzey” ismini verdiğimiz bir alanda yoğunlaşması ise bu kesimdeki atölye/atölyelere işaret eder. Yerleşmenin “güney-doğu”sunda bu yoğunluğun azalarak da olsa devam etmesi (14 adet) ve diğer yerlerinde de dağınık bir şekilde ağırlıkların tespit edilmesi Kocahöyük'te döneminde tekstil üretiminin önemli bir sektör olduğu düşüncesini destekler. Buluntuların yüzey malzemesi olduğu gözardı edilmemelidir. Yakaköy Kocahöyük'te yapılacak arkeolojik bir kazı çalışması olasılıkla tekstil üretimi ile ilgili daha belirgin verilere ulaşılmasına, bu yerleşmede olduğu gibi bölgede de tekstil üretiminin ekonomideki yerinin anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır.

Her ne kadar buluntularımız arasında belirgin damga örneklerine rastlanmasa da elimizdeki mevcut ağırlıkların 12'sinin üzerinde farklı çizgisel ve dairesel bezemeler ile bir tanesinin üzerindeki baskılar atölye işaretleri veya damgalar gibi özel işaretleri akla getirmektedir. A. W. Lassen'e göre *dimi* dokuma ile hilal biçimli dokuma aletleri Anadolu ekonomisinde ve tekstil teknolojisinde karakteristikti ve yerel toplumda etnik kimliği ve organizasyon unsurlarını yansıtmaktadır. Buna göre baskılı hilal biçimli ağırlıkların her yerde bulunması, kullanımlarının mühürler ve mühür-baskısı teknolojileriyle Orta ve Batı Anadolu'daki saray idareleri tarafından kabul edildiğini ve üretim ve kazançlarının bir dereceye kadar merkezi kontrole tabi olduğuna işaret eder. Ayrıca boyutları ve kullanım şeklinin OTÇ saray ekonomilerinin yükselişiyle birlikte değiştiği, teknolojinin saray kurumlarına ve saray ekonomisinin yapısına yakından bağlı olduğuna işaret sayılır. Bu şekilde teknolojinin organize durumunun devletin kurumsal yapısını yansıttığı düşünülür. Bu nedenle hilal şeklindeki ağırlıkların saray ekonomisinin merkezi ve şimdiye kadar tanınmayan bir özelliğini temsil ettiğini ve devlet tarafından yönetilen

tekstil üretiminin OTÇ Anadolu'sundaki sosyal ve politik örgütlenmesinin kilit bir yönü olduğu belirtilir¹³⁶. Menderes yerleşmelerinde de hilal biçimli ağırlıkların uzunluklarının ya da delikleri arasındaki mesafelerin yakınlığı, dörtgen kesitli ve uç kısımlarının köşeli olması başta olmak üzere bazı ortak biçimsel özellikleri, standartlaşmanın yanında Assur Ticaret Kolonileri veya en azından bu dönemdeki iç ticaret ağıyla ve sonrasındaki tekstil ticareti ile bağlantılı görülebilir. Çünkü bu dönemin önemli merkezlerinden olan Bolvadin Üçhöyük çevresi ile Menderes Nehri'nin kaynakları arasında Çay-Çölovası üzerinden yaklaşık 100 km uzunluğunda doğal bir yol güzergahı vardır. Bu güzergah üzerinde OTÇ'yi belirgin bir şekilde veren büyük yerleşmeler bulunmaktadır.

Bölgenin hilal biçimli ağırlıkları yay ya da içbükey, derin içbükey ya da “V”, at nalı (ya da U) şeklinde olanlar biçiminde tasnif edilebilir. Bu farklılıklarla beraber ağırlık tipleri arasında kimi geçişler de gözlenir. Ağırlıkların çoğunluğu dörtgen kesitlidir ve uç kısımları da büyük oranda köşeli yapılmıştır. Aphrodisias ve Demircihöyük gibi yerleşmelerde OTÇ'ye tarihlenen kapalı ya da “U” formuna yakın ve orta kısımları derin işlenmiş, kaba sayılabilecek olan ağırlıkların benzerleri çalışma alanımızda görülmemektedir. Bunlara yakın sayılabilecek olan “at nalı” şeklindeki ağırlıklar Yakaköy Kocahöyük yerleşmesinde karşımıza çıkar. Menderes vadisindeki hilal biçimli ağırlıklar için en yakın karşılaştırma, coğrafi olarak da uzakta olmayan Beycesultan örnekleri ile yapılmaktadır. Bunlar arasında köşeli uçlar, dörtgen gövdeler ya da gövdedeki baskı bezemeler yakın benzerlikler olarak sayılabilir. Bu bölgede hilal biçimli ağırlıklarla beraber bulunan piramidal ağırlıklar tekstil üretiminin canlılığına, malzemelerin ve üretimin çeşitliliğine veya farklı dönemlerdeki devamlılığına işaret etmesi bakımından önemlidir

136 Lassen, “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, s. 89-90.

KAYNAKLAR

Afyonkarahisar İli Tarımsal Yatırım Rehberi, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi, Ankara 2019.

Alp, S., *Konya Çevarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara 1994.

Andersson, E. - Felluca, E. - Nosch, M., - L., Peyronel, L., “New Perspectives on Bronze Age Textile Production in the Eastern Mediterranean. The First Results with Ebla as a Pilot Study”, *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th-10th 2008*, “Sapienza”-Università di Roma, Volume 1, ed. P. Matthiae- F. Pinnock- L. Nigro- N. Marchetti, Wiesbaden 2010, s. 159-176.

Bacelli, G.- Bellucci, B.- Vigo, M., “5. Elements for a Comparative Study of Textile Production and Use in Hittite Anatolia and in Neighbouring Areas”, *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology*, Oxbow Books 2014, s. 97-142.

Barber, E. J. W., *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1991.

Barjamovic, G., “Sites, Routes and Historical Geography in Central Anatolia”, *İpamati Kistamati Pari Tumatimis, Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70 th Birthday, I. Singer (ed.)*, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Tell Aviv University, Tell Aviv 2010, s. 10-25.

Barjamovic, G., *A Historical Geography of Ancient Anatolia in the Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011.

Barjamovic, G., “MÖ 1865’te Bir Anadolu Seyahati”, *Anadolu’nun Önsözü. Kültepe Kanış-Karumu. Assurlular İstanbul’da*, ed. F. Kulakoğlu- S. Kangal, İstanbul 2011, s. 160-168.

Barjamovic, G., “Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu’da Assurlular (MÖ 2000-1600). Traders and Travelers: Assyrians in Anatolia (2000-1600BC)”, *Assurlular. Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı*, ed. K. Köroğlu-S. F. Adalı, İstanbul 2018, s. 25-53.

Baykal-Seeher, A. – Obladen-Kauser, J., *Demircihöyük, die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Band IV. Die Kleinfunde*, Mainz Philipp von Zabern 1996.

Bayram, S., “Kültepe’de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, XXXIV. International Assyriology Congress*, 1987, İstanbul s. 286-289.

Beyazıt, A. Y., “Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında MÖ 2. Binyılda Amasya Bölgesi”, *TÜBA-AR*, 17 (2014), s. 83-110.

Bilgen, A. N. - Bilgen, Z., “Orta Tunç Çağ Yerleşimi (IV. Tabaka)”, *Seyitömer Höyük I*, ed. A. N. Bilgen, İstanbul 2015, s. 61-118.

Cutler, J., “Ariadnes Thread: The Adoption of Cretan Weaving Technology in the Wider Southern Aegean in the Mid-Second Millennium BC”, *AEGAEUM 33 Annales liégeoises et PASPiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS, Jewellery, Adornment and Textile in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation’s Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, 2012, ed. Marie-Louise Nosch-R. Laffineur, s. 145-154.

Dedeoğlu, F.- Abay, E., “Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Layers- Beycesultan Höyük Kazı Projesi: Geç Tunç Çağı Tabakalarına İlişkin Yeni Arkeolojik Veriler”, *Arkeoloji Dergisi*, XIX (2014), s. 1-39.

Dercksen, J. G., “The Assyrian Colony at Kanesh”, *Hattuša-Boğazköy, Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients, 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 22.-24. März 2006, Würzburg, Im Auftrag des Vorstands der Deutschen Orient-Gesellschaft Herausgegeben von Gernot Wilhelm*, Wiesbaden 2008, s. 109-124.

Dönmez, S., *Hitit Döneminde Anadolu’da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Erkut, S.- Reyhan, E., “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”, *Acta Turcica*, S. 1/Yıl: IV, Ocak 2012, s. 80-86.

Fischer, F., *Die Hethitische Keramik von Boğazköy*, Berlin 1963.

Frangipane, M.- Strand, E. A.- Laurito, R., Möller-Wierig, S.- Nosch, M. L.- Rast-Eicher, A.- Lassen, A. W., “Arslantepe, Malatya (Turkey): Textiles, Tools and Imprints of Fabrics from the 4th to the 2nd Millennium BCE”, *Paléorient*, 35/1, 2009, s. 5-30.

Gleba, M., “Textile Tools and Specialization in the Early Iron Age Female Burials”, ed. E. Herring- K. Lomas, *Gender Identities in Italy in the First Millennium BC*, Oxford 2009, s. 69-78.

Gleba, M.- Cutler, J., “Textile Production in Bronze Age Miletos: First Observations”, *AEAEUM 33 Annales liégeoises et PASPiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS, Jewellery, Adornment and Textile in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation’s Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, 2012, ed. Marie-Louise Nosch-R. Laffineur, s. 113-120, Pl. XXXII.

Goldman, H., *Excavations at Gozlu Kule, Tarsus. Volume II. Text. From the Neolithic through the Bronze Age*, London 1956.

Gunter, Ann C., *The Gordion Excavations Final Reports. Volume III. The Bronze Age*, ed. E. L. Kohler, Philadelphia 1991.

Guzowska, M.- Becks, R.- Strand, E. A.- Cutler, J.- Nosch, M. L., “Textile Tools from Troia, Western Anatolia”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M.L. Nosch, Oxford 2015, s. 309-328.

Joukowsky, M. S., *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies. Volume I: Excavations and Studies. Volume II: Bibliography, Catalogue, Appendix, Index*, Louvain-La-Neuve 1986.

Koçak, Ö., “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivash İlçesi 2013 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXII/1, 2015, s. 355-374.

Koçak, Ö.- Bilgin, M.- Küçükbezi, H. G., “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2015 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIV/1, 2017, s. 233-264.

Koçak, Ö.- Bilgin, M.- Küçükbezi, H. G., *MÖ II. Bin Yılda Afyonkarahisar ve Çevresi Kültürleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Koçak, Ö.- Esen, Ö.- Bülbül, S., “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2016 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXV/2, 2018, s. 355-373.

Koçak, Ö.- Küçükbezi, H. G.- Kızılgut, R., “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2014 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XXXIII/1, 2016, s. 21-46.

Korfmann, M., “Demircihüyük. Vorbericht Über Die Ergebnisse der Grabung von 1975”, *Istanbul Mitteilungen*, 27/28(1977/1978), s. 5-31, Taf. 1-28.

Korfmann, M., *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Volume I. Architektur, Stratigraphie und Befunde*, Mainz 1983.

Koşay, H. Z.- Akok, M., *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere ait İlk Rapor. Alaca Höyük Excavations Preliminary Report on Research and Discoveries 1963-1967*, Ankara 1973.

Kull, B., *Demircihüyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Herausgegeben von Manfred Korfmann, Band V, Die Mittelbronzezeitliche Siedlung, Mit Einem Anhang von H. Kammerer- Grothaus und A.- U. Kössatz zu Antiken Funden aus Demircihüyük*, Mainz, 1988.

Lamb, W.(a), “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar”, *Archaeologia*, LXXXVI, 1936, s. 1-64, pl. 1-8.

Lamb, W. (b), “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar”, *Archaeologia*, LXXXVII, 1937, s. 217-273, pl. 78-84.

Larsen, M. T., “Kültepe/Kaniş Arşivleri”, *Anadolu'nun Önsözü. Kültepe Kaniş-Karumu. Asurlular İstanbul'da*, ed. F. Kulakoğlu- S. Kangal, İstanbul 2011, s. 74-81.

Lassen, A. W., “The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia”, *Ex Oriente Lux*, 42, 2010, s. 159-179.

Lassen, A. W., “Technology and Palace Economy in Middle Bronze Age Anatolia: the Case of the Crescent Shaped Loom Weight”, ed. M.-L. Nosch, H. Koefoed, and E. Andersson Strand, *Textile Production and Consumption in the Ancient Near East. Archaeology, Epigraphy, Iconography*. Oxford; Oxbow Books, 12, 2013, s. 78-92.

Lassen, A. W., “Wool in Anatolia in the Old Assyrian Period”, ed. C. Breniquet ve C. Michel, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, Oxford & Philadelphia: Oxbow Books 2014, s. 255-263.

Lassen, A. W., “Weaving with Crescent Shaped Loom Weights. An Investigation of a Special Kind of Loom Weight”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 127-137.

Maner, Ç., “Anadolu’da Dokuma Devrimi Neolitik Çağ’dan Demir Çağı’na Yünün Tarihi ve Maddi Değeri”, *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi, Sof*, Yayına hazırlayanlar: Filiz Yenişehirlioğlu-Gözde Çerçioğlu Yücel, ed. Emel Kızılıçık, Koç Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 43-63.

Martenson, L.- Nosch, M. L.- Strand, E. A., “Shape of Things: Understanding a Loom Weight”, *Oxford Journal of Archaeology*, 28/4, 2009, s. 373-398.

McMahon, G., *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, PhD. Thesis, The Oriental Institute of the University of Chicago 1988.

Mellaart, J.- Murray, A., *Beycesultan. Vol. III. Part II*, Ankara 1995.

Michel, C., “Asur ve Kaniş’in Kadınları”, *Anadolu’nun Önsözü. Kültepe Kaniş-Karumu. Asurlular İstanbul’da*, ed. F. Kulakoğlu- S. Kangal, İstanbul 2011, s. 124-133.

Michel, C., “Estimating an Old Assyrian Household Textile Production with the Help of Experimental Archaeology: Feasibility and Limitations”, *Traditional Textile Craft - an Intangible Cultural Heritage*, Amman, March 2014, s. 19-61.

Militello, P.- Strand, E. A.- Nosch, M. L.- Cutler, J., “Textile Tools from Phaistos, Crete, Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 215-226.

Nosch, M-L, “From Texts to Textiles in the Aegean Bronze Age”, *AEAEUM 33 Annales liégeoises et PASpiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS, Jewellery, Adornment and Textile in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation’s Centre for Textile Research, 21-26 April 2010*, 2012, ed. Marie-Louise Nosch-R. Laffineur, s. 43-53, XVIII-XIX.

Obladen-Klauder, J., “B. Die Kleinfunde aus Ton, Knochen und Metall”, *Demircihüyük, Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Herausgegeben von Manfred Korfmann, Band IV, Die Kleinfunde, A Die Lithischen Kleinfunde (Ayşe Baykal-Seeher), B Die Kleinfunde aus ton, Knochen und Metal (Julia Obladen-Kauder)*, Rhein 1996.

Olofsson, L.- Strand, E. A.- Nosch, M. L., “Experimental Testing of Bronze Age Textile Tools”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 75-100.

Özçağlar, A., “Türkiye’de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 4, 1995, s. 19-61.

Özgülç, T., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu*, Ankara 1948.

Öztan, A., “2001 Yılı Acemhöyük Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXIV/1, 2003, s. 39-48.

Papadopoulou, E.- Strand, E. A.- Nosch, M. L.- Cutler, J., “Textile Tools from Archontiko, Northern Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 293-297.

Quercia, A.- Foxhall, L., “5. Temporality, Materiality and Women’s Networks. The Production and Manufacture of Loom Weights in the Greek and Indigenous Communities of Southern Italy”, *Knowledge Networks and Craft Traditions in the Ancient World. Material Crossovers*, ed. K. Rebay-Salisbury- A. Brysbaert- L. Foxhall, New York 2014, s. 62-82.

Rahmstorf, L.- Siennicka, M.- Strand, E. A.- Nosch, M. L.- Cutler, J., “Textile Tools from Tiryns, Mainland Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 267-278.

Siennicka, M., “Textile Production in Early Helladic Tiryns”, *AEAEUM 33 Annales liégeoises et PASpiennes d’archéologie égéenne, KOSMOS, Jewellery, Adornment and Textile in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation’s Centre for Textile Research*, 21-26 April 2010, 2012, ed. Marie-Louise Nosch-R. Laffineur, XXIV-XXV, s. 65-75.

Sipahi, T., “Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskiyaapar”, *Çorum Kültür Sanat. Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S: 14 (Hitit Söyleşileri II Özel Sayısı), Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2013, s. 4-22.

Smith, J. S.- Cutler, J.- Strand, E. A.- Nosch, M. L., “Textile Tools from Apliki, Cyprus”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand-M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 329-335.

Tütüncüler, Ö., *M.Ö. 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Tzachili, I.- Spantidaki, S.- Stand, E. A.- Nosch, M. L.- Cutler, J., “Textile Tools from Akrotiri, Thera, Greece”, *Tools, Textiles and Contexts, Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, ed. E. A. Strand- M. L. Nosch, Oxford 2015, s. 243-246.

Ulanowska, A., “Textile Technology and Minoan Glyptic. Representations of Loom Weights on Middle Minoan Prismatic Seals”, *Symposium Egejskie. Vol. 1. Papers in Aegean Archaeology*, ed. K. Żebrowska- A. Ulanowska- K. Lewartowski, Institute of Archaeology University of Warsaw 2017, s. 57-66.

Vakirtzi, S.- Georma, F.- Karnava, A., “Beyond textiles: alternative uses of twisted fibres and evidence from Akrotiri, Thera”, *Światowit* 56, 2017, 2018, s. 75-88.

Veenhof, K. R., “Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı”, *Anadolu'nun Önsözü. Kültepe Kanış-Karumu. Asurlular İstanbul'da*, ed. F. Kulakoğlu - S. Kangal, İstanbul, 2011, s. 56-63.

Vigo, M., “Linen in Hittite Inventory Texts”, *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennia BC*, ed. C. Michel-M.-L. Nosch, Oxbow Books, 2010, s. 290-322.

Vigo, M., “Sources fort he Study of the Role of Women in the Hittite Administration”, *Studies in Ancient Near Eastern Records Series 13*, Berlin 2016, s. 328-352.

Vila, E.- Helmer, D., “2. The Expansion of Sheep Herding and the Development of Wool Production in the Ancient Near East: An Archaeozoological and Iconographical Approach”, C. Breniquet & C. Michel (Eds.), *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, 2014, s. 22-40. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books 2014, s. 22-40.

Yılmaz, D., “Çeç Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Tekstil Üretimi: Çine-Tepecik Höyüğü Tezgah Ağırlıkları”, *TÜBA-AR*, 19(2016), s. 93-111.

Yiğit, T., “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2, Aralık 2002, s. 79-84.

EKLER

Envanter Listesi

Ciz.1:1.Res.6:1;BN:313.05.16.1; Env.2016:1; Müze Env.2017/9 (A); **BM:**Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13,2; 2,4; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,35; 10,7; **HR:**2.5YR5/3 dark reddish Brown; **HK:**Mika, taş, taşçık; **AR:**2.5YR5/3 dark reddish Brown; **Açkı:**Açkısız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, yuvarlatılmış dörtgen kesitli gövdeye sahip, sivri uçlu iki ucu da yuvarlatılmıştır. Uçlara yakın her iki tarafa ip asma amaçlı dairesel deliklidir. Tüm haldedir. 115 gr.

Ciz.1:2.Res.6:2;BN:316.01.16.12; Env.2016:12; Müze Env. 2017/13 (A); **BM:**Yakaköy Kocahöyük (Başmaççı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13,6; 2,4; 2,5; **D. Çapı- D.A.M.:** 0,35; 11,2; **HR:**5YR6/6 dark reddish yellow; **HK:**İnce kum, mika, taş, taşçık; **AR:**5YR6/6 dark reddish yellow; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeye sahip olup her iki ucu kesik görünümündedir. Uçlara yakın her iki tarafa ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Tüm haldedir. 109 gr.

Ciz.1:3.Res.6:3;BN:313.05.13.51; **BM:**Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,1 (*yak:16,9*); 3,4; 3,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,9x0,6; 12,8; **HR:**7.5YR6/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, ince kireç, taşçık; **AR:**5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, oval kesitli gövdeye sahip, yuvarlatılmış sivri uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haldedir. 81 gr.

Ciz.1:4.Res.6:4;BN:316.01.16.12; **BM:**Yakaköy Kocahöyük (Başmaççı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6 (*yak:12,7*); 2,6; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,5; 9,5; **HR:**5YR6/8 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, renkli taşçık; **AR:**7.5YR6/6 reddish yellow; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeye sahip olup kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haldedir. 45 gr.

Ciz.1:5.Res.6:5;BN:313.06.16.118; **BM:**Kabaklı Höyük (Dinar- Kabaklı Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,4 (*yak:17*); 2,7; 2,9; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,7; 14,2; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, ince kireç, küçük taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haldedir. 67 gr.

Ciz.1:6.Res.6:6;BN:314.01.16.148; **BM:**Ağulların Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,4 (*yak:13,1*); 2,5; 1,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,1x0,4; 10,8; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, çok az ince mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haldedir. 29 gr.

Ciz.1:7.Res.6:7;BN:315.06.16.118; **BM:**Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,3 (*yak:16,8*); 2,8; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 14,3; **HR:** 5YR6/8 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, ince kireç, taşçık; **AR:**5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**2 adet 0,4 cm'lik derin olmayan halka bezeme; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeye sahip olup kesik uçludur. Bir yüzü yarım işli olup ön yüzü halka bezelidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haldedir. 89 gr.

Ciz.1:8.Res.6:8;BN:316.01.16.61; **BM:**Yakaköy Kocahöyük (Başmaççı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,7 (*yak:15,1*); 2,9; 2,2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,4; 12,8; **HR:**10R5/8 red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**7 adet 0,2x0,4 cm'lik derin olmayan halka bezeme; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeye sahip olup kesik uçludur. Bir yüzü dairesel baskı bezelidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haldedir. 52 gr.

Ciz.1:9.Res.6:17;BN:316.01.16.72;GB; **BM:**Yakaköy Kocahöyük (Başmaççı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,1 (*yak:16,1*); 3,5; 3,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6; 12,2; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Ön yüzde delik kısmı 1,3 cm'lik yivli; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haldedir. 110 gr.

Ciz.1:10.Res.6:16;BN:314.01.16.138; **BM:**Ağulların Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,4 (*yak:17,8*); 3,9; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,7x1; 13,7; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**Orta kumlu, kireç, yoğun ve iri taşçık; **AR:**5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Ön yüz hamur katkısından kaynaklı, düzensiz delikli; **PD:**Kötü. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haldedir. 79 gr.

Ciz.1:11.Res.6:11;BN:315.06.16.108; **BM:**Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,7 (*yak:20,7*); 3,4; 2,6; **D. Çapı- D.A.M.:**Kımk; 17,5; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç; **AR:**5YR7/6

reddish yellow; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 116 gr.

Çiz.1:12.Res.6:15; BN:316.01.16.200; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**5,7 (*yak:14.7*); 2,6; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,7; 12; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR5/4 reddish brown; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/4'ü mevcut ve kırk halledir. 41 gr.

Çiz.2:1.Res.6:12; BN:314.01.16.23; BM:Ağlların Önü (Dazkarı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,4 (*yak:19.7*); 3,4; 2,5; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırk; 17,4; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, az kireç; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açıklı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 76 gr.

Çiz.2:2.Res.6:9; BN:313.06.16.103; BM:Kabaklı Höyük (Dinar- Kabaklı Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**5,3 (*yak:11.5*); 2; 1,9; **D. Çapı- D.A.M.:**

0,2x0,4; 9,1; **HR:**10R4/4 weak red; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, az taşçık; **AR:**5YR5/4 reddish brown; **Açıklı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**

Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 26 gr.

Çiz.2:3.Res.6:13; BN:315.06.16.197; BM:Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,1 (*yak:15.7*); 2,4; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırk; 13,2; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç; **AR:**2.5YR6/4 light reddish brown; **Açıklı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok;

PD:İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 48 gr.

Çiz.2:4.Res.6:10; BN:315.06.16.198; BM:Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**2,8 (*yak:11.7*); 2,2; 1,8; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,5; 9,4; **HR:**5YR6/4 light reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az miktarda mika; **AR:**5YR6/3 light reddish brown; **Açıklı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, basık düzensiz dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/5'i mevcut ve kırk halledir. 13 gr.

Çiz.2:5.Res.6:19; BN:316.01.16.25; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,3 (*yak:15.5*); 3,7; 3,2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,9; 12,1; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR6/4 light brown; **Açıklı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, ovalimsi düzensiz dörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış sivri uçludur. Uç kısmı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 120 gr.

Çiz.2:6.Res.6:21; BN:316.01.16.15; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,4 (*yak:16.3*); 4; 3,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,8; 12,5; **HR:**5YR4/4 reddish brown; **HK:**Orta kumlu, kireç, taşçık; **AR:**5YR5/4 reddish brown; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Önde ortada 3 tane halka çentik bezeme çapraz poz. **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, ovalimsi düzensiz dörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış kesik uçludur. Uç kısmı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 157 gr.

Çiz.2:7.Res.6:14; BN:316.01.16.139(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,9 (*yak:12.1*); 2,5; 2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 9,1; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık, bitki; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 40 gr.

Çiz.2:8.Res.7:3; BN:316.01.16.57; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,6 (*yak:13.1*); 2,2; 2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 10,4; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, renkli taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 42 gr.

Çiz.2:9.Res.7:1; BN:316.01.16.236(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13 (*yak:15.3*); 3,7; 2,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6x0,8; 13,6; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, düzensiz dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 3/4'ü mevcut ve kırk halledir. 81 gr.

Çiz.2:10.Res.6:20; BN:316.01.16.43; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,4 (*yak:16.2*); 2,9; 2,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,7; 13,2; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR4/1 dark reddish gray; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**

Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir.--- gr.

Ciz.2:11.Res.7:2; BN:316.01.16.227(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,3 (*yak:13,9*); 2,7; 2,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,5; 11,5; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 84 gr.

Ciz.2:12.Res.6:18; BN:316.01.16.240(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,3 (*yak:20,4*); 4; 3,5; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,6; 16,4; **HR:**2.5YR6/3 light reddish brown; **HK:**İnce kumlu, mika, az kireç, taşçık; **AR:**5YR6/1 gray; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/4'ü mevcut ve kırk haledir. 80 gr.

Ciz.3:1.Res.9:1; BN:316.01.16.59; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,5 (*yak:16,4*); 3,3; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6x0,9; 13,1; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 80 gr.

Ciz.3:2.Res.7:6; BN:314.01.16.93; BM:Ağillarm Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,2 (*yak:13,3*); 2,6; 2,5; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,7; 13,2; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**Orta kumlu çok az kireç, taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haledir. 58 gr.

Ciz.3:3.Res.7:4; BN:314.01.16.28; BM:Ağillarm Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**5,3 (*yak:14,8*); 2,3; 2; **D. Çapı- D.A.M.:**

0,4x0,7; 11,1; **HR:**2.5YR4/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, renkli taşçık; **AR:**2.5YR6/4 light red; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/4'ü mevcut ve kırk haledir. 28 gr.

Ciz.3:4.Res.7:20; BN:316.01.16.235(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,8 (*yak:12,5*); 2,3; 2,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 10,7; **HR:**5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/6 reddish yellow; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**1 adet 0,2 'lik derin olmayan halka bezeme; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, düzensiz dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk haledir. 54 gr.

Ciz.3:5.Res.7:7; BN:313.06.16.104; BM:Kabaklı Höyük (Dinar- Kabaklı Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,6 (*yak:14,2*); 2,4; 2,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,5; 11,4; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, mika, çok az kireç; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haledir. 44 gr.

Ciz.3:6.Res.7:8; BN:313.05.13.15; BM:Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,3 (*yak:14,9*); 2,4; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,7; 12; **HR:**5YR5/6 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, çok ince mika, az kireç; **AR:**5YR5/4 reddish brown; **Açıklı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haledir. 37 gr.

Ciz.3:7.Res.7:9; BN:316.01.16.190(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10 (*yak:16,7*); 2,9; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,8; 14,5; **HR:**5YR6/8 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 101 gr.

Ciz.3:8.Res.7:10; BN:316.01.16.194; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,9 (*yak:14,9*); 3; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,4; 12; **HR:**2.5YR5/8 red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Sırt kısmında 3 tane parmak baskı var; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 73 gr.

Ciz.3:9.Res.7:12; BN:316.01.16.201; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,9 (*yak:14,8*); 2,8; 2,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 11,1; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açıklı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 71 gr.

Ciz.3:10.Res.7:13; BN:316.01.16.113(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,1 (*yak:16*); 3,1; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,8; 12,2; **HR:**5YR5/8 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light; **Açıklı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk haledir. 108 gr.

Ciz.3:11.Res.7:16; BN:316.01.16.70(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,3 (*yak:14,5*); 2,9; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4; 13,7; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**5YR5/4 reddish brown; **Açıklı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Kötü. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı delik kısımdan itibaren mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk haledir. 80 gr.

Çiz.3:12.Res.7:14; BN:316.01.16.256; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,1 (*yak:19,7*); 3,7; 3,2; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırık; 16,6; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**Orta kumlu, mika, kireç, renkli taşçık/saman; **AR:**2.5YR5/6 red; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen uca doğru delikli ve simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 119 gr.

Çiz.4:1.Res.7:18; BN:316.01.16.217; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,5 (*yak:15,9*); 3; 3,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 12,5; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 122 gr.

Çiz.4:2.Res.7:11; BN:316.01.16.134(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,9 (*yak:21,3*); 3,8; 3,1; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırık; 18,1; **HR:**5YR5/4 reddish brown; **HK:**Orta kumlu, kireç, renkli taşçık/saman; **AR:**2.5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen uca doğru delikli ve simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 122 gr.

Çiz.4:3.Res.7:17; BN:313.05.13.53; BM:Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,1 (*yak:16*); 2,8; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,7; 13,1; **HR:**5YR6/4 light reddish brown; **HK:**İnce kumlu, az mika/kireç, parlak mineral; **AR:**7.5YR6/4 light brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 73 gr.

Çiz.4:4.Res.7:15; BN:315.06.16.97; BM:Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9 (*yak:16,3*); 2,4; 2,2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4; 14,5; **HR:**5YR5/3 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok ince mika, kireç; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**1 adet 0,3 'lik derin olmayan halka bezeme; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı delik kısmından itibaren mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 65 gr.

Çiz.4:5.Res.8:4; BN:316.01.16.183(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,8 (*yak:18,1*); 3,8; 2,9; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,6; 14,9; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 121 gr.

Çiz.4:6.Res.8:3; BN:316.01.16.223(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,6 (*yak:16,8*); 2,5; 1,8; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,8; 14,5; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. --- gr.

Çiz.4:7.Res.8:1; BN:316.01.16.215; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13,6 (*yak:19,6*); 3; 2,9; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,9; 15,1; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR5/6 red; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 152 gr.

Çiz.4:8.Res.8:2; BN:313.05.13.16; BM:Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**11,1 (*yak:17,7*); 3,1; 2,8; **D. Çapı- D.A.M.:**0,7x0,9; 14,3; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, mika, az kireç, renkli taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Ön yüzde 2 adet 0,7x1,3 'lik atölye işareti baskısı; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. (baskı derinlik: 0,3) 101 gr.

Çiz.4:9.Res.8:5; BN:316.01.16.193; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**11,1 (*yak:17,4*); 2,9; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,5; 14,7; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR5/4 reddish brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 115 gr.

Çiz.4:10.Res.8:6; BN:316.01.16.77(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**14,5 (*yak:17,5*); 3,5; 3,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,8; 13,7; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Ortada 1 adet 0,4 'lik halka delik bezeme; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 3/4'ü mevcut ve kırk halledir. 220 gr.

Çiz.5:1.Res.8:10; BN:316.01.16.192; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**12,3 (*yak:16,4*); 2,8; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,4; 14,4; **HR:**2.5YR5/8 red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, üst kısmı yuvarlatılmış düzensiz dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçlu ve yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 89 gr.

Çiz.5:2.Res.8:7; BN:316.01.16.08; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**14,3 (*yak:19*); 3,2; 3,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,9; 15,5; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**10YR7/3 very pale brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 3/4'ü mevcut ve kırk halledir. 205 gr.

Ciz.5:3.Res.8:8; BN:316.01.16.189(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,7 (*yak:14,1*); 2,8; 2,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 11,6; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 81 gr.

Ciz.5:4.Res.8:11; BN:316.01.16.93(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,5 (*yak:15,9*); 2,9; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 13,2; **HR:**5YR4/6 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, renkli taşçık, saman; **AR:**5YR4/6 light reddish brown; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 116 gr.

Ciz.5:5.Res.8:9; BN:316.01.16.260(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,4 (*yak:12,8*); 2,5; 2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,7; 10,3; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, renkli taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 53 gr.

Ciz.5:6.Res.8:12; BN:316.01.16.26; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**11,6 (*yak:14,5*); 3,2; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,6; 11,6; **HR:**5YR5/6 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, renkli taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 128 gr.

Ciz.5:7.Res.8:14; BN:316.01.16.81(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,2 (*yak:14,6*); 3,6; 2,7; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,6; 10,9; **HR:**7.5YR5/4 brown; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, kahverengi taşçık; **AR:**7.5YR6/4 light brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 115 gr.

Ciz.5:8.Res.9:1; BN:314.01.14.41; BM:Ağlların Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasabası); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,3 (*yak:10,5*); 2,9; 2,2; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 8; **HR:**2.5YR6/4 light reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, küçük taşçık; **AR:**10YR7/4 very pale brown; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, yay formlu, oval kesitli gövdeli, düz kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. --- gr.

Ciz.5:9.Res.8:13; BN:316.01.16.238(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,8 (*yak:17,6*); 3,8; 3,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,4x0,6; 14; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, kireç, iri taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Üst kısmı oluklu alt kısmında 4 tane parmak baskı; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 169 gr.

Ciz.5:10.Res.9:4; BN:316.01.16.244; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8,9 (*yak:13,3*); 3,2; 2,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 10,9; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 74 gr.

Ciz.6:1.Res.8:15; BN:316.01.16.95(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9,3 (*yak:17,5*); 3,4; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6x0,8; 14,1; **HR:**5YR5/6 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR6/6 reddish yellow; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, kapalı yay formlu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 122 gr.

Ciz.6:2.Res.9:2; BN:316.01.16.196(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**7,7 (*yak:17,6*); 3,9; 2,5; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırk; 14,4; **HR:**5YR5/6 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**10YR7/4 very pale brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**1 adet 0,5 cm'lik halka baskı (derinlik 0,5); **PD:**Orta. Hilal şeklinde, kapalı yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/4'ü mevcut ve kırk halledir. 90 gr.

Ciz.6:3.Res.7:19; BN:315.06.16.196; BM:Evciler Kocahöyük (Evciler- Merkez); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**6,5 (*yak:15,5*); 3; 2,2; **D. Çapı- D.A.M.:**

Kırk; 12,5; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**Orta kumlu, az mika, kireç, yoğun taşçık; **AR:**2.5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, kapalı yay formlu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 51 gr.

Ciz.6:4.Res.9:3; BN:316.01.16.140(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**8 (*yak:15,6*); 3,4; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırk; 12,3; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR6/4 light brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, kapalı yay formlu, dikdörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/3'ü mevcut ve kırk halledir. 87 gr.

Ciz.6:5.Res.9:5; BN:313.32.16.06; BM:Karahacılı Pınar (Dinar- Karahacılı Köyü); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**2,1 (*yak:16*); 3,2; 3,1; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırık; 13,5; **HR:**5YR5/3 reddish brown; **HK:**Orta kumlu, az mika, ince kireç, yoğun taşçık; **AR:**7.5YR5/2 brown; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**3 adet 0,3x2,5 'lik oluklu yiv (derinlik 0,1); **PD:**Orta. Hilal şeklinde, kapalı yay formulu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 135 gr.

Ciz.6:6.Res.9:6; BN:316.01.16.219(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**12,4 (*yak:14,9*); 3,3; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**Kırık; 11,9; **HR:**2.5YR5/6 red; **HK:**Orta kumlu, kireç, taşçık/renkli taşçık; **AR:**5YR6/6 reddish yellow; **Açık:**Silik; **Bezeme:**1 adet 0,4 'lik halka baskı (derinlik 0,2); **PD:**Orta. Hilal şeklinde, kapalı yay formulu, dikdörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 125 gr.

Ciz.6:7.Res.9:15; BN:316.01.16.195(KD):316.01.16.180(KD) / 2 parça; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**9 (*yak:17,6*); 3,5; 3,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6x0,7; 14,3; **HR:**2.5YR5/8 red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR5/6 red; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**0,5 cm çap ve 0,7x1,2 cm derinlikte 13 adet halka; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, kapalı yay formulu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 3/4'ü mevcut ve kırk halledir. 118 gr.

Ciz.7:1.Res.9:8; BN:316.01.16.214(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**11 (*yak:17,2*); 2,7; 2,6; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,5; 15,3; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/8 light red; **Açık:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, at nalı biçimli/U formulu, dörtgen kesitli gövdelidir. Uç kısmı delik kısmından itibaren mevcut değildir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 103 gr.

Ciz.7:2.Res.9:10; BN:316.01.16.213(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**12,7 (*yak:16,9*); 2,4; 2,3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,7; 14,6; **HR:**2.5YR6/8 light red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık; **AR:**10YR7/4 very pale brown; **Açık:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, at nalı biçimli/U formulu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 102 gr.

Ciz.7:3.Res.9:14; BN:316.01.16.138(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,7 (*yak:15,9*); 3,3; 3,1; **D. Çapı- D.A.M.:**0,7x0,8; 14; **HR:**5YR5/6 yellowish red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, at nalı biçimli/U formulu, oval kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 110 gr.

Ciz.7:4.Res.9:7; BN:316.01.16.229(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**10,3 (*yak:14,1*); 2,3; 2,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 11,6; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**İnce kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, at nalı biçimli/U formulu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 70 gr.

Ciz.7:5.Res.9:9; BN:316.01.16.179; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13 (*yak:14,5*); 3,7; 3; **D. Çapı- D.A.M.:**0,5x0,7; 12,4; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık, bitki; **AR:**2.5YR6/8 light red; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, at nalı biçimli/U formulu, oval kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 1/2'si mevcut ve kırk halledir. 143 gr.

Ciz.7:6.Res.9:11; BN: 316.01.16.102(GB); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**13,7 (*yak:15,4*); 3,6; 3,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,6; 12,5; **HR:**7.5YR5/4 brown; **HK:**İnce kumlu, mika, kireç, taşçık; **AR:**7.5YR6/4 light brown; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Hilal şeklinde, at nalı biçimli U formulu, oval kesitli gövdeli, yuvarlatılmış uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 173 gr.

Ciz.7:7.Res.9:13; BN:316.01.16.246; BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**14,3 (*yak:17*); 3,5; 3,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 15,4; **HR:**2.5YR6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, az mika, kireç, taşçık, bitki; **AR:**5YR7/6 reddish yellow; **Açık:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, at nalı biçimli U formulu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 201 gr.

Ciz.7:8.Res.9:12; BN:316.01.16.245(KD); BM:Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**H.b.a.; **Uz.Gen.Kal:**15,5 (*yak:16,1*); 4,1; 3,4; **D. Çapı- D.A.M.:**0,3x0,5; 13,4; **HR:**10R6/6 light red; **HK:**İnce kumlu, kireç, taşçık, bitki; **AR:**2.5YR6/6 light red; **Açık:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Hilal şeklinde, at nalı biçimli U formulu, dörtgen kesitli gövdeli, kesik uçludur. Uç kısmı ip asma amaçlı yatay dairesel deliklidir. Muhtemelen simetrik, 2/3'ü mevcut ve kırk halledir. 285 gr.

Ciz:8:1,**Res.10:1**; **BN:313.04.13.03**; Env.2013:3; Müze Env.2013 (46); **BM:**Yüksel Höyük (Dinar- Yüksel Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**6,7; 4,2; 3,5; 0,45; **HR:**7.5YR5/6 strong brown; **HK:**Orta kumlu, taş, taşçık, bitki; **AR:**7.5YR3/3 dark brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu kare biçimli asimetrik bir gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup taban kısmı düzdür. Dipte az bir bölümde deformasyon vardır. Tüm haldedir. 132 gr.

Ciz:8:2,**Res.10:2**; **BN:313.08.13.04**; Env.2013:4; Müze Env.2013 (45); **BM:**Köyaltı Höyükler (Dinar- Tugaylı Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**5,9; 3; 3,2; 0,7; **HR:**10YR5/2 grayish brown; **HK:**İnce kumlu, taşçık, mika, bitki; **AR:**10YR5/2 grayish brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu kare biçimli simetrik bir gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 70 gr.

Ciz:8:3,**Res.10:3**; **BN:313.05.13.07**; Env.2013:7; Müze Env.2013 (48); **BM:**Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**7,7; 5,3; 5,4; 0,5; **HR:**5YR6/8 reddish yellow; **HK:**İnce kumlu, taşçık, bitki; **AR:**5YR6/8 reddish yellow; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu, kare biçimli hafif yamuk asimetrik bir gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 170 gr.

Ciz:8:4,**Res.10:4**; **BN:316.01.16.06**; Env.2016:6; **BM:**Yakaköy Kocahöyük (Başmakçı- Yakaköy); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**8,9; 4,3; 3,1; 0,3; **HR:**10YR7/6 light red; **HK:**İnce kumlu, taş, taşçık; **AR:**10YR7/6 light red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu kare biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. --- gr.

Ciz:8:5,**Res.10:5**; **BN:313.06.16.107**; **BM:**Kabaklı Höyük (Dinar- Kabaklı Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**8,4 (*yak:9,6*); 4,9; 5; 0,7x0,9; **HR:**5YR6/6 reddish yellow; **HK:**Orta kumlu, çok az mika, kireç, orta taşçık; **AR:**7.5YR7/4 pink; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, hafif yumuşatılmış kare uçlu kare biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda, taban kısmı kırık, muhtemelen düzdür. Tüme yakın haldedir. 198 gr.

Ciz:8:6,**Res.10:6**; **BN:313.04.16.15**; Env.2016:15; Müze Env.2017 (15); **BM:**Yüksel Höyük (Dinar- Yüksel Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**6,5; 4,5; 4,4; 0,6x0,8; **HR:**GLEY1 4- dark gray; **HK:**İnce kumlu, taşçık, mika; **AR:**GLEY1 4- dark gray; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu kare biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 149 gr.

Ciz:8:7,**Res.10:7**; **BN:313.06.16.100**; **BM:**Kabaklı Höyük (Dinar- Kabaklı Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**5,3 (*yak:6,7*); 4; 4,1; 0,7x0,5; **HR:**2.5YR5/4 reddish brown; **HK:**Orta kumlu, çok az mika, kireç, taşçık; **AR:**5YR6/4 light reddish brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu kare biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı kırık olup muhtemelen düzdür. Tüme yakın haldedir. 102 gr.

Ciz:8:8,**Res.10:8**; **BN:313.08.16.21**; Env.2016:21; **BM:**Köyaltı Höyükler (Dinar- Tugaylı Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**5,5; 4; 2,8; 0,7x0,8; **HR:**10R5/6 red; **HK:**İnce kumlu, taş, taşçık; **AR:**10R5/6 red; **Açkı:**Silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Piramit şeklinde, yatay ip asma delikli, düzleştirilmiş kare uçlu dikdörtgen biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. --- gr.

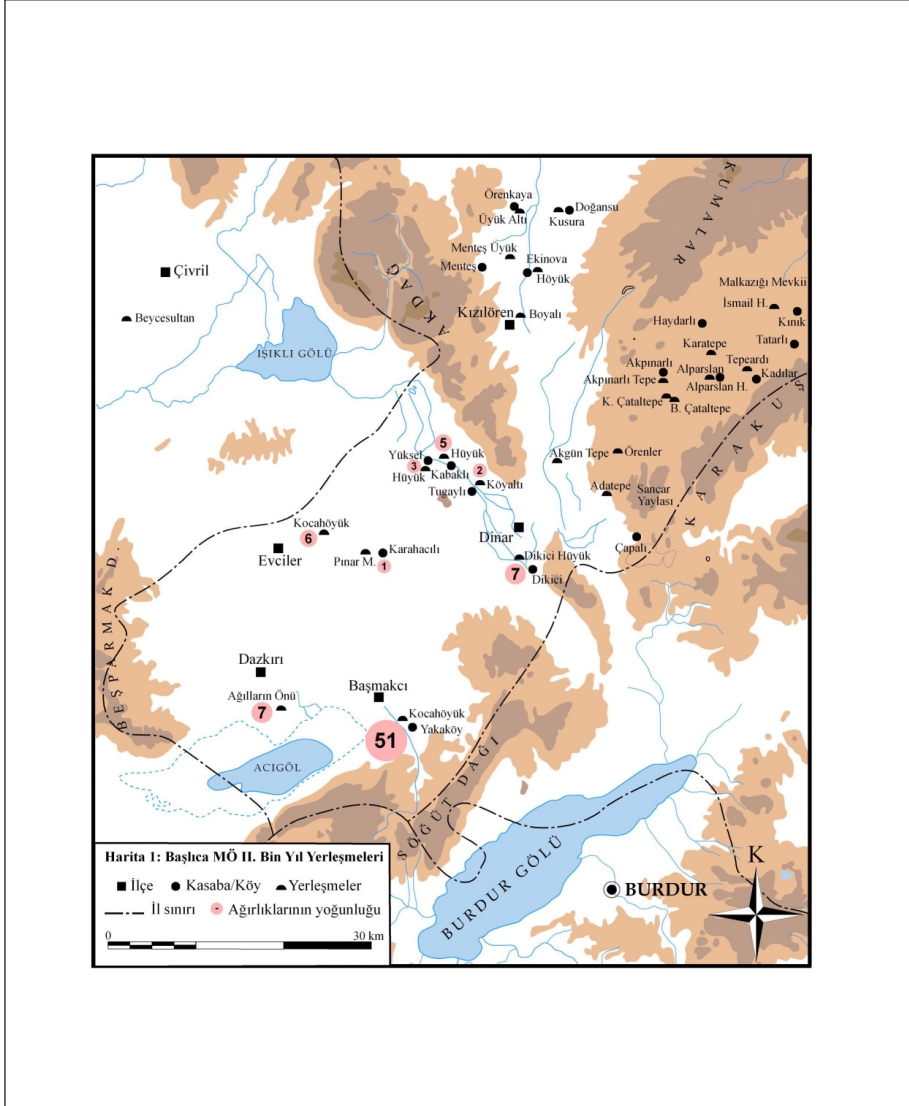
Ciz:8:9,**Res.10:9**; **BN:313.05.13.08**; Env.2013:8; Müze Env.2013 (44); **BM:**Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**5,6; 5,3; 3; 0,6; **HR:**5YR7/8 reddish yellow; **HK:**Orta kumlu, taşçık, bitki; **AR:**7.5YR6/4 brown; **Açkı:**Açıklı; **Bezeme:**Yok; **PD:**Orta. Piramit şeklinde, dikdörtgenimsi, yatay ip asma delikli, yuvarlatılmış uçlu dikdörtgen biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 95 gr.

Ciz:8:10,**Res.10:10**; **BN:313.05.13.09**; Env.2013:9; Müze Env.2013 (-); **BM:**Dikici Höyük (Dinar- Dikici Köyü); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**6,2; 4,3; 3,1; 0,4; **HR:**5YR6/8 reddish yellow; **HK:**Orta kumlu, taşçık, bitki; **AR:**10YR6/8 very pale brown; **Açkı:**Çok silik; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, dikdörtgenimsi, yatay ip asma delikli, yuvarlatılmış uçlu dikdörtgen biçimli gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 84 gr.

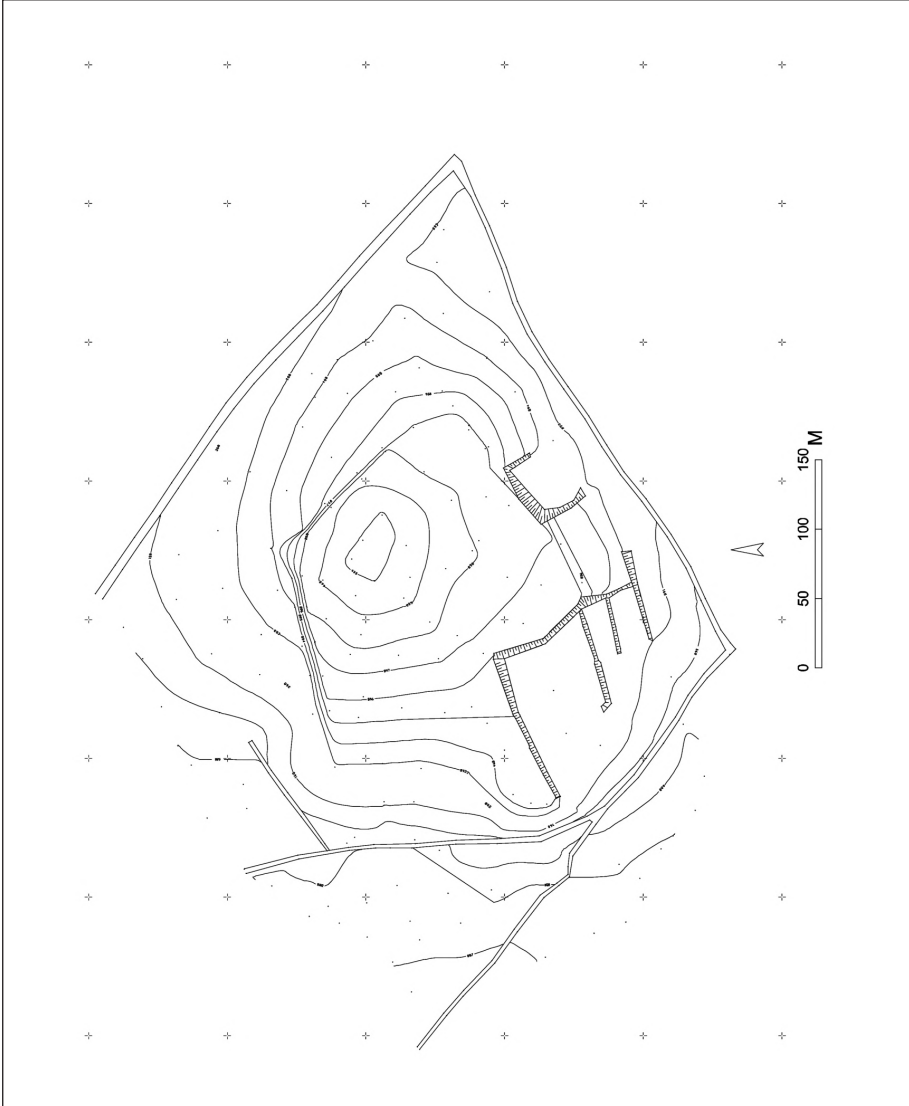
Ciz:8:11,**Res.10:11**; **BN:314.01.14.50**; Env.2014:6; Müze Env.2015/18 (A); **BM:**Ağalların Önü (Dazkırı- Yüreğil Kasa-bası); **BA:**Piramidal ağırlık; **Uz.Gen.Kal.D.Çapı:**6,1; 5,1; 5,5; 0,6; **HR:**10R6/6 light red; **HK:**Orta kumlu, mika, taşçık; **AR:**10YR7/3 very pale brown; **Açkı:**Açksız; **Bezeme:**Yok; **PD:**İyi. Piramit şeklinde, dikdörtgenimsi, yatay ip asma delikli, yuvarlatılmış uçlu dikdörtgen biçimli basık bir gövdeye sahip, konik piramidimsi formda olup, taban kısmı düzdür. Tüm haldedir. 161 gr.

Çiz.: Çizim numarası, **Res.** Resim numarası, **BN:** Buluntu numarası, **BM:** Buluntu merkezi, **BA:** Buluntu adı, **Uz.:** Uzunluk, **yak:** Yaklaşık, **Gen.:** Genişlik, **Kal.:** Kalınlık, **D. Çapı:** Delik çapı, **D.A.M.:** Delikler arası mesafe, **HR:** Hamur rengi, **HK:** Hamur katkısı, **AR:** Astar rengi, **Açkı, Bezeme, PD:** Pişme durumu, **p.t.:** Pişmiş toprak, **Tanımlama ve Ağırlık** Uzunluklar cm (santimetre) cinsinden verilmiştir. Bütün buluntular pişmiş topraktır. **H.b.a.:** Hılal biçimli ağırlık.

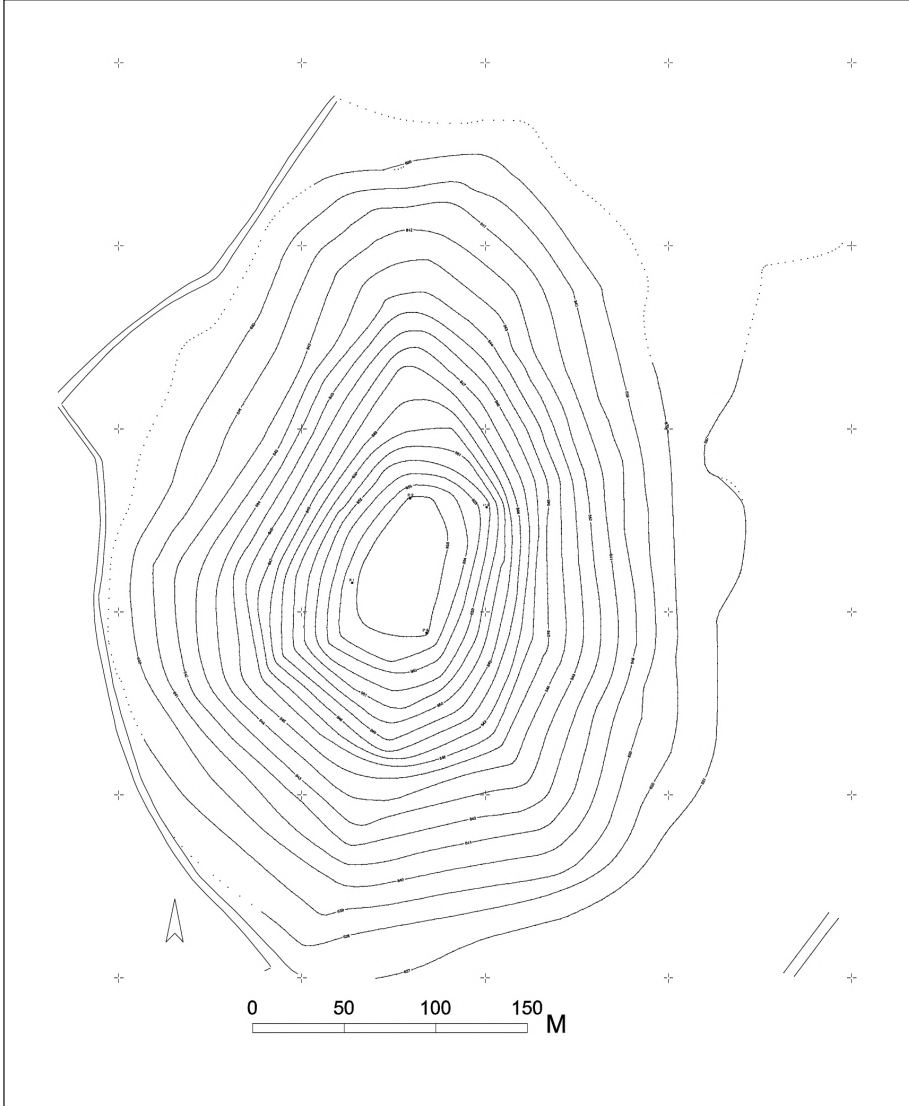
Harita, Resim ve Çizimler

Harita 1

Harita 2: Yakaköy Kocahöyük

Harita 3: Ağlların Önü

Resim 1: Yakaköy Kocahöyük

Resim 2: Ağlların Önü

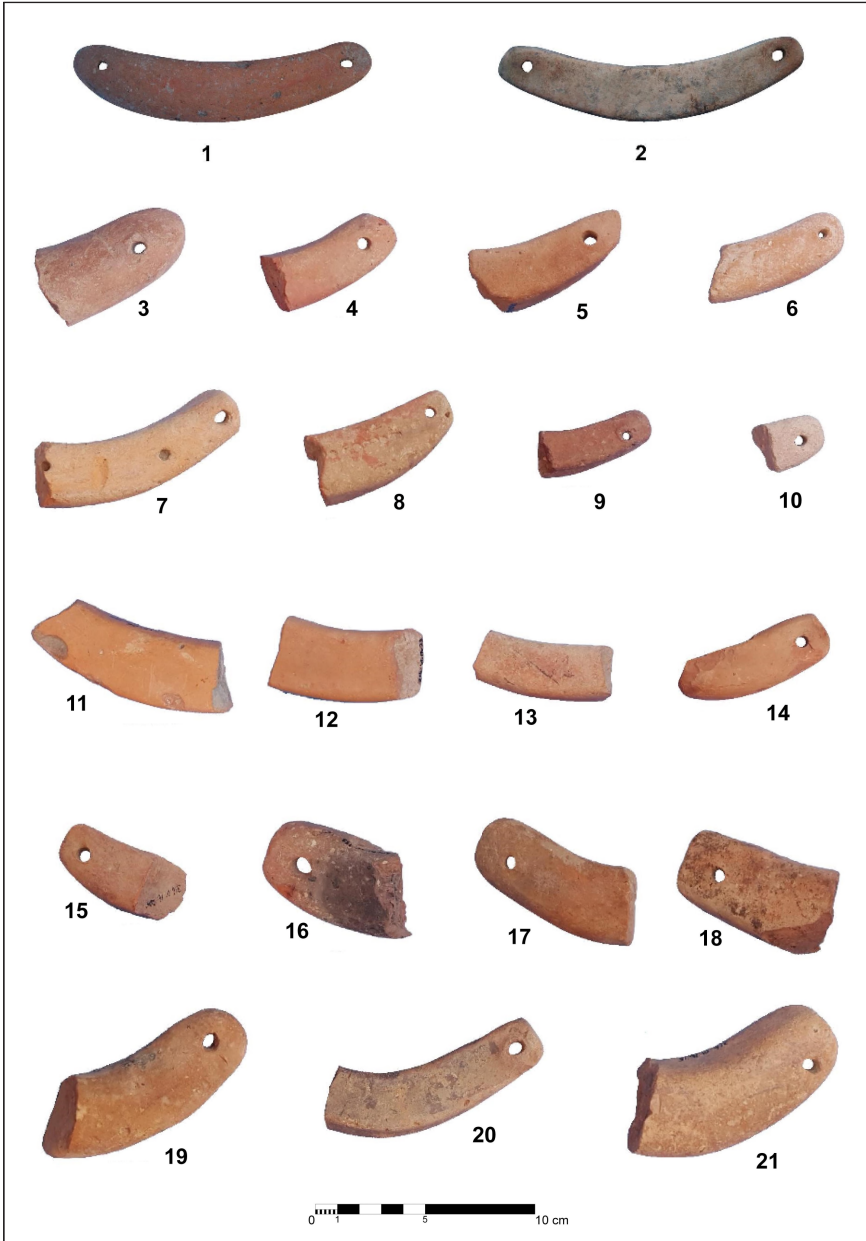
Resim 3: Evciler Kocahöyük

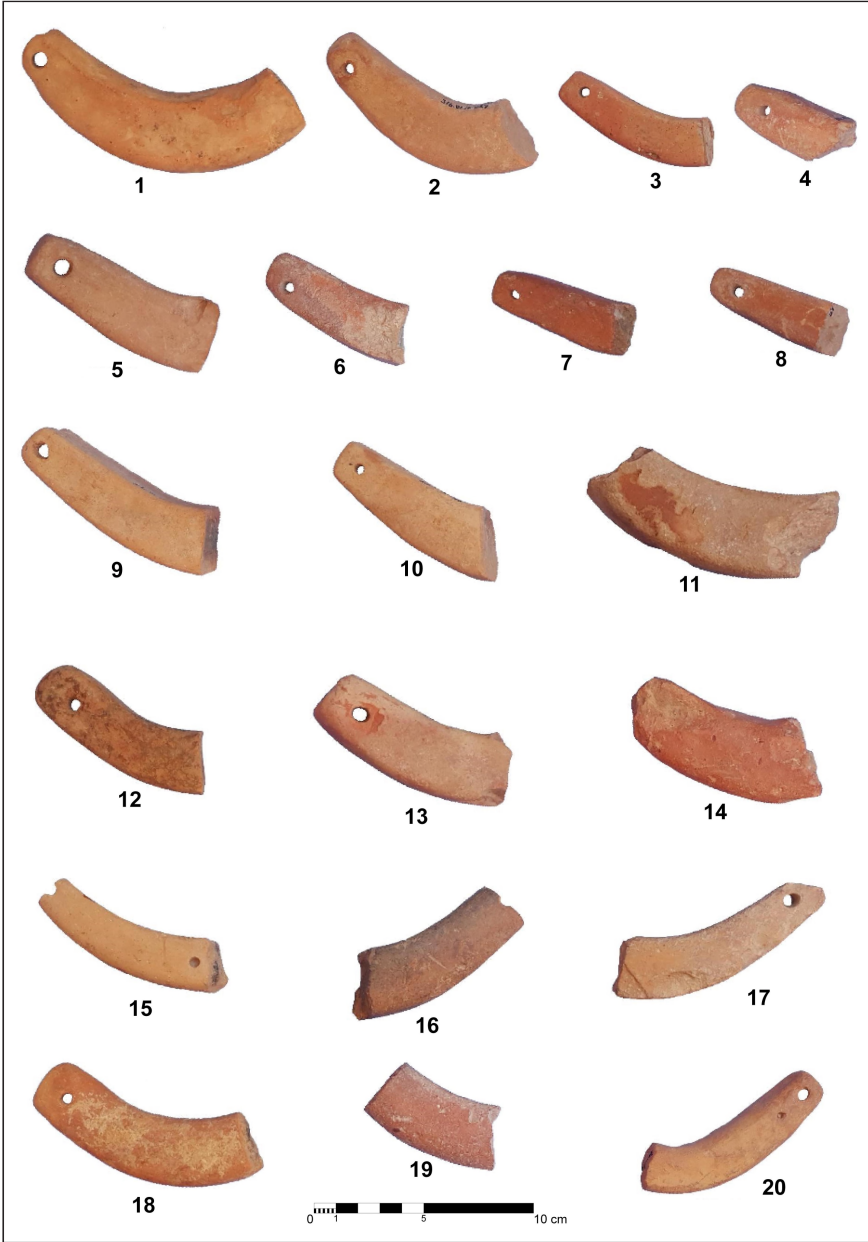

Resim 4: Dikici Höyük

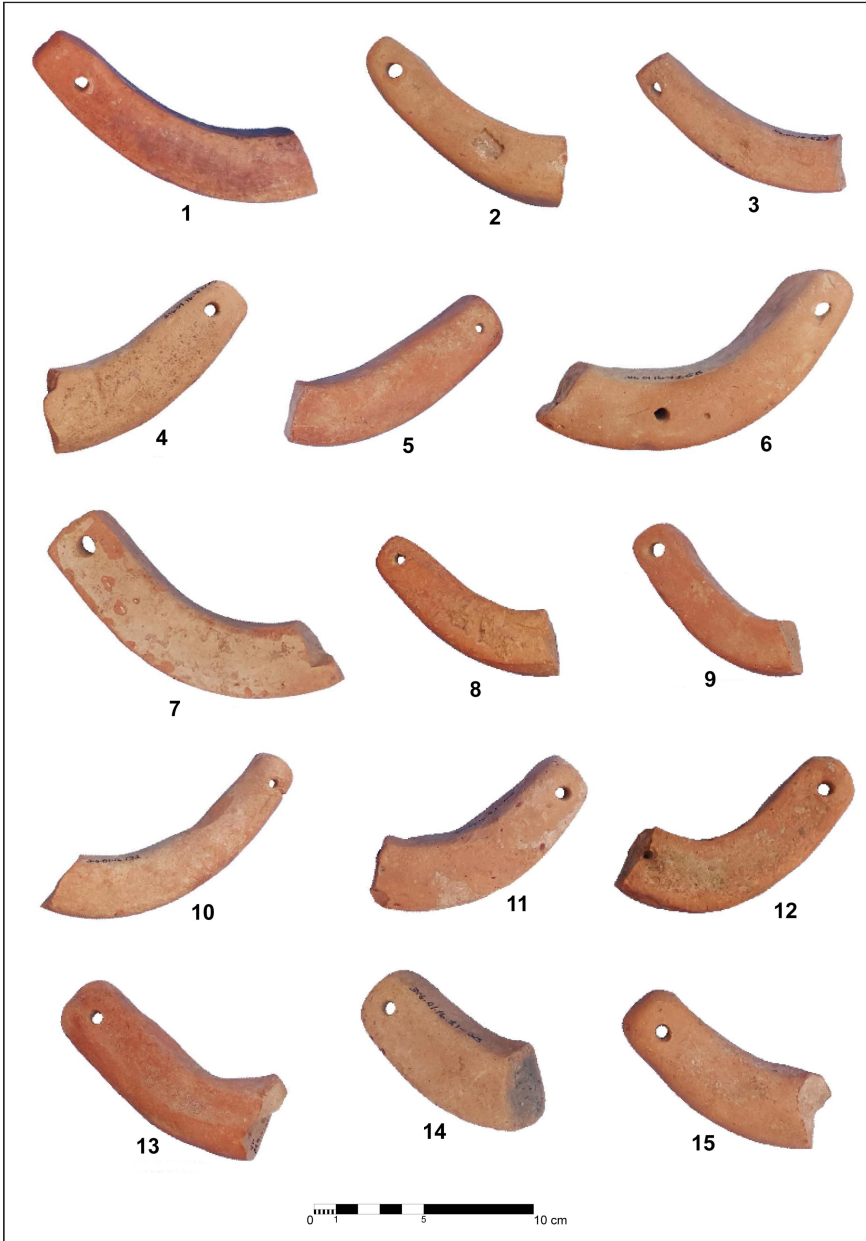

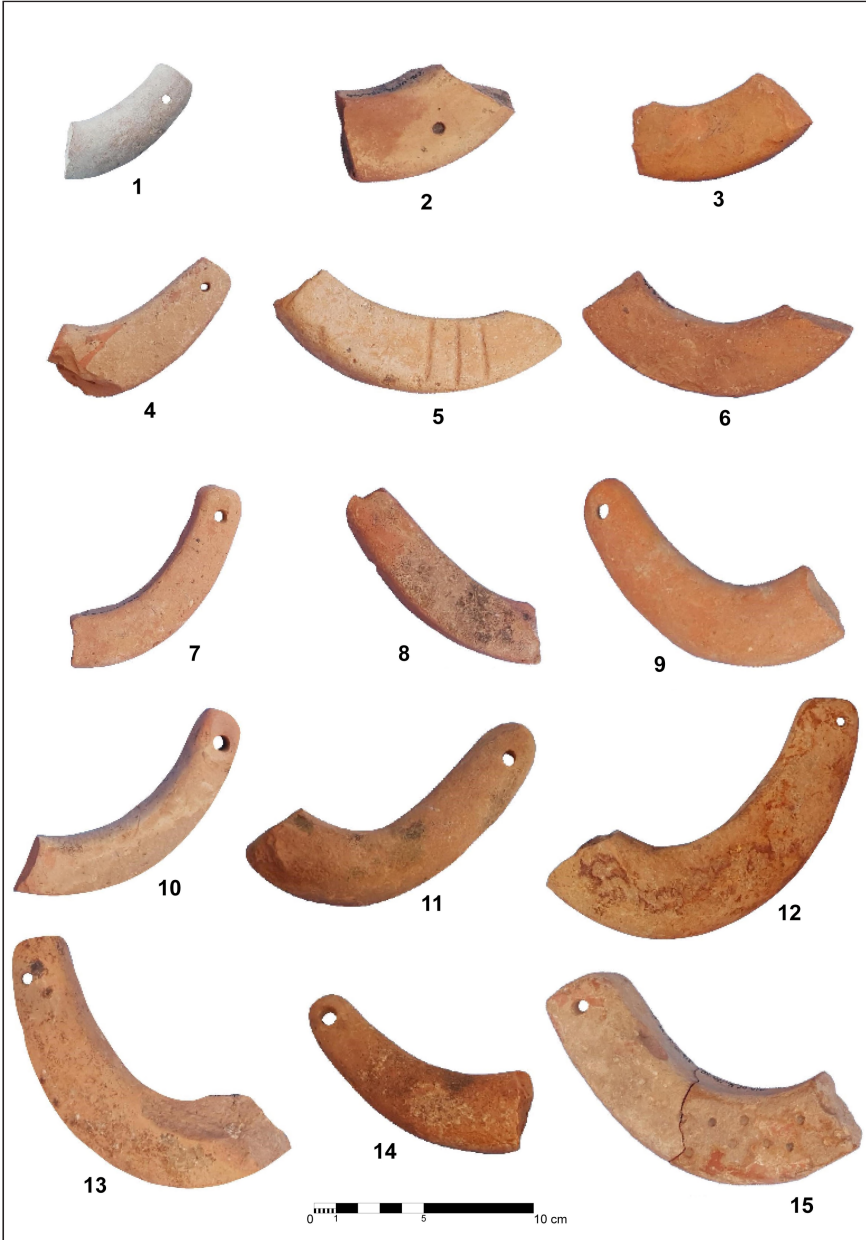
Resim 5: Karahacılı Pınar Mevkii

Resim 6

Resim 7

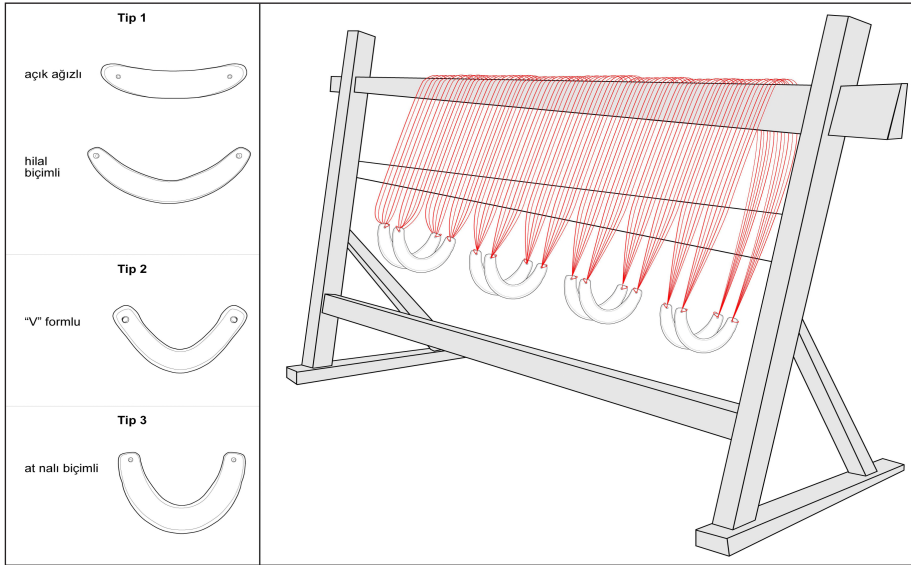
Resim 8

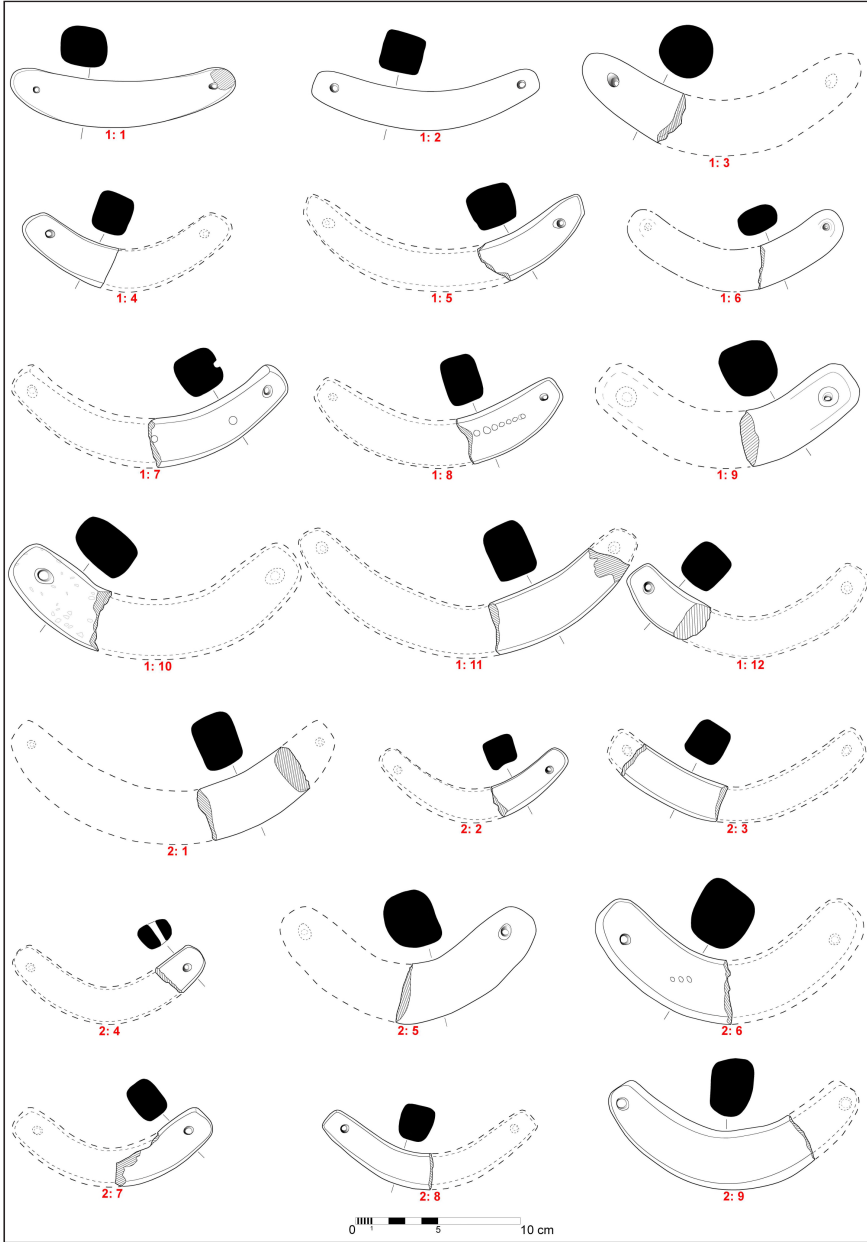
Resim 9

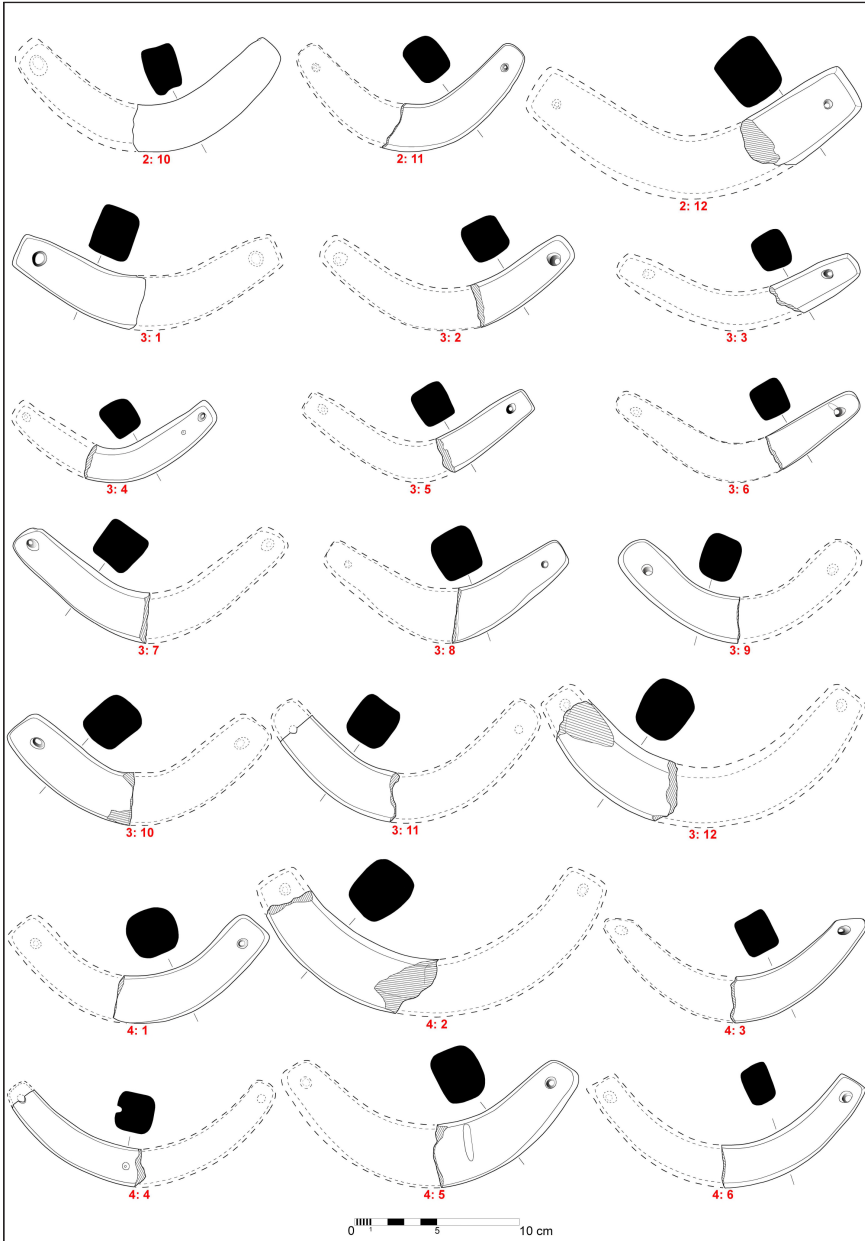
Resim 10

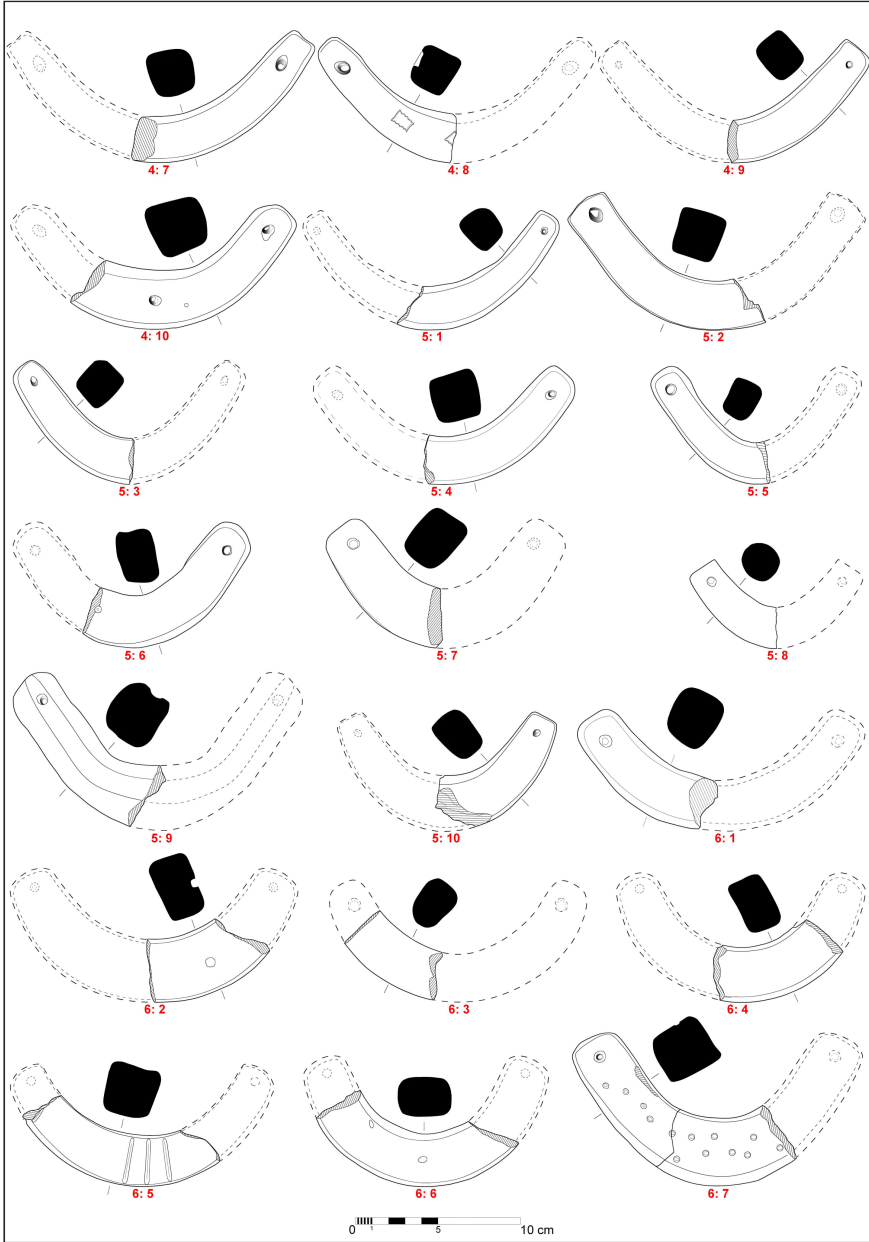
Resim 11: Hilal biçimli ağırlıkların genel tipolojisi ve bir tezgah üzerinde yaklaşık duruşlarının canlandırma denemesi

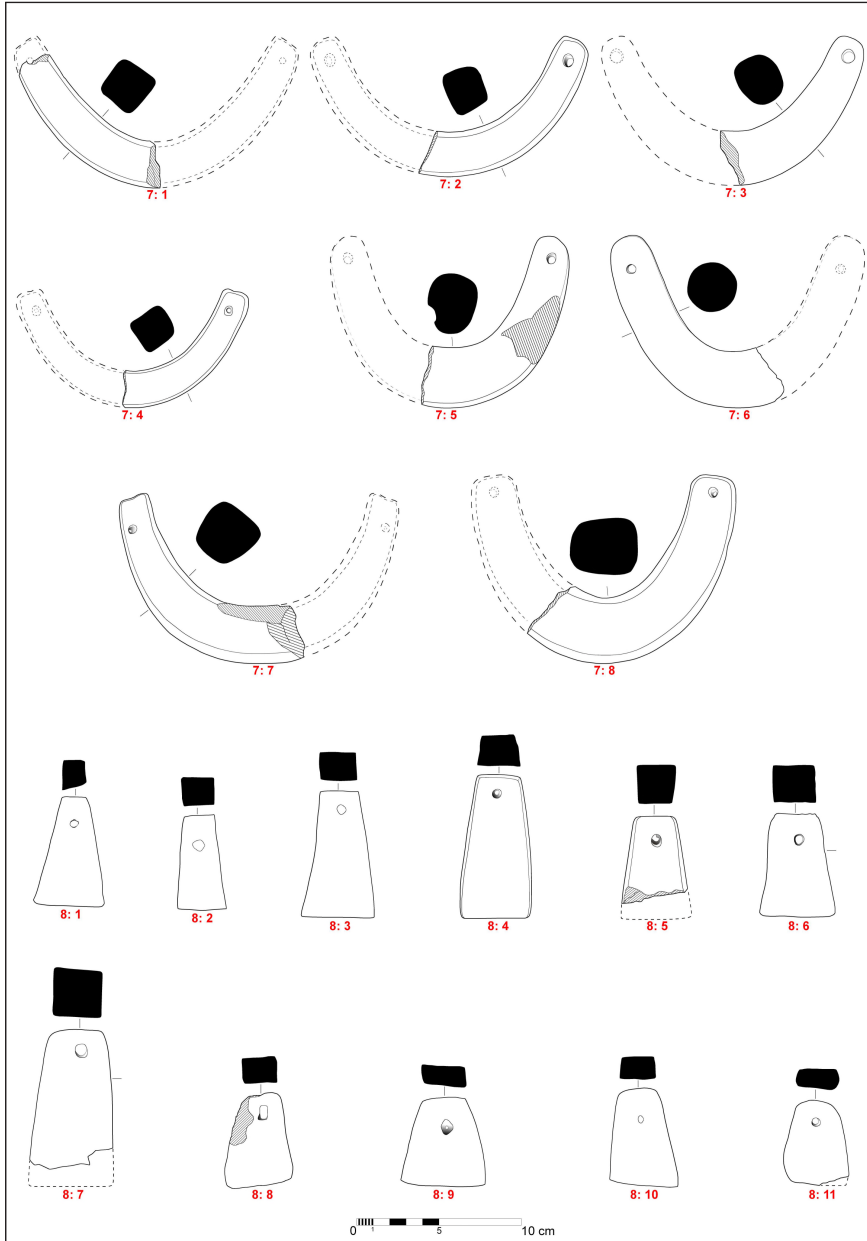
Çizim 1-2

Çizim 2-4

Çizim 4-6

Çizim 7-8

Artvin Arlı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri

Oktay Özgül*

Öz

Doğu Karadeniz’de yayla kültürünün yoğun biçimde yaşandığı yerlerden birisi olan Arlı Yaylası/Demirkapı, önemli bir kaya resim alanını barındırır. Benzerlerine Erzurum, Kars, Ardahan, Erzincan, Hakkâri, Ankara, Ordu ve İzmir’de rastladığımız kaya resimlerinin ortak özelliği, göçer kültürlerin günlük hayatlarına dair veriler sunmasıdır. 2019 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın izni ile bölgede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Artvin ili, Arhavi ilçesi, Arlı Yaylası’na yakın bir yerde; Namazgâh/Demirkapı adı verilen bir mevkideki kaya resimlerinde çalışmalar gerçekleştirdik. Kaya resimleri üzerinde fotoğraf ve çizim çalışmaları yapılmıştır. Kaya resimleri üzerinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda, resimlerin göçer kültürler ile ilişkili olduğu ve köklerinin Orta Asya’ya kadar uzandığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada; kaya resimlerinin Doğu Anadolu-Kafkasya ve Orta Asya’daki benzerleri ışığında tanıtımları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Arhavi, Kaya Resimleri, Kafkasya, Orta Asya, Göçer Kültür

Rock Pictures of Artvin Arlı (Demirkapı) Plateau

Abstract

Arlı Plateau / Demirkapı, which is one of the places where the plateau culture in the Eastern Black Sea region is intense, has an important rock painting area. The common feature of the rock paintings we encountered also in Erzurum, Kars, Ardahan, Erzincan, Hakkâri, Ankara, Ordu and Izmir is that they provide data on the daily lives of nomadic cultures. In 2019, with the permission of the Ministry of Culture and Tourism, we carried out studies in Artvin province, Arhavi district, near the Arlı Plateau, we undertook some reasearch on rock paintings at a site called Namazgah/Demirkapı. Photography and drawing studies on rock paintings were exercised by our team. In the studies we carried out on rock paintings, it was understood that the paintings are related to nomadic cultures and their roots extend to Central Asia. In this study, rock paintings were promoted in the light of their analogues in Eastern Anatolia, the Caucasus and Central Asia.

Keywords: Artvin, Arhavi, Rock Paintings, Caucasus, Central Asia, Nomadic Culture

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, oktay.ozgul@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0003-0575-0436
DOI: 10.37879/belleten.2021.781
Makale Gönderim Tarihi: 06.05.2020 - Makale Kabul Tarihi: 16.11.2020

Giriş

Demirkapı/Arılı Yaylası kaya resimleri, Artvin ili, Arhavi ilçesinin 20 km, Arılı Yaylası'nın 6,5 km güneybatısında, denizden 2200 m yükseklikte, Namazgâh adı verilen kayalık bir alanda bulunmaktadır (Foto I). Kayalık alanın hemen aşağısından Sarıgöl-Arhavi yayla yolu geçmektedir. Yolum batısı ormanlık olan vadi tabanı ile birleşir. Güneybatı kısmındaki Kaçkar Dağları'nın zirvesi, karlarla kaplı olup, vadi buradan akan kar suları ile beslenmektedir. Vadinin doğu kısmında Kayadibi Yaylası yer almaktadır.

Harita I: Kaya Resim Alanı Uydu Görüntüsü

Foto I: Kaya Resim Alanı

Geçmişten günümüze bölgenin sosyo-ekonomik yapısı hayvancılığa göre şekillenmiştir. Kaya resimlerinin bulunduğu alan, yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bir bölgedir. Yerel yol ağları bölgedeki yaylaları birbirine bağlamaktadır. Kafkaslar ile Doğu Karadeniz arasındaki önemli geçiş güzergâhlarından birini oluşturan bölgenin, hemen doğusundaki Kaçkar Dağları'nın zirvelerinden eriyen karların beslediği sular, bugün dahi yaylacılık faaliyetleri için hayati derecede önemlidir. Kaya resimlerinin olduğu bölgenin hem Batum-Gürcistan Kafkasya bağlantısı, hem de Yusufeli-Uzundere-Erzurum yaylalarına bağlantısı, Eski Çağ'dan itibaren yöredeki göçer kültürlerin yayılım alanının belirlenmesi açısından önemlidir. Orta Asya bağlantılı olduğunu düşündüğümüz göçer kültürlerin yayılım alanlarının tespitine yönelik 2019 yılı çalışmalarımızda Kaçkar Dağları'nın hemen güney yamaçlarında Yaylalar mevkiinde tespit ettiğimiz bağımsız kurgan yapıları, bu yayılımın bölgedeki varlığını ortaya koyar¹. Göçer toplumların göç güzergâhlarında karşımıza çıkan petroglif alanlarında, kurganların da yer alması kurgan toplulukları ile petroglif yapan topluluklar arasında bir bağ olduğunu ortaya koymaktadır. Kazakistan Tamgalısay petroglif alanlarında mezarlıkların olması, Özbekistan Sarmışsay kaya resim alanında birçok kurganın ve sunağın yer alması, yakın bölgemizde ise Kars Digor/Dolaylı kaya resimlerinin olduğu kayalığın hemen üst kısmında pek çok kurganın bulunması bu topluluklar arasındaki bağı açıklamamıza yardımcı olmaktadır².

Demirkapı/Arılı kaya resimleri, bir dağ silsilesinden zamanla kopan iri taşların oluşturduğu geniş bir kuşak üzerindedir (Foto II). Petroglifler, bu vadinin 2200 m ile 2600 m arasındaki kısmına serpilmiş durumdadır. Bu görüntüsü ile resimlerin olduğu alan Kırgızistan'daki meşhur Saymaltaş Vadisi'ni andırmaktadır³. 2021

- 1 Göçer kültürlerin bölge ile bağlantılı olan belirlenmiş yayılım alanları ile ilgili bakn; Alexey E. Rogozhinskiy, "Rock Art Sites in Kazakhstan", *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 13; Augustinová Anna –Stančo Ladislav, "The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) – Preliminary Report", *Studia Hercynia* XX/2, 2016, s. 136. Doğrudan konu ile ilgili olmadığını düşündüğümüz için, bu çalışmada kurganlara değinilmemiştir. Başka bir çalışmada, bölgedeki Orta Asya-Kafkasya-Doğu Karadeniz bağlantılı kurganlar hakkında bilgi verilecektir.
- 2 Rogozhinskiy, agm., s. 13; Augustinová –Stančo, agm., s. 136; Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri". *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04 - 06 Eylül 2018, İstanbul 2018*, s. 68-69.; Eski Türk göçerliğinin yayılım alanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, "Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen: Fergana Vadisi", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih-Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara 2019; s. 472-496; İlhami Durmuş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Konar- Göçer Kültürü", *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu* (18-21 Haziran 2019 /Taşkent-Özbekistan), Ankara 2019, s. 11-35.
- 3 Saymalı Taş, Tengri Dağları'nın Fergana Tarım Havzası'na açıldığı bir bölgede, Fergana dağ sı-

yılında A. Ceylan başkanlığındaki bir ekiple Saymalıtaş kaya resim alanında çalışma imkânı bulduk. Saymalıtaş kaya resim alanı ile Demirkapı kaya resim alanındaki jeolojik ve morfolojik benzerlik bizleri hayrete düşürmüştür. Yazın bile kar yağışının olduğu yüksek yerlerdeki bu resim alanlarını, sadece jeolojik benzerlik ile açıklamak yeterli değildir. Kayalardaki tasvirlerin benzerliği, yapım teknikleri ve tematik sahneler bu iki kaya resim alanındaki öne çıkan diğer benzer noktalar. Çalışmamıza konu olan kaya resimlerinin benzer örneklerine yakın coğrafyadaki Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum⁴, Kars⁵, Ardahan⁶ ve Hakkâri⁷'de rastlanır.

rasında bulunan Kögart Dağ Geçidi'nin (ve nehrinin) hemen yanında yer almaktadır. 3500-4000 m yükseklikte ve 7 km boyunca uzanan vadide, belgelenmiş 10 bin taşın üzerinde yaklaşık 100 bin kaya resmi bulunmaktadır. Erken Tunç Çağı'ndan başlayarak Erken Ortaçağ'a kadar olan süreçte ortaya çıkan kaya resimleri, Avrasya'nın en zengin petroglif alanıdır. Saymalıtaş hakkında ayrıntılı bilgi için bk: K. Tashbayeva, "Petroglyphs of Kyrgyzstan", *Petroglyphs of Central Asia*, Ed. K. Tashbayeva, Bishkek 2001, s. 9 vd.; Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul 2011, s. 31; Anıl Yılmaz, "Saymalıtaş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, İzmir 2013, s. 223- 248.

- 4 Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, Ankara 2002, s. 425-429; Alpaslan Ceylan, "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü*, Erzurum 2004, s. 21-50; Alpaslan Ceylan, "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", *Türk Tarih Kongresi* (17/1), 2018, s. 168; Oktay Özgül, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 169-198, 2015, s. 176.; Oktay Özgül, "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At Geyik ve Güneş Kursu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(39), 2016, s. 376 vd.; Alpaslan Ceylan-Yavuz Günaşdı, "Türk Bengütaş (Şiveet Ulan)'daki Oğuz Damgaları İle Cunni Mağarasındaki Damga Ve İşaretlerin Karşılaştırılması", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Kazakistan 2019, s. 62.
- 5 İ. Kılıç Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/2-3-4, 1953, s.196; Alpaslan Ceylan, *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Ankara 2001, s. 29; Yavuz Günaşdı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 391-407; İbrahim Üngör, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereiçi Kaya Resimleri)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 357-370; Mustafa Karageçi, "Borluk Vadisi Erken Demirçap Mezarı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016 (Ek Sayı 1) s. 253-265; Nezahat Ceylan, "Yağhca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 409-421; Akın Bingöl, "Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayüstü Resimleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (39), 2016, s. 347-355; Ceylan, "Türk Dünyasından..." s. 174; Alpaslan Ceylan - Akın Bingöl - Mustafa Karageçi, *Eski Çağda Kars Kaleleri*, Erzurum 2018, s. 84; Burak Bingöl, *Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Keçişi Motifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020, s. 77 vd.
- 6 Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, 2(2), 2015, s. 7 vdd.; Ceylan, "Türk Dünyasından..." s. 164.; Alpaslan Ceylan-Nezahat Ceylan, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*, Erzurum 2018, s. 138.
- 7 Wilhelm Freh - Muvaffak Uyanık, "Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ", *Bellelen*, C XXI/ S. 84, 1957, s. 619-625; Muvaffak Uyanık,

Bununla birlikte Nahcivan⁸, Azerbaycan⁹, Ermenistan¹⁰ ve İran¹¹, kaya resim sanatının devamlılığı bakımından Orta Asya bozkır kuşağı ile Anadolu arasındaki geçişi sağlarlar. Doğu Anadolu başta olmak üzere Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan kaya resim alanları hakkında kesin bir kronoloji olmamakla birlikte, Paleolitik Çağ'dan başlayıp Erken Demir Çağ'a kadar yapıldıkları konusunda çeşitli çalışmalar vardır¹².

Demirkapı/Arılı Yaylası kaya resimleri ilk kez O. Hacıoğlu tarafından kamuoyuna duyurulmuş, fakat detaylı bilimsel çalışmalar yapılmamıştır¹³. 2019 yılında başkanlığında gerçekleştirdiğimiz "Artvin İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları" kapsamında

Petroglyphs of South - Eastern Anatolia, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz 1974, s. 32 vd.; Hale Tümer, Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 45-125.

- 8 Veli Baxşeliyev, *Gamıkaya Tasvirleri*, Bakü 2003, s. 76 vd.; T. Xelilov, *Gemigaya Etrafında Aexoloji Tedqiqatları*, Nahcivan 2018, s. 9 vd.
- 9 Namazoğlu Caferqulu - Firuze Muradova - Memmedrza qızı, *Gobustan Petroqlifleri*, Bakü 2003, s. 90vd.; Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008: s. 436; Melahet Ferecova, *Azerbaycan Qayaüstü İncəsənəti*, Bakü 2009, s. 20 vd.; Kudret İsmailzade, "Gobustan Açık Hava Müzesi", *IRS*, 3(11), 2014, s. 6 vd.
- 10 Ermenistan'ın Geghama, Aragatz bölgesindeki kaya resimlerini Ermeni bilim adamları farklı şekillerde yorumlayıp, tartışmalı "vishaps" taşlardaki resimler ile benzerliklerini ortaya koymaya çalışsalar da, bu bölgedeki kaya resimleri, Tunç Çağında Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde ortaya çıkan kaya resimleri ile örtüşmektedir. Stiliz edilmiş geyük resmi, dağ keçisi tasvirleri, av ve tuzak sahnelerindeki kompozisyonlar, hareketli hayvan tasvirlerinin yer aldığı kaya resimleri, erken dönem Türk kaya resim geleneğinin bölgedeki devamından başka bir şey değildir. Özellikle bazalt kayalıklar üzerindeki güneş sembolleri ve abartılı hayvan betimlemeleri, Kazakistan Tamgalısay ve Saymaltaş'ı anımsatır. Ermenistan Tunç Dönemi kaya resimleri hakkında bk. Karen Tokhatyan, "Rock Carvings of Armenia", *Fundamental Armenology*, No. 2, 2015, s. 184 -185-186 vd.
- 11 A. Ceylan başkanlığında 2008 yılında Ahar yakınlarındaki Meşginşahr'da kaya resim alanında incelemelerde bulunduk. İran'daki kaya resimleri ile ilgili çalışmamız yayın aşamasındadır.
- 12 İ. Kılıç Kökten, "Yazlıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri", *Karseli* 6/69, Ankara 1970, s. 2 vd.; Oktay Belli, "New light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların Mağarası (The Cave of the Maidens)", *Turkish Treasures 2*, İstanbul 1978, s. 28 vd.; Haşim Karpuz, "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara 1977, s. 2; Tümer, "Van-Hakkari Dağlık Bölgesi...." s. 64; Ceylan, "Türk Dünyasından..." s. 162 vd.
- 13 O.Hacıoğlu-2014;<http://www.patikka.com/anadolu-ve-kafkas-cografyasinda-bulunan-en-eski-petroqlif/>; Hacıoğlu bu vb. haberlerinde bölgede yüzden fazla kaya resmi ve damganın olduğunu ifade etmiştir. Ancak 2019 yılında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında bahsedilen kadar resimli taş bulamadık. Muhtemelen ya yerleri değişmiş ya da tahribata uğradığı için yok olmuştur.

yaptığımız çalışmalarda, 11 adet kaya üzerinde 56 adet çeşitli konuları içeren resim tespit edilmiş, fotoğraflama ve çizim çalışmaları tarafımızdan yapılmıştır¹⁴.

Resimlerin olduğu kaya yüzeylerinin, yağmur, kar ve doğal sebeplerden ötürü parçalandığı ve kaya yüzeylerinde çatlakların olduğu görülmüştür. Kaya resimlerini daha sistematik bir biçimde belgelemek için her bir taşta ayrı numara verdik ve çizimleri yaparken her kayanın üzerindeki resimleri de ayrı şekilde numaralandırdık. Bu şekilde sonraki yıllarda belki de yer değiştirecek olan başka resimleri bulduğumuz zaman, karışıklık olmayacağını düşündük.

Kaya resimlerindeki tasvirlerin bir kısmının kazıma/vurma tekniği ile bir kısmının ise gagalama (pecket) yöntemi ile yapıldığı anlaşılmıştır. Kaya resimlerinde dağ keçisi motifi, hareket halinde yapılmış abartılı boynuzlu geyikler, av ve tuzak sahneleri, güneş kursu ve süvarilerden oluşan çeşitli kompozisyonlar yer alır. Ayrıca örneğine daha önce Anadolu'da rastlamadığımız özenle çizilmiş olan balık resimleri de ayrı bir yer tutar.

Foto II: Kaya Resim Alanı ve Ulaşım Ağı

14 Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 94949537-161.01-736359 sayı ve 09.09.2019 tarihli izinleri ile başkanlığumdaki bir ekiple yürütülen yüzey araştırması 17-25 Eylül 2019 tarihleri arasında, Artvin-Yusefeli, Alanbaşı Mah. Çeltikdüzü Mah. Olgunlar Mah., Öğdem Mah., Düzler Mevkii, Arhavi Arılı Mah./Namazgâh Tepe Mevkii'nde gerçekleştirilmiştir. Desteklerinden dolayı Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederiz. Çalışmalarımız sırasında yöre halkından bize rehberlik eden Sayın Cengiz Velimahmutoglu ve Coşkun Hekimoğlu'na; ayrıca arazi çalışmalarına katılan Arş. Gör. Beyazıt Söylemez ve Arş. Gör. Burak Bingöl ile Bakanlık temsilcisi Erkan Tunç'a teşekkürü bir borç biliriz. Bunun yanı sıra Yusufeli Belediye Başkanı Sayın Eyüp Aytakin'e de yardımlarından dolayı şükranlarımızı sunarız.

Kaya Üzerindeki Figürler ve Anlamlandırılması: Kaya resimlerinin bulunduğu alan hem denize hem de yayla kültürüne açık bir yer olma özelliği taşıdığı için bu iki yaşama dair mistik veriler sunmaktadır.

I No.lu Kaya: Demirkapı/Arılı mevki kaya resimlerinin en yaygın olduğu ana kaya kütesinin boyu 1.80 cm genişliği ise 1.70 cm'dir. Kayanın alt kısmında başka bir yerden koparak gelmiş bir kaya parçası yer almaktadır. Petrogliflerin kaya kırılmadan önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayalık alanın durumuna göre pastoral hayatın işlenmiş olduğu sahneler daha çok I no.lu kayanın üst kısmında toplanmıştır. Kaya üzerinde 25 adet figür yer almaktadır. Figürler, aynı elden ve vurma/kazıma tekniği ile yapılmıştır (Foto III-Çizim I-II-III-IV).

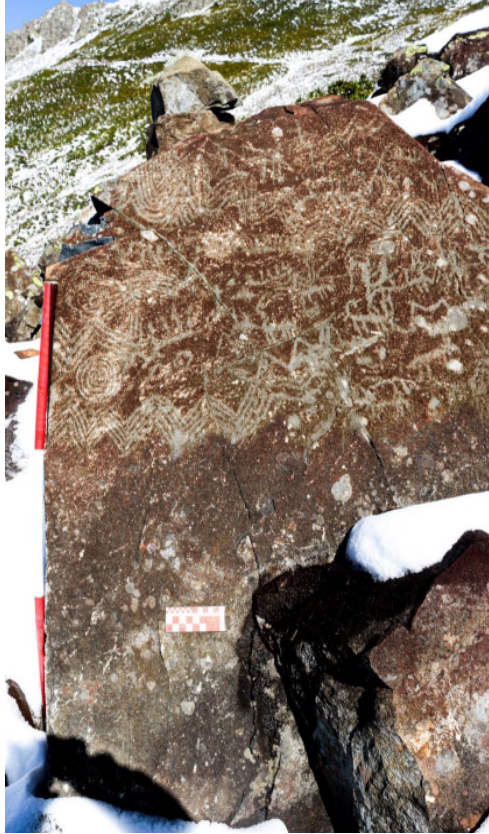

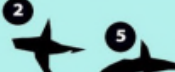

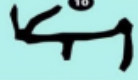

Foto III: I No.lu Kaya

Çizim I: I No.lu Kaya

I No.lu kayada çizilmiş zikzaklar ve çeşitli figürler, bölge coğrafyasının resmedilmesinden başka bir şey değildir. Dağlar, yollar, tepeler, dereler, detaylı bir şekilde adeta bir ressamın tualine işlediği gibi kayaya işlenmiştir. I no.lu kaya üzerindeki resimleri iki şekilde anlamlandırdık: Birincisi, burasının tören sahnelerinden birkaç örneği barındırdığı için bir kült alanı/tören yeri olduğu yönündedir. İkincisi ise, burada yaşayan insanların günlük hayatlarını resmettikleri bir çeşit yurt/yaşam yerinin merkezi olduğu yönündedir.

Fig.No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
1 No.lu Figür	Zikzakların hemen altında bir çeşit dikdörtgen formunda çizilmiş bir tuzak yer almaktadır. 7 ve 8 numara ile belirtilmiş resimlerin ise tuzığa yakalanmış hayvanlar olduğu görülmektedir. Ancak hayvanların hangi hayvan olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.	
2-5 No.lu Figürler	2 no.lu figür tamamlanmamış bir balıktır. Kayanın batı kısmına doğru yapılmış, balığın baş kısmı eksik kalmıştır. 5 no.lu figür aksi yönünde hareket eden başka bir balık figürüdür. Balıklık, göl, nehir ve deniz kenarlarında yaşayan göçer halklar için önemlidir. Bu nedenle burada yaşayanlar, pastoral hayatlarını betimledikleri resimlerde bazen balık resimlerine de yer vermişlerdir. Göçer kültürlerde balık kültürünü ifade eden figür ve heykeller bulunmaktadır. Kars müzesi bahçesinde bulunan taş balık heykeli buna güzel bir örnektir. ¹¹	
3 No.lu Figür	Tanımlanamayan 4 bacaklı avlanmış bir hayvan.	
4 No.lu Figür	Bir yılanın üstündeki insanın yılanı öldürme sahnesi. Doğu Anadolu'daki kaya resimlerinde, ¹² Nahçıvan/Gemigaya'da, ¹³ Saymlıtaş, ¹⁴ ve Tamgalsay, ¹⁵ ve Avrasya kıtasının çeşitli yerlerindeki petroglif alanlarında yılan figürlerine rastlıyoruz. Burada farklı olarak bir yılanın üstünde, onu avlamaya çalışan bir insan sahnesine bölgede ilk defa rastlıyoruz. Bölgeye çok yakın bir yer olan Azerbaycan folklorunda yılanla ilgili birçok motif yer alır. Azerbaycan-Nahçıvan ve Kafkas mitolojisinde yılan motifi, yeraltı dünyasının hükümdarı ve saltanat sahibi olmakla ilişkilendirilir. ¹⁶ Yine konu ile alakalı olarak E. Esin, kaplumbağa ve yılan motifini "kara-yılan" eski Türklerde kuzey ongunu olarak açıklamaya çalışmıştır. ¹⁷	
6 No.lu Figür	Tanımlanamayan bir hayvan.	
7 No.lu Figür	Tuzığın hemen doğu tarafında abartılı boynuzları ile muhtemelen bir dağ keçisini andıran avlanmış bir hayvan.	
8 No.lu Figür	7 no.lu hayvanın hemen altında 4 bacaklı öldürülmüş bir hayvan. 7-8 no.lu figürlerdeki hayvanların öldürüldüğünü, bacakları çiziciye göre yukarı doğru olduğundan anlıyoruz.	
9 No.lu Figür	Başı geriye doğru bakan muhtemelen bir köpek.	
10 No.lu Figür	Ayak, gövde ve boynuz kısımları orantılı bir biçimde çizilmiş ancak, çok net form vermeyen bir dağ keçisi.	

¹¹Oktay Belli, *Her Yönü ile Ani*, İstanbul 2019, s. 42-43.

¹²Ceylan, N., "Yağlıca Kalesi'nde Yılan...", s. 411.

¹³Baxşeliyev, a.g.e., s. 98.

¹⁴Taşbıyev, a.g.m., s. 48.

¹⁵Alexey E. Rogozhinskiy, "Rock Art Sites in Kazakhstan", *Rock Art In Central Asia*, Ed. J. Clottes,

Paris 2011, s.13.

¹⁶Baxşeliyev, a.g.c., s. 99.

¹⁷Emel Esin, "İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı*

Seri II, c 1/b, İstanbul 1978, s. 36.

Çizim II: I No.lu Kaya

Fig. No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
11 No.lu Figür	Boynuzu 10 no.lu dağ keçisinin ayağı ile bütünleşmiş halde tasvir edilmiş bir dağ keçisi.	
12 No.lu Figür	Dağ keçisinin üstünde ellerini iki yana açmış, arka ayağı hafif kalkmış bir insan figürü (ritüel sahnesi). Bu tür ritüel sahneleri, hayvanın üzerindeki insanın dünyalar arasındaki gezintisini ifade eder. Bazen bu hayvan, bir at olabileceği gibi, bazen bir geyik, bazen de bir dağ keçisi olur. Bu tür sahnelere Saymaltaş'ın Tunç Devri petrogliflerinde, Sibirya kaya resimlerinde, Çolpan-Ata kaya resimlerinde, Anadolu'da ise Karaboncuk ve Digor kaya resimlerinde rastlamak mümkündür. ²²	
13 No.lu Figür	Baş kısmı tahrip olmuş bir dağ keçisi. Dağ keçisinin ön ayakları, 10 numaralı dağ keçisinin arka kısmı ile bütünleşmiş bir şekilde çizilmiştir. Dağ keçisinin boynuzları orantsız bir biçimde ve neredeyse arka ayaklar ile birleştirilmiş bir şekilde tasvir edilmiştir.	
14-15 No.lu Figür	14 no.lu resim, ne olduğu tam olarak tanımlanamayan bir hayvan üzerinde iki kolu açık şekilde şematize edilmiş bir insan figürüdür. 15 no.lu figür ise net olmamakla birlikte boynuzlu bir geyik üzerinde antropomorfik bir şekilde şematize edilmiştir.	
16 No.lu Figür	16 no.lu figürde çaresizce yerde uzanmış doğrulmaya çalışan bir insanın, yılan tarafından ısırılma sahnesi tasvir edilmiştir.	
17 No.lu Figür	Sakalı olan ve boynuzları abartılı bir biçimde tasvir edilmiş dağ keçisi. Gövde engelbeli bir formda, kuyruğu hafif aşağı doğru ve dört ayaklı çizilen keçinin sakalı çok belirgin bir biçimde, tam çene ile boyun kısmının ortasında resmedilmiştir. Bu şekilde sakallı formda çizilmiş dağ keçilerine Doğu Anadolu'da Tırşın Yaylası'nda ²³ , Kars Karaboncuk'ta ²⁴ da rastlanır. Karaboncuk'taki dağ keçilerinin gövdeleri dik-dörtgen biçimli, iki ayaklı ve çizgisel iken, Tırşın Yaylasındaki resimler daha düz gövdeli ve üç ayaklı resmedilmiştir. Dolayısıyla 17 no.lu figürdeki sakallı dağ keçisi üslup bakımından Tırşın ile benzerdir.	
18 No.lu Figür	Boynuzları kırık, ön sol ayağı diğerinden kısa ve kuyruk kısmı çok kalın bir şekilde çizilmiş olan bir bizon ²⁵ .	
19 No.lu Figür	Anlamlandırılmayan bir hayvan. Muhtemelen antropomorfik görünümlü bir canlı ve zoomorfik (yılan) bir canlının mücadelesi gibi durmaktadır.	

²²Somuncuoğlu, *Saymaltaş...*, s. 175-180; Mihály Hoppál, *Samanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim*, Çev. Fatih Sel, İstanbul 2015.

²³Tüner, s.g.e., s. 82.

²⁴Ceylan, "Türk Dünyasından...", s. 201.

²⁵Bölgedeki nesli tükenmiş hayvan türlerinden olan bizon türü muhtemelen Kafkas bizon türlerindedir. Kafkasya bizonları hakkında bilgi için bkz: Malgorzata Tokarska – Cino Pertoldi, Rafal Kowalczyk – Kajetan Perzanowski, "Genetic Status of the bison *Bison bonasus* after extinction in the wild and subsequent recovery", *Mammal Review*, 2011: s. 1 - 12. Doğu Anadolu'daki çeşitli kaya resimlerinde bizon tasvirleri ve yorumlamaları hakkında bkz: Uyanık, M., "Van-Hakkari Sınırlarında Tırşın Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında", *Belleten* 125: 1968, s.93 vd.

Çizim III: I No.lu Kaya

Fig. No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
20 No.lu Figür	Kuyruk ve baş kısmı çok belli olan ancak tam olarak tanımlanamayan üçayaklı bir hayvan.	
21 No.lu Resim	Ocak, yanan bir ateş. Göçer kültürlerde çok önemli yeri olan ateşin hemen yanında bir çadırın olması, burada yemek hazırlıklarının da yapıldığına işaret ediyor. Bu tür ocaklara yarı göçer bir kültür olan Karaz Kültüründe de rastlanmaktadır. ²⁰	
22 No.lu Figür	Birbirine eşit çizgilerle tepe kısmında birleşmiş olan çadır iskeleti ve onun hemen önünde üçgen biçimli girişi olan çadır tasviri. Doğu Anadolu kaya resimlerinde çok sık rastladığımız bir figür değildir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda çadır motifine rastlanmamıştır. Örneklerine Kazakistan'da ²¹ , Hakasya'da ²² rastladığımız çadır örnekleri Tunç Devri'nden başlar Erken Ortaçağ boyunca devam eder. Somuncuoğlu konu ile alakalı olarak Hakasya-Uluboyar'daki çadır formundaki resimleri "ağaç ev" olarak tanımlamıştır. ²³ . Ancak göçer kültürlerin eskiçağdaki yapı formu dikkate alındığında "ağaç ev" diye nitelenen tasvirlerin çadırları sembolize ettiği rahatlıkla anlaşılar. Bizim burada belirtmek istediğimiz şey 22 numaralı figürün ilkel çadır formunu sembolize ettiği ve önündeki üçgen biçimli şeklin ise bu ilkel görünümlü çadırın giriş kısmı olduğu yönündedir.	
23 No.lu Figür	Çadır formunun hemen sol tarafında balık iskeleti. Baş kısmı zikzaklar ile birleşmiş olan balık iskeletinin kuyruğu çadırın sol tarafı ile bütünleşmiş bir vaziyette tasvir edilmiştir. Boyutundan panodaki diğer küçük balıklardan oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır.	
24 No.lu Figür	Bu figürde elindeki av aleti ile yılanı öldürmüş insanın onun üzerine oturmuş tasviri görülmektedir. Çizimde avcının mızrağı ile yılanı avladığı ve mızrağını yukarı doğru kaldırdığı anlaşılmaktadır.	
25 No.lu Figür	Sol kulağı biraz kıvrık bir şekilde, burnu uzun, ayakları kısa ve kuyruğu uzun bir biçimde orantısız şekilde çizilmiş bir tilki ile yanında öldürülmüş iki yılan ve yılanların yanında ise anlaşılmayan damgayada benzetebileceğimiz üçgenimsi bir işaret.	

²⁰Alpaslan Ceylan, "Erzurum Ovası'nda Önemli Bir Merkez Cinsis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, Erzurum 2001, s.29-41.

²¹Rogozhinskiy, a.g.m., s.37.

²²Çeçek Dolgar – Ööl, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*.

Kırğızistan – Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004 s. 59-73.

²³Somuncuoğlu, *Saymaltaş...*, s. 272-273.; Buradaki çadır formu resimler, Tağar Kültürü'ne tarihlenir. Uluboyar Kaya resimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Elvin Yıldırım, "Büyük ve Küçük Bayar Kaya resimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, c. 62, sy. 372, 2017 s. 34-35.

Çizim IV: I No.lu Kaya

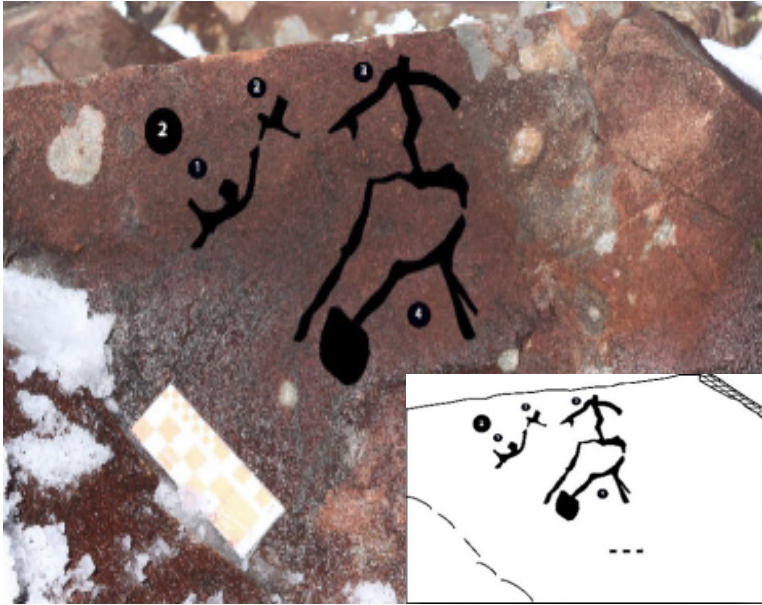
I No.lu Panonun Yorumu: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi panoda 25 adet resim yer almaktadır. Pano genel itibari ile çok fazla tahribata uğradığı için bazı resimler tam olarak anlaşılammamaktadır. Kaya resim alanı yaylacılığa uygun bir bölge olduğu için, panoda daha çok pastoral bir hayat anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında resimde çevre bölgelerdeki petrogliflerde rastlamadığımız balık motifi de ön plana çıkmaktadır. 2-5 numaralı balıkların yüzer halde resmedildiği, 23 numaralı balığın ise daha büyük ve öldürülmüş olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında yine panodaki 12 no.lu figürdeki şaman ayini sahnesi de dikkati çekmektedir. Bu sahne, Arılı resimlerinin köken konusuna sağlam bir delil olabilecek özellik göstermektedir. Dağ geçişinin üstünde ellerini iki yana açmış, dünyalar arasında yolculuk yapan şaman tasviri, Avrasya kıtası petrogliflerinde sıkça rastlanan bir figürdür¹⁵. Zikzaklar, kayayı üç parçaya ayırmış gibidir. Bu zikzakların bölgeye ulaşan yolları ve dağları simgelediğini tahmin etmekteyiz ki; kaya resim alanının topoğrafik yapısı da bu durumu doğrulamaktadır. Zikzakların arasında kalmış labirente benzeyen dairelerden oluşmuş şekiller de, panodaki sahneyi ilginç hale getirmektedir. Bu şekillerin neye benzediği konusunda net bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, oba büyükleri için yapılmış kurgan olma ihtimalleri vardır.

II No.lu Kaya: 2 no.lu kaya üzerinde 4 adet figür yer almaktadır. 1 no.lu figür tam olarak anlamlandırılmamaktadır. 2 no.lu figür, kanatları orantısız bir biçimde yapılmış bir kuştur. 3 no.lu resim yılanın üzerinde çizilmiş kafası olmayan antropomorfik bir figür, 4 no.lu resim ise mantar şapkalı antropomorfik bir figürdür (Foto IV-Çizim V).

15 Vladimir Dmitrievich Kubarev-D. Tseveendorj-Esther Jacobson, *Petroglyphes Of Tsagaan-Salaa And Baga-Otgur* 2005 Russia s. 343, Figür;833; Somuncuoğlu, *Gökyüzü Atları*, s. 175.

Foto IV: II No.lu Kaya

Çizim V: II No.lu Kayanın Çizimi

III No.lu Kaya: 3 no.lu kaya 1 no.lu kayanın 20 m aşağısındadır. Kaya yuvarlanmanın etkisi ile deforme olmuştur. Kaya üzerinde 5 adet figür tespit edilmiştir. Büyük çoğunluğu geyiklerden oluşan kayanın yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. 1 no.lu resimdeki geyiğin boynuzları arkaya doğru ve gövde ile orantılı bir biçimde çizilmiştir. Çizgi tekniğinde profilden çizilen geyiğin ön iki ayağı ileriye doğru kor-kar bir şekilde hamle yapar gibidir. 2 no.lu geyiğin boynuzu daha kısa ve dikine çizilmiştir. Ön ayakları 1 no.lu resimden daha uzun olan geyik, tıpkı 1 numaralı resimde olduğu gibi ileri doğru ürkek bir hamle içerisinde gibidir. 3 no.lu geyiğin diğer ikisine nazaran daha orantsız olduğu, arka ve ön ayaklar arasında bu orantısızlığın daha fazla olduğu görülür. Ön bacaklar daha zayıf, arka ayaklar ise daha kalın çizilmiştir. Boynuzlar ileriye doğrudur. 4 no.lu resim, 3 no.lu geyiğin altında muhtemelen ressam tarafından cepheden çizildiği için ölü vaziyette ve ayakları yukarı doğru olan bir hayvana benzetilmiştir. 5 no.lu resim ise muhtemelen kırık bir ağaç parçasına benzemektedir (Foto V-Çizim VI-VII).

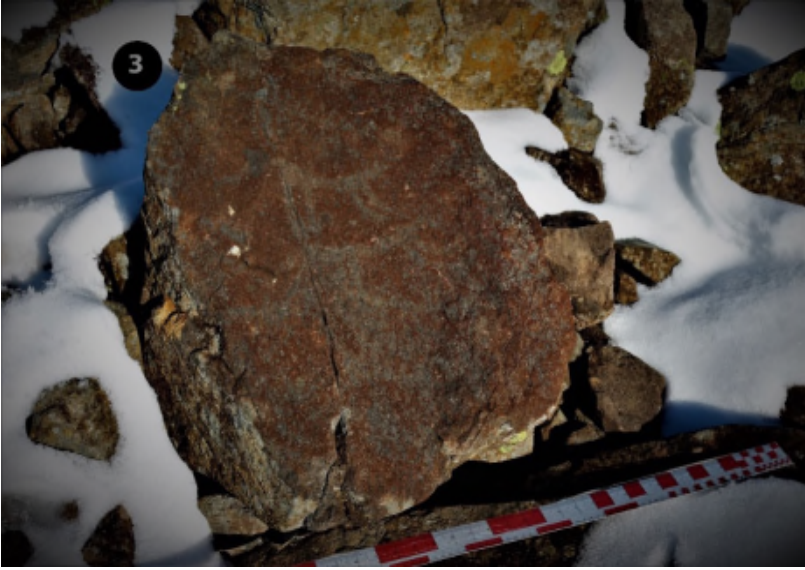

Foto V: III. No.lu Kaya

Çizim VI: III. No.lu Kayanın Çizimi

Çizim VII: III. No.lu Kayanın Çizimi

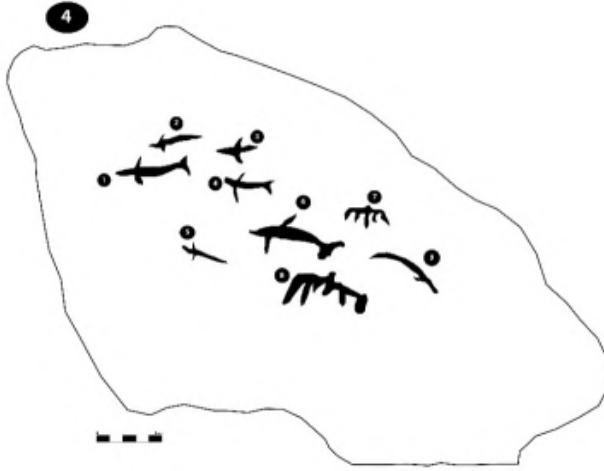
IV No.lu Balıklı Kaya: 7 no.lu kayanın hemen 10 m aşağısında alt tarafı kırık 60x130 cm boyutundaki bir kaya üzerinde 9 adet figür tespit edilmiştir. Kaya üzerindeki figürler, Anadolu'da daha önce hiç karşılaşmadığımız bir kompozisyon içermektedir. Kaya üzerinde 7 adet balık ve iki adet sandal/kayık figürü yer almaktadır. Balıklardan 6'sı batıya doğru hareket ederken çizilmiş, 9 numaralı balık ise aksi yönde çizilmiştir. Balıklardan 6 numara ile belirtilen olan en büyük; 5 numara ile belirtilen ise en küçük olanıdır. Balıkların tamamı yüzgeçli ve hemen hepsi yüzerken resmedilmiştir. 7-8 numarada belirtilen çizimde sandallar içinde 4'er insan tasvir edilmiştir. Bu kayada balık avı sahnelenmiş olmalıdır (Foto VI-Çizim VIII-IX).

Foto VI: IV. No.lu Balıklı Kaya

Çizim VIII: IV. No.lu Balıklı Kayanın Çizimi

Çizim IX: IV. No.lu Balıklı Kayanın Çizimi

V No.lu Kaya: 10 no.lu kayanın 5 m kadar batı tarafında bir sandal/kayık ve hemen onun altında kulakları yukarı doğru dik bir biçimde tasvir edilmiş, kuyruğu dik ve ön ayaklardan sağdaki biraz kısa çizilmiş bir yaban eşeği yer almaktadır. Sandalın içinde insanları tasvir etmek için baştan birinci ve sondaki figürler oldukça belirgin bir biçimde çizilmiştir. Bu şekilde içinde insan taşıyan sandal figürlerine Sibirya'nın bazı yerlerinde de rastlanır¹⁶ (Foto VII).

Kimi araştırmacılar üstlerinde insan bulunan mavna tasvirlerinin, yeraltının ya da ölümler dünyasının cisimleşmiş hali olan büyük bir elk figürünün yanında yer bulduklarını ifade ederler. Hoppal'a göre bu gemiler ya da sandallar ölümlerin ruhlarını öteki dünyaya götüren sembollerdir¹⁷ (Çizim X-XI). V No.lu kayada da kayık, yabani bir eşekle tasvir edilmiştir (Foto VIII-Çizim XII).

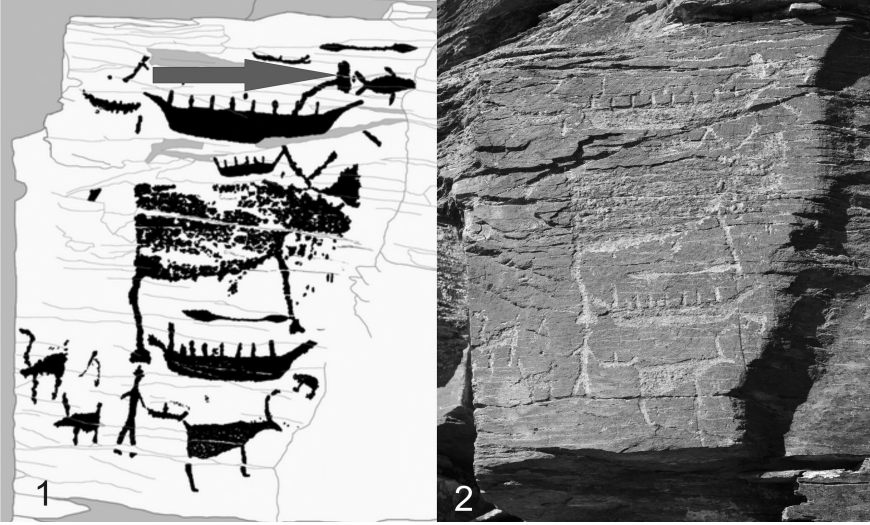
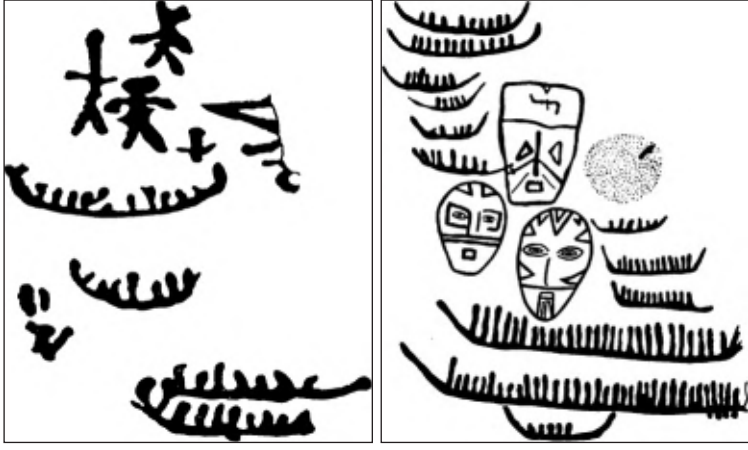

Foto VII: Ekaterina Devlet, agm., s. 121. Fig: 8.2

16 Ekaterina Devlet, "Rock Art Studies In Northern Russia And The Far East, 2000–2004", *Rock Art Studies News World III*, Ed. Paul Bahn - Natalie Franklin – Matthias Strecker 2008, s. 121, Fig:8.2

17 Mihaly Hoppal, *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergebilim*, çev. Fatih Sel, İstanbul 2015, s. 79, resim: 11.5.4; 11.5.5.

Çizim X-XI: Hoppal, *age.*, resim: 11.5.4; 11.5.5

Foto VIII: V No.lu Kaya

Çizim XII: V No.lu Kayanın Çizimi

VI No.lu Kaya: Kayalık alanın en alt kısmında, yani yola bakan tarafta, yarıdan fazla kısmı toprağa gömülmüş ve üst tarafı konturlu bir taş üzerinde 10x15 cm ebatlarında ortadaki merkezden radyal ışınlarla tasvir edilmiş bir güneş kursu yer almaktadır. Bölgeye çok yakın olan Şenkaya Kaynak Köyü¹⁸ kaya panolarında,

18 Özgül, "Erzurum Şenkaya...", s. 379.

Kars Doyumlu'da¹⁹, Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi'ndeki²⁰ kaya resimlerinde güneş kursuna rastlanmıştır. Ancak belirtilen kaya resim alanlarındaki güneş kursu bağımsız bir şekilde resmedilmişken, buradaki güneş kursu 5 çizgi arasında tam ortaya konumlandırılmış çizgisel bir platform üzerinde resmedilmiştir. Bu çizgilerin oturtulduğu nesne, bir ocak da olabilir, ateş kültü ile alakalı başka bir şey de olabilir. Nitekim kaya resim alanında yer alan ve daha belirgin bir biçimde yapılmış başka bir güneş kursunun varlığı, buradaki kozmik inanışlarla ilgili bir düşünceyi yansıtmış gibidir (Foto IX-Çizim XIII).

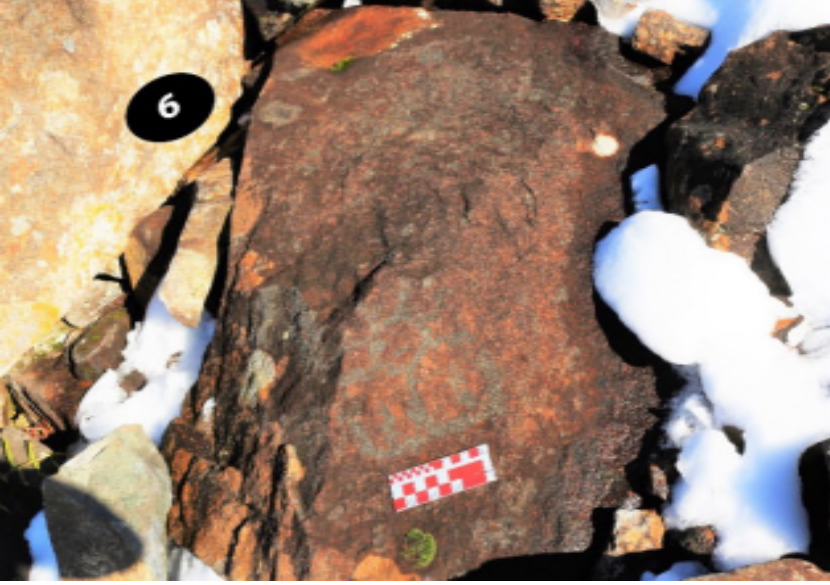
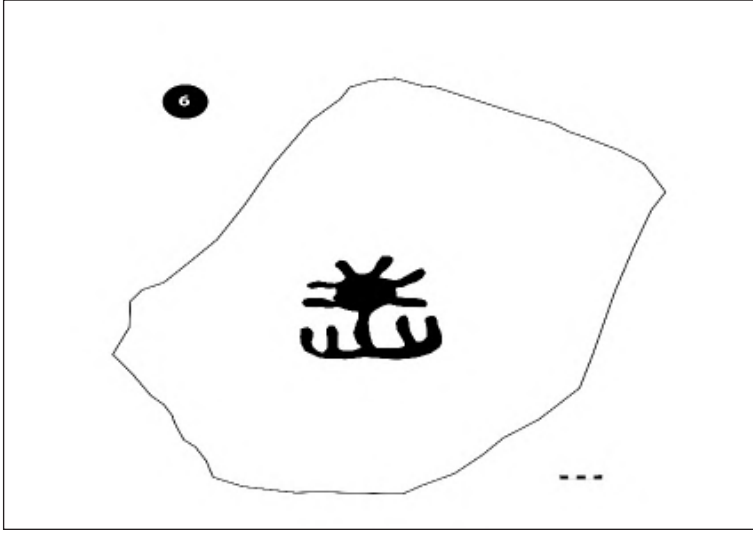

Foto IX: VI. No.lu Kaya

¹⁹ Günaşdı, agm., s. 395.

²⁰ Ceylan, "Türk Dünyasından...", s. 167.; İbrahim Üngör, "Türk Kültüründe Dağ Keçisi/Teke Ve Doğu Anadolu Petrogliflerinde Bulunan Dağ Keçisi/Teke Figürleri Üzerine Görüşler" *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2018, s. 326.

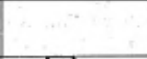

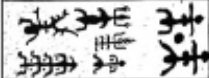

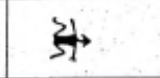
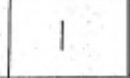
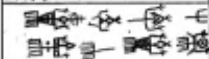
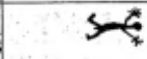
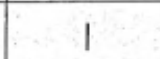

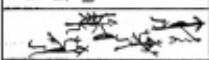
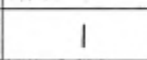
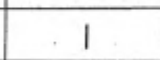
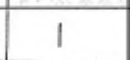
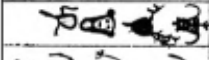
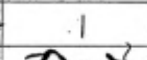
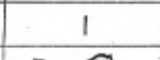
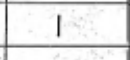

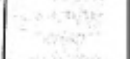

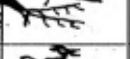
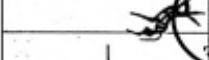
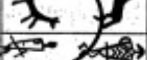

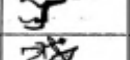
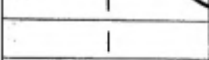

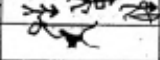
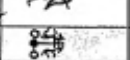
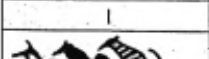

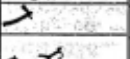

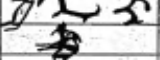
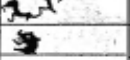

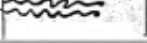

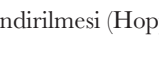
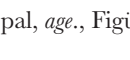
Çizim XIII: VI. No.lu Kayanın Çizimi

VII No.lu Kaya: 6 no.lu kayanın 5 m kuzey tarafında üzeri karla kaplı olan yassı bir taşın doğu tarafında koşar vaziyette bir at tasviri yer almaktadır. Atın yüz kısmı gövdeye kıyasla orantısız bir biçimdedir. Kuyruğu düğümlenmiş gibidir. Arka ayakları oldukça düz ve çizgisel bir profil vermektedir. Avrasya kaya resim sanatında bu şekilde yapılmış at tasvirlerinin Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıktığı görülür²¹. Avrasya kıtası ve özellikle Güney Sibirya-Moğolistan kaya resimlerindeki çeşitli hayvanların resimlerinin evrimini inceleyen Macar bilim adamı M. Hoppal, güneş, geyik, at, boğa, dağ keçisi, doğum, savaşçı, koyun, yılan, simgelerinin kronolojisi ile ilgili verdiği tablo, bu tür resimlere pek çok açıdan ışık tutar²²(Çizim XIV). Bizim burada tespit ettiğimiz at figürü ise, üslup bakımından en çok Ardahan Başköy kaya resimlerindeki at tasvirlerine benzer²³(Çizim XV). Başköy'deki at figürlerinin kuyrukları daha uzun, gövde kısımları düz çizilmişken, buradaki figürde atın sırt ve gövde kısmı daha yayvan ve basık bir biçimde çizilmiştir. İki ayrı resimde de ortak olan öge, yapım tekniklerinin aynı (kazıma-vurgu) ve ikisinin de hareket halinde olmalarıdır (Foto X-Çizim XVI).

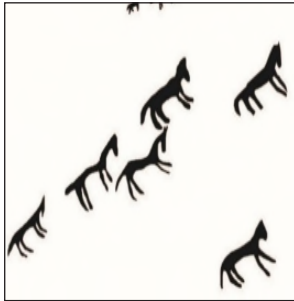
21 Rogozhinskiy, agm., s. 9; E. Jacobson-Tepfer, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age. Rock Art in the Mongolian Altai*, Luminaire Press, 2019, s. 82.

22 Hoppal, *age.*, s. 18, Figür. I.1.16.

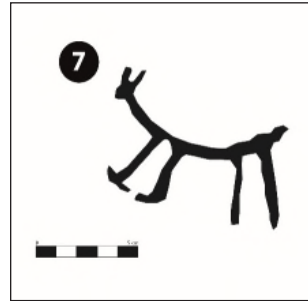
23 Ceylan, "Çıldır Başköy...", s. 27.

Eneolithic	Bronz Age		Early nomads	
				Sun symbol
				Erotic sign birthing
				Female figure
				Male figure
				Mask
				Bull
				Deer
				Horse
				Warrior
				Cart
				Yoke
				Sheep
				Boar
				Snake

Çizim XIV: Figürlerin Tarihlendirilmesi (Hoppal, *age.*, Figür. I.1.16.)

Çizim XV: Çıldır At Çizimleri
Ceylan, "Çıldır Başköy..." s. 27

Çizim XVI: VII No.lu Kayanın Çizimi

Foto X: VII. No.lu Kaya

VIII No.lu Kaya: Tanımlanamayan bir hayvan. Arka iki bacağı simetrik bir biçimde ve orantılı şekilde yapılmış, kuyruğu içe doğru kıvrılmış, üst kısmı da sanki bir yırtıcı kuşun gövdesini andırmaktadır. Bununla birlikte tam olarak anlaşılmamış bir hayvan figürüdür (Foto XI-Çizim XVII).

Foto XI-Çizim XVII: VIII. No.lu Kaya

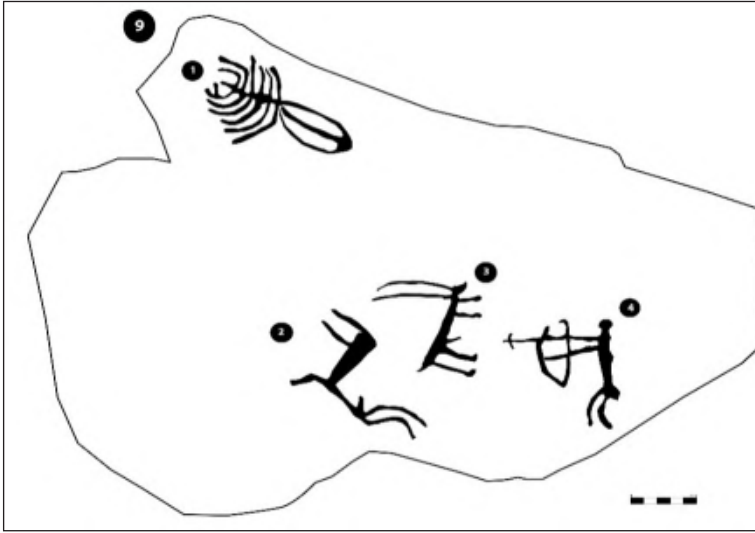
IX No.lu Kaya: 1 no.lu büyük kayanın 7 m aşağısında üçgenimsi görünümü andıran bir kaya parçası üzerinde 4 adet figürün yer aldığı bir av sahnesi betimlenmiştir. Kayanın alt tarafında 4 numara ile belirtilen bir avcı, okunu 3 numara ile belirtilen tekeye doğru fırlatırken çizilmiştir. Avcı çizgisel bir formda ve yaya olarak betimlenmiştir. 3 numara ile belirtilen ve teke olduğu anlaşılan hayvanın boynuzları oldukça uzun ve gövde ile orantısız bir biçimde, ön ayakları arkadakilerden daha kısa betimlenmiştir. Onun hemen arkasında 2 numara ile belirtilen figürde ise abartılı boynuzlu bir geyiğin avcı tarafından avlanmış hali resmedilmiştir. 1 numarada ise oldukça büyük bir örümcek tasviri yer alır (Foto XII-Çizim XVIII-XIX).

Foto XII: IX. No.lu Kaya

Çizim XVIII: IX No.lu Kayanın Çizimi

Çizim XIX: IX No.lu Kayanın Çizimi

Benzer av sahnesine Kars Dolaylı kaya resim alanında rastlanır. Bu iki ayrı kaya resim alanındaki av sahnesinin benzer özellikleri arasında av hayvanlarının dört

ayaklı olması ve cepheden çizilmelerini sayabiliriz. Yine Dolaylı'daki keçi figürünün boynuzları oldukça uzun ve iri çizilmiştir (Foto XIII-Çizim XX). Bununla birlikte buradaki keçinin boynuzları ise daha orantısal ve dik çizilmiştir. Farklı olarak Dolaylı'daki resimde daha çok çizgi tekniği kullanılmış iken, burada ise vurma tekniği kullanılmıştır. O yüzden hatlar biraz daha belirsiz, ama ustacadır.

Foto XIII-Çizim XX: Ceylan 2018, Figür: 5

X No.lu Kaya: 2014 yılında O. Hacıoğlu tarafından kamuoyuna duyurulan 10 no.lu kayayı, taşların yerleri sürekli olarak yer değiştirmesinden dolayı 2019 yılı yüzey araştırmamızda bulamadık. Bununla birlikte bizimle çalışmaya katılan C. Velimahmutoğlu, bize burada bu kayanın olduğunu ifade ederek kayanın resmini kendisinin çektiğini söyledi. X no.lu kaya üzerindeki çalışmamızı ise, Velimahmutoğlu'nun vermiş olduğu resimler üzerinden yürüttük.

X numaralı kaya üzerinde üç adet figür yer almaktadır. Figürlerde diğer resimlerden farklı olarak gagalama (pecked) tekniğinin uygulandığı görülür. Sivri ve kesici bir aletle (muhtemelen tunç/tunç karışımı) milimetrik dokunuşlar ile kaya yüzeyine uygulanan bir resim tekniğidir. Örneklerine dünyanın pek çok yerinde rastlanmakla birlikte Avrasya kaya resim sanatında fazlaca görülür. Tamgalısay'da MÖ II. binden başlayıp MÖ XIV-XIII. yüzyıla kadar devam eden kaya resimlerinde,

Saymalıtış'ta, Sarmışsay kaya resimlerinde bu yöntemle ilgili güzel örnekler yer alır²⁴.

Kaya üzerindeki 1 numara ile belirtilen resim bir süvariye tasvir etmektedir. Atın üstündeki insan, çizgisel karakterdedir ve fazla belirgin değildir. Atın baş kısmı öne doğru, kuyruk kısmı ise sırt ile aynı derecede biraz aşağı doğru eğimli çizilmiştir. Atın kulaklarının biri tahrip olduğu için tek kulaklı gibi gözükmektedir. Atın ön ve arka ayakları orantısız bir biçimdedir. Yalnız atın arka ayaklarının hemen ön kısmında bir ayak gibi çizilmiş uzantı yer almaktadır. Bu uzantı, muhtemelen atının kırbacını ya da çubuğunu simgelemektedir. Çünkü aynı görüntü 2 numaralı süvaride de görülmektedir. Böylesine dikkatli hatları çizmesini bilen bir ressamın, atları beş ayaklı tasvir etmesi pek mantıklı değil. 2 numaralı figürde ise 1 numara ile aynı orantıya sahip başka bir süvari resmedilmiştir. Ancak bu atın üstündeki süvari ellerini yukarı doğru kaldırmış, atı ile birlikte oldukça coşkulu bir şekilde ileriye doğru koşar bir durumda çizilmiştir. Bu atın kulakları tam olarak belli olmaktadır. Yandan profil şeklinde çizildiği için atın diğer kulağı biraz daha kısa gözükmektedir. Kuyruk kısmı, bel kısmı ile aynı seviyede ve diğer atta olduğu gibi kısa çizilmiştir. 3 numarada ise bu iki süvarinin arka kısmında içinde 9 çıkığı olan güneş sembolü yer almaktadır. Güneş sembolü oldukça orantılı düzgün bir biçimde çizilmiştir. Güneş sembolünün içindeki astral çizgiler ortada birleşmektedir. Dörtmala güneşe uçan atlıların olduğu bu sahne, kozmik bir inanışın önemli bir parçası gibi durmaktadır (Foto XIV-XV-Çizim XXI-XXII).

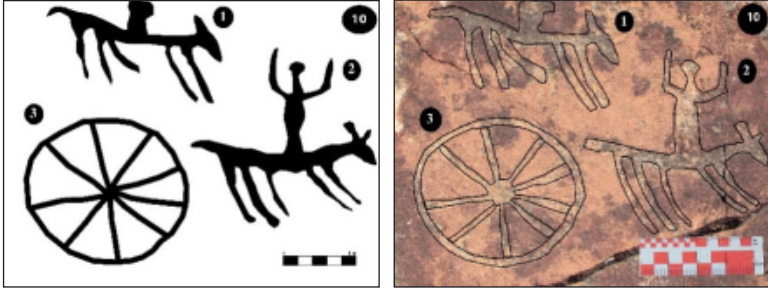
24 Rogozhinskiy, agm. s. 17.; Vadim Ranov, "Petroglyphs of Tadzhikistan", Petroglyphs of Central Asia, Ed. K. Tashbayeva, 2001, s. 126; Muhiddin Khujanazarov, "Rock Art Sites in Uzbekistan", *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 111.

Foto XIV: X No.lu Kaya

Foto XV: X. No.lu Kaya

Çizim XXI-XXII: X No.lu Kayanın Çizimi

XI No.lu Kaya: XI no.lu kaya üzerinde 5 numaralı kayadakine benzer bir biçimde yapılmış bir sandal/kayık ve onun hemen üzerinde baş kısmı tahrip olduğu için, tam olarak anlamlandırılmayan dört bacaklı bir hayvan resmedilmiştir. Diğerinden farklı olarak burada yapılan sandal daha simetrik ve ölçülüdür. İçerisinde taşımış olduğu 11 insan sembolü ile sandal çok vurgulu bir biçimde ve oyma tekniği ile yapılmıştır (Foto XVI-XVII-Çizim XXIII).

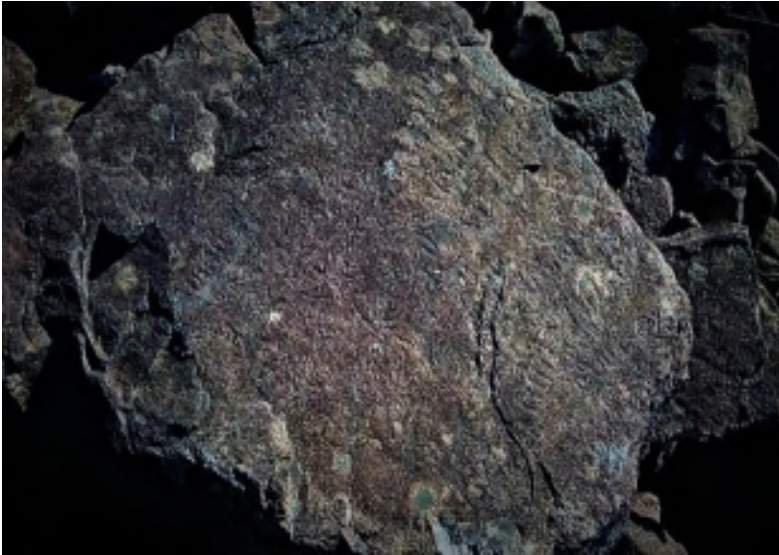
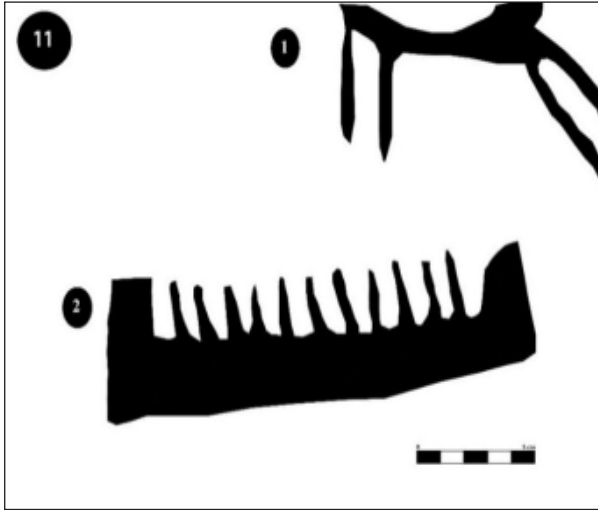

Foto XVI: XI No.lu Kaya

XVII: XI No.lu Kaya

Çizim XXIII: XI No.lu Kayanın Çizimi

Foto XVIII: Dağ Keçisi Bezemeli Tunç Dönemi Çömlek
(Erzurum Arkeoloji Müzesi-A. Ceylan Arşivi)

Tartışma ve Sonuç

Doğu Anadolu'da bugüne kadar tespit edilmiş kaya resim alanları incelendiğinde, kaya resimlerinin göçer toplulukların yaşamış olduğu coğrafyalarda ortaya çıktığı görülür. Yaygın bir etkiye sahip Orta Asya kaya resim sanatı, yerleşik kültürden ziyade göçer kültürlerin etkili olduğu bozkır kuşaklarında yayılma imkânı bulmuştur. Anadolu bozkır kuşağı, Doğu Anadolu'nun yüksek yaylaları, Kafkasya, Kuzeybatı İran, Türkmenistan, Özbekistan'ın dağlık alanlarında ortaya çıkan kaya resimlerinin Altay-Sibirya kaya sanatı ile benzer özellikler taşıdığı yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Kaya resim alanlarının Anadolu'daki dağılımında yoğunluklu olarak üç bölge göze çarpar. Bunlar; Doğu Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars-Ardahan Platosu ve Hakkâri-Van Bölgesi'dir. Bu bölgeler aynı zamanda bozkır halklarının tarih boyunca Anadolu'ya ve Ön Asya'ya gelmek için kullandıkları güzergâhları oluşturmuşlardır. Bugün bu güzergâhların tarihi ve arkeolojik özellikleri yeteri derecede aydınlatılmış olmasına rağmen, hala eksik olan pek çok nokta vardır.

Kaya resim sanatı bakımından Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk örnekleri barındıran Demirkapı/Arılı kaya resimleri, birbirinden güzel örnekler sunan çeşitli temalar ve bağımsız resimler ile çok özel bir alanı temsil etmektedir. Kaya resim alanı, çalışmamızın başlangıç kısmında da ifade ettiğimiz gibi bir ritüel alanı özelliği gösteren semboller içerdiği gibi; pastoral hayatın günlük akışını tasvir eden resimlerin yer aldığı bir çeşit göçer bir yurt/oba yaşantısını yansıtan temaları da içerir. Bölgenin hem deniz kültürüne hem de yüksek rakımından dolayı yayla kültürüne sahip olması, her iki kültür öğelerinin resimlerde yer almasını sağlamıştır. Hayvancılık ile balıkçılığın bir arada yürüten bu insanların, kayıkları/sandalları ritüellerinin bir parçası olarak görmeleri, kaya resim alanını daha da mistik bir hale getirir. Deniz kültürünü yansıtan sandal, balık ve avlanmış balık sahneleri, daha önce yakın çevre ve diğer bölgelerde hiç rastlanmayan tasvirler olarak karşımıza çıkar. Özellikle sandalların/kayıkların insanları veya ölen diğer canlıları başka dünyalara ruhlarını taşıması gibi, kökleri Sibiry Şamanizmi'ne dayanan inanışların tasvir edilmesi bizleri şaşırtmıştır. Bununla birlikte dağ keçisi ve tanımlanamayan başka bir hayvan üzerinde ellerini açmış dünyalar arası yolculuk yapan insanların/şamanların tasviri de çok ilginçtir. Yine farklı olarak I numaralı panoda ilkel bir formda çizilmiş çadır resmi de oba yaşantısının önemli bir parçasını açıkça gösteren öge olarak karşımıza çıkar. Buna ilaveten XII No.lu kayadaki av sahnesi, avcı-toplayıcı yaşamın temel bir özelliğini yansıtır. Bu tür sahnelerin benzer örneklerine yakın bölgedeki Kars Dığor/Dolaylı kaya resimlerinde rastlanır.

Kaya resimlerinde kullanılan teknik, çoğunlukla Doğu Anadolu kaya resimlerinde sıkça kullanılan vurma-oyma-çizgi teknikleridir. Burada farklı olarak, gagalama (pecked) yönteminin X numaralı kayada uygulandığı görülür. Demirkapı/Arılı kaya resimlerinin analojik bakımdan özellikle Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars Platosu ile Hakkâri bölgesi kaya resimleri ile örtüştüğü anlaşılmaktadır. Stilistik ve grafiksel bakımdan ortaya çıkan benzerliklerin yanı sıra, bu bölgelerin yüksek rakımlı bir yayla olma özelliği taşımaları ve küçükbaş hayvancılık için uygun yerler olması, bu benzerliklerde öne çıkan unsurlardır. Konu ile ilgili ilginç olan başka bir unsur da; Erzurum-Hakkâri dağlık bölgesinin benzer kaya resim örneklerinin yanı sıra; benzer taş heykellerini de barındırmalarıdır. Bu özellikler, iki bölgenin Tunç Çağı'ndaki kültür birliğine işaret eder.

Kaya resimlerinin tarihlendirilmesi konusunda maalesef elimizde yeterli derecede kanıt yoktur. Kaya resim alanının hemen yakınlarında bir kurgan, yerleşim yeri (kale, nekropol, kaya mezarı vb.), ya da seramik bulgusuna rastlanılmadığı için

kesin olarak hangi tarihte yapılmış olabileceğine dair net bilgilerimiz şimdilik yoktur. Buna rağmen, kaya resimlerindeki hayvan tasvirlerinin biçimsel özellikleri, yapım tekniklerinin analogi yolu ile çevre coğrafyalarla mukayesesi, bize bu konuda belli ölçülerde fikirler vermiştir. Buradan yola çıkarak Demirkapı/Arılıkaya resimlerinin Erken Tunç Çağı' ve Orta Tunç Çağı'nda yapıldıklarını söyleyebiliriz. Özellikle XIV-XVII numaralı resimlerde gagalama (pecked) tekniğinin kullanılmış olması, bu resimlerin Orta Tunç Çağı'nda yapıldıklarını düşündürür. Bununla birlikte şaman ritüellerinin yer alması da bu resimlerin Erken Tunç Çağı'nda yapıldığı fikrini akla getirir. Çünkü bu tür ritüel tasvirlerin, genellikle Avrasya kuşağında Tunç Çağı'nda ortaya çıkmaya başladığı görülür. Bununla birlikte bazı sahnelerdeki dağ keçisi formunun da yakın bölgelerde de (Borluk Vadisi) görüldüğü gibi, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıktığı görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı kazı merkezlerinde Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıkan çanak-çömlek üzerinde dağ keçisi tasvirlerinin bulunması da bölgedeki kaya resimlerinin tarihlendirilmesi konusunda önemli bir mukayese imkânı sunmaktadır²⁵ (Foto XVIII).

Kaya resim alanının işlevinin ne olduğu ya da bölgede pek çok yer olmasına rağmen Tunç Çağı insanların neden bu bölgeyi seçtiği konusuna bir açıklama getirmek gerekmektedir. Bu konudaki görüşlerimizi şu şekilde detaylandırabiliriz. Birincisi, buranın bir ritüel alanı olduğu yönündedir. Bu tezimizi III-IV-VIII-XIV numaralı resimlerin desteklediğini iddia edebiliriz. Bu resimlerde Şamanizm öğelerini içeren tasvirler yer alır. Orta Tunç Çağı'ndan itibaren bozkır kavimleri arasında yaygınlaşan ve bir inanç kültürü olarak karşımıza çıkan bu tür tören sahneleri, Saymalıtaş-Tamgalısay vb. açık hava tapınaklarında çok açık bir şekilde karşımıza çıkar. Benzer ritüel sahneleri Kars/Digor Dolaylı kaya resimlerinde de göze çarpar.

İkinci bir görüş olarak kaya resim alanı, konar-göçer yaşam süren toplulukların yaylağı gibi düşünülebilir. Bilindiği gibi bozkır toplulukları tarih boyunca yazın yüksek yerlere, kışın ise daha alçak yerlere göçüyorlardı. Burada buna benzer bir hayatın varlığını petrogliflerdeki birbirinden bağımsız resimlerden anlayabiliriz. Kaya resimlerindeki av sahneleri, çadır, ateş, ocak, vahşi hayvan vb. tasvirler, yaylak hayatından sahneler olarak karşımıza çıkar. Bütün kayalık alan tarandığı zaman daha başka resimlerin de olduğunu düşünüyoruz. Yeni bulunacak kaya

25 Oktay Özgül-Burak Bingöl "Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi", *Art-Sanat*, İstanbul, 16/2021, s. 517-518-519.

resimlerinde yaylak hayatı hakkında daha detaylı bilgi veren eğlence, oyun, savaş vb. hareketli kompozisyonları da bulabilmemiz mümkündür. Kaya resimleri, bize bölgedeki hayvan faunası hakkında da bilgiler verir. Resimlerde yer alan ve tarafımızdan bizon olarak yorumlanan bir figürün muhtemelen Kafkas bizonu olduğunu ve neslinin tükenmiş olduğunu ifade edebiliriz. Yine XII no.lu panodaki abartılı çizilmiş bir örümceğin varlığı dikkat çekicidir. Bu resimler, bölgenin geçmişteki hayvan popülasyonunun araştırılmasının da önünü açar.

Kaya resimlerinin yer aldığı kayalık alan açısından en büyük risk; bu sahada sürdüğü anlaşılan erozyon nedeni ile kayaların parçalanması, korozyona uğraması ve benzeri nedenler sonucu yok olma ihtimalidir. Bunun önüne geçmek için yerinde koruma dediğimiz bir yöntemle kayalara işaret verilerek koruma altına alınmaları önerilebilir. Bu konu ile ilgili yapılacak çalışmalar hakkındaki önerilerimizi Kültür ve Turizm Bakanlığı'na 2019 yılında sunduk.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Demirkapı/Arılı kaya resimleri, bölgenin Eskiçağına yönelik belki de en eski kanıt olma özelliği taşımaktadır. Sonraki yıllarda bölgede yapacağımız detaylı çalışmalarla Arılı kaya resimleri hakkında çok daha fazla bilimiz olacaktır. Petrogliflerle ilgili sır perdesini ortadan kaldıracak bulguların, bu insanların mezarlarından geleceğini düşünüyoruz. Gelecekteki araştırmaların mezarlar üzerine yoğunlaşması gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Augustinová, Anna – Stančo, Ladislav, “The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) - Preliminary Report”, *Studia Hercynia* XX/2, 2016, s. 122–138.

Baxşeliyev, Veli, *Gamıkaya Tasvirleri*, Bakü 2003.

Belli, Oktay, “New light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların Mağarası (The Cave of the Maidens)”, *Turkish Treasures* 2, İstanbul 1978, s. 28-31.

Belli, Oktay, *Her Yönü İle Ani*, İstanbul 2019.

Bingöl, Akın, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 347-355.

Bingöl, Burak, *Kuzeydoğu Anadolu Petroğliflerindeki Dağ Keçisi Motifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020.

Caferqulu, Namazoğlu – Muradova, Firuze - Memmedrza qız, *Gobustan Petroğlifleri*, Bakü 2003.

Ceylan, Alpaslan, *Sarkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Ankara 2001.

Ceylan, Alpaslan, “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*-26, Erzurum 2001, s. 29-41.

Ceylan, Alpaslan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, Ankara 2002, s. 425-429.

Ceylan, Alpaslan, “Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri”, *Türk Kültürü*, Erzurum 2004.

Ceylan, Alpaslan, “Çıldır Başköy Kaya Resimleri”, *Belgi*, 2(2), 2015, s. 7-24.

Ceylan, Alpaslan - Akın Bingöl - Mustafa Karakeçi, *Eski Çağda Kars Kaleleri*, Erzurum 2018.

Ceylan, Alpaslan, “Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri”, *Türk Tarih Kongresi* (17/1), 2018, s. 155-206.

Ceylan, Alpaslan, 2018, “Doğu Anadolu’da Erken Dönem Türk İzleri III Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (1-5 Ekim 2018 Ankara Baskıda).

Ceylan, Alpaslan-Nezahat Ceylan, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*, Erzurum 2018.

Ceylan, Alpaslan – Özgül, Oktay, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri”. *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04-06 Eylül 2018, İstanbul 2018*, s. 68 - 69.

Ceylan, Alpaslan - Günaşdı, Yavuz, “Türk Bengütaş (Şiveet Ulan)’daki Oğuz Damgaları İle Cunni Mağarasındaki Damga Ve İşaretlerin Karşılaştırılması”, *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Kazakistan 2019*, s. 62-80.

Ceylan, Nezahat, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S. 39, Konya 2016, s. 409-421.

Devlet, Ekaterina, “Rock Art Studies In Northern Russia And The Far East, 2000–2004”, *Rock Art Studies News World III*, Ed. Paul Bahn – Natalie Franklin – Matthias Strecker, Southhampton 2008.

Durmuş, İlhami, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Konar- Göçer Kültürü”, *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu (18-21 Haziran 2019 /Taşkent-Özbekistan)*, Ankara 2019, s. 11-35.

Esin ,Emel, “İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Seri II, C I/b, İstanbul 1978.

Ferecova Melahat, *Azerbaycan Qayaüstü İnceneseti*, Bakü 2009.

Freh Wilhelm - Muvaffak Uyanık, “Hakkâri-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçin de Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ”, *Belleten*, C XXI/ S. 84, 1957, s. 619-625.

Günaşdı, Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 391-407.

Hoppal, Mihaly, *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergibilim*, çev. Fatih Sel, İstanbul 2015.

Karageçi, Mustafa, “Borluk Vadisi Erken Demirçag Mezarı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek Sayı 1), 2016, s. 253-265.

Karpuz, Haşim, “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara 1977, s. 1-6.

Khujanazarov, Muhiddin, “Rock Art Sites in Uzbekistan”, *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 99-113.

Kökten, İ. Kılıç, “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/S. 2-3-4, 1953, s. 177-209.

Kökten, İ. Kılıç, “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara 1970, s. 2-16.

Kubarev, Vladimir Dmitrievich -D.Tseveendorj -EstherJacobson *Petroglyphes Of Tsagaan-Salaa And Baga-Oğur Russia* 2005

Kudret, İsmailzade, “Gobustan Açık Hava Müzesi”, *IRS*, 3(11), 2014, s. 6-11.

Ool, Çeçek Dolgar, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004.

Özgül, Oktay, “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 2015, s. 169-198.

Özgül, Oktay, “Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At Geyik ve Güneş Kursu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (39), 2016, s. 371-390.

Özgül, Oktay -Nezahat Ceylan, “Eskiçağ’da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* (4/13), 2017, s. 24-62.

Özgül, Oktay - Nezahat Ceylan, “Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen: Fergana Vadisi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih- Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara 2019, s. 472-496.

Özgül, Oktay -Burak Bingöl “Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi”, *Art-Sanat*, 16/2021, s. 491-529.

Ranov, Vadim, “Petroglyphs of Tadjikistan”, *Petroglyphs of Cenrtal Asia*, Ed. K. Tashbayeva, 2001, s. 122-151.

Rogozhinskiy, Alexey E., “Rock Art Sites in Kazakhstan”, *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 9-43.

Somuncuoğlu, Servet, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

Somuncuoğlu, Servet, *Saymaltaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul 2011.

Tashbayeva, K., “Petroglyphs of Kyrgyzstan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek 2001.

Tepfer, E. Jacobson, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age. Rock Art in the Mongolian Altai*, Luminaire Press, 2019.

Tokarska, Malgorzata – Cino, Pertoldi – Rafal, Kowalczyk – Kajetan, Perzanowski, “Genetic Status of the bison *Bison bonasus* after extinction in the wild and subsequent recovery”, *Mammal Review*, 2011, s. 1-12.

Tokhatyan, Karen, “Rock Carvings Of Armenia”, *Fundamental Armenology* No 2, 2015, s. 184-204.

Tümer, Hale, *Van-Hakkâri Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Uyanık, Muvaffak, “Van-Hakkâri Sınırında Tırşin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında”, *Belleten*, C XXXII/S. 125 1968, s. 97-103.

Uyanık, Muvaffak, *Petroglyphs of South - Eastern Anatolia*, *Akademische Druck und Verlagsanstalt*, Graz 1974.

Üngör, İbrahim, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39, 2016, s. 357-370.

Üngör, İbrahim, “Türk Kültüründe Dağ Keçisi/Teke Ve Doğu Anadolu Petrogliflerinde Bulunan Dağ Keçisi/Teke Figürleri Üzerine Görüşler” *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Erzurum 2018*, s. 326-345.

Xelilov, T., *Gemigaya Etrafında Axeoloji Tedgigatları*, Nahçıvan 2018.

Yıldırım, Elvin, “Büyük ve Küçük Bayar Kaya resimleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C 62/S. 372, 2017 s. 34-38.

Yılmaz, Anıl, “Saymalıtış Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, İzmir 2013, s. 223-248.

<http://www.patikkaa.com/anadolu-ve-kafkas-cografyasinda-bulunan-en-eski-petroglif/> (12.04.2020)

Hulefâ ve Ulemâ Arasında Bir Rekabet ya da İş Birliği Alanı Olarak Savaş İdaresi (2-3/8-9. Yüzyıllar)

Nagihan Doğan*

Öz

İslam tarihinin ilk yüzyılları üzerine yapılan bazı çalışmalarda, savaşın (*cihâd*) ilan ve idare yetkisi üzerine halife ve din âlimleri arasında rekabet yaşandığı, zühtçülükleri nedeniyle sınırlara cihat yapmak üzere giden din âlimleri ve onların emrindeki gönüllü din savaşçılarının devletle hiçbir münasebetlerinin olmadığı ve bu gerilimin savaş liderliği ve hatta dinî otoritenin halifeden hadis ilmiyle de ilgilenen bu zâhit-savaşçılara geçmesiyle sonuçlandığı iddia edilmektedir. Bu çalışmada, tarihsel verilerin böyle bir varsayımda bulunmak için yeterli olmadığı savunulmakta, iki taraf arasında savaşın ilan ve idaresi konusunda bir anlaşmazlık yaşanmadığı, aksine din âlimlerinin cihat doktrininde siyasi konjonktürü, yani aslında devletin ihtiyaçlarını dikkate alarak belirli revizyonlar yaptıkları ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cihat, Halife, Hilafet, Ulema, Emevi, Abbasi, İslam Siyaset Düşüncesi

The Conduct of War as a Rivalry or Cooperation Field Between Khulafâ and ‘Ulâmâ (2nd-3rd/8th-9th Centuries)

Abstract

In some studies on the first centuries of the history of Islam, it is claimed that there was a disagreement between the caliph and Islamic scholars (*‘ulamâ*) over the declaration and conduct of the war (*jihâd*), that the Islamic scholars who swarmed to the borders for jihâd because of their asceticism and the volunteer warriors for the faith under their command had no relation with the caliphate, that this tension resulted in the passing of the leadership of war and even religious authority from the caliphs to these ascetic-warriors who were also hadîth scholars. In this study, it is argued that historical data are not sufficient to make such an assumption, that there is no dispute

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nagihan@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0002-8769-2489
DOI: 10.37879/belleten.2021.819
Makale Gönderim Tarihi: 03.11.2020 – Makale Kabul Tarihi: 08.02.2021

between the two sides about the declaration and conduct of war, but on the contrary, Islamic scholars made certain revisions in the doctrine of jihād, taking into account the political conjuncture, in other words, the needs of the state.

Keywords: Jihād, Caliph, Caliphate, ‘Ulamā, Umayyad, ‘Abbāsīd, Islamic Political Thought

Giriş

İslam siyaset düşüncesine ilgi duyan her araştırmacı I. M. Lapidus’un din ve devlet arasındaki ilişkiye dair tezini¹ iyi bilir. Lapidus, Orta Çağ İslam toplumunda din ve siyasetin farklı otorite alanları oluşturduğunu ve bunların biri din âlimleri diğeri halifeler olmak üzere farklı liderler tarafından temsil edildiklerini ileri sürmüştür. Başta D. Tor ve M. Bonner olmak üzere bazı araştırmacılar ulemânın savaş/cihat alanındaki görünürlük ve etkinliği fikrinden yola çıkarak halifenin cihadın ilan ve idaresinde rakipsiz olmadığını savunmuş ve Lapidus’un varsayımını desteklemişlerdir. Onlara göre hilafetin uzun süredir dinî meşruiyetten yoksun olduğunu düşünen, bu nedenle onun temsilcilerine muhalif bir tutum içinde olan hadis ulemâsının askerî kanadı ve onların emrindeki gönüllü din savaşçıları (مطواعة-mutavvi‘a veya متطواعة-mutataavi‘a) geç Emevi veya erken Abbasi döneminden itibaren siyasi otoritelerden bağımsız şekilde savaşmaya başlamışlar, böylece Peygamber döneminden itibaren devletin ana fonksiyonlarından birini oluşturan cihat ve hatta dinî otorite hükümetin tekelinden çıkmıştır².

Bu çalışma, yukarıdaki varsayımın aksine bir ibadet ya da züht pratiği olarak her Müslümana açık olmakla birlikte fetih ve sınırları koruma konusundaki liderliğin halifeye ait olduğunu ve bu durumun din âlimleri tarafından sorgulandığına dair

1 Ira M. Lapidus, “The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society”, *International Journal of Middle East Studies*, 6/4, (1975), s. 363-385.

2 Deborah Tor, *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the Ayyar Phenomenon in the Medieval Islamic World*, Istanbul: Texte und Studien der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Ergon Verlag, Würzburg 2007, özl. s. 34-83; Michael Bonner, *Jihad in Islamic History*, Princeton University Press, 2006, s. 97-117, 127-131. Ayrıca bk. A. Asa Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*, I. B. Tauris, London&New York, 2015, s. 238; Christian C. Sahner, “The Monasticism of My Community is Jihad: A Debate on Asceticism, Sex and Warfare in Early Islam”, *Arabica*, 64 (2017), s. 176-177; Saud S. Al-Zaid, “The Apocalyptic Frontier: Tarsus and the End of the World”, *MEHAT Workshop and Conference, 19th Annual Meeting-2004*; Harry S. Neale, *Jihad in Premodern Sufi Writings*, Palgrave Macmillan, New York 2017, s. 96.

inandırıcı delillerin bulunmadığını savunmaktadır. Amaç, cihadın İslam fıkınca bir devlet mesuliyeti olarak tasarlandığını, halifelerin dinî otoritenin bir kısmını ulemâ ile paylaşmak zorunda kalmakla birlikte cihat söz konusu olduğunda bu alanda -dinî değil- siyasi otoriteleri zarar görmediği sürece bir tekel oluşturduklarını, ulemânın bu konuda devlete meydan okumadığı gibi cihat doktrinini devletin ihtiyaç ve beklentilerine uygun şekilde revize ettiğini, dolayısıyla cihadın halifeler ve din âlimleri arasında hiçbir zaman bir rekabet alanı oluşturmadığını göstermektedir.

Çalışmanın çıkış noktası, geç Emevi ve erken Abbasi döneminden başlamak üzere halifelerin cihat konusunda genel olarak ulemâ, özel olarak zahit-savaşçılar ve onların emrinde olduğu söylenen gönüllülerle dinsel otoritelerinin sarsılmasıyla sonuçlanan bir çatışma yaşadıkları şeklindeki varsayımdır. 3/9. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan yerel Müslüman hükümdarların ulemâ ve gönüllülerle benzer bir çatışma yaşayıp yaşamadıkları başka bir araştırmanın konusu olup ayrıca incelemeye değerdir. Konuyla ilgili verilerin dağınık olması, araştırmayı kısa bir zaman dilimiyle sınırlandırmaya izin vermemektedir. Ancak farklı dönemlere ait bu verilerin kendi içinde tutarlılık gösterdiği görülmüştür. Bu sebeple çalışmada daha önceki ve daha sonraki dönemlere kısa atflar yapılmakla birlikte 2-3/8-9. yüzyıllar arası gibi uzun bir tarihsel süreç ele alınmış, daha doğrusu böyle bir mecburiyet doğmuştur.

Rekabet?: Ulemâ ve Mücahitlik

Klasik İslam yazını ve fıkına göre halifenin en önemli görevi, Müslümanların öteki dünyaya en iyi şekilde hazırlanmaları için gerekli koşulları sağlamaktı; bunun için halife bir yandan iç düzeni tehdit eden “bozguncular ve fitnecilerle” mücadele ederken, diğer yandan dış tehdit oluşturan “kâfirlere” karşı Müslümanların can ve mal güvenliğini korumalı ve İslam’ın dinî-siyasi hakimiyetini olabilecek en geniş sınırlara ulaştırmalıydı. Arapça *cihâd* terimiyle ifade edilen bu sorumluluk, iç politikada aynı zamanda dinî bir meydan okuma olarak da görülen her türlü siyasi başkaldırının üstesinden gelmeyi, dış politikada ise orduların sevk ve organizasyonunu kolaylaştıran mükemmel bir ideolojik söylemdi.

Hız. Muhammed’in dinî ve siyasi otoriteyi aynı anda kendi şahsında birleştirmesi daha sonraki yöneticiler için örnek oluşturmuş ve halifeler de kapsam ve mahiyeti değişmekle birlikte çift yönlü bir otorite iddiasında bulunmuşlardı. Peygamber vefat ettiğinde dinî otoriteyi sahiplenecek kilise benzeri bir kurumun olmaması durumu kolaylaştırdı. Ancak zamanla kendilerini Allah’ın iradesini keşfetmeye ve dinî

çalışmalar yapmaya adayan, helal-haram konusunda görüş bildirmeye ehliyetli olduklarından yaygın kabul ve saygı gören insanların ulemâ adı verilen bir sınıf oluşturacak şekilde çoğalması, dinsel otoritenin tamamen değilse bile bir ölçüde halifelerin ellerinden kaymasıyla sonuçlandı. Bununla birlikte dinî otoritenin sahibinin kim olduğu konusunda büyük bir ihtilaf yaşanmadı. Tersine bu konuda açık bir iş birliği vardı: Din âlimleri Allah'ın iradesini somut kurallara dönüştürecek, halifeler de bu kuralları tatbik edeceklerdi. Halifenin dinsel bir doktrin belirleme ve dayatma hakkı yoktu. Ama konu eğer cihadın idaresiyse, bu alandaki otorite kesinlikle halifeye aitti. Ulemânın görevi aktif silahlı mücadeleye katılmaktan çok insanların savaşa katılmalarını kolaylaştırmak ve savaşın meşru olduğunu göstermeye yarayan hukukî düzenlemeler yapmaktı. Nitekim fıkah kitapları ve büyük hadis koleksiyonlarında genellikle *Kütâbu'l-Cihâd* (veya *Kütâbu's-Siyer*) adı verilen bir bölüme yer verildi. Din âlimleri, Peygamber'e atfedilen bir dizi hadis ve cihadın faziletlerinden bahseden haberlerle Müslümanları gönüllü asker olarak bilhassa Suriye *suğûr*undaki şehir ve kalelere yerleşmeye teşvik ettiler.

Ulemâ arasında cihadi teşvik etmekle kalmayıp aktif olarak savaşa katılan isimler de vardı. Bu kişiler, sınırın karşı tarafındaki Hristiyan zahitlere benzer şekilde orduya kaydolmadan hayatlarının bir dönemini mukaddes addettikleri bu görevin ifası için sınırlarda geçirdiler. Ancak savaş tercübesi edinmek isteyen din âlimlerinin sayısı oldukça sınırlı olup bunların biyografilerinde *suğûr*da geniş kitleleri örgütleyen ve yöneten bir cihat hareketi başlattıklarına dair ipuçları yoktur. İbn Sa'd (ö. 230/845) devasa biyografik eseri *Tabakâtü'l-Kübrâ*'da "*suğûr* ve *avâsım*da bulunanlar" başlığı altında sadece on dokuz isim vermiş, üstelik bunlardan ancak birkaçını savaşıklık özelliği ile anmıştır³. Benzer bir durum, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Ebû Nu'aym el-İsbehânî'ye (ö. 430/1038) ait *Hilyetü'l-Evliyâ*'yı esas alarak kaleme aldığı *Sıfatü's-Safve* için de geçerlidir. O burada "*avâsım* ve *suğûr* halkından seçkin kişiler" başlığı altında on yedi isim zikretmiş, bunlardan sadece dört tanesini *gâzî* olarak vasıflandırmıştır⁴. Hagiografik literatürün bu iki önemli örneğinde bile cihadın yaygın bir züht pratiği olarak görünmemesi kayda değerdir.

Kaynaklarda 3/9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (ama çoğu 4/10. yüzyılda olmak üzere) gönüllü askerlere reislik yapan bazı din âlimlerinin isimlere rast-

3 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, C VII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 339-341.

4 İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, C II, Dârü'l-Hadis, Kahire 2000, s. 404-422. Üstelik bu listedeki Ahmed b. 'Âsım el-Antâkî'ye, en faziletli cihadın nefse ve en tehlikeli düşman olan şeytana karşı yapılan cihat olduğu düşüncesi atfedilir: C II, s. 418. Benzer bir görüş, İbrahim b. Edhem'e aittir: "*En zor cihat heva ile mücadele etmektir*": *age.*, C VI, s. 256.

lamak mümkünse de bunların sayısının da az olduğu anlaşılıyor. Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*'ında bu özelliğe sahip olarak ismi geçen din âlimi sayısı son derece azdır⁵. Aynı müellifin *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ* isimli tabakât kitabında da benzer bir durum söz konusudur. Eserde gönüllülere reislik yaptığı söylenen iki isim tespit edilebilmiştir⁶. Sem'ânî de (ö. 562/1166) kabile, mezhep, ülke, meslek gibi aidiyetler üzerinden kaleme aldığı *el-Ensâb*'da *meşâyihü'l-guzât*'tan (gazilerin şeyhleri) olduğunu söylediği sadece birkaç isme yer vermiştir⁷. Öte yandan eserde *gâzî* nisbesi ile anılanların sayısı sadece on birdir⁸. Üstelik bu isimlerin yönetici ve onlara bağlı düzenli ordularla ilişkilerine dair bir bahis bulunmaz.

Tor, Bonner ve onları takip eden araştırmacıların geç Emevi ve erken Abbasi döneminden itibaren din âlimlerinin *suğûra* adeta akın edip gönüllü din savaşçıları kendi liderlikleri altında topladıklarını ve halifeye meydan okuduklarını iddia ederken verdikleri örneklerde bilhassa dört isim geçiyor: Abdurrahman b. 'Amr el-Evzâ'î (ö. 157/774), İbrahim b. Edhem (ö. 161/778?), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ve Ebû İshâk el-Fezârî (ö. 188/804?). Burada her şeyden önce hükümet tarafından organize edilen askerî seferlere bazen din âlimlerinin de eşlik ettikleri⁹, hatta bunlardan bazılarının ordu komutanlığı yaptıkları¹⁰, ayrıca *kass* (ç. *kussâs*) mansıbyla orduda vaizlik yapan ve askerleri cihada teşvik eden din âlimlerinin bulunduğunu¹¹ hatırlamak gerekir. Dolayısıyla daha bu noktada *suğûrda* cihat konusunda bir tarafta halife diğer tarafta din âlimlerinin olduğu bir bölünme yaşandığını hayal etmek güçleşir. Öte yandan kaynaklar savaş idaresinde fikhî

5 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, C V, s. 993; C VI, s. 447, 453; C VII, s. 865; C VIII, s. 394, 418.

6 Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, C III, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, Lübnan 2004, s. 3308 ve 4201.

7 Sem'ânî, *el-Ensâb*, Meclisü Dâ'iretü'l-Me'ârifil-'Osmâniyye, Haydarâbâd 1977, C V, s. 33; C VI, s. 49; C X, s. 5.

8 Sem'ânî, *age.*, C X, s. 4-6.

9 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, by. ve bt. yok, s. 649; Taberî, *Târîh (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülâk)*, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, by. ve bt. yok, s. 1817; Kindî, *Kitâbu'l-Vülât ve Kitâbu'l-Kudât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 259; Belâziirî, *el-Büldân ve Fütühuhâ ve Ahkâmuhâ*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992 s. 199; Ibn Hacer el-'Askalânî, *Ref'ul-Isr 'an Kudâti Mısır*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1988, s. 461, 463; John Kelsay, "Al-Shaybani and the Islamic Law of War", *Journal of Military Ethics*, II/1 (2003), s. 65.

10 Zehebî, *Siyer*, C I, s. 1076-1077. Ayrıca bk. Lyall R. Armstrong, *The Quşşâs of Early Islam*, Brill, Leiden 2017, s. 261, 290.

11 Sem'ânî, *age.*, C X, s. 303; Kindî, *age.*, s. 220; Armstrong, *age.*, s. 49-63; Khalil Athamina, "Al-Qa-sas: Its Emergence, Religious Origin and Its Socio-Political Impact on Early Muslim Society", *Studia Islamica*, LXXVI (1992), s. 53-74.

kurallara riayet konusunda yukarıda geçen dört isim ve başka din âlimlerinin memnuniyetsizliklerini ifade eden kayıtlara yer vermezler. Bu, fikhın bu alandaki tatbikinde ciddi sorunlar yaşanmadığını gösterir ki halife ya da valiler çok erken bir dönemden itibaren *kâdî'l-cünd* (sonradan kazasker) mansıbyıyla, askerler tarafından işlenen suçlar, esirlerin durumu, ganimet paylaşımı, ölen askerlerin mirası, düşman malına zarar vermenin sınırları gibi fikhî konular hakkında fetva veren¹² görevliler tayin etmişlerdir.

Orta Çağ İslam dünyasında savaşçılık din âliminin karakteristik özelliklerinden biri değildi. Ama asıl ilginç olan şey, cihada tüm din âlimlerinin aynı önemi atfetmemiş olmalarıdır¹³. İbn Rüşd'e (ö. 595/1198) bakılırsa cihadın *farz-ı kifâye* olmak şöyle dursun *tatavvu'* (nafile ibadet) olduğunu düşünen âlimler vardı¹⁴. Gerçekten de kaynaklarda İbn Rüşd'ü doğrulayan kayıtlara rastlamak mümkündür. Örneğin Kûfeli fakih Hammâd b. Ebî Süleyman'a (ö. 120/738) "*cihada itiraz etmek şeytanın dürtmesidir*" sözleri atfedilir¹⁵ ve o gerçekten böyle söylemişse buradan o dönemde cihadın dinî bir yükümlülük olarak dayatılmasına itiraz edenler olduğu sonucu çıkar. Nitekim 2/8. yüzyılın meşhur âlimlerinden Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) bazı Kur'ân ayetlerini (2:191, 9:36) delil göstererek savaşı başlatan taraf olmadıkça müşriklerle savaşmanın farz olmadığını savunduğu söylenir¹⁶. Onun cihatla ilgili tutumunu anlamaya yardımcı olacak başka bir kayıt daha bulunur. Buna göre dinsel fazilet arayışında olup kendine ikâmet edecek bir belde arayan Süfyân, çevresindekilerin Şam ya da Horasan'a yerleşme önerilerini ciddiye almamıştır¹⁷. Eğer gerçekten böyle olmuşsa bu, cihadın en aktif sürdürüldüğü bu beldelerin Süfyân

12 Bu konuda bk. Nizâr Azîz Habîb Muhammed, "Kâdî'l-Cünd", *Mecelletü Ehbâsî'l-Basra*, XXXVIII/1 (2013), s. 120-141. Örnekler için bk. Taberî, *age.*, s. 1620; Sem'ânî, *age.*, C. V, s. 33-34; İbn Sa'd, *age.*, C. V, s. 493; Kindî, *age.*, s. 260.

13 İslam toplumunda savaş ve din arasında çok yakınmış gibi görünen ilişkiye rağmen Kur'ân ve sünnet, bazı Müslüman tarihçi ve fikhçuların savaşa atfettikleri koşulsuz dinsel bağlayıcılığı açıklamaz, zira savaşın gerekliliği ve kaçınılmazlığı için belirli şartlar aranmıştır. Bu konuda bk. Albrecht Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele*, çev. İhsan Çatay, Özne Yay., İstanbul 1999, s. 18, 30, 42; Fred M. Donner, "Fight for God – But Do So with Kindness: Reflections on War, Peace and Communal Identity in Early Islam", *War and Peace in the Ancient World*, ed. Kurt A. Raaflaub, Blackwell Publishing, 2007, s. 299-301.

14 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1975, s. 380-381.

15 İshbânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Esfyâ'*, C VI, Dârü'l-Hadis, Kahire 2009, s. 288.

16 Şeybânî ve Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyerü'l-Kebîr*, C I, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 131.

17 Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü'l-Kulüb fi Mu'ameleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tariki'l-Mürîd ilâ Makâmi'l-Tevhîd*, C II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 202.

için hiçbir cazibe taşımadığı anlamına gelir. Aynı şey başkaları için de geçerlidir. Billhassa sınırlara ve savaş bölgelerine uzak olan Mekke ve Medineli âlimlerin, cihadın zorunlu bir dinsel eylem olduğunu söylemeye istekli olmadıkları anlaşılıyor. Doğru olsun ya da olmasın şu kayıtlar o dönemde cihadın daimi bir dinsel yükümlülük olarak kabul edilmesine karşı çıkan insanların olduğunu göstermesi bakımından çok anlamlıdır: İbn Cüreyc (ö. 150/767) Mekkeli fakih 'Atâ b. Ebî Rebâh'a (ö. 114/732) cihadın her Müslümana vacip olup olmadığını sorar. O ve yanında bulunan Mâlik b. Dinâr (ö. 131/748'den önce) "bilmiyoruz" şeklinde cevap verirler¹⁸. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) 'Uyünü'l-Ahbâr'ında gazada ısrar etmenin sakıncalı olabileceğini ima eden ilgi çekici bir anlatı bulunuyor. Buna göre Mekke halkı Fudayl'a gelip kuraklıktan şikâyet eder. Fudayl onlara bunun Allah'ın takdiri olduğunu ve buna razı gelmek gerektiğini söyleyip ibret olsun diye Allah'tan gaza için Tarsus'a gitmeyi dileyen, duası kabul edilince esir düşüp Hıristiyan olan bir adamın hikâyesini hatırlatır¹⁹. Burada adı geçen Fudayl muhtemelen Mekke'de *müccavir* olarak yaşayan ve yakın dostu Abdullah b. el-Mübârek ile cihadın vacipliği konusunda anlaşamadığı söylenen Fudayl b. 'ÿyâz'dır (ö. 187/ 803). Medineli fakih Mâlik b. Enes'in de (ö. 179/795) cihada karşı duruşunun mesafeli olduğuna dair işaretler var. Örneğin ondan *el-Muwattâ'*yı dinleyen Şeybânî (ö. 189/805) tarafından yapılan derlemede, Leysi'ye (ö. 234/849) ait diğer derlemede yer alan cihat faslının olmadığı göze çarpıyor. Şeybânî'nin kasıtlı olarak bu bölümü kitaptan çıkarması Leysi'nin olmayan bu bölümü kitaba eklemiş olmasından daha az olası. Zira burada Leysi'nin Kurtubalı olmasının anlamı üzerine düşünmek gerekiyor²⁰. Öte yandan Mâlik b. Enes'in cihat konusundaki tutumuyla ilgili şöyle bir rivayet bulunuyor: Bir âbid Mâlik'i inzivaya ve *amele* teşvik eder ve Mâlik'ten şu cevabı alır: "Allah amelleri tıpkı rızıkları paylaştığı gibi paylaşmıştır. Pek çok kişiye [bol] namaz kılmayı ilham etmiş, ama [bol] oruç tutmayı etmemiştir. Kimisine [bol] sadaka vermeyi ... kimisine de cihadı ilham etmiştir. İlim yaymak en hayırlı amellerdendir. Ben Allah'ın bunu bana ilham etmesinden razıyım²¹. Mekkeli fıkıh otoritelerinden biri kabul edilen Abdullah b. el-Abbas'a (ö. 68/687) ise şu sözler atfediliyor: "[Kendisine cihat hakkında soru soran kişiye hitaben] sana en iyi cihadın ne olduğunu söyleyeyim mi? Mescit inşa edip içinde *Kur'ân*, *fıkıh* ve *sünnet* öğrenmek²²." Benzer bir hikâyede cihadın dinsel bir mecburiyet

18 San'ânî, *el-Musannef*, C V, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut 1972, s. 171.

19 İbn Kuteybe, *Kitâbu 'Uyünü'l-Ahbâr*, C II, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2002, s. 731.

20 J. Chabbi, "Ribâ't", *Encyclopaedia of Islam*, C VIII, Second Edition, s. 495-496.

21 Zehebî, *Siyer*, C III, s. 3161-3162.

22 İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, C II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 192.

olmadığını iddia eden kişi Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'dır (ö. 73/693). Hikâye-ye göre Abdullah'ın yanına bir adam gelir ve ona neden cihat yapmadığını sorar. Abdullah'ın verdiği cevap şöyledir: “İslam dört temel üzerine bina edilmiştir: Namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve güç yetiyorsa hacca gitmek. Cihat ve sadaka [ise sadece] güzel amellerdendir²³.”

Belli ki fakihler, cihadın dinsel bağlayıcılığı konusunda uzlaşmaya varmış değillerdi. Bu düşünce farklılığı, bazen iki dinsel seyahat türü, yani hac ve cihat arasında kıyaslama yapan bir efdaliyet tartışması biçiminde tezahür etti. Bir tarafta *murâbatayı* (sınırdan nöbet bekleme), hac ya da *mücâvere* (kutsiyetinden dolayı Mekke veya Medine'de yaşama) ile eşdeğer ya da ondan efdal bir ibadet olarak değerlendiren, Müslümanlardan nasıl hac için Mekke'ye gitmeleri gerekiyorsa *murâbata* için de her yıl düzenli olarak *suğûra* gitmelerini isteyenler ve bu düşünceleri empoze eden hadis ve haberler vardı²⁴. İbn Şebbe'ye (ö. 262/876) bakılırsa, Osman b. Affân cihadın hacdan efdal olduğunu düşünmekteydi, ama sonra bu fikrinden vazgeçip tövbe etmiş ve kendisinden hac izni isteyenlere izin vermişti²⁵. Aynı düşüncenin atfedildiği başka bir halife es-Seffâh oldu. Belâzürî (ö. 279/892-93) tarafından kayda geçirilen bir rivayete göre es-Seffâh, Horasan valisi Ebû Müslim'in hacca gitme talebini “*cihat hacdan efdaldir*” diyerek reddetmişti²⁶. Uydurma oldukları varsayıl- sa bile her iki rivayet de en azından 3/9. yüzyılda bu iki dinsel seyahat türünün hangisinin daha üstün olduğuyula ilgili bir fikir ayrılığı olduğunu gösteriyor²⁷. Şu meşhur hadisin, cihatla kıyaslandığında *mücâverenin* daha az önemli bir dinsel eylem olduğu mesajını verdiği çok açıktır: “*Fetihten sonra hicret yoktur. Cihat ve cihada niyet*

23 San'ânî, *age.*, C V, 173. Cihada katılıp katılmamanın bir tercih meselesi olduğunun Hz. Muhammed tarafından da tasdik edildiğine işaret eden bir hadis için bk. Buhârî, *es-Sahîh*, C III, Dârü'l-Hüdâ, Cezayir 1992, s. 1028.

24 Buhârî, *age.*, C II, s. 553; Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-Kübrâ*, C. II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, s. 320; San'ânî, *age.*, C V, s. 260; İbn Nehhâs, *Meşâri'u'l-Eşvâk ilâ Mesâri'i'l-Uşşâk ve Müsîri'l-Garâm ilâ Dâri's-Selâm (fî'l-Cihâd ve Fezâ'ilihî)*, Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, Beyrut 1990, s. 134-136, 204-209, 384-390.

25 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, C III, Cidde 1399, s. 1129.

26 Belâzürî, *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, C IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996, s. 244.

27 Ömer b. el-Hattâb'a atfedilen ve Mekke halkının “kat kat sevap kazanmak için” cihada teşvik edildiği bir hutbede cihadın mı yoksa *mücâverenin* mi daha üstün olduğu ile ilgili görüş ayrılığının izlerini görmek mümkündür. Rivayet, Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-Kebîr*'indeki “*Ribâtan Fazîleti*” isimli bölümde geçer. Sonradan Serahsî'nin yaptığı şerhe göre Hz. Ömer'in buradaki maksadı, Mekkelilerin Kâbe'nin komşusu olmalarına güvenerek cihat ve sevabından geri kalmalarına mâni olmaktadır, zira o cihadın sevabının *mücâverenin* sevabından daha fazla olduğuna inanan biridir: *age.*, C I, s. 10-11.

*vardır. Öyleyse cihada çağıldığımızda icabet ediniz*²⁸.” Burada kastedilen şey, Mekke’nin fethinden sonra Medine’ye hicret etmeye gerek kalmadığı, Müslümanların göç adresinin bundan böyle -cihat yapmak üzere- garnizon şehirler olduğudur. Nitekim Ebû Dâvûd (ö. 275/889) bu hadisten hemen sonra peş peşe Hz. Muhammed’in Müslümanlara Şam’a gitmelerini tavsiye ettiği iki hadis verir²⁹. Aynı mesajı veren başka bir hadiste bir adam Peygamber’e gelip insanlardan hicretin bittiğini duyduğunu söyler. Bunun üzerine Peygamber, “*kâfirlerle savaşıldığı müddetçe hicret bitmez*” der³⁰. Burada hicrete atfedilen anlam, sadece ve özellikle Medine’ye değil kâfirlerle savaşın gerekli olduğu yere göçtür.

Abdullah b. el-Mübârek kaynaklarda cihadı mücâvereye üstün tutan düşüncenin en iyi temsilcisi olarak gösterilir. O gerçekten de *Kitâbu’l-Cihâd* isimli çalışmasında cihadın hâcdan (özellikle de ikinci hacdan) daha efdal olduğunu söyleyen birkaç habere yer vermiştir³¹. Öte yandan Abdullah’ın kendini ibadete vermek için Mekke’de uzlete çekilen Fudayl b. İyâz’a gönderdiği bir mektupta cihat dururken *mücâvereyi* tercih edenleri şu dizelerle eleştirdiği söylenir:

Ey Harameyn’in (Mekke ve Medine’nin) âbid!
Eğer bizleri [savaşırken] görseydin,
Anlardan ibadetle oyalandığını.
Yanaklarını gözyaşları ile ıslatan kimse!
[Bak] bizim boğazlarımız kanlarımızla ıslanıyor³².

Cihadı haccın önüne geçirenlerin karşındaysa yukarıdaki şiirin muhatabı Fudayl b. İyâz örneğinde olduğu gibi hacca gidip Mekke’de ikâmet etmek varken cihat için sınıra gitmenin doğru olmadığını savunanlar vardı. Şu rivayet, *mücâvereyi* cihattan üstün tutan görüşe iyi bir örnek oluşturur: Bir adam, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb’a neden cihadı terk edip her yıl hacca gittiğini sorar. Abdullah, İslam’ın beş şartını hatırlatır ve bunlardan birinin hacca gitmek olduğunu söyler. Bunun

28 San’âni, *age.*, C V, s. 309; Şeybâni ve Serahsî, *age.*, s. 69; Buhârî, *age.*, C III, s. 1025; Nesâî, *age.*, C IV, s. 426; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, İdâretü’t-Tibâ’atü’l-Müniriyye, Kahire 1349, C VII, s. 291.

29 Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, C IV, Dârü’r-Risâletü’l-Âlemiyye, Dımaşk 2009, s. 137-139. Kaynaklarda başta Şam olmak üzere cihat için gidilen yerlerin *dârü’l-hicret*, gidip savaşanların da *mihâcîr* olarak isimlendirildiği bolca kayıt vardır. Buna dair uzun bir liste için bk. Patricia Crone, “The first-century concept of hîgra”, *Arabica*, 41 (1994), s. 356-363.

30 Nesâî, *age.*, C IV, s. 427.

31 Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbu’l-Cihâd*, Dârü’l-Matbû’âtü’l-Hadîse, Cidde ty., s. 186-187.

32 Zehebî, *Siyer*, C II, s. 2476.

üzerine adam ona cihatla ilgili birkaç ayet zikreder. Abdullah'ın her ayet için bir cevabı vardır. Adam en son Kur'an'daki "*fitne ortadan kalkuncaya kadar onlarla savaşın*" (2:193) sözlerini hatırlar. Abdullah, Peygamber'in hayatta olduğu dönemde bunun yapıldığını söyler ve İslam güçlendiği ve Müslümanların sayısı arttığı için artık cihada gerek kalmadığını ima eder³³. Bu konuşma gerçekten yapılmış olsun ya da olmasın belli ki savaşmak için *suğûra* gitmenin, fıkıh çalışmak ya da mücâvir olarak Mekke'ye gitmekten daha değerli olmadığını savunanlar vardı³⁴. Öyle ki yaygın manasıyla *suğûrda* nöbet beklemek [ve gerekiyorsa Allah yolunda savaşmak] anlamına gelen *ribât* için hem Kur'an hem de hadislerde alternatif izahlar arandı. Bu bakış açısına göre gerçek *ribât*, nefsi dizginlemek ve Allah'a ibadette sebat göstermekti³⁵. Başka deyişle *ribât* yapmak için *suğûra* gitmeye gerek yoktu. Haccı ya da *mücâvereyi* cihada üstün tutmamakla birlikte hacca gitmenin de bir tür cihat olduğunu ifade eden hadis ve haberler de³⁶ aynı mesajı veriyordu: Müslümanın cihat yapmak için illa eline kılıç alıp savaşması gerekmez. *Hac/mücâvere* ile cihat taraftarları arasındaki efdaliyet tartışması aşağıda görüleceği üzere cihadın ilk kez Şâfi'î (ö. 204/820) tarafından *farz-ı kifâye* olarak tanımlanmasıyla ve yaygın kabul görmesiyle ilk grup lehine sonuçlandı. *Suğûrda* dinsel fazilet arayışında olan din âlimlerinin sayısının fazla olmamasının nedenini biraz da burada aramak gerekir.

Hem Tor hem de Bonner, gönüllü din savaşçıları aynı ideolojiyle bir araya gelmiş, aynı dinsel yaşam tarzını benimseyen ve ortak amaçlar doğrultusunda hareket eden bir topluluk olarak betimler: Onlar zühtçü, hadisçi ve hükûmet muhalifidirler³⁷. Tor, ayrıca son iki özellik arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünür. Buna göre hadisçiliği ortaya çıkaran şey, din âlimlerinin imam, yani devlet başkanı konusunda yaşadıkları hayal kırıklığıdır, hadisçiler sünnet üzerine çalışmakla cemaatin rehberi olarak Hz. Muhammed'i meşruiyeti şüpheli olan halifenin yerine geçirmişlerdir. Ancak hulefâ ile ulemâ arasında cihadın idaresi konusunda bir çatışma yaşandığını varsaymak için her üç özellik ve bunlar arasında varolduğu iddia edilen ilişki birtakım sorunlar taşır.

Öncelikle gönüllü din savaşçılığı hareketinin kurucu isimleri olarak gösterilen din âlimlerinin bu işi devletten bağımsız, hele hele ona meydan okurcasına ifa ettik-

33 Zehebî, *Siyer*, C II, s. 2441; rivayetin farklı bir versiyonu için bk. San'anî, *age.*, C V, s. 173.

34 Chabbi, *age.*, s. 495-496.

35 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C VII, Dâru Sâdır, Beyrut 2010, s. 302-303.

36 San'anî, *age.*, C V, s. 7, 174; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, Mektebetü'l-Esedî, by. yok 2003, s. 492.

37 Tor, *age.*, s. 44-45; Bonner, *age.*, s. 101.

lerini gösteren işaretler bulunmamaktadır. Tersine, örneğin Evzâ'î, halifenin izni olmadan *dârü'l-harbe* girmeye sıcak bakmayan biridir. Hatta o, imamın ondan izin almadan *dârü'l-harbe* gidip savaşan birini isterse cezalandırabileceği ve elde ettiği ganimetten ona pay vermeyebileceğini savunmuştur. Ona göre bu kişinin affedilip topladığı ganimetten pay alması tamamen halifeye bağlıdır³⁸. Ebû İshâk el-Fezârî'nin *Kitâbu's-Siyer* isimli çalışması hocası Evzâ'î'nin izinden gittiğini gösteren işaretler taşır. Fezârî burada ne cihat ne de başka bir konu üzerinden halifenin dinsel otoritesini sorgulamıştır. Üstelik Evzâ'î; Süfyân es-Sevrî ve başka fakihlerin bir kişinin imamın izni olmadan düşmana saldırmasından hoşlanmadıklarını kayda geçirmiş³⁹, hatta bir yerde savaşta atını ve silahını kaybeden askerin ancak zaruret halinde imamdan izin almadan *fey* içinde bulunan binek ve silahları kullanabileceğini belirtmiştir⁴⁰. Abdullah b. el-Mübârek'e gelince; onu gönüllü din savaşçılığı hareketinin lideri ve daha da önemlisi halifenin bu alandaki otoritesine meydan okuyan biri olarak görmek için ona atfedilen birtakım sözleri görmezden gelmek gerekir: “*Zalim ya da adil her halifeyle birlikte cihat caizdir diyenler, kılıçla sultana karşı ayaklanmayı tasvip etmeyenler ... hâricî (isyancı) olmaktan çıkarılır*”⁴¹. İbrahim b. Edhem bu dört isim içinde siyasetle en az meşgul olan kişidir. Hatta hakkındaki biyografik kayıtlarda onun memleketini terk edip Şam'a gelmesinin nedeni, savaşmak değil ilim tahsil etmek olarak gösterilir⁴².

İddia edilenin⁴³ aksine bu kişilerin hükûmetle aralarına koydukları mesafe ve halife karşısındaki eleştirel duruşlarına dair rivayetler, iki taraf arasında cihadın idaresinde bir çatışma veya rekabet olduğu sonucunu doğurmaz. Zira bu tutum onlara özgü olmayıp Sünnî düşüncede yöneticilerle samimiyet kurmayı yakışıksız bulan geleneği yansıtmaktan öte bir anlam taşımaz. Hagiografik yazın, geçmiş din büyüklerini ölüm pahasına yöneticiler karşısında doğruyu söylemekten çekinmeyen cesur insanlar olarak tanıtan betimlemelerle doludur. Başka kaynak türlerinde de yöneticilerle dostluk kurmayı, onları ziyaret etmeyi ya da kadılık yapmayı zemmeden din âlimleri ile ilgili pek çok hikâyeye tesadüf etmek mümkündür. Bu hikâ-

38 Ebû Yûsuf, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î*, Lecnetü İhyâ'î'l-Ma'ârifî'l-Nu'maniyye, Haydarâbâd Dekken bt. yok, s. 76.

39 Ebû İshâk el-Fezârî, *Kitâbu's-Siyer*, Müessesetü'l-Risâle, Beyrut 1987, s. 219.

40 Ebû İshâk el-Fezârî, *age.*, s. 255-256.

41 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C II, s. 35.

42 Aynı kaynaktaki başka bir rivayet göreyse neden Şam'a geldiğini soran birine İbrahim “helal para kazanmak için” cevabı verir: İsbahânî, *age.*, C VI, s. 217.

43 Tor, *age.*, s. 48 vd.; Bonner, *age.*, s. 100-101; Sahner, *age.*, s. 177.

yelerde din âlimi, halifenin dinî-siyasî otoritesine meydan okuyan değil basitçe onunla yakınlık kurmayı tercih etmeyen biri olarak tasvir edilir. Üstelik çelişki gibi gözükmesine rağmen halifeye itaat, Sünnî din âlimlerinin en hassas oldukları konulardan biridir ve bu konunun Sünnî hadis koleksiyonlarında bazen cihat başlığı altında ele alındığını görmek çok anlamlıdır:

“Bana itaat eden Allah’a itaat etmiştir. Bana isyan eden Allah’a isyan etmiştir. Emire isyan eden bana isyan etmiştir. Devlet başkanı ondan güç alınarak savaşılan ve onun sayesinde korunulan bir kalkandır⁴⁴.”

“Savaş iki türdür: [İlki] Allah’ın rızasını isteyen, devlet başkanına (imâm) itaat eden, [cihat yolunda] bol harcama yapan ve fesattan kaçan[ın yaptığı savaştır]. Bu kişinin uykusu da uyanıklığı da sevaptır. [Diğeri ise] gösteriş ve şöhret için savaşan, devlet başkanına isyan eden ve yeryüzünde fesat çıkaran kişi[nin savaşıdır]. O kişi [evine] cihattan beklenen sevapla ile dönmez⁴⁵.”

Bir diğer örnekte devlet başkanı tarafından atanan komutana itaatın önemi bir Kur’ân ayetiyle (4:59) ifade edilmiştir: “*Ey iman edenler Allah’a itaat edin, Resulüne itaat edin ve ülü’l-emre itaat edin.*” Nesâî ve Ebû Dâvûd ayetin Hz. Muhammed’in bir müfrezeye komutan tayin ettiği biri (Abdullah b. Huzâfe veya Abdullah b. Kays) hakkında nâzil olduğunu naklederler⁴⁶. Buhârî’nin *Sahîh*’inde “*kişinin gazveden dönmek veya geri kalmak hususunda devlet başkanından izin istemesi*” başlığı altındaki fikhî hüküm de yine bir ayetle (24:62) desteklenir: “*Müminler ancak Allah ve Resulüne iman edenlerdir ve onunla ortak bir iş için toplanmış iken kendisinden izin almadan çekip gitmeyenlerdir. Senden izin isteyenler, evet işte onlar Allah’a ve Resulüne hakkıyla iman edenlerdir. Bazı özel işlerinden dolayı senden izin istediklerinde onlardan dilediğine izin ver ve Allah’tan onların bağışlanmasını dile⁴⁷...*” Ordu komutanı ya da devlet başkanının komutası altında cihat yapmaya atfedilen öneme dair belki de en ilginç kayıtlar, saftan çıkıp düşmanla savaşırken ölen kişinin şehitliğinin geçersiz olduğunu ifade eden hadis ve haberlerdir⁴⁸.

Burada can alıcı nokta, Tor ve Bonner’in cihadın ilan ve idaresi konusunda devlete meydan okuma tutumunu yaygın bir pratik olarak kabul ettiklerini varsaydıkları

44 Buhârî, *age.*, C III, s. 1080; Nesâî, *age.*, C V, s. 222-223; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, C VII, Dârü’l-Fıkr, Beyrut 1989, s. 566-567.

45 Nesâî, *age.*, C IV, s. 432.

46 Nesâî, *age.*, C IV, s. 432 ve C V, s. 223; Ebû Dâvûd, *age.*, C IV, s. 264. Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *age.*, C VII, s. 567.

47 Buhârî, *age.*, C III, s. 1083.

48 San’anî, *age.*, C V, s. 177, 179.

gönüllülerin; genel olarak hadisçiler, özel olarak Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ya da onun yakın çevresiyle bağlantılı olduklarını iddia etmeleri⁴⁹, ama Hanbelilerin cihadı bir devlet mesuliyeti olarak gören klasik görüşten uzaklaşmalarına dair işaretlerin olmamasıdır. Öncelikle hadisçilikle savaşçılık arasında bir ilişki kurabilmek için hadisçiler arasında aktif olarak cihatla meşgul olan kişilerin yüzdesini belirlemeye yönelik istatistikî bir çalışma yapmak ve yüksek bir yüzde bulmak gerekir ki adı geçen yazarlar son derece meşakkatli olan böyle bir çalışma yapmamışlardır. Tespit edilebilen az sayıdaki isim üzerinden genelleme yapmaksa bir metodoloji hatası içerir. Bir hadisçi için seyahat her şeyden önce dönemin hadis otoritelerinden hadis dinlemek ya da öğrenmek ereğiyle ilişkilidir ki örneğin *şeyhü'l-muhaddisîn* (hadisçilerin şeyhi) olarak tanınan Yahyâ b. Ma'in'e (ö. 233/848) göre “*sünneti savunmak Allah yolunda cihattan efaldür*⁵⁰.” Ayrıca Ahmed b. Hanbel, *suğûr* da dahil olmak üzere yaptığı yolculukların sebebini “ilim ve sünnet talep etmek” olarak izah etmiştir⁵¹. Daha da önemlisi onun gibi siyasî otoritelerle sorunlu ilişkileri olan bir din âlimi bile devlet otoritesini, kamusal ibadetlerin yürütülmesi ve *dârü'l-İslâm*'ın savunulması için elzem olarak görmüştür⁵². *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de İbn Hanbel'e “*ister adil ister fâcîr olsun cihat imamlarla birlikte geçerlidir; ne zalimin zulmü ne de adilin adaleti onu iptal eder*⁵³” ve “*cihat Allah'ın Peygamber'i gönderdiği zamandan Deccâl ortaya çıkıncaya kadar sürecektir. Zalimin zulmü ona zarar vermez*⁵⁴” sözleri atfedilir. *Halku'l-Kur'ân* doktrinini reddettiği için hükûmet tarafından sorgu ve gözetim altında tutulduğu dönemde bile selefın ittifak ettiği hususlar arasında kadere iman ve *cidâlî* red gibi Hanbeli mezhebine ait itikadî inançların yanında “ister fâcîr ister adil olsun tüm halifelerle cihat yapmayı” da göstermiştir⁵⁵. İbn Hanbel'in öğrencilerinden Ebû Zür'a (ö. 264/878) “*bize göre Cuma namazı ve cihat, ister adil ister fâcîr olsun valilerden kime bu görev verilmişse onunla birlikte ifa edilir*” sözleriyle⁵⁶ hocasının izinden gider. Aynı şey Ahmed b. Hanbel'in bir diğer takipçisi Hasan b. Ali el-Berberhârî (ö. 329/940-941) için de geçerlidir:

49 Tor, *age.*, s. 45, 66.

50 Zehebî, *Siyer*, C III, s. 4202, 4214.

51 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C I, s. 49.

52 John Kelsay, “Comparison and History in the Study of Religious Ethics: An Essay on Michael Cook's Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought”, *Journal of Religious Ethics*, 35/2 (2007), s. 357.

53 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C I, s. 30.

54 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C I, s. 272.

55 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C I, s. 123-124.

56 İbn Ebî Ya'la, *age.*, C I, s. 193.

“İmamları dinlemek ve onlara itaat etmek Allah’ın sevdiği ve razı olduğu şeylerdendir. Kim icmâ ve [ümmetin] rızası ile halife olmuşsa Müminlerin Emiri odur. ... Hac ve cihat imamla [ise] geçerlidir. Cuma namazı onların arkasında kılınırsa geçerlidir. ... Ahmed b. Hanbel de böyle derdi. ... Sultanın zulmü, Allah’ın farzlarından hiçbir farzı eksiltmez. Onların zulmü kendilerinedir. Senin onlarla olan gönüllülüğün ve zühtün tam olsun, yani cemaatten ayrılma, Cuma namazını onların arkasında kıl, cihadı onlarla yap. Bunların hepsi de itaattendir⁵⁷.”

Sadece Hanbelilikte değil, genel olarak Sünnî İslam dünyasında din ve ahlâk standartlarına uymayan (*câir*) bir imam ya da komutanın emri altında sefere gitmenin uygun olup olmadığı sorusuna verilen fikhî cevap genellikle olumsuzdur⁵⁸. Bu bakış açısına göre hükümdarın günahkârlığı onunla Allah arasındaki bir meseledir, ama İslam beldelerini düşmandan koruma görev ve gayreti Müslümanların genel refahıyla ilgili bir konudur. Bu konuda örnek oluşturması için geçmişte salih ve dindar insanların, halife Yezîd b. Muâviye, zalimliği ile tanınan vali Haccâc b. Yûsuf ya da genel olarak Emevilerin emri altında cihada katıldıkları anlatılır⁵⁹. Ehl-i sünnetin cihat ve kamusal ibadetlerin zalim dahi olsa imamla (halife) olduğu görüşü, Hanefî muhaddis Kelâbâzî’nin (ö. 380/990) tasavvufun Sünnîlik ile uyumlu bir dindarlık modeli olduğunu ispat etmek üzere kaleme aldığı *et-Ta’arruf*ta şu sözlerle ifade edilir: “[*Sâfîler*], *özrü olmadıkça her Müslümanın Cuma, cemaat ve bayram namazlarını ister adil ister günahkâr olsun imamların arkasında kılınacağı, cihat ve haccın da yine onlarla birlikte olduğu görüşündedirler*⁶⁰.” Özetle Sünnî hadis koleksiyonları ve fikhî kitaplarının imama itaat konusuna ayırdıkları geniş bahisler, dahası bazen bu bahislere cihat başlığı altında yer verilmesi, hadisçiliğin imamın meşruiyetini sorgulayan bir muhalefet biçimi olduğu şeklindeki varsayımın geçerliliğini kuşku hale getirir.

Gönüllü din savaşçıları ve onların liderlerine atfedilen zühtçülük özelliğine gelince; bu vurgu sanki züht hayatı ile savaşçılık arasında güçlü bir bağ varmış gibi bir

57 İbn Ebî Ya’la, *age.*, C II, s. 19-20, 31.

58 Bonner, *age.*, s. 50; ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *age.*, C VII, s. 687-688; Şeybânî ve Serahsî, *age.*, s. 110-113; San’ânî, *age.*, C V, s. 278-280; İbn Hazm, *age.*, C VII, s. 299-300; Ayrıca bk. David Cook, *Understanding Jihad*, University of California Press, 2005, s. 58.

59 Şeybânî ve Serahsî, *age.*, s. 113; San’ânî, *age.*, C V, s. 279. Büyük günah işlese bile cihadın ancak imamla yapılacağını ifade edenlerden biri de Mısırlı muhaddis Abdullah b. Sâlih el-Mısırî’dir (ö. 223/838): Zehabî, *Siyer*, C II, s. 2405.

60 Kelâbâzî, *Kütûbu’t-Ta’arruf li Mezhebi ehli’t-Tasavvuf*, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire 1994, s. 38.

algı oluşturur. C. Sahner bu konuda daha da ileri giderek İslam'ın, Hristiyan aziz ve keşişlerin zühtçülük ve savaşçılıkla karakterize olan yaşam biçimlerini miras aldığı iddia eder ve buna delil olarak, Müslüman olup hayatını cihada adayan birkaç keşişi ve “*ümmetimin ruhbanlığı cihattır*” hadisini gösterir. Sahner'in bu hadiste tavsiye edilen yaşam biçimini benimseyenlere örnek olarak gösterdiği tek bir isim vardır: Abdullah b. el-Mübârek⁶¹. H. Neale de zühtçülük ve cihat arasında varolduğuna inandığı yakın ilişkiyi yine tanıdık isimler üzerinden izah etmeye çalışır: Abdullah ve İbrahim⁶². Gerçekten de her iki isim de cihadı bir züht pratiği olarak kabul etmiş ve uygulamış olabilirler. Ancak bu iki mefhum arasında zorunlu bir bağ olduğunu iddia edebilmek için çok daha fazla isme ihtiyacımız var. Yukarıdaki hadis, cihadı zühtçülüğün vazgeçilmez şartlarından biri haline getirmeye yetmemiştir ki hem Sahner hem de Bonner⁶³, Orta Çağ İslam dünyasında cihat ve züht arasındaki ilişkiyi sıkıntılı bulan kişiler olduğunu kabul eder⁶⁴. Abdullah b. Mübârek'in cihada bir züht pratiği olarak atfettiği önemin bile sınırları vardır. Tor, onun *Kütübü'z-Zühhd ve Yelhi Kütübü'r-Rekâ'ik* adlı çalışmasını ehl-i hadis dindarlığının cihat ve sünnet biçimini almasına iyi bir delil oluşturduğunu düşünür. Ama Abdullah burada cihadı züht hayatının olmazsa olmaz bir parçası olarak takdim etmemiştir. Kitapta cihadı konu olan beyanlar, onun yaygın bir züht pratiği olarak kabul edildiğini düşündürecek kadar fazla değildir ki biyografik ve hagiografik yazın üzerine basit bir taramada, istisnalar olmakla birlikte savaşçılığın zühtçülerin karakteristik özelliği olmadığı rahatlıkla görülür. Dahası aynı hagiografik gelenekte cihat yapmayan zühtçülerin idealize edildiği hikâyelere rastlanır. Böyle bir örnekte Ahmed b. Hadraveyh (ö. 240/854) gazaya çıkmayı çok arzulayan biri olarak takdim edilir, ama hikâyenin devamında eğer gazaya çıkarsa sıkı şekilde riayet ettiği oruç ve gece ibadetlerini ihmal edeceği, uzlet halinden çıkacağı için bunun aslında nefsinin ona oynadığı bir oyun olduğunu farkedip evinde oturmayı tercih eder. Başka bir kayıta ise Mâlik b. Dinâr'ın hastalandığı için çok arzuladığı halde gazaya çıkamadığı, ama bu sayede helak olmaktan kurtulduğu anlatılır. Hikâyeye göre gazaya çıkamadığı için üzülen Mâlik bir ses işitir. Bu ses ona eğer gazaya çıksaydı esir düşeceğini ve kâfirlerin ikram ettiği domuz etinden yemek zorunda kalıp küfür ehlinden biri olacağını söyler⁶⁵. Bu son rivayet yukarıda Fudayl'ın Mekke halkına uyarı olsun

61 Sahner, *age.*, s. 175-177.

62 Neale, *age.*, s. 94-96.

63 Sahner, *age.*, s. 182.

64 Bonner, *age.*, s. 50

65 Her iki hikâyeyi de *Tezkiretü'l-Evlîyâ*'dan iktibas eden Neale, *age.*, s. 102-103. Mâlik'e ayrıca “*cihat*

diye anlattığı, Tarsus'a gidip gaza yapmayı çok isteyen, ama sonunda esir düşüp Hıristiyan olan adamla ilgili hikâyeyi hatırlatıyor.

Bu arada tasavvuf literatürünün bir züht pratiği olarak gösterdiği seyahatin (*sefer*) zorunlu olarak cihat ereğiyle ilişkilendirilmediğini not etmek gerekiyor. Örneğin Kelâbâzî, dinî bir buyruk ve tasavvufun esaslarından biri olarak gördüğü seferin gayesini nefsi terbiye etmek ve ibret almak olarak izah etmiştir⁶⁶. Sülemî (ö. 412/1021) için seyahatin anlamı farklıdır, ama yine cihat ereğiyle ilişkili değildir: “*Mücadeleler seyahatlerde ortaya çıkar. Seyahat ise iki türdür. Nefsin seyahati Allah dostlarını görmek veya Hakk'ın kudretinin eserlerinden ibret almak gayesiyle yeryüzünde dolaşmaktır. Kalbin seyahati ise melekût aleminde dolaşarak kişiye gaybın müşahedelerinin bereketlerini göstermek içindir*”⁶⁷. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kütü'l-Kulûb*'unda da konuyla ilgili ilgi çekici anekdotlar bulunur: Ebû Tûrâb en-Nahşebî'ye (ö. 245/859) *-ribâtlarıyla* meşhur olan- Abbâdân'daki namazın hükmü sorulur ve o Mescid-i Haram'daki uykunun Abbâdân'daki namazdan daha hayırlı olduğunu söyler. Rivayetin devamında başka bir sufinin bütün serhat boylarının Abbâdân'a, Abbâdân'ın ise Cidde'ye yöneldiğini gördüğü için kendisinin de Mekke'de mücâvir olarak yaşamaya karar verdiği anlatılır⁶⁸. Ebû Tâlib el-Mekkî ayrıca Mekke, Medine ve Kudüs dışındaki bütün şehirlerin eşit olduğu şeklinde bir yorumda bulunur. Ona göre teşvik edilen ve fazileti sebebiyle gidilmesi istenen başka bir belde yoktur ve bunlar dışındaki beldeler için herhangi bir şer'î hüküm mevcut değildir. el-Mekkî devamında şu hadisi aktarır: “*Binekler ancak şu üç mescit için koşturur: Mescid-i Haram, Mescid-i Nebvî ve Mescid-i Aksâ*”⁶⁹.

Öte yandan züht ve tasavvuf literatüründe cihada “Allah yolunda silahlı mücadele dışında” başka manalar atfedilmiştir. Bu literatürde bilhassa nefse ya da şeytana karşı savaşmanın da bir tür cihat olduğu anlayışı yaygındır⁷⁰. Bu düşünce, Hz. Muhammed'in bir gazve dönüşü zikrettiği söylenen “*küçük (silahlı) cihattan büyük cihada (nefisle mücadele) döndük*” sözlerini referans gösterir. *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan

diyip duruyorlar, ben nefsim karşı cihattayım” sözleri atfedilir: İsbahâni, *age.*, C II, s. 255.

66 Kelâbâzî, *age.*, s. 61-62.

67 Sülemî, *Tabakâtü's-Süfyye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 329.

68 Ebû Tâlib el-Mekkî, *age.*, C II, s. 202.

69 Ebû Tâlib el-Mekkî, *age.*, C II, s. 204.

70 İsbahâni, *age.*, C II, s. 142; C V, s. 221 ve C VI, s. 129. Ayrıca bk. Sülemî, *age.*, s. 89, 217; San'âni, *age.*, C V, s. 175 ve dn. 65'de Mâlik b. Dinâr'a atfedilen sözler.

hadisin geçtiği mevcut en erken kaynak 5/11. yüzyıla aittir⁷¹. Ne var ki, cihadın illa kılıç ile olması gerekmediği anlayışının çok daha eski olduğu görülür. Örneğin Muhâsibî (ö. 243/857) çok ibadet eden ya da cihat yapan kişinin; korku, şükür, nefis terbiyesi, tevbe ile Allah'a yaklaşan kişinin mertebesine erişemeyeceğini söylüyor, cihat yapanları ilimleriyle amel etmedikleri için küçümsüyor, insanların nefis muhasebesi yapmak yerine düşmanla mücahedenin daha hafif olduğu yolları (yani silahlı cihat) seçtiğini söylüyordu⁷². Ne ilginçtir ki Abdullah b. Mübârek'de de aynı düşüncenin izlerini görmek mümkündür. O, *Kitâbü'z-Zühd*'de “*mücahit Allah'a itaat etme uğrunda nefsiyle cihat eden kimsedir*” şeklinde bir hadis nakletmiş⁷³, *ribâta* farklı manalar (sabretmek, namaz saatini beklemek) atfeden⁷⁴ ve Allah'ı zikretmenin cihada eş ya da ondan efdal olduğunu beyan eden haberlere⁷⁵ yer vermiştir.

Gönüllülerin Bağımsızlıkları Meselesi

Gazaya çıkmak ya da *ribât* için elbette ki orduya yazılmak gerekmiyordu. Bu şekilde savaşa gidenler başta da ifade edildiği gibi her ikisi de gönüllüler anlamına gelen *muttavi'a* ve *mutatavvi'a* terimleriyle ifade edildiler. Peki onlar gerçekten de halife ya da onun komutanlarından gelen talimatlara aldırmayan askerler miydi? Herevî (ö. 433/1041) gönüllüleri “hükümdarın zorlaması olmadan cihada gidenler” şeklinde tanımlar⁷⁶. Sem'ânî ise gönüllü askeri, “mecbur olmadığı halde kendini gaza yapmaya adayan ve *suğûrda* *ribât* yapan kişi” olarak betimler⁷⁷. Benzer şekilde Şâfi'î de savaşa katılmama mazaretleri olanlar ya da üzerine farz olmadığı halde gazaya çıkanlar için bu terimi kullanır⁷⁸. Şâfi'î aynı kitabın başka bir yerinde sultandan aldığı ücretle gaza yapanlar ve masraflarını başka şekilde karşılayanlar şeklinde bir ayırım yapar. İkinci grubun istedikleri zaman evlerine geri dönme konusunda

71 Neale, *age.*, s. 4.

72 Muhâsibî, *Âdâbu'n-Nufûs yelîhi Kitâbu't-Tevehhüm*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1991, s. 115-116.

73 Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbu'z-Zühd ve Yelîhi Kitâbu'r-Rekâ'ik*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut bt. yok, s. 284-285.

74 Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbu'z-Zühd*, s. 137-138.

75 Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbu'z-Zühd*, s. 105-106, 122, 394, 398. Bu arada *Syfati's-Safve*'de Abdullah b. el-Mübârek'in aile için helal para kazanmayı cihattan üstün tuttuğuna dair bir anlatı bulunur: İbnü'l-Cevzî, *age.*, C II, s. 326.

76 Herevî, *Kitâbu İsfâri'l-Fasîh*, C II, İmadetü'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 1420, s. 879.

77 Sem'ânî, *age.*, C XII, s. 317.

78 Şâfi'î, *el-Ümm*, C V, Dârü'l-Vefâ, 2001, s. 370.

-belirli şartlara bağlı olmakla birlikte- biraz daha geniş hakları vardır⁷⁹. Yani savaşa iştirak etmede olduğu gibi eve dönme konusunda da onlara daha geniş bir esneklik tanınmıştır⁸⁰.

Yukarıdaki tanım ve izahlar, gönüllülerin savaş sırasında diledikleri gibi hareket edebildikleri ve hilafet ordusundan tamamen bağımsız oldukları ile ilgili herhangi çıkarıma izin vermez. Savaşta gönüllü olmanın anlamı, mecburiyet olmadığı halde kişinin kendi atı ve ekipmanı ile savaşa katılması ve istediği zaman eve dönme özgürlüğüne sahip olmasıyla sınırlıydı. Gönüllü askerinin savaşma konusunda devlet zorlamasına maruz kalmaması, savaş sırasında devlet otoritesinden tümüyle bağımsız hareket ettiği anlamına gelmiyordu. İbn Manzûr (ö. 711/1311) gönüllüleri ordu divanına kayıtlı olmayan, ama hizmetleri karşılığında bahşış alan gaza gönüllüleri olarak tanımlar ki⁸¹ bu bahşışı veren hükûmettir⁸². Ama aslında gönüllülerin kazancı bahşışın çok ötesinde olabilir. Zira baş kadı Ebû Yûsuf (ö. 182/798) gönüllülerin ve muvazzaf askerlerin (*sâhibu'd-divân*) ganimet taksiminde eşit olduklarını söylemiştir⁸³. Bu arada dinsel motivasyon bakımından da iki askerî sınıf arasında muazzam farklılıklar olduğunu gösteren işaretler yoktur. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ilim ehlinin gönüllüler mi yoksa maaşlı askerler mi efdaldir sorusu üzerine ihtilaf ettiklerini, cumhurun gönüllülerin daha üstün olduğu görüşünde olduğunu, çünkü maaşlı askerlerin *suğûra* emirle gittiklerini söyler⁸⁴. Ancak zorlama olmadan savaşa katılmaları-zahit-savaşçılar bir kenara konacak olursa- gönüllülerin her zaman ve her durumda onları düzenli orduyu oluşturan askerlerden farklı kılan özel bir dinî motivasyona sahip oldukları anlamına gelmez. Ganimet bir geçim şekli olarak sınıra gitmek için yeteri kadar çekici bir sebeptir.

İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen gönüllü savaşçıların siyasî otoritelerle cihat hususunda rekabet halinde olduklarına ve imamın otoritesini sorguladıklarına dair veriler olmadığı gibi, halifelerin de gönüllülerin bir çeşit ibadet telakki ettikleri cihat meşgalelerine müdahale ettiklerini ya da bundan rahatsızlık duy-

79 Şâfi'î, *age.*, C V, s. 373-374.

80 Kendisine gönüllülerin mi yoksa muvazzaf askerlerin mi (*ashâbu'd-dîvân*) daha üstün oldukları sorulan eş-Şa'bi (ö. 104/722) "muvazzaf askerler" cevabını verir, zira gönüllüler isterlerse savaştan vazgeçip ülkelerine geri dönebilmektedirler: San'ânî, *age.*, C V, s. 279.

81 İbn Manzûr, *age.*, C XI, s. 672.

82 Maverdî, *Kitâbu'l-Ahkâmî's-Sultâniyye*, Dârü'l-Fikr, Beyrut bt. yok, s. 36.

83 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1999, s. 29.

84 İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, C XXII, Dârü'n-Nevâdir, Dımaşk 2008, s. 258.

duklarını gösteren kanıtlar bulunmamaktadır. Tersine, gönüllülerin savaşa kendi ekipmanları ile katılması ve devletten maaş almayıp bahşiş ve kendilerine düşen ganimet payı ile yetinmeleri onları oldukça çekici kılmış olmalı. Zorunlu askerlik uygulamasının olmaması, bilhassa asker ihtiyacı duyulan dönemlerde gönüllü birliklerin sorunsuzca düzenli orduya entegre edilebilmiş olmasını gerektirir. İlk Abbasi halifeleri Bizans sınırındaki yerleşimlere ikâmeti teşvik için fazla maaş, ikta ve ev bağı gibi imkânlar sunmuşlar, ayrıca sınır bölgesinde harap şehir ve surların yeniden imarı gibi başka yatırımlar yapmışlardır⁸⁵. Bu durum erken Abbasi döneminde bu bölgede asker eksikliği olduğunu gösterir⁸⁶. Nitekim sorunun üstesinden gelmek için bölgeye Şam ve Horasan vilayetlerinden sürekli asker takviyesi yapılmıştır. İbn Havkal (ö. 4/10. yüzyıl) kendisine Tarsus'un geçmişteki durumuyla ilgili bilgi veren birçok siyasetçi ve âlimle tanıştığını, onlardan duyduğuna göre bir zamanlar bu beldenin Mağrib'den Yemen ve Sicistan'a kadar imparatorluğun değişik şehir ve bölgelerinden gelen binlerce askerle (*gâzî*) dolu olduğunu, bu askerlerin geçim ve ikâmeti için sultanların cömert yardımlar yaptıklarını, aynı maksatla çiftlik, ev, han ve hamamlar vakfettiklerini ifade eder⁸⁷. Hazineden yardım görmeyen gönüllülerin hele hele fetihlerin hız kaybettiği dönemlerde sınır şehirlerinde ikâmet etmeye devam ettiklerini hayal etmek zordur. Nişâburlu din âlimi İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) Tarsus'taki insanların düşman saldırısından muzdarip olup kaçması üzerine ağlayarak *suğûra* gittiği, hazinede para olmadığı için arazisini satın on gönüllü gaziyi teçhizatlandırdığı söylenir⁸⁸. Gönüllülerin divana kayıtlı olmamakla birlikte devletle koordineli şekilde çalıştıklarına dair başka bir kayıt, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî (ö. 350/961) ve İbn Hacer el-Askalânî'den (ö. 852/1449) gelir. Buna göre, Mısır'da 3/9. yüzyılda gönüllüler ve orduya kayıtlı askerlerin kaldıkları evler bulunmakta, her yıl vakıflarda biriken para bu askerlerin geçimine tahsis edilmektedir⁸⁹.

Gönüllüleri tamamen bağımsız bir askerî güçmüş gibi takdim eden araştırmacılar, onların Emevi döneminden itibaren hilafete bağlı düzenli ordularla birlikte sefe-

85 Kudâme b. Ca'fer, *Kütâbu'l-Harâc ve Snâ'atü'l-Kütâbe*, Dâru'r-Reşid li'n-Neşr, 1981, s. 308-310.

86 Başka yerlerde de benzer bir sorunla karşılaşabiliyordu. Abbasi halifesi el-Mansûr Deylem'de çıkan bir isyan üzerine Basra valisine haber göndererek şehirde on bin dirhemden fazla parası olan kişileri belirlemesini ve onlara cihat için yola çıkma emri vermesini bildirmişti: Taberî, *age.*, s. 1511.

87 İbn Havkal, *Kütâbu Süreti'l-Ard*, Dâru Sadır, Beyrut bt. yok, s. 183-184.

88 Sem'ânî, *age.*, C III, s. 81.

89 Kindî, *age.*, s. 300; İbn Hacer el-Askalânî, *age.*, s. 312.

re çıktıklarını söyleyen kayıtları görmezden gelirler. Örneğin, Emevilerin Mağrib valisi Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) Sanhâce kabilesine, dört bin ordu divanına kayıtlı asker ve iki bin gönüllü ve Berberi muharip ile birlikte saldırmıştır⁹⁰. Talas Savaşı'nda Çin ordusu ile karşı karşıya gelen Abbasi ordusu içinde gönüllüler de vardır⁹¹. 159/775 yılında halife el-Mehdi'nin Hind'e sefer düzenlemesi için oluşturduğu ve başına Abdülmelik b. Şihâb'ı getirdiği ordu dört kısımdan oluşup bunlardan ikisi gönüllü birliklerdir. Bu gönüllü birliklere komutanlık yapacak iki kişi bizzat Abdülmelik tarafından seçilir⁹². Halife el-Mehdi'nin komutanlarından Hasan b. Kahtabe'nin 162/778 yılında Horasan, Musul, Şam halkı, Yemen yardımcı kuvvetleri ve Irak ve Hicaz gönüllülerinden oluşan ordusuyla Rum ülkesine gazaya çıktığı söylenir. Rivayeti veren Belâzürî devamında Hasan b. Kahtabe'ye bu gazve esnasında Kûfeli muhaddis Mendel el-'Anezî ve Basralı muhaddis Mu'temir b. Süleyman'ın da eşlik ettiğini söyler⁹³. Yine Belâzürî'nin söylediğine göre, el-Mehdi halife olunca Masîsa'ya iki bin asker göndermiş, ancak eldeki topraklar daha önceki asker ve gönüllülere dağıtıldığı ve yeterince toprak kalmadığı için bu yeni gelen askerlere toprak başışı yapamamıştır⁹⁴. Hârûn er-Reşîd'in henüz veliahtken Bizans topraklarına düzenlediği bir yaz seferinde orduda gönüllüler de vardır⁹⁵. Yine o 183/800 yılında inşa ettirdiği Hârûniyye şehrine savaşçılar ve gönüllülerden oluşan bir grup yerleştirmiştir⁹⁶. Zehebî'ye bakılırsa, Herakleia'nın fethi sırasında Hârûn er-Reşîd'in ordusunun neredeyse yüzde otuzunu gönüllüler oluşturmuştur⁹⁷. el-Me'mûn'un Bâbek isyanını bastırmak için oluşturduğu orduya Basra, Hicaz, Ummân, Bahreyn, Fars ve Ahvaz'dan gönüllüler de iştirak etmiştir⁹⁸.

90 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 231.

91 Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, C VI, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, by. ve bt. yok, s. 75.

92 Taberî, *age.*, s. 1609.

93 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 199. Bu olayla ilgili benzer kayıtlar için bk. Taberî, *age.*, s. 1620 (bu kayıta maaşlı askerler gönüllülerden mürtezika -مرتزقة- tabiriyle ayrılır); İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 847; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C IV, s. 273; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C VIII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 256; Kudâme b. Ca'fer, *age.*, s. 310.

94 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 195; Kudâme b. Ca'fer, *age.*, s. 308.

95 Taberî, *age.*, s. 1625; Makdisî, *age.*, C VI, s. 96; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C VIII, s. 277-278.

96 Kudâme b. Ca'fer, *age.*, s. 311.

97 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C IV, s. 792; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C IX, s. 181.

98 Anonim, *el-Uyûn ve'l-Hadâ'ik*, Brill, Leiden 1871, s. 373. Başka örnekler için bk. Taberî, *age.*, s. 1609; İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 844, 990, 1098, 1106, 1167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C VIII, s. 236. Ayrıca bk. C. E. Bosworth, "The City of Tarsus and Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbâsî Times", *Oriens*, 33 (1992), s. 271-272; Taberî, *age.*, s. 1844-1845; İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 1844-1845.

Fezârî'nin Abbasi otoriteleriyle birlikte savaşa katıldığını söyleyen kayıtlar çok daha çarpıcıdır ve Tor ve Bonner tarafından fark edilmemiştir. Böyle bir kayıta Fezârî ve Mahled b. el-Hüseyn'in -ki o Zehebî'nin "sınırın şeyhi" (*seyhu's-sağr*) diye tavsif ettiği biridir⁹⁹ - Herakleia'nın fethi sırasında halife Hârûn er-Reşîd ile birlikte oldukları söylenir. Mes'ûdî (ö. 345/956) bu haberi "Şam *suğûrunun şeyhi*" olarak isimlendirdiği¹⁰⁰ bir savaşçı ve hadisçi olan Ebû 'Umeyr 'Adî b. Ahmed'den duyduğunu belirtmiştir¹⁰¹. Fezârî ve Mahled'in, Hârûn er-Reşîd ile savaş stratejisi konusunda istişare ettiklerini söyleyen başka bir kayıt daha bulunur. Buna göre bir düşman askeri Müslüman savaşçıları mübârezeye (duello) çağırır. Halifenin izni gerektiğinden kimse buna yanaşmaz. Hârûn durumdan haberdar edildiğinde yanında bulunan Mahled ve Fezârî ona ordusunun zaten cesurluğuyla tanındığını, mübârezedede galip gelmenin onun askerleri için sıradan bir iş olduğunu, yenilgi olursa da bunun İslam ordusu için büyük bir ayıp olacağını söyleyip asker seçiminin kendilerine bırakılması ricasında bulunurlar. Halifenin onayından sonra Mahled ve Fezârî'nin seçtikleri kişi, *suğûrda* cesaretiyle meşhur olan gönüllü savaşçı İbnü'l-Cezerî olur¹⁰². Bu rivayet hem Fezârî'yi hem de bir kez daha gönüllüleri halife ile birlikte savaşan kişiler olarak gösterir. *Târîhu'l-Mevsil*'da geçen başka bir rivayete göreyse Fezârî daha evvel, halife el-Mansûr döneminde Züfer b. 'Âsım'ın düzenlediği yaz seferine iştirak etmiştir¹⁰³. Gönüllüleri devlet otoritesine meydan okuyacak şekilde örgütlediği iddia edilen kişilerden biri olan İbrahim b. Edhem'in de düzenli orduyla birlikte gazaya çıktığına işaret eden rivayetler bulunur. Böyle bir rivayette o, zühtçülüğünden ve paraya tamah etmeyen biri olduğundan sadece ganimetteki payını değil aynı zamanda savaşçılara tahsis edilen maaşı da almayı reddeden biri olarak karşımıza çıkar. Ayrıca onun Masîsa kadısı Bişr b. el-Münzir ile birlikte gazaya çıktığını söyleyen bir kayıt vardır¹⁰⁴.

İş Birliği: Cihadın *Farz-ı Kifâye*'ye Dönüştürülmesi

Ulemâ cihadın idare ve idamesi konusunda siyasî otoritelere meydan okumadığı gibi bu alanda bir devlet tekeli oluşmasına yardımcı oldu. Devlet tekeliinden kas-

99 Zehebî, *Siyer*, C III, s. 3809.

100 Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zehab*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut bt. yok, C I, s. 214.

101 Mes'ûdî, *age.*, C I, s. 221-222.

102 Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, C I, Dârü Sâdır, Beyrut, s. 556.

103 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, C I, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s. 438. Fezârî ile Hârûn er-Reşîd arasındaki yakınlığa işaret eden bir rivayet için bk. İbn Ebî'd-Dünya, *Kitâbu'l-Emr bi'l-Ma'rûf ve Nêhy 'ani'l-Münker*, Medinetü'n-Nebeviyye 1997, s. 107.

104 İsbahânî, *age.*, C VI, s. 264.

tedilen şey, savaş ilanı için resmi bir otoriteden emir gelmesi, savaşın bu otorite tarafından idare edilmesi ve savaş boyunca ona itaat edilmesidir¹⁰⁵. İbn Rüşd'e bakılırsa Hz. Muhammed zamanında hiç kimse ve hiçbir askeri birlik onun emri olmadan savaşa çıkmadığı için ulemâ buradan savaş için imamın emrinin şart olduğu sonucunu çıkarmıştır¹⁰⁶. Gerçekten de kaynaklarda savaşın ilan ve idaresini devlet başkanına ait bir görev olarak tanımlayan pek çok bahse rastlanır. Hârûn er-Reşid'in baş kadısı Ebû Yûsuf'un cihat üzerindeki devlet tekeline halifenin veya halife tarafından tayin edilen kumandanın izni olmadan hiçbir yere asker, müfreze ve ordu gönderilemeyeceğini savunarak vurgu yaptığı görülür¹⁰⁷. Aynı eserin başka bir yerinde *emîr*in (komutan) arkasında savaşmanın lüzumundan bahseder¹⁰⁸. Benzer bir uyarı Ebû 'Ubeyd'den (ö. 224/838) gelir: "*Kumandanın izni olmadan hiçbir ordu (seriyye) gazaya çıkarılamaz*¹⁰⁹." Ebû Yûsuf ve Ebû 'Ubeyd'in beyanları Abbasi-lere hizmet eden devlet memurları olmalarına bağlanabilir. Ama cihadın halifeyle ifa edilecek bir dinsel görev olduğu, hükümetle böyle bir bağı olmayan Sünnî âlimler arasında da yaygın bir kamydı.

Sünnî âlimler bu konuyu Emevi ya da Abbasi hükûmetleriyle ilgili fikirlerinden bağımsız şekilde ele aldılar. Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Emevi yöneticileriyle arası iyi değildi, ama ona göre imamdan izin almadan savaşanların ganimet olarak aldıkları şey üzerinde hakları yoktu¹¹⁰ ya da sınırlıydı¹¹¹. Üstelik o savaşçıların ordudan ayrılıp ya da saftan çıkıp kendi başlarına savaşmalarını doğru bulmuyordu¹¹². Yukarıda ifade edildiği üzere Evzâ'î tıpkı Hasan el-Basrî gibi düşünüyordu; yine tıpkı Hasan el-Basrî gibi yöneticilerle arası pek iyi olmasa da. Bu görüş, sonra gelen pek çok âlim tarafından tekrar tekrar kayda geçirildi. Örneğin hadis ulemâsından İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) komutanın izni olmadan saldırıya geçen bir müfrezenin ihanet etmiş sayılacağını söyleyen bir hadis ve iki ordu karşı karşıya geldiğinde komutanın izni olmadıkça kimsenin saldırıya geçemeyeceğini vur-

105 Mâlik b. Enes, *el-Muwattâ*, C II, Dâru İhyâi Tûrâsî'l-'Arabî, Beyrut 1985, s. 466; Şeybânî ve Serahsî, *age.*, s. 62, 116; John Kelsay, "Al-Shaybani", s. 69.

106 İbn Rüşd, *age.*, s. 391-392.

107 Ebû Yûsuf, *Kûtâbu'l-Harâc*, s. 217.

108 Ebû Yûsuf, *Kûtâbu'l-Harâc*, s. 19.

109 Ebû 'Ubeyd, *Kûtâbu'l-Emwâl*, C I, Dârü'l-Hedyî'n-Nebevî, Mansura 2007, s. 444.

110 Taberî, *Kûtâbu'l-Cihâd ve Kûtâbu'l-Ciyye ve Ahkâmü'l-Muhâribîn min Kütâbi İhtilâfî'l-Fukâhâ*, Leiden 1933, s. 80; İbn Ebî Şeybe, *age.*, C VII, s. 670, Maverdî, *age.*, s. 141.

111 İbn Rüşd, *age.*, s. 394.

112 San'ânî, *age.*, C V, s. 181.

gulayan haberler nakletmişti¹¹³. Konuyu ele alan müelliflerden biri de Taberî'ydi (ö. 310/923). Onun *İhtilâfu'l-Fukahâ'* (*Fakihlerin İhtilaf Ettikleri Konular*) isimli çalışmasındaki "imamın izni olmadan düşman topraklarına girme" şeklindeki bir alt başlık kendi başına konu hakkında farklı görüşler olduğunu gösterse de Taberî; Evzâ'î ve Şâfi'î'nin imamdan izin almadan düşman topraklarına girmeyi hoş karşılamadıklarını ifade eden kayıtlar tutmuş, üstelik böyle bir şey vuku bulduğunda ele geçirilen ganimetteki beşte bir hissenin sultana ait olduğuna dair fikhî görüşler aktarmıştır¹¹⁴. Aynı çalışmanın başka bir yerinde mübârezeye davet edilen ya da çıkmak isteyen birinin dahi imamdan izin alması gerektiğine dair yine Evzâî ve ayrıca Süfyân es-Sevrî'ye ait fikhî görüşleri zikretmiştir¹¹⁵. Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) konu hakkındaki yargısı daha nettir; zira Hz. Muhammed'in nehyettiği ameller üzerine yazdığı *el-Menhiyyât*'ta, devlet başkanının izni olmadan savaşmayı bu amellerden saymıştır¹¹⁶. İbn Hazm (ö. 456/1064) "devlet başkanı bir kimseye *dârü'l-harbe* karşı cihat emrettiğinde cihada katılmak o kimse için farzdır" diyerek¹¹⁷ ehl-i sünnetin konu ile ilgili klasik görüşünü tekrarlamış olur. Aynı şey Maverdî (ö. 450/1058) için de geçerlidir: O, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'de savaş idaresi başlığını taşıyan bölümde yöneticilere ve komutanlara itaat konusuna özel bir önem vermiş, bunun dinî bir emir olarak görülmesini telkin etmiştir¹¹⁸.

Ulemânın cihadın ilan ve idaresini hükûmete bırakması ve onun bu alandaki otoritesinin sorgulanmasına izin vermemesinin birkaç sebebi olabilir. Öncelikle cihat, ancak toplu bir eylem olarak ifa edildiğinde başarı getiren, bireysel bir görev olmayacak kadar organizasyon ve yatırım gerektiren bir işti. Sayıları binlerle ifade edilen askerî birliklerin kontrolü, bir yerden bir yere sevki ve iaşesi devlet otoritesini zorunlu kılıyordu. Öte yandan devlet başkanı tarafından ilan ve idare edilen cihada katılmamak ya da ondan izin almadan cihat yapmak, bir bakıma onun dinî ve siyasî otoritesinin sorgulanması demektir. Nitekim cihat, İslam dünyasındaki pek çok dinî-siyasi hizip için *dârü'l-harbe* karşı savaşmaktan çok ya da onunla aynı öneme sahip bir iç direniş ideolojisi oldu. Örneğin Şiilikte sadece kâfirin imansızlığı değil imama itaatsizliğin de cihat ilan etmeyi gerektirdiği hususunda

113 İbn Ebî Şeybe, *age.*, C VII, s. 669-670.

114 Taberî, *Kitâbu'l-Cihâd*, s. 78-80.

115 Taberî, *Kitâbu'l-Cihâd*, s. 12.

116 Tirmizî, *el-Menhiyyât*, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire 2002, s. 245.

117 İbn Hazm, *age.*, C VII, s. 291.

118 Maverdî, *age.*, s. 48.

güçlü bir vurgu vardı¹¹⁹. Emevi ve Abbasi otoritelerini tanımayan Şia, cihadın zorunluluğunu Şii bir imamla birlikte yapılması şartına bağlıyor ve ancak böyle bir savaşta ölmenin şehitlik getireceğine inanıyordu¹²⁰. Hâriciler için de cihadın özel bir anlamı vardı; onlar cihadı İslam'ın şartlarından biri sayıyor, kendilerini *şurât*, yani “Kur’ân’da Allah’ın söz verdiği uhrevî ödül için hayatlarını satanlar” olarak isimlendiriyorlardı. Hâricilerin cihat yorumu devletin, hele hele meşruiyeti olmayan bir devletin şiddeti kendi tekeline alamayacağı ve cihadın Allah’ın (sadece devlete değil) tüm Müslümanlara farz kıldığı bir ödev olması üzerine temelleniyordu¹²¹. İşte Sünnî ulemânın cihadın halifeyle olduğu görüşü üzerindeki ısrarı, başta Şia olmak üzere gitgide dogmatik bir aşırılığa sürüklendiğine inandığı mezhepler karşısında siyasi otoritelere itaati cemaatin birliği için ön şart olarak yorumlama noktasına gelmesiyle yakından ilgiliydi. Sünnî ulemâ, Şii ve Hâricî cihat doktrinine muhtemelen, savaş çağrısına ancak resmi bir otoriteden gelmesi halinde icabet etmenin gerekli olduğu şeklinde karşılık verdi. Böylece cihadın devamını imanın varlığı ve otoritesine bağlamak, sadece Şiiliğe değil Sünniliğe de yerleşmiş oldu.

İmama itaatsizliği cihat nedeni sayma konusunda da Sünnilik ve Şiilik arasında paralellikler bulunur. Sünnî fakihler savaşa en başta İslam topraklarını genişletme, savunma ve İslam dinini yayma gibi meşru bir dava ya da haklı niyet söz konusu olduğunda cevaz vermektedirler. Ama Sünnilikte de bir iç cihat mefhumu kesinlikle vardı ve Şiilikten farklı olarak gâsıp bir hükûmetten ziyade onun varlığını tehlikeye atan grupları hedef alıyordu: *irtidâd* edenler (çünkü dinden dönmek aynı zamanda siyasî bir başkaldırıdır), asiler (çünkü isyan ederek sadece hükümdara değil Allah’a da karşı gelmiş olurlar) ve eşkiyalar (çünkü Müslümanların rahatça ibadet etmelerini engellerler)¹²². Görüldüğü üzere burada iç cihadın hedefi, şer’î kuralları ihlal eden ya da askıya alan hükûmet değil, cemaatin birliğinin garantörü olarak görülen siyasî otoritenin varlığını tehlikeye atan gruplardı. Ele geçirilmeleri halinde bunlar hakkındaki hükmün kadı değil devlet başkanına bırakılması¹²³, Sünnî düşüncede cihadın ilan ve idaresinin ona tahsis edilmesiyle yakından ilgiliydi.

119 Macid Hadduri, *İslam Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, Yöneliş Yay., İstanbul 1999, s. 75.

120 Denis McEoin, “Aspects of militancy and quietism in Imami Shi’ism”, *British Society for Middle Eastern Studies*, 11/1 (1984), s. 19-20; Bonner, *age.*, s. 125. Şiilikte cihat konusunda imama ya da onun temsilcisi olan emir-komutana itaat hakkında bk. Qadi Nu’man, *The Kütâb al-ğihâd from Da’im al-Islam*, İng. çeviri, giriş ve notlar: Gerard G. Salinger, 1953, s. viii, s. 411-432.

121 Bonner, *age.*, s. 126-127; Hadduri, *age.*, s. 76-77.

122 John Kelsay, “Al-Shaybani”, s. 69; Hadduri, *age.*, s. 85-88.

123 İbn Ebî Şeybe, *age.*, C VII, s. 605.

O halde Sünnî âlimlerin cemaat hassasiyeti -ki onlardan *ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at* olarak da bahsedilir- ve fitne korkusu, şiddet araçları üzerinde devlet tekeli oluşturmalarıyla sonuçlandı. Kur'ân'da tıpkı cihat gibi bireysel bir sorumluluk olarak tanımlanan, ama sonradan devlet mesuliyetine dönüştürülen iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama (*emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker*) görevinin de *farz-ı kifâye* olarak gösterilmesi tesadüf değildi. Her iki görevin de devletten ya da imamdan bağımsız, bireysel olarak ifa edilebileceği görüşü zayıf kaldı. Çünkü cihat kesin olarak, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ise duruma göre şiddet araçlarını kullanmayı gerekli kılıyordu. Sünnî ulemâ cihatta görevin icrasını -eğer İslam toprakları topyekûn bir saldırı altında değilse- orduyla, *emr bi'l-ma'rûfta* ise -sözlü uyarı yetersiz kalıyorsa- *muhtesibler* ile sınırlandırarak her iki dinsel görevi de devletin ihtiyaç ve beklentilerine uygun hale getirmiş oldular.

Sünnî ulemânın cihat doktrinini revize ederken göz önünde bulundurmamak zorunda kaldığı başka bir siyasi gerçeklik daha vardı. Arap yayılmacılığının çok hızlı olduğu zamanlarda klasik cihat düşüncesi çok etkili ve faydalıydı. Ancak birkaç nedenden dolayı bu düşüncenin öneminde bir azalma oldu. Öncelikle erken İslam fetihlerinde genel seferberlik gibi bir durum varken zamanla herkesin orduya alınmasının mümkün olmadığı bir evreye geçildi. Hem artık devletin yeterli sayıda askeri vardı hem de toplumun bir kesiminin askerî masrafları karşılamak için gerekli paranın çıkarılacağı kaynaklardan biri olarak askerlik mesleğinin dışında bırakılması gerekiyordu. Öte yandan uzak coğrafyaları fethetmek zor ve masraflı bir işti. Ganimet de eskisi kadar teşvik edici bir saldırı sebebi değildi; çünkü Bizans İmparatorluğu'nun uzak ve savaşla tahrip olmuş sınır bölgeleri sefer masraflarını karşılamıyordu¹²⁴. Muhtemelen bu şartlar altında, yani devletin savaş ülküsüne sıkı sıkıya bağlı kalmasını gerektiren şartlar ortadan kalkınca İslam hukukçuları cihadı ferdi bir dinî sorumluluk olmaktan çıkarıp kimin savaşıp kimin savaşmayacağına devletin karar verdiği bir teşebbüse dönüştürdüler ve cihat ödevini bir *farz-ı kifâye* olarak bireyden cemaate (yani orduya) aktardılar¹²⁵. Bu yeni durum Müslümanlara evlerinde oturup Allah'a başka şekillerde de ibadet etme ya da başka şekillerde de (dille, kalple veya elle) cihat yapma ruhsatı veriyordu. Şâfi'î *farz-ı kifâye* doktrinini, Müslümanlardan bir kısmının dini iyice öğrenmek, dinî ilimlerle meşgul ol-

124 J. F. Haldon-H. Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Zbornik Radova* 19 (Belgrade, 1980), s. 114-115; ayrıca bk. Khalid Yahya Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hishām Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, State University of New York Press 1994, s. 117-118.

125 İbn Rüşd, *age.*, s. 380-381; Hadduri, *age.*, s. 69-70, 95; Noth, *age.*, s. 41-43.

mak ve kavimleri savaştan döndükten sonra onları dinî konularda ikaz edebilmek için evinde kalması gerektiği savıyla meşrulaştırdı¹²⁶. O ayrıca eğer yeteri kadar savaşçı varsa savaşa katılmayanların günaha girmeyeceklerini şu Kur’ân ayetini (4:95) delil getirerek savundu: “*Allah malları ve canlarıyla cihat edenleri derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaat etmiştir*¹²⁷.” Bazı hukukçular ise cihadı daimi bir mükellefiyet olarak gören doktrini, cihada hazırlanmanın cihat yükümlülüğünü yerine getirmek için yeterli olduğunu iddia ederek¹²⁸ yumuşattılar. Onların ve Şâfi’î’nin yaptığı şey aslında var olan gerçekliği tanıtmaktan ibaretti.

Sonuç

Bütün bu verilerin ışığında girişte ifade edilen ve literatürde epey yer tutan yaygın kanının aslında kaynaklarda pek de bir karşılığının olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Buna göre, halifeler ile din âlimleri arasında cihat konusunda bir rekabet ya da ihtilaftan ziyade çeşitli şekillerde kendini gösteren bir iş birliğinden bahsetmenin daha gerçekçi olacağı görülmüştür. Bu bağlamda şu üç tespitin altını çizmek gerekiyor: Birincisi, din âlimleri arasında sınıra gidip savaşan isimler olsa da bu tercih bir akıma dönüşmedi. Zira din âlimleri arasında cihadın mecburi ve daimi bir savaş hali olduğunu sorgulayanların sayısı hiç de az değildi. Eğer öyle olmasaydı cihadın *farz-ı kifâye* olduğu şeklinde bir uzlaşmaya varılmazdı. Bu, basitçe dönemin siyasi gerçekliğinden kopuk bir fikhî düzenleme olarak görülmemeli. Fakihler zamanla katı prensiplere bağlı klasik cihat düşüncesi ile sürekli olarak değişen siyasi ve ekonomik gerçeklik arasındaki uçurumun farkına varmış ve bu yüzden cihat düşüncesini birçok kez gözden geçirme gereği hissetmişlerdi. Başka bir ifadeyle ulemâ, yöneticilerle aralarına koydukları mesafeye aldırılmadan cihat üzerinden halifenin dinî otoritesini sorgulamak ya da aktif savaşçılar olarak ona rakip olmak şöyle dursun, cihat doktriniyi değişen koşullara ve devletin ihtiyaç ve beklentilere göre şekillendirdi. İkinci tespit şudur ki, gönüllü din savaşçılarına atfedilen zühtçülük, hadisçilik ve halifeye muhalif olma özellikleri, kişiyi zorunlu olarak savaşçı olmaya götürmemektedir. Her üç özelliğin de savaşçılıkla ve cihat ereğiyle güçlü bağları yoktu. Dönemin tipik bir zahit, hadisçi ya da halifeyi ve icraatlarını eleştiri-

126 Şâfi’î, *age.*, C I, s. 168; Şâfi’î, *er-Risâle*, Kâhire 1940, s. 365-366. Burada 9:122 ayeti delil getirilir ve bu ayetin Allah tarafından cihada katılmayanların tehdit edildiği 9:39 ayetini neshettiği söylenir; bk. Ebû Dâvûd, *age.*, C IV, s. 159.

127 Şâfi’î, *er-Risâle*, s. 365.

128 Hadduri, *age.*, s. 73.

ren bir din âlimi, insanlarda muhtemelen bir savaşçı çağrışımı yapmıyordu ya da çok az örnekte yapıyordu. Son çıkarım ise zahit-savaşçıların dinsel fazilet arayışlarının hilafetin ihtiyaç ve beklentileriyle çatışmadığı, *mutatavvi'* ayı kendi liderlikleri altında toplayıp halifeye karşı örgütledikleri, hatta böyle bir niyetleri dahi olmadığıdır. Bildiğimiz tek şey, sayıları pek de fazla olmayan bu zahit-savaşçıların bir dönem ya da ara ara gazaya çıktıklarıdır. Üstelik gönüllü birliklerin düzenli ordularla birlikte savaşmalarının çok rutin bir uygulama olduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR

Abdullâh b. el-Mübârek, *Kitâbu'l-Cihâd*, Dârü'l-Matbû'âti'l-Hadîse, Cidde ty.

Abdullâh b. el-Mübârek, *Kitâbu'z-Zühd ve Yelîhi Kitâbu'r-Rekâ'ik*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut bt. yok.

Anonim, *el-'Uyûn ve'l-Hadâ'ik fî Ahbâri'l-Hakâ'ik*, Brill, Leiden 1871.

Armstrong, Lyall R., *The Quşşâş of Early Islam*, Brill, Leiden 2017.

Belâzürî, *el-Büldân ve Fütûhuhâ ve Ahkâmuhâ*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992.

Belâzürî, *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşraf*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.

Bonner, Michael, *Jihad in Islamic History*, Princeton University Press, 2006.

Buhârî, *es-Sahîh*, Dârü'l-Hüdâ, Cezayir 1992.

Chabbi, J., “Ribât”, *Encyclopaedia of Islam*, C VIII. Second Edition.

Cook, David, *Understanding Jihad*, University of California Press, 2005.

Crone, Patricia, “The first-century concept of hiğra”, *Arabica*, 41 (1994).

Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Dârü'r-Risaleti'l-Âlemiyye, Dımaşık 2009.

Ebû İshâk el-Fezârî, *Kitâbu's-Siyer*, Müessesetü'l-Risâle, Beyrut 1987.

Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

Ebû 'Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, Dârü'l-Hedyî'n-Nebevî, Mansura 2007.

Ebû Yusûf, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i*, Lecnetü İhyâ'i'l-Ma'ârifî'l-Nu'maniyye, Haydarâbâd Dekken bt. yok.

Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1999.

- Ezdî, *Târîhu'l-Mavsil*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, Mektebetü'l-Esedî, by. yok 2003.
- Hadduri, Macid, *İslam Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, Yöneliş Yay., İstanbul 1999.
- Herevî, *Kütâbu İsfâri'l-Fasîh*, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 1420.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1989.
- İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- İbn Ebî'd-Dünya, *Kütâbu'l-Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy 'ani'l-Münker*, Medinetü'n-Nebeviyye 1997.
- İbn Hacer el-'Askalânî, *Ref'u'l-Isr 'an Kudâti Mısr*, Kahire 1988.
- İbn Havkal, *Kütâbu Süreti'l-'Ard*, Dâru Sadır, Beyrut bt. yok.
- İbn Hazm, *el-Muhallâ*, İdâretü't-Tibâ'ati'l-Münîriyye, Kahire 1349.
- İbn Kuteybe, *Kütâbu 'Uyûni'l-Ahbâr*, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 2002.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut 2010.
- İbn Nehhâs, *Meşâri'u'l-Eşvâk ilâ Mesâri'i'l-'Uşşâk ve Müsîrü'l-Garâm ilâ Dâri's-Selâm (fi'l-Cihâd ve Fezâ'ilihî)*, Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1975.
- İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, Cidde 1399.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Cevzî, *Sifâtü's-Safve*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2000.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beytül'Efkârî'd-Düveliyye, by. ve bt. yok.
- İbnü'l-Mülakkn, *et-Tavzîh li-Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, Dârü'n-Nevâdir, Dimaşk 2008.
- İsbehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Esfiyâ'*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2009.
- Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Dârü Sâdır, Beyrut bt. yok.

- Kelâbâzî, *Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994.
- Kelsay, John, "Al-Shaybani and the Islamic Law of War", *Journal of Military Ethics*, II/1 (2003).
- Kelsay, John, "Comparison and History in the Study of Religious Ethics: An Essay on Michael Cook's Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought", *Journal of Religious Ethics*, 35/2 (2007).
- Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbu'l-Harâc ve Smâ'atü'l-Kitâbe*, Dârü'r-Reşid li'n-Neşr, 1981.
- Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, by. ve bt. yok.
- Mâlik b. Enes, *el-Muwattâ*, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-'Arabî, Beyrut 1985.
- Maverdî, *Kitâbu'l-Ahkâmi's-Sultâniyye*, Dârü'l-Fikr, Beyrut bt. yok.
- Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, Dârü İhyâi't-Tûrâsi'l-'Arabî, Beyrut bt. yok.
- Muhammed, Nizâr Azîz Habîb, "Kâdi'l-Cünd", *Mecelletü Ebhâsi'l-Basra*, XXX-VIII/1 (2013).
- Muhâsibî, *Âdâbu'n-Nufûs yelâhi Kitâbu't-Tevehhüm*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.
- Neale, Harry S., *Jihad in Premodern Sufi Writings*, Palgrave Macmillan, New York 2017.
- Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-Kübrâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- Noth, Albrecht, *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Mücadele*, çev. İhsan Çatay, Özne Yay., İstanbul 1999.
- Sahner, Christian C., "The Monasticism of My Community is Jihad: A Debate on Asceticism, Sex and Warfare in Early Islam", *Arabica*, LXIV/2 (2017).
- San'ânî, *el-Musannef*, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut 1972.
- Sem'ânî, *el-Ensâb*, Meclisü Dâ'ireti'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, Haydarâbâd 1977.
- Sülemî, *Tabakâtü's-Süfyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Şâfi'î, *er-Risâle*, Mektebetü'l-Halebî, Kâhire 1940.

Şâfi'î, *el-Ümm*, Dârü'l-Vefâ, 2001.

Şeybânî ve Serahsî, *Şerhu Kütâbi's-Siyeri'l-Kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Taberî, *Târîh (Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*, Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, by. ve bt. yok.

Taberî, *Kütâbu'l-Cihâd ve Kütâbu'l-Cizye ve Ahkâmu'l-Muhâribîn min Kütâbi İhtilâfi'l-Fukâhâ*, Leiden 1933.

Tirmizî, *el-Menhiyyât*, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire 2002.

Tor, Deborah G., *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the Ayyar Phenomenon in the Medieval Islamic World*, Istanbul Texts and Studies der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Ergon Verlag, Würzburg 2007.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, Lübnan 2004.

Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar (1526-1566)*

Murat Uluskan**

Öz

Osmanlı saray sanatkârları ile ilgili başvurulacak kaynakların başında Ehl-i hiref maaş defterleri gelmektedir. Sanatçıların maaşları, unvanları, menşeleri, kuruma giriş şekilleri ve aile bilgileri gibi verilerin kaydedildiği bu defterler, sanatçıların kariyerleri ve ölüm tarihleriyle birlikte hangi sanat dalında kaç kişi çalıştıklarına dair bilgileri de içermektedir. Ehl-i hiref maaş defterlerinden izlenebildiği kadarıyla, kuruma alınan sanatçıların bazılarının çeşitli savaşlar sonucunda ülkeye getirilmiş usta sanatkârlar olduğu anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) kazanılan Otlukbeli Savaşı'ndan (1473) sonra Akkoyunlu bazı ilim ve sanat erbabı getirilip Osmanlı Devleti'nde görevlendirilmeye başlanmıştır. II. Bayezid döneminde (1481-1512) yine kuruma çok sayıda sanatçı alındığı maaş defterlerine düşülen notlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Safevî hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda (1514) yenilgiye uğratmasından sonra Tebriz'de Şah'ın özel hizmetinde görevli ve saray dışında serbest çalışan ünlü sanatkârları toplatmış olduğu bilinmektedir. Bu sanatçılar sefer dönüşünde kışın geçirildiği Amasya'ya getirilmiş, İstanbul'a gelindiğinde ise sarayın Ehl-i hiref teşkilatında ilgili sanat sınıflarında görevlendirilmiştir. Bu çalışmada, Kanuni Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) ait günümüze ulaşan en eski Ehl-i hiref maaş defterlerinde kayıtlı Tebrizli sanatkârların isimleri, maaşları, sanat sınıfları, Osmanlı hizmetine giriş tarihleri ve hizmet süreleri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sarayı, Osmanlı Sanatı, Ehl-i Hiref, Tebriz, Azerbaycan, Akkoyunlu, Safevi, İran, Acem, Sanatkâr,

* Bu makale, 11-12 Temmuz 2019 tarihleri arasında Bakü'de Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, Şarkiyat Enstitüsü ve IRCICA tarafından ortaklaşa düzenlenen "Kafkasya'da İslam Medeniyeti" konulu sempozyumda sunulan aynı başlıklı yayımlanmamış sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, muluskan@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-9891-565X
DOI: 10.37879/belleten.2021.849

Makale Gönderim Tarihi: 27.05.2020 - Makale Kabul Tarihi: 02.08.2021

Artists from Tabriz Registered in Ehl-i Hiref Salary Books (1526-1566)

Abstract

The Ehl-i Hiref salary books are the main sources to be consulted on Ottoman palace artists. These notebooks, containing data such as the artists' salaries, titles, origins, ways of joining the palace and family information, include data about the artists' careers and death dates, as well as how many people they worked with in any art branch. According to these salary books of the Ehl-i hiref, it is understood that some of the artists who were taken into the institution were master craftsmen brought to the country as a result of various wars. In the aftermath of the Battle of Otlukbeli (1473), which was won during the reign of Sultan Mehmed the Conqueror (1451-1481), some scholars and artists from Akkoyun were brought and started to be employed in the Ottoman Empire. At the reign of Sultan Bayezid II (1481-1512), it is understood from the notes obtained from the salary books that many artists were taken under Sultan's service. It is also known that following the triumph of Sultan Selim (1512-1520) against Shah Ismail, the Safavid ruler, in the Battle of Chaldiran (1514), the Sultan employed famous artisans from Tabriz who previously worked either in the private service of the Shah or as freelancers. These artists were brought to Amasya, where they spent the winter on the return of the campaign, and as soon as they came to Istanbul, they were assigned to the relevant art classes in the Ehl-i hiref organization of the palace. In this study, the names, salaries, art classes, dates of entry into Ottoman service and service periods of Tabriz artists registered in the earliest Ehl-i hiref salary books from the period of Suleiman the Magnificent (1520-1566) are examined.

Keywords: Ottoman Palace, Ottoman Art, Ehl-i Hiref, Tabriz, Azerbaijan, Aqqoyunlu, Safavid, Iranian, Persian, Artist

Giriş

Osmanlı sarayının *bîrûn* denilen dış hizmet birimleri arasında yer alan ve imparatorluğun sanatsal faaliyetlerinin yürütüldüğü bir teşkilat olarak *Cemâat-i Ehl-i Hiref-i Hâssa* adıyla faaliyet gösteren Saray sanatkârları zümresi, bünyesinde barındırdığı sanatçı ve zanaatçı sınıflarıyla sarayın ihtiyaç ve istekleri doğrultusunda eserler üreterek Osmanlı sanatının gelişip şekillenmesinde öncü rol oynamıştır. Sayıları, yaptıkları işe ve ihtiyaca göre değişen bu sanatkârların teşkilatına dair en önemli bilgiler Ehl-i hiref *mevâcib* (maaş) defterlerinde bulunmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında 16. yüzyıl başlarından 18. yüzyıl sonlarına dek örneklerine

rastlanan bu defterlerde, sanatkârların ve yetişmekte olan öğrencilerinin isimleri, menşeleri, yevmiye üzerinden ödenen maaşları ve ölüm kayıtları yer alırdı. Teşkilata dair tüm resmî yazışmalar, bağlı buldukları Enderun Hazinedarbaşı'nın arzıyla yapılır, üç aylık maaşları da onun vasıtasıyla dağıtılırdı¹.

Sultan II. Mehmed döneminde (1451-1481) önce Edirne Sarayı ve ardından İstanbul'un fethi sonrası inşa edilen Eski ve Yeni Saraylarda başlayan Ehl-i hiref yapılanması, bir teşkilat olarak esas gelişimini Sultan II. Bayezid devrinde (1481-1512) gösterdi². Şüphesiz bunda, hükümdar ve çevresinin sanatı ve sanatçıyı destekleyen, himaye eden politikalarının önemi büyüktü³. Fatih'in nakkaşlar için saray bünyesinde bir nakkaşhane tesisi, portre ve madalyonlarını yaptırmak için İtalya'dan sanatçılar davet etmesi, Otlukbeli Savaşı'ndan (1473) sonra Akkoyunlu bazı ilim ve sanat erbabını getirtmesi Osmanlı sanatının 16. yüzyılda ulaştığı zirvenin başlangıcını oluşturdu. II. Bayezid devrinde sanat ve sanatçıyı himaye Fatih dönemiyle kıyaslanamayacak derecede arttı. Hükümdarlığı öncesi 27 yıl valilik yaptığı Amasya'daki kültürel zenginlik ve üretilen eserlerin yoğunluğu tahta çıktığında da sürdü⁴. Sultan I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) devirlerinde doğu ve batı sınırlarında yapılan yeni fetihler ve kazanılan askerî zaferler sonucu Osmanlı Sarayında istihdam edilen sanatkâr sayısı artmaya devam etti. Kanûnî'nin 46 yıllık saltanatı ise Ehl-i hiref teşkilatının tam manasıyla gelişimini tamamladığı bir dönem oldu⁵.

Osmanlı coğrafyasında Tebrizli sanatkârların izine ise İstanbul'un fethinden önce Bursa ve Edirne'de rastlanmaktadır. Timur'un, Ankara Savaşı'nın (1402)

- 1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", *Belgeler*, C 11/S. 15 (1986), s. 23; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 316, 318.
- 2 Filiz Çağman, "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilâtı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1998, s. 74.
- 3 Bu konuda geniş bilgi için bk. Hilal Kazan, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010.
- 4 Zeren Tanındı, *Türk Minyatür Sanatı*, İstanbul 1996, s. 12-13.
- 5 Ehl-i hiref teşkilatı ve defterleri üzerine yapılan araştırmalar son on beş yılda artış göstermiştir. Bahattin Yaman, makalelerinin yanı sıra yayımladığı kitapla da bu artışa öncülük etmiştir. Bk. *Osmanlı Saray Sanatkârları 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref*, İstanbul 2008. Çoğunluğu Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan çalışmalar arasında ise iki doktora tezi öne çıkmaktadır. Süleyman Kırmıtaş'ın 1998 yılında hazırladığı tezin (*XV ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı*, İstanbul Teknik Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996) ardından yapılan en güncel çalışma Sakine Akcan Ekici'ye aittir. Bk. *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

ardından Semerkant'a dönerken beraberinde bazı âlim ve sanatkârları götürdüğü bilinmektedir. Bunlar arasında, sonraki tarihlerde Bursa Yeşil Külliye'nin (1419-1424) süslemesinde çalışmış olan Nakkaş Ali de bulunmaktadır. Nakkaş Ali, Semerkant'ta nakkaşlık sanatını öğrenmiş ve 1410'lu yıllarda Bursa'ya dönerken beraberinde başka Tebrizli ustaları da getirmiştir. Elbette bunda, on bir yıl süren taht mücadelesinin ardından başa geçen Sultan I. Mehmed (1413-1421) ve veziri Hacı İvaz Paşa'nın sanatçıyı davet, himaye ve destek politikasının tesiri büyüktür. Tebrizli usta grupları, Sultan II. Murad devrinde (1421-1451) Bursa ve Edirne'de inşa edilen yapılarda da çalışmalarını sürdürmüşlerdir⁶.

Bu dönemde Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın (1438-1467) hâkimiyetinde olan Tebriz, 1469 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından ele geçirildi⁷. Başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıyan Uzun Hasan zamanında şehir, devrin âlim, şair ve sanatkârlarının himaye görüp toplandığı bir kültür ve sanat merkezi haline geldi⁸. Osmanlılarla yapılan 1473 Otlukbeli Savaşı ile Akkoyunlulara hizmet eden İsfahanlı, Şirazlı, Tebrizli sanatçılar ve astronom Ali Kuşçu gibi bilginler İstanbul'a göç etseler de Tebriz sanatçılar için bir merkez olma hüviyetini kaybetmedi. 1501 yılında Akkoyunlu hâkimiyetine son vererek devletini kuran Safevî hükümdarı Şah İsmail, İran coğrafyasının meşhur sanatçılarını Tebriz'deki sarayında istihdam ederek himayesi altına aldı⁹.

Tebriz ve civarından Anadolu'ya ilim ve sanat erbabının göçü aslında Selçuklular zamanında başlamıştı. Moğolların 13. yüzyıl başlarında bölgeye düzenlediği ilk akınlar sonrasında birçok âlim, sanatkâr ve tüccar Anadolu'ya göç etmek zorun-

6 Z. Tanındı, *age.*, s. 8. Sultan I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde Bursa ve Edirne'de inşa edilen yapılarda çalışan Tebrizli usta grupları hakkında bk. Mustafa Çağhan Keskin, "Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433)" *Bellelen*, S. 279 (Ağustos 2013), s. 445-465; Mustafa Beyazıt, "Erken Osmanlı Devri'nde Tebrizli Usta Gruplarının İzi Nasıl Sürülmeli?" *History Studies*, C 6/S. 3 (Nisan 2014), s. 45-70.

7 Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, C 40, İstanbul 2011, s. 219.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 194, 225; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *TDVİA*, C 2, İstanbul 1989, s. 274. Tebriz, ticaret yolları üzerinde bulunması ve iktisadî hayatın canlılığı dolayısıyla Selçuklulardan itibaren önemi giderek artan bir ticarî merkez ve sanatkârların da yoğun olarak faaliyet gösterdiği bir şehirdi. Bu konuda bk. Yaşar Bedirhan, "XI. XIV. Yüzyıllarda Kafkasya Şehirlerinde İktisadî ve Sosyal Hayat (Tebriz Örneği)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 40 (Şubat 2017), s. 181-210; Yaşar Bedirhan, "Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 7/S. 13 (2017), s. 223-236.

9 Z. Tanındı, *age.*, s. 12-13, 18-19.

da kaldı. Bu durum Anadolu'daki ilim, kültür ve sanat ortamının genişlemesine önemli katkılar sağladı¹⁰. İran'daki siyasî rekabetin 14. yüzyıl sonlarından itibaren kültürel alana da yansımaları, hükümdarlar nezdinde bilim adamları ve sanatçıları himayenin önemini daha da artırdı¹¹. Savaşların ardından göçürülenler dışında, Tebrizli sanatkârların 15. yüzyıldaki hamî tercihlerini belirleyen en önemli etken ise kendilerine sunulan cazip teklif ve davetlerdi. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aynı zamanda bir kültür ve sanat başkenti haline getirebilmek için İran başta olmak üzere doğunun ve batının meşhur bilim adamlarını ve sanatkârlarını sarayına davet etti. Hediyeler göndererek ve yüksek ücretler ödeyerek çalışmalarını Osmanlı sarayına sunmaları için onları teşvik etti. Şah İsmail'in 1501 yılında Şiiliği Safevî devletinin resmî mezhebi olarak ilan etmesi de İran'daki Sünnî âlim ve sanatkârların Osmanlıya göçünü hızlandırdı. Bunda, şehzadeliklerinden itibaren sanata ve sanatçıya verdiği destekle bilinen Sultan II. Bayezid'in hamiliği önemli bir etkendi¹².

23 Ağustos 1514 tarihinde vuku bulan Çaldıran Savaşı¹³, sonuçları itibariyle Osmanlıya doğunun kapılarını açan büyük bir zaferdi. Elde ettiği galibiyet sonrası Sultan Selim, Safevî başkenti Tebriz'e girdiği 6 Eylül tarihinden bir hafta önce, 30 Ağustos'ta Vezir Dukakinzâde Ahmed Paşa ve Defterdar Pîrî Çelebi'yi, Sekbanbaşı emrindeki beş yüz yeniçeri ile birlikte şehre gönderdi. Görevleri, şehrin idaresini ele alıp güvenliğini sağlamak ve Şah İsmail'in geride bıraktığı kıymetli eşyayı tespit edip muhafaza altına almaktı¹⁴. Bu doğrultuda, Tebriz'deki Heşt Behişt Sarayı'nda bulunan eşyalar ve sanatkârlar 2 Eylül tarihi itibariyle kayıt altına alındı¹⁵.

- 10 Yaşar Bedirhan, XII. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Eden İlim ve Fikir Adamları", *Turkish Studies*, C 9/S. 7 (2014), s. 193-213.
- 11 Tuba İşmsu Durmuş, "Siyasî Rekabetin Bir Enstrümanı Olarak Ortaçağ'da Sanat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (2014), s. 65-68.
- 12 Tofigh Heiderzadeh, "İran Alimlerinin Osmanlı Devletine Gelişi ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevî Döneminin Sonuna Kadar)", İngilizce'den çeviren: Aysu Albayrak, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2 (1998), s. 212, 216-217.
- 13 Çaldıran Savaşı hakkında geniş bilgi için bk. Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2016, s.124-164.
- 14 *Haydar Çelebi Râznâmesi* (Feridun Bey, *Münşe'âtü's-Selâtin*, C I içinde, İstanbul 1274, s. 463 (9 Receb 920 / 30 Ağustos 1514); Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s. 154; Hoca Mehmed Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, C 2, İstanbul 1280, s. 279. İdris-i Bidlîsi, kendisinin de içinde bulunduğu heyetteki yeniçeri sayısını dört yüz olarak vermektedir (İdris-i Bidlîsi, *Selîm Şâhî-Nâme*, haz. Hicabi Kırılangoç, Ankara 2016, s. 243).
- 15 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMMA), D.10734 (12 Receb 920 / 2 Eylül 1514). Bu tarihi takip eden günlerde hazırlanan daha küçük çaplı bir liste

Hazırlanan defterde; *Zerger* Mirek ve Hüdâbahş oğlu Maksud Ali, *Zerkeş* Ahmed, *Zerrişânî* Derviş Ali, *Zerdûz* Han Ali-i Horasânî, Hoca Kici Beğ, Hâtun Beğ, Hâtun, Aziz Paşayî, Bahâaddin Ali, Muhib Paşayî ve Habîbe Sultan, *Kâtip* Mevlânâ Fetullah, *Nakkâş* Şah Kulu, Hüseyin-i Rûmî, Şah Mahmud, Hüseyin, Şemseddin Ali, Ali Han ve Hoca Beğ gibi usta sanatkarların üzerinde çalıştıkları kıymetli eserlerin listesi verildi. İçlerinde, Nakkaş Ali Han tarafından süslemeleri yapılmış bir-iki aylık işi kaldığı belirtilen ak, kızıl ve yeşil renkte üç otak da bulunmaktaydı. İlâveten, *cebecilerden* Seyyid Kutbeddin Haydar ve Cafer Ali, *Siperdûz* Hoca Hâfiz-i Horasânî, *Küflegir* Muhammed Can, *hayyâtlardan* Cafer, Hüseyin ve Abdüssamed'in çalışmaları listelendi. Enderun'da bulunan irili ufaklı pek çok sandık eşyası, Mehterhane'de mevcut otak, hayme ve sâyebânlar ile Şah İsmail'in beğlerine ait olup Ehl-i hiref zimmetinde kalan eşyalar kaydedildi. Son olarak da sarayda bulunan farklı sanat sınıflarına mensup bir grup sanatkârın ismine yer verildi.

Tablo 1: Şah İsmail'in Sarayında Bulunup Kaydedilen Bir Grup Sanatkârın Listesi

Sınıfı	Adları	Sayısı
Zerrişâniyân	İsmail <i>zerrişânî</i> , Üstâd Pîr Ali, Şemseddin Ali, Üstâd Kâsım, Cemaeddin Hüseyin	5
Zergerân	Hoca Hüseyin <i>Horasânî</i> , Derviş Ali, Üstâd Maksud Ali, Üstâd Emirhan	4
Siperdûzân	Mîr İbrahim <i>Tebrîzî</i> , Hâfız <i>Horasânî</i> -Bir üstâd şâkirdi vardır, Abdüllatif <i>siperdûz</i> , Hacı Muhammed birâder-i O	5
Cebeciyan	Seyyid Kutbeddin, Ali Cafer, Seyyid Mahmud <i>Tebrîzî</i> , Fahreddin Ahmed <i>Horasânî</i>	4
Hayyâtîn	Cafer <i>Rûmî</i> , Üstâd Melek <i>hayyât</i> , Üstâd Ali <i>damgayî</i> , Üstâd Seydî <i>emrencî</i>	4
Kârdgerân	Birâder-i Derviş Ali, Üstâd Hamza <i>Rûmî</i>	2
Hakkâkân	Üstâd Şirem, Hüseyin <i>hakkâk</i>	2
Haymedûzân	Mirza Yâr Ali <i>haymedûz</i>	1
Zerdûzân	Han Ali <i>zerdûz</i> , Aziz Paşayî <i>zerdûzbe</i> , Gulâmân-ı şâkird-i Han Ali <i>zerdûz</i> -üç nefer	5

de TSMA, D.9608'de kayıtlıdır. Defterlerde kayıtlı tüm kıymetli eşya ve sanatkar listeleri için bk. Vural Savaş, "Heşt Behişt Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na: Şah İsmail'in, Çaldıran Savaşı'ndan Sonra Alınan Hazine ve Eşyaları", *Toplumsal Tarih*, S. 208 (Nisan 2011), s. 24-36. Bu çalışma, gözden geçirilip genişletilerek yeniden yayımlanmıştır. Bk. Vural Savaş, "From Tabriz to Istanbul: Goods and Treasures of Shâh Ismâ'îl Looted After The Battle of Châldırân", *Studia Iranica*, S. 44/2 (2015), s. 227-276.

Abâyîbâfân	Zeyneddin Ali <i>Tebrîzî</i> , Üstâd Ahî <i>Tebrîzî</i>	2
Mücellidân	Şeyhzâde Zeyneddin Ali, Sa'eddin <i>müzehhib</i>	2
Kannâdân	Üstâd Şah Muhammed <i>kannâd</i>	1
Nayzenân ve Gûyendegân	Mîr Ahmed <i>Tebrîzî nayzen</i> , Ali Han <i>nayzen</i> , Sultan Hüseyin <i>avvâd</i> , Nimetullah <i>çengî</i> , Şah Kulu <i>Horasânî kamançei</i> , Muhammed Fâid <i>avvâd</i> , Hâfız Muhammed <i>hânende</i> , Mahmud <i>sipâhçei hânende</i>	8
Nakkâşân	<i>Ser-nakkâşân</i> Şah Mansur <i>Tebrîzî</i> , Abdülgani, Hüseyin <i>Kazvîni nakkâş</i> , Şah Kulu <i>nakkâş</i> , Hacı Beğ, Şeyhî Beğ	6
Müneccim	Hoş Mevlânâ Rûşenî <i>müneccim</i>	1
Kâtip	Seyyid Şemseddin Muhammed <i>kâtip</i> , Hoş Sultan Ali <i>kâtip</i>	2
Toplam		54

Tebriz'de dokuz gün kalan Sultan Selim, Amasya'da kışlamak üzere 15 Eylül tarihinde şehirden ayrıldı. Yola çıkmadan üç gün önce de kentün ileri gelenlerinin, meşhur sanatkâr ve tüccarlarının, Şah'ın Horasan'dan Tebriz'e sürdükleri de dâhil olmak üzere, aileleriyle birlikte İstanbul'a göçürülmesi emrini verdi¹⁶. Kapıkulu askerlerinin korumasında yola çıkan bini aşkın kişi¹⁷, Amasya'da geçirdikleri kışın ardından 1515 yılının Mart ve Nisan aylarında peyderpey, kafileler halinde İstanbul'a gönderildi¹⁸. Başkente getirilerek Saray hizmetine alınan sanatkârların

16 *Haydar Çelebi Rûznâmesi* (Feridun Bey, *Münşe'âtü's-Selâtin*, C I içinde, s. 463); Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, s. 155; Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. Defter, haz. Ahmet Uğur, *The reign of Sultan Selim I in the light of the Selim-nâme literature*, Berlin 1985, s. 122-123; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, C 2, s. 282. Bu konuda ayrıca bk. Şehabettin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C 17/S. 22 (1967), s. 71-73.

17 İdris-i Bidlîsi, *Selîm Şâh-Nâme*, s. 250, 254. Tebriz'den göç ettirilenlerin sayısı hakkında kaynaklardaki bilgiler farklılık göstermektedir. Lütfi Paşa 200 hane (Kayhan Atık, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Ankara 2001, s. 219) ve Hoca Sadettin 1000 kişi (*Tâcü't-Tevârih*, C 2, s. 282) ile İdris-i Bidlîsi'ye en yakın ve makul sayıları verirken, Muhyî Çelebi 1700 (*Selîm-nâme*, Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr. 13335, vr. 68b), İbn-i Kemal de 2000 hanenin (Ali Kökoğlu, *Kemal Paşa-zâde'nin Selîm-nâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s. 164-165) aileleri ve eşyalarıyla birlikte İstanbul'a sürüldüğünü belirtmektedir. İran kaynaklarında ise bu sayı birkaç yüz kişi olarak ifade edilmektedir. Bk. Nizameddin Mücîr Şeybani, *Teşkil-i Şâhensâhî-i Safaviyye*, Tahran 1346, s. 208'den naklen Farrokh Malekzadeh, "İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Şah İsmail-i Safevi'ye Ait Kupa", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8 (1976-1977), s. 268.

18 Sancak beyi, azep, sipahi, silahtar ve zeamet sahibi askerlere teslim edilen Tebriz sürgünlerinden önemli bir kısmının gruplar halinde listelendiği kayıtlar yayımlanmıştır. Bk. Hüseyin Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim, Nüfus, Göçler, İskânlar, Sürgünler*, İstanbul 2001, s. 325-333. Eserde, kullanılan arşiv kaynağı "D.BŞM.d. 36806, s. 648-663" olarak belirtilmiştir. Ancak

pek çoğu, zaman içerisinde Ehl-i hiref teşkilatının ilgili sanat sınıflarına kaydedildi. Çalışma konumuzun esasını da işte bu sanatçılar yani günümüze ulaşan en erken tarihli Ehl-i hiref maaş defterlerinde (1526-1566) kayıtlı Tebrizli sanatkârlar oluşturmaktadır. Amacımız, bu defterlerdeki verilerden hareketle sanatçıların isimlerini, kuruma giriş şekillerini ve tarihlerini, aile bilgilerinin, maaşlarını, hizmet sürelerini, yaklaşık ölüm tarihlerini ve hangi sanat dalında kaç kişi çalıştıklarını tespit edebilmektir.

Araştırmamızın ana kaynağı ve başlangıç noktası 1526 tarihli Ehl-i hiref teftiş defteridir¹⁹. Elimizdeki en erken tarihli defter oluşu ve içerik bakımından başka bir örneğine rastlanmayışı bu defteri eşsiz kılmaktadır. Tutulduğu tarih itibariyle Sultan II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman devri sanatkârlarının isim, köken ve kuruma intisaplarına dair verdiği bilgiler son derece kıymetlidir. Tebrizli sanatkârların Osmanlı sarayına mensubiyetleri de en net ve doğru şekilde bu defterde görülmektedir. O yüzden, çalışmamızın başlangıcı ve hazırladığımız sanatkâr listelerinin temeli buradan elde edilen verilere dayanmaktadır. Tespit edilen sanatkârların izleri ve kuruma sonradan dâhil olanların isimleri ise Kanunî döneminde tutulmuş 1545²⁰, 1557-58²¹, 1564²² ve 1566²³ tarihli diğer Ehl-i hiref defterlerinden takip edilmiştir. Tebriz'den getirilen az sayıdaki Horasan, Merv, Şiraz, İsfahan, Çerkes ve Gürcü kökenli sanatkârlar da ayırım yapılmaksızın çalışma kapsamına alınmıştır. Safevî hâkimiyetindeki bölgelerden geldiklerine dair haklarında hiçbir açıklama bulunmayanlar ise değerlendirme dışı tutulmuştur.

yazarın kaynak olarak kullandığı bu defter, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nda "Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.)" fonunda değil, "Bâb-ı Defteri Müteferrik Defterler (D.M.d.)" fonunda kayıtlıdır.

- 19 BOA, TSMA, D.9706/1 (Rebî'ülâhîr 932 / 15 Ocak-12 Şubat 1526). Yayımlanan bu defter için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri", *Belgeler*, C 11/S. 15 (1986), s. 23-65. Osmanlı Saray Teşkilâtı ve Sanat Tarihi araştırmalarında başvuru eseri niteliği taşıyan bu çalışmada, *zernîşânî* sınıfıyla ilgili başlım atlandığı (s. 38'de İsmail Tebrîzî ile başlayan liste) ve sanatkârların Ehl-i hiref defterine kaydedildiği tarihlerle alâkalı hatalı okumaların olduğu bilinmelidir.
- 20 BOA, TSMA, D.9706/4 (Muharrem-Rebî'ülevvel 952 / 15 Mart-11 Haziran 1545). Yayımlanan bu defter için bk. Bahattin Yaman, "1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları", *Belleter*, C LXXII/S. 264 (Ağustos 2008), s. 501-534.
- 21 BOA, TSMA, D.9612 (Muharrem-Zilhicce 965 / 24 Ekim 1557-13 Ekim 1558). Yayımlanan bu defter için bk. Bahattin Yaman, "1557 Tarihli Ehl-i Hiref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları", *Kök Araştırmalar*, C 8/S. 2 (Güz 2006), s. 5-38.
- 22 BOA, TSMA, D.808 (Şevval 971-Rebî'ülevvel 972 / 13 Mayıs-5 Kasım 1564).
- 23 BOA, Mâliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.), 6196, s. 148-160 (Muharrem-Rebî'ülevvel 974 / 19 Temmuz-15 Ekim 1566).

Bu çalışmada, Tebrizli sanatkarların hangi üslupta eserler verdikleri, ne tür projelerde yer aldıkları, bir ekol oluşturup oluşturmadıkları, buldukları sanat sınıfına ve Osmanlı sanatına katkıları gibi sanat tarihçilerinin uzmanlık sahalarına giren konular ele alınmamaktadır. Bir teşkilat tarihi araştırması olan makalemizde, öncelikle Tebrizli sanatkarların Osmanlı sarayına mensubiyetlerinin arttığı Sultan II. Bâyezid ve I. Süleyman devirleri arasındaki Ehl-i hiref sayıları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ardından da Tebrizli sanatçıların Ehl-i hirefe nasıl ve ne zaman dâhil oldukları, öncesinde istihdam edildikleri saray birimleri, sayıları, teşkilat içerisindeki oranları ve hangi sınıflarda yoğunlaştıkları Kanunî dönemi verilerinden hareketle oluşturulan sanatkar listesi üzerinden tespit edilerek değerlendirmelere gidilmiştir.

Ehl-i Hiref Sınıfları ve Sayıları (1501-1526)

Ehl-i hiref maaş defterlerinde kayıtlı sanatkarların sayısı ve mensup oldukları sanat sınıfları hakkında bugüne dek ulaşılabilen en eski belge, Sultan II. Bayezid dönemine ait olduğu bilinen tarihsiz bir mevâcib defteridir. Yaptığımız inceleme neticesinde, 907-910 (1501-1505) yılları arasındaki dört yıldan birine ait olduğunu tespit ettiğimiz bu yıllık maaş icmal defterinde²⁴ Ehl-i hiref mevcudu 360 olarak belirtilmiştir. Sanatçı isimlerinin yer almadığı, 42 sanat sınıfının adı, mensuplarının sayısı, aylık ve yıllık ödenen maaş miktarının yazılı olduğu defterde; hattatlar (8 kişi), güreşçiler (12 kişi), marangozlar ile çıkırcıklar (mimarlarla birlikte 21 kişi) Kanunî dönemi kayıtlarından farklı olarak ehl-i hiref dışında tutulmuştur. Ömer Lûtfi Barkan tarafından yayımlanan bu kıymetli belge, önemine binaen tekrar

24 BOA, TSMA, D.9587; Ömer Lûtfi Barkan, “H.933-934 (M.1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, C 15/S. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s.308-311. Defterdeki kayıtlar, tutulduğu tarihin tespitinde iki önemli ipucunu barındırmaktadır. Birincisi, *müşâherehorân* denilen aylıklı zümreler içerisinde “Cemâ’at-i Müteferrika” başlığı altında meşhur Türk denizcisi Kemal Reis’in adının geçmesidir. Kendisine 1495 yılında II. Bayezid tarafından maaş bağlandığı bilgisi (İdris Bostan, “Kemal Reis”, *TDVİA*, C 25, Ankara 2002, s. 226), bu defterin 1495 yılı sonrasında tutulduğunu netleştirmektedir. İkincisi de yine aynı başlık altında yer alan “Emîn-i binâ-i imâret-i cedid” kayıdır (“imâret” kelimesi ve altındaki satır Barkan’ın neşrinde atlanmıştır). Bu kayıt Sultan II. Bayezid’in İstanbul’da yaptırdığı Bayezid Camii ve imaretiyle alakalıdır. İnşaat 906 yılı Zilhicce ayı sonlarında (Temmuz 1501) başlamış, Cemâziyelevvel 911 (Ekim 1505)’de tamamlanmıştır (Semavi Eyice, “Beyazıt II. Camii ve Külliyesi”, *TDVİA*, C 6, İstanbul 1992, s. 45). İmaretin bina emini ise Hüsam Beğ bin Cendere olup, bu görevinin ardından 1506 yılında Amasya’daki İmâret-i Cedid mütevelliliğine atanmıştır (İlhan Gök, *Atatürk Kütüphanesi M.C. 0.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn’âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 395, 413, 535). Bu bilgi de defterdeki kayıtların 907-910 (1501-1505) yılları arasındaki dört yıldan birine ait olduğunu göstermektedir.

gözden geçirilmiş ve ilgili başlık, neşrindeki bazı hatalar²⁵ düzeltilmek suretiyle tablolaştırılarak aşağıda yeniden verilmiştir.

Tablo 2: Ehl-i Hiref Sınıfları ve Sayıları [1501-1505]

Cemâ'at-i Erbâb-ı Sanâyi' ve Ehl-i Hiref Üç yüz altmış neferdir							
Fî Şehr 63.528 Akçe				Fî Sene 762.336 Akçe			
Minhâ							
	Nefer	Fî Şehr (Akçe)	Fî Sene (Akçe)		Ne- fer	Fî Şehr (Akçe)	Fî Sene (Akçe)
Şimşirgerân ma'a şâkirdâneş	19	3.041	36.492	Naklbendân	4	1.649	19.788
Kemângerân ma'a şâkirdâneş	44	7.436	89.232	Kâliçebâfân ma'a şâkirdâneş	18	2.288	27.456
Tirgerân ma'a şâkirdâneş	20	3.039	36.468	Kazzâzân ma'a şâkirdâneş	7	1.328	15.936
Kârdgerân ma'a şâkirdâneş	7	1.239	14.868	Habbâzân ma'a şâkirdâneş	11	960	11.520
Sipergerân	2	236	2.832	Cerrâhîn	4	1.387	16.644
Kûftegerân ma'a şâkirdâneş	8	914	10.968	Aşşâbân	4	531	6.372
Zernişâniyân	2	619	7.428	Serrâcîn	4	1.090	13.080
Kuyumciyân ma'a şâkirdâneş	35	5.710	68.520	Kündekâriyân	3	590	7.080
Külâhdûzân ma'a şâkirdâneş	19	3.511	42.132	Zihgîrî	3	414	4.968

25 Belgedeki "Cemâ'at-i Erbâb-ı Sanâyi' ve Ehl-i Hiref" başlığı Barkan'ın neşrinde yanlış yerde kullanıldığından, *şimşirgerân* ve *kemângerân* sınıfları teşkilat dışında görünmektedir. Ayrıca, *kûftegerân* sınıfı "gîrîft-gerân" şeklinde okunmuş, *külâhdûzân* ve *sâztrâşân* sınıflarına verilen yıllık maaş tutarları da hatalı girilmiştir.

Postûndûzân ma'a şâkirdâneş	10	1.946	23.352	Sühengerân ma'a şâkirdâneş	3	619	7.428
Mûzedûzân ma'a şâkirdâneş	8	1.505	18.060	Niyâmgerân ma'a şâkirdâneş	4	385	4.620
Yâr Ahmed ve Sinan, <i>Hayyâtân</i>	2	885	10.620	Sâztrâşân	4	1.268	15.216
Çahşirciyân	2	413	4.956	Anberîne-ciyân	4	412	4.944
Âhengerân ma'a şâkirdâneş	13	1.374	16.488	Zencîrbâfân	2	502	6.024
Çilingirân ma'a şâkirdâneş	10	1.418	17.016	Hacı Yusuf <i>Erreger</i>	1	147	1.764
Bozdoğâniyân ma'a şâkirdâneş	7	930	11.160	Mahmud <i>Hakkâk</i>	1	236	2.832
Topçuyân-ı top-ı âhen ve gebrân-ı topçu ma'a şâkirdâneş	15	1.949	23.388	Baba Tenterânî <i>Meş'aledâr</i>	1	354	4.248
Tüfenkçiyân	2	442	5.304	Hacı İbrahim <i>Helwayî</i>	1	295	3.540
Kazgânyân ma'a şâkirdâneş	22	3.795	45.540	Yunus <i>Mârî</i>	1	295	3.540
Mücellidân ma'a şâkirdâneş	9	1.887	22.644	Şeyh Ali <i>Haymedûz</i>	1	236	2.832
Nakkâşân ma'a şâkirdâneş	22	5.958	71.496	Hacı () <i>Zerdûz</i>	1	295	3.540

Devletin maaşlı çalışanları arasında yer alan Ehl-i hiref mensuplarına dair en ayrıntılı bilgiler mufassal maaş defterlerinde bulunmakla birlikte, üç aylık ya da yıllık tutulan maaş icmal defterleri de sayılar ve ödenen toplu ücretler bakımından önemli veriler içermektedir. 907-910 (1501-1505) yılları arasındaki dört yıl-

dan birine ait olan yukarıdaki belge ile 1526 tarihli maaş defteri arasındaki 20-25 yıllık boşluğu dolduranlar da bu defterlerdir. İçlerinde en erken tarihlilerinden biri, II. Bayezid'in vefatı öncesine ait Şevval-Zilhicce 917 (22 Aralık 1511-18 Mart 1512) tarihli üç aylık mevâcib defteridir. Buradaki kayıta Ehl-i hiref ile *müşâherehorân* cemaati toplamı 897 kişi olarak verilmiştir.²⁶ Bu verinin çözümlenmesi iki yıl sonrasına ait kayıtlarla mümkün olabilmektedir. Sultan I. Selim'in Çaldıran Zaferi öncesine ait Rebî'ülâhîr-Cemâziyelâhîr 920 (26 Mayıs-21 Ağustos 1514) tarihli defterde Ehl-i hiref sayısı 326, *müşâherehorân* sayısı 597, ikisinin toplamı ise 923'tür.²⁷ Bu bilgi, Sultan II. Bayezid'in vefatında Ehl-i hiref mevcudunun yine 325 civarında olduğunu göstermektedir.

Üç aylık mevâcib defterlerinde kayıtlı verilerden tertip edilmiş aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1514 yılı sonrası geçen altı yılda kurum bünyesindeki sanatkâr sayısı 100 kişi (%30) artmış ve Yavuz'un vefat ettiği 1520 yılı sonunda 425'e ulaşmıştı. Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla birlikte bir yıl içerisinde bu sayıya 121 kişi daha ilave oldu ve toplam mevcut 546'yı buldu. Bu hızlı artışta, şehzadelğinde kapı halkı arasında olan sanatkârların Sultanla birlikte İstanbul'a getirilerek Ehl-i hiref kadrosuna dâhil edilmesinin de payı vardı. 1526 kayıtlarına göre bu şekilde gelenlerin sayısı otuzdu. Şubat-Mayıs 1523 ve 1524 yılındaki alımlarla birlikte teşkilata bağlı sanatkâr sayısı 612'ye, ödenen yıllık maaş tutarı da yaklaşık 1,5 milyon akçeye ulaştı.

26 BOA, MAD.d. 23, vr.7b.

27 BOA, MAD.d. 23, vr.24a. Maaşlı zümrelerin sayılarının çıkartıldığı 920 (1514) tarihli başka bir belgede ise Ehl-i hiref mevcudu 308 olarak kayıtlıdır. Bu sayıya, aynı evrakta "Ehl-i hiref ustaları" başlığı altında verilen 21 rakamı da ilave edildiğinde toplam mevcut 329'a ulaşmaktadır. Kanunî dönemi maaş defterlerinde Ehl-i hiref bünyesinde bulunan *cerrahlar*, bu tarihte 42 kişi ile kurum dışında yer almaktadır (BOA, TSMA, E.745/64 (E.5475). Yayımlanan bu evrak için bk. Barkan, agm., s. 312-313).

Tablo 3: Ehl-i Hiref Sayıları (1514-1530)

Tarih	Cemâ'at-i Ehl-i Hiref (Nefer)	Fî Yevm (Akçe)	Fî Sene (Akçe)
26 Mayıs-21 Ağustos 1514 ²⁸	326	1.998	-
14 Eylül-11 Aralık 1520 ²⁹	425	2.483	-
7 Haziran-30 Kasım 1521 ³⁰	546	3.743	1.336.790
20 Kasım 1522-16 Şubat 1523 ³¹	523	3.719	1.315.826
16 Mayıs-12 Ağustos 1523 ³²	570	4.093	1.437.682
10 Kasım 1523-6 Şubat 1524 ³³	562	4.028	1.425.912
29 Ekim 1524-25 Ocak 1525 ³⁴	612	4.100	1.453.529
29 Mayıs-24 Ağustos 1530 ³⁵	601	4.091	1.433.619

Çalışmamızın ana kaynakları arasında bulunan Kanunî dönemine ait dört adet Ehl-i hiref maaş defterinden 1526 tarihli ilk deftere göre, kuruma bağlı 38 sanat sınıfına mensup sanatkar sayısı 598'dir. Bu da 1514 yılı sonrası geçen 12 yılda teşkilattaki sanatçı istihdamının %85 oranında arttığını ortaya koymaktadır. Bu sayı, 1545 tarihli ikinci defterde 779'a yükselmiş, 1557-58 tarihli üçüncü defterde 597, 1566 tarihli dördüncü defterde ise 639 olmuştur. Aşağıdaki tablo ise Sultan II. Bayezid ve I. Süleyman devri kayıtlarından hareketle 1501-1505 ve 1526 yıllarında Ehl-i hiref çatısı altında yer alan sanat sınıflarını ve sayılarında yaşanan değişimi göstermektedir.

28 BOA, MAD.d. 23, vr. 24a (Rebî'ülâhîr-Cemâziyelâhîr 920).

29 BOA, MAD.d. 23, vr. 9a (Şevval-Zilhicce 926).

30 BOA, MAD.d. 23, vr. 16b, 18a (Receb-Zilhicce 927).

31 BOA, MAD.d. 23, vr. 14a (Muharrem-Rebî'ülevvel 929).

32 BOA, MAD.d. 23, vr. 34b (Receb-Ramazan 929).

33 BOA, MAD.d. 23, vr. 10a (Muharrem-Rebî'ülevvel 930).

34 BOA, MAD.d. 23, vr. 5a (Muharrem-Rebî'ülevvel 931).

35 BOA, MAD.d. 23, vr. 27b (Şevval-Zilhicce 936).

Tablo 4: Ehl-i Hiref Sınıfları ve Sayıları (1501-1505, 1526)

Sınıfı	Sayısı		Sınıfı	Sayısı	
	[1501-1505]	1526		[1501-1505]	1526
Nakkâşân	22	41	Neccârân	-	9
Mücellidân	9	8	Harrâtın	-	10
Külâhdûzân	19	25	Mûzedûzân	8	13
Zergerân	35	58	Abâyibâfân	-	8
Simkeşân	-	4	Kemhâbâfân	-	21
Hakkâkîn	1	9	Kâliçebâfân	18	16
Zerdûzân	1	5	Câmeşûyân	-	16
Kazzâzân	7	15	Destvâneî	-	3
Postîndûzân	10	14	Kâşigerân	-	11
Zernişânî	2	22	Küştigîrân	-	7
Kûftegerân	8	5	Cerrâhîn	4	50
Anberîneî	4	3	Müteferrika-i Ehl-i Hiref	-	8
Kündekârân	3	14	Serrâcîn	4	4
Şimşîrgerân	19	18	Zencîrbâfân	2	1
Kârdgerân ile Sühengerân vd.	10	18	Helvayî	1	1
Niyâmgerân	4	7	Haymedûz	1	2
Siperdûzân	2	8	Hayyâtân	2	-
Bozdoğânî	7	17	Çahşirciyân	2	-
Tirgerân	20	15	Âhengerân	13	-
Kemângerân	44	23	Naklbendân	4	-
Çilingîrân	10	20	Habbâzîn	11	-
Kazgânyân	22	18	Aşşâbân	4	-
Topçuyân-ı Âhen	15	8	Zihgîrî	3	-
Tüfekçiyân	2	10	Erreger	1	-
Dimeşkîgerân	-	22	Meş'aledâr	1	-
Sâztrâşân	4	11	Mârî	1	-
Toplam	280	418	Toplam	80	180

Kanunî dönemine ait olup maaş defteri niteliği taşımayan, ancak içerdiği bilgi oldukça kıymetli olan bir diğer kaynak da 1564 tarihli Ehl-i hiref yoklama defteridir. Defterde, hayatta olan teşkilat mensupları güncel maaş defterinden, vefat etmiş olanlar ise geçmiş yıllara ait defterlerden kontrol edilip kaydedilmiştir. Elde edilen sonuçlar defterin ilk sayfasında özetlenmiş, 438 kişinin hayatta 601 kişinin de vefat etmiş olduğu bilgisi verilmiştir. Bu defterin önemi, farklı sanat sınıflarına mensup sanatkârların “zinde” ve “müteveffa” başlıkları altında isim isim kaydedilmiş olmasıdır. Bu da biz araştırmacılara 1526, 1545 ve 1557-58 tarihli maaş defterlerindeki verilerden hareketle, 1564 yılından önce ölmüş sanatçılar için bir vefat tarih aralığı verme imkânı sağlamaktadır. Tutulan bu defter için yapılan taramalarda geriye doğru hangi tarihe kadar gidildiğini yani bakılan en eski defterin tarihini netleştirmek mümkün olmamıştır. Ancak, defterde yer almayan Tebrizli sanatkârlardan Nakkaş Hoca Beğ ve Kuyumcu Yâdigâr'ın Ocak 1532'de hayatta oldukları bilgisi³⁶, en azından bu tarihe kadar inilmediğini göstermektedir. 1545 yılı öncesi vefat etmiş sanatkârların ölüm tarihlerine dair farklı kaynaklardan elde edilecek yeni bilgiler, geçmişe yönelik 25-30 yıllık bir taramayla hazırlandığını düşündüğümüz bu defterin başlangıç noktasını tespit etmeyi kolaylaştıracaktır.

Tebrizli Sanatkârlar (1526-1566)

1526 tarihli Ehl-i hiref teftiş defteri, kayıtlı 598 sanatkârın hangi padişah döneminde teşkilata dâhil olduklarına dair önemli bilgiler içermektedir. Buna göre; sanatkârların 7'si Sultan II. Mehmed, 111'i II. Bayezid, 215'i I. Selim, 265'i ise I. Süleyman devrinde deftere kaydedilmiştir. Çıkan sonuç, Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından itibaren altı yıl içerisinde kurum bünyesinde ciddi sayıda sanatçı istihdam edildiğini göstermektedir. Bu artışın sonraki yirmi yılda da sürdüğü 1545'te sayının 779'a yükselmesinden anlaşılmaktadır. Öte yandan, söz konusu defterde kayıtlı Tebrizli sanatkâr sayısının da 58 olduğu görülmektedir. Bunlardan 5'inin Sultan II. Bayezid, 16'sının I. Selim, 37'sinin de I. Süleyman devrinde Ehl-i hiref kadrosuna alındıkları tespit edilmiştir.

1526 teftişi, bu dönem sanatçı istihdamında İstanbul ve Edirne Harc-ı Hasa Eminliklerinin³⁷ de etkin rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. 598 sanatçıdan

36 BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi (KK.d.), 1764, s. 158.

37 İstanbul, Galata, Gelibolu, Edirne ve Bursa gibi şehirlerde Harc-ı hasa eminleri vardı. Bu eminler sarayların ve saraylıların yiyecek ve giyecek giderlerini, aylıklarını, saray için çalışan bazı meslek sahiplerinin ücretlerini, emeklilerin emekli maaşlarını, giderleri Hazinece karşılanan cami ve mescitlerdeki görevlilerin maaşlarını öderdi (Halil Sahillioğlu, “Emîn”, *TDVİA*, C 11, İstanbul

58'inin (%9,7) kuruma atanmadan önce maaşlarını buralardan aldıkları bilgisi, Osmanlı sarayında Ehl-i hiref kadrosunda bulunmayan başka sanatçıların varlığına delil teşkil etmektedir. Kanûnî öncesi saray hizmetine alınan bu 58 kişinin 50'sine İstanbul, 8'ine Edirne Harc-ı Hassa Eminliğinden maaş bağlandığı görülmektedir. İçlerinde Tebrizli olup olmadığı araştırıldığında ise karşımıza Yavuz'un 1514 Çaldıran Zaferi sonrası Amasya üzerinden İstanbul'a getirttiği sanatkârlar çıkmaktadır. Listeler incelendiğinde, haklarında o dönem Tebriz'den sürgün geldikleri şeklinde açıklama yapılan sanatçı sayısının 35 olduğu, bunlardan 23'ünün Ehl-i hiref kadrosuna alınmadan önce İstanbul (18 kişi) ve Edirne (5 kişi) Hassa Harc-ı'ndan maaş bağlanarak sarayda istihdam edildikleri tespit edilmiştir. Örneğin, içlerinde meşhur Şah Kulu'nun da bulunduğu yedi nakkaşın Ehl-i hirefe dâhil edilmeden önce İstanbul Hassa Harc-ı'ndan maaş aldıkları bilgisi kayıtlarda yer almaktadır.

1515 yılında İstanbul'a getirilen Tebrizli sanatkârların sayısı hakkında ise net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak önemli bir kısmına saray hizmetine girer girmez Ehl-i hiref kadrosu tahsis edilmediğini biliyoruz. Bu konudaki mühim belgelerden biri de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde kayıtlı 9784 numaralı defterdir. Tek varaklık, tarihsiz bu defterde Tebriz'den getirilen bir grup sanatkârın listesi yer almaktadır. İçlerinde *Zerger* Derviş Muhammed gibi 1526 kayıtlarında Tebriz'den sürgün geldiği belirtilen sanatçıların bulunması, belgenin 1515 tarihli olduğunu kanıtlamaktadır. Aşağıda tablo haline getirilmiş listede 16 nakkaş, farklı dallardan 18 sanatkâr ve 4 de sâzende olmak üzere 38 kişinin ismi yazılıdır. Ayrıca yanlarında 23 kişiden ibaret sanatlarında ustalaşmış oğulları bulunmaktadır³⁸.

Tablo 5: Tebriz'den Getirilen Bir Grup Sanatkârın Listesi (1515)

Tafsîl-i esâmî-i üstâdân ki Tebriz'den gelmişlerdir.			
<i>Cemâ'at-i Nakkâşân-ı berîn-i mücib</i>			
Şah Muhammed <i>Musavvir</i>	Abdülganî <i>Musavvir</i>	Derviş Beğ <i>Musavvir</i>	Şeyhhan <i>Nakkâş</i>
Alâeddin Muhammed <i>Nakkâş</i>	Mansur Beğ <i>Nakkâş</i>	Şeyh Kemal <i>Nakkâş</i>	Ali Beğ <i>Nakkâş</i>
Ahî Beğ <i>Nakkâş</i>	Abdülhâlık <i>Nakkâş</i>	Mirza Beğ <i>Nakkâş</i>	Nazar <i>Nakkâş</i>

1995, s. 112; Arif Bilgin, "Harc-ı Hâssa Emîni", *TDVİA*, C Ek-1, İstanbul 2016, s. 535-536).

38 BOA, TSMA. D.9784; İ. H. Uzunçarşılı, agm., s. 24.

Abdülfettah <i>Nakkâş</i>	Mîr Aga <i>Nakkâş</i>	Şeref <i>Nakkâş</i>	Ali Kulu <i>Nakkâş</i>
Yekûn 16 nefer			
<i>Cemâ'at-i Müteferrika</i>			
Sultan Ali <i>Hakkâk</i>	Abdülvâhid <i>Kâtip</i>	Sultan Ali <i>Kâtip</i>	Arîzi Muynî <i>Dûz</i>
Mevlânâ Kelâmî <i>Kazzâz</i>	Hoca Gelen <i>Zerger</i>	Sultan Kulu <i>Zerger</i>	Derviş Muhammed <i>Zerger</i>
Mîr Hüseyin <i>Küfteci</i>	Emînüddin <i>Küfteci</i>	Hâcegî <i>Misger</i>	Abdürrezzâk <i>Kâşî-traş</i>
Burhan <i>Kâşî-traş</i>	Mahmud <i>Kâlcı</i>	Hacı Muhammed <i>Camcı</i>	Muhammed Can <i>Camcı</i>
Koç Ahmed <i>Hallaç</i>	Muhammed <i>Zihgîrci</i>		
Yekûn 18 nefer			
<i>Cemâ'at-i Sâzendegân</i>			
Şeyh Murad <i>Naycı</i>	İmam Kulu <i>Nayzen</i>	Şah Murad <i>Kânuncu</i>	Maksud <i>Dâireci</i>
Yekûn 4 nefer			
Cem'an 38			
Bunlardan gayrı yirmi üç nefer oğulları vardır. Anlar dahi üstâdlardır.			

Toplam 61 kişiden oluşan bu sanatçı topluluğu içinde isimleri yazılı 38 kişiyi 1526 tarihli Ehl-i hiref defterinde aradığımızda karşımıza sadece üç kişinin adı çıkmaktadır. Bunlar; kuyumcular sınıfından Derviş Muhammed, Hoca Gelen/Hoş Gelen ve Sultan Kulu adlı sanatçılardır. Kalan 35 kişiden 10'unun izine ise 1545 tarihli defterde rastlanmaktadır. Bunların yedisi nakkaşlardan olup isimleri; Şah Muhammed, Ali Beğ, Ahî Beğ, Abdülhâlık, Abdülfettah, Mîr Aga/Emir Ağa ve Ali Kulu'dur. Diğerleri de *Kâtip* Abdülvâhid, *Misger* Hâcegî ve *Camcı* Hacı Muhammed'dir. Üç sanatçının adı ise 1564 yılı itibariyle Ehl-i hiref mensuplarından hayatta olan ve olmayanların listesinin çıkartıldığı yoklama defterinde bulunmaktadır. 1526 sonrası kuruma alınıp 1545 öncesi vefat eden bu üç isim *Hakkâk* Sultan Ali, *Küfteci* Mîr Hüseyin ve *Kâtip* Sultan Ali'dir. Geriye kalan 22 kişinin akıbetine dair elimizdeki defterlerde bir kayda rastlanmamıştır. Elde edilen tüm bu bilgiler Sultan Bayezid, Selim ve Süleyman devrinde saray hizmetine girmiş sanatkârların

tamamının Ehl-i hiref kadrolarında yer almadığını, Tebriz'den getirilenlerin büyük bir kısmının da uzun süre İstanbul ve Edirne Hassa Harcı'ndan maaş bağlanmak suretiyle sarayda çalıştırıldıklarını göstermektedir.

İncelemelerimiz neticesinde tespit edebildiğimiz, günümüze ulaşan en erken tarihli Ehl-i hiref maaş defterlerinde kayıtlı Tebrizli sanatkâr sayısı 90'dır. Dört maaş bir de yoklama defterinden çıkartılan bu sayı içerisinde 1526 kayıtlarında yer alanlar çoğunluğu teşkil etmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, bu tarihteki Ehl-i hiref mevcudunun 58 kişi ile yaklaşık %10'unu oluşturan Tebrizli sanatkâr sayısı 1545'te 46'ya (%5,9) inmiş, 1557-58 tarihinde yarıdan fazla azalarak 22'ye (%3,7) gerilemiş, 1566'da ise 15'e (%2,3) düşmüştür. Vefatlardan kaynaklı bu eksi yöndeki gidişat sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1526 ve 1545 verileri, Tebrizli sanatkârların Ehl-i hiref kadrolarında en yüksek sayıya 1530'lu yılların başında ulaştığını göstermektedir. Maaş defterlerine peyderpey kaydedilen bu sanatkârlar arasında çoğunluğu oluşturanlar ise nakkaşlar³⁹ ile kuyumculardı. Sayılarındaki artışın bir sonucu olarak 1526 yılı sonrasında bu sanat sınıflarına ait kadrolar ikiye bölündü. 1545 kayıtlarında görüldüğü üzere, nakkaşlar ve kuyumcular arasında Anadolu ve Rumeli kökenliler için *Bölük-i Rûmiyân*, Tebriz kökenliler için de *Bölük-i Acemân* teşkil edildi. Bu iki ayrı bölük uygulamasına ancak Tebrizli sanatkâr sayısının vefatlar nedeniyle giderek azaldığı Kanunî dönemi sonrasında son verildi⁴⁰.

Tablo 6: Tebrizli Sanatkârların Sanat Sınıfları ve Sayıları (1526-1566)

Sınıfı	Sayısı	Sınıfı	Sayısı
Nakkâşân	25	Kazgânyân	2
Zergerân	18	Kâşigerân	1
Zerrişânî	9	Postündûzân	1
Kûftegerân	2	Abâyibâfân	3
Hakkâkîn	3	Külâhdûzân	1
Simkeşân	2	Mücellidân	1
Zerdûzân	2	Kâtibân-ı Kütüb	4

39 Türk nakış tarihi ile ilgili Rıfki Melûl Meriç'in 1953 yılında Osmanlı arşiv belgelerine dayalı yaptığı çalışması günümüzde hâlâ bir başvuru eseri olma konumunu muhafaza etmektedir. Bk. Rıfki Melûl Meriç, *Türk Nakış San'atı Tarihi Araştırmaları I Vesikalar*, Ankara 1953. Nakkaşlarla ilgili yapılan bir diğer çalışma için de bk. Murat Uluskan, "İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 28 (İstanbul 2013), s. 11-50.

40 BOA, TSMA. D.9613/1, vr. 2b-3b (Mart-Mayıs 1596).

Şimşirgerân	2	Cerrâhîn	1
Siperdûzân	5	Küştiğîrân	3
Kârdgerân ile Sühengerân vd.	2	Müteferrika-i Ehl-i Hiref	3
Toplam: 90			

Söz konusu kırk bir yıllık dönemde, isimlerini tespit ederek ekte tablolar halinde verdiğimiz yirmi sanat sınıfına mensup 90 sanatçının 25'i (%28) nakkaşlardan oluşmaktadır. İçlerinde, Sultan II. Bayezid devrinde Ehl-i hirefe dâhil edilip 1526 yılı itibarıyla hayatta olan beş sanatçı vardır. Bunlar; Hasan bin Muhammed, *Res-sâm* Hasan bin Abdülcelil, Melek Ahmed ve oğulları Muhammed ile Ali'dir. Hasan bin Muhammed'in, II. Bayezid'in saltanatının ilk on yılında yani 1481-1490 yılları arasında saray hizmetine girdiği hakkındaki açıklamada yer almaktadır. Keza, Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'deki Safevî sarayından getirttiği *Res-sâm* Şah Kulu'nun Bağdath olduğu da 1545 tarihli maaş defterinde yazılıdır. 1515-1566 yılları arasında hayatta olup en az 51 yıl saray hizmetinde buldukları anlaşılan dört Tebrizli nakkaşın isimleri ise Şah Muhammed, Ahî Beğ, Ali Kulu ve Emir Ağa'dır.

Ehl-i hiref kadrolarında Tebrizli ikinci kalabalık grup 18 sanatçı (%20) ile *zergerân* yani kuyumculardır. 1526'da günlük 26 akçe ile en yüksek maaşı alan Hoca Mircan'ın Muzaffer, Ahmed, Muhammed ve Mustafa; Maksud Ali'nin de Derviş ve Burhan adlı oğullarının olduğu ve aynı sınıf içerisinde yer aldıkları bu defterlerde kayıtlıdır. 1526-1566 yılları arasında hayatta olan iki kuyumcu ise Muzaffer bin Mircan ve Şah Hüseyin bin Şah Hasan adlı sanatçılardır. Kuyumculardan sonra sıralamada üçüncü sırayı 9 kişi (%10) ile *zernişânî* denilen altın kakmacılar almaktadır. Altından motifleri kakma yöntemiyle yerleştiren bu sanatkârlar arasında, 1566 yılında hayatta olup en az kırk bir yıl kurumda çalıştıkları bilinen üç isim; Hüseyin bin Cemaleddin, Mesud-ı Şirâzî ve Ayas Çerkes'dir. Ayrıca, Tebriz'den getirildikten sonra Sultan Selim zamanında vefat eden Zernişânî Kâsım'ın Muhammed ve Ali isimli iki oğlu da aynı sınıf içerisinde yer almaktadır.

Tebrizli sanatkârların 52'sinin (%58) mensup olduğu bu üç sanatçı topluluğunun dışında kalan 38 kişi (%42) ise on yedi sanat sınıfına dağılmıştır. İçlerinde, *Zerdûz* Beşâret Gürcü ve *Hattât* Abdülvâhid gibi yarım asrı aşkın sarayın himayesinde çalışmalarını sürdüren sanatkârlar vardır. Ayrıca, Ehl-i hirefle ilgili araştırmalarda "keştigerân" şeklinde hatalı bir okumayla saray kayıklarının yapım, onarım ve bakımından sorumlu sanatçılar olarak tanımlanan sınıfın aslında *küştiğîrân* yani

güreşçiler olduğu tespit edilmiştir. 1557-58 tarihli maaş defterinde Türkçe adıyla verilen bu sınıf içerisinde, Kanunî döneminde saraya alınmış Acem menşeli Kemal, Şah Kulu ve Pars adlı üç güreşçi yer almaktadır. “Müteferrika-i Ehl-i Hiref” başlığı altında farklı sanatlar icra eden az sayıdaki sanatkârın kayıtlı olduğu sınıfta ise Tebriz’den getirilmiş Hacı Pirî ve Muhammed Ali adlı iki *haymedûz* (çadırıcı) ve Hacı Muhammed isminde bir de *camcı* bulunmaktadır.

Bu sanatçılar arasında, 1526 yılı itibariyle en yüksek maaşı *zernişânî* sınıfından günlük 28 akçe ile İsmail bin Abdullah almaktadır. Onu 26 akçe ile Kuyumcu Hoca Mircan, 24 akçe ile Nakkaş Melek Ahmed ve 22 akçe ile Nakkaş Şah Kulu ve Hâkâk Şirem takip etmektedir. Yevmiyesi 20 akçenin üzerinde olan diğer sanatçılar; Nakkaş Hasan bin Abdülcelil ile Hasan bin Muhammed, Kuyumcu Maksud Ali ve Zernişânî Hüseyin bin Cemaleddin’dir. 1566 yılına gelindiğinde ise kayıtlı on beş Tebrizli sanatkârdan en yüksek maaşı 29,5 akçe ile Kuyumcu Şah Hüseyin bin Şah Hasan’ın, en düşük maaşı da 6,5 akçe yevmiye ile Nakkaş Ali Kulu’nun aldığı görülmektedir.

Tebrizli sanatkârlar arasında baba-oğul aynı sanat sınıfında çalışanlar olduğunu yukarıda örnekleriyle belirtmiştik. Ancak 1526 tarihli Ehl-i hiref defterinde kayıtlı bazı sanatçıların sanatkâr babaları, isimleri belirtilmekle birlikte, vefat etmiş ya da kurum dışında hizmet ediyor olmaları nedeniyle kadrolarda yer almamaktadır. Bu şekilde tespit edilen sanatkâr sayısı 12 olup isimleri aşağıdaki tabloda verilmiştir. İçlerinde; Fatih zamanında İran’dan gelerek Osmanlı Sarayında kâtip olarak istihdam edilen Abdullah, II. Bayezid devrinde Osmanlı hizmetine giren Nakkaş Muhammed ve Abdülcelil, Yavuz’un saltanatında Tebriz’den getirilen ve ismi ilgili defterin neşrinde “Şehrevân” şeklinde hatalı okunan Kuyumcu Pervâne gibi sanatkârlar bulunmaktadır.

Tablo 7

Sınıfı	İsmi
Nakkâşân	Hasan bin <i>Muhammed</i> Hasan bin <i>Abdülcelil</i> Muhammed bin <i>Abdurrahman</i> Şah Hüseyin bin <i>Ressâm Hüsam</i>
Zernişânî	Hüseyin bin <i>Cemaleddin</i> Muhammed bin <i>Kâsım</i> İmad Beğ bin <i>Şemseddin Ali</i>

Zergerân	Mustafa bin <i>Pervâne</i> Şah Hüseyin bin <i>Şah Hasan</i>
Şimşirgerân	Halil bin <i>Şeyh Hasan</i>
Postündüzân	Ahmed bin <i>Hacı Lütfullah</i>
Kâtibân-ı Kütüb	Abdurrahman bin <i>Abdullah</i>

Sonuç

Sanatın en önemli alıcısı ve koruyucusu olan saraylar arasında 15. yüzyıldan itibaren artan iktidar mücadeleleri ve kültürel ilişkiler sanatsal ürünlerin çeşitlenip çoğalmasına, kullanılan üslupların da farklı coğrafyalara aktarılmasına vesile teşkil etti. Yaşanan savaşların ardından fethedilen bölgelerdeki nitelikli insanlar, saray sanatkârları ve eserleri savaş ganimeti olarak yönetim merkezlerine nakledildi. Doğuda olduğu gibi batıda da görülen bu uygulamanın yanı sıra sanatçılar, başka ülkelerin hâkimleri tarafından saraylarında çalışmalarını için davet de edildiler. Kimi zaman zorunlu kimi zaman da gönüllü olarak kendilerine sunulan cazip sanat ortamlarını ve yüksek ücret tekliflerini kabul ederek, yeni sanat hamilerine hizmet etmek üzere aileleriyle birlikte göç ettiler. Ekonomik kaygılardan yoksun, ideal ortamlarda ürettikleri eserlerle sanatlarını ve üsluplarını geliştirdiler, şöhretlerini artırdılar ve yeni öğrenciler yetiştirdiler.

Osmanlı Sarayının himayesinde pek çok sanat sınıfını bünyesinde barındıran Ehl-i hiref teşkilatı, mensuplarının bir usta-çırak ilişkisi ve disiplini içinde yetiştiği, saray idaresinin talebi doğrultusunda eserler üretilip sanatlarını teşhir etme fırsatı bulunduğu bir kültür ve sanat kurumuydu. Fatih'ten başlayarak Sultan Bayezid, Selim ve Süleyman'ın sanata ve sanatçıya verilen desteği bir devlet politikası haline getirmeleri, Ehl-i hirefin bir teşkilat çatısı altında toplanıp gelişmesine büyük katkı sağladı. Özellikle, sanatçı istihdamında %68'lik bir artışın görüldüğü 1515-1521 yılları, Osmanlı sanatının şekillendiği ve icra edildiği kurumun da gelişimini tamamladığı bir dönemin başlangıcını oluşturdu. Kendi bünyesinde yetiştirdiği sanatkârlar dışında, sarayın enderun ve birun hizmet birimlerinden, şehzade ve vezirlerin kapı halkından, saray dışında sanatıyla öne çıkanlardan, devşirmelerden, esirlerden, hediye sunulanlardan ve yeni fethedilen topraklardan gelenler Ehl-i hiref kadrolarını nitelik ve nicelik olarak daha da zenginleştirdi. Osmanlı sultanları, yürüttükleri politikanın sonucu olarak başkentlerini bir kültür ve sanat merkezi haline getirdikleri gibi sanatçılar nezdindeki hamilik konumlarını da yücelttiler.

Bu dönemde, kurumdaki sanatsal faaliyetlerin ve çeşitliliğin artışında Tebriz başta olmak üzere İran coğrafyasından gelen sanatçıların saray hizmetinde geniş bir şekilde yer almaya başlamalarının da önemli bir payı vardır. 1526 yılında Ehl-i hirefın yüzde onunu Tebrizlilerin oluşturması bunun somut bir göstergesidir. Kanunî dönemine ait Ehl-i hiref maaş defterleri 102 (90+12) Tebrizli sanatkârı tespit etmeye yardımcı olduğu gibi 1526 kayıtları içerisinde yer alan bilgiler de teşkilata dâhil edilmeden sarayda çalıştırılan başka sanatçıların varlığını ortaya koymaktadır. 1514 Çaldıran Zaferi sonrası aileleriyle birlikte Tebriz'den sürülen sanatkâr sayısı hakkında ise net bir bilgi bulunmamaktadır. İstanbul'a ulaştıkları halde Ehl-i hiref bünyesine hiçbir zaman alınmayan ve 1526 yılı öncesi vefat ettikleri için de mevcut kayıtlarda görünmeyen sanatkârlar bulunmaktadır. Eğer Tebriz'den göçürülenlere dair Lütfi Paşa'nın verdiği 200 hane bilgisi dikkate alınırsa ki bu sayı İdris-i Bidlîsî ve Hoca Sadettin'in verdiği kişi sayıları ile uyumludur, o zaman İstanbul'a gelenlerin en az yarısının sanatçı ailelerden oluştuğu eldeki veriler doğrultusunda rahatlıkla ileri sürülebilir. Tebrizli sanatkârların Osmanlı Sarayında yaklaşık bir asır süren etkinlikleri, devletlerarası siyasî ve kültürel ilişkilerin bir sonucu olduğu kadar, sanatı ve sanatçıyı himaye politikalarının, üretilen eserlere verilen destek ve teşviklerin ne kadar etkili ve de kıymetli olduğunu gösteren tarihimizdeki en güzel örneklerden biridir.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

nr. D. 808, 4104, 6500, 9587, 9608, 9612, 9613/1, 9706/1, 9706/4, 9706/5, 9784, 10734

nr. E. 745/64 (E. 5475)

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK.d.), nr. 1764

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.), nr. 23, 6196

Bâb-ı Defterî Müteferrik Defterler Tasnifi (D.M.d.), nr. 36806

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Arslan, Hüseyin, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim, Nüfus, Göçler, İskânlar, Sürgünler*, İstanbul 2001.

Atik, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Ankara 2001.

Barkan, Ömer Lûtfi, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, C 15/S. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 251-329.

Bedirhan, Yaşar, "XII. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Eden İlim ve Fikir Adamları", *Turkish Studies*, C 9/S. 7 (2014), s. 193-213.

Bedirhan, Yaşar, "XI. XIV. Yüzyıllarda Kafkasya Şehirlerinde İktisadi ve Sosyal Hayat (Tebriz Örneği)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 40 (Şubat 2017), s.181-210.

Bedirhan, Yaşar, "Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 7/S. 13 (2017), s. 223-236.

Beyazıt, Mustafa, "Erken Osmanlı Devri'nde Tebrizli Usta Gruplarının İzi Nasıl Sürülmeli?", *History Studies*, C 6/ S. 3 (Nisan 2104), s. 45-70.

Bilgili, Ali Sinan, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C 40, İstanbul 2011, s. 219-222.

- Bilgin, Arif, “Harc-ı Hâssa Emîni”, *TDVİA*, C Ek-1, İstanbul 2016, s. 535-536.
- Bostan, İdris, “Kemal Reis”, *TDVİA*, C 25, Ankara 2002, s. 226-227.
- Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.
- Çağman, Filiz, “Mimar Sinan Döneminde Saray’ın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 73-77.
- Ekici, Sakine Akcan, *17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Hiref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Emecen, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2016.
- Eyice, Semavi, “Beyazıt II. Camii ve Külliyesi”, *TDVİA*, C 6, İstanbul 1992, s. 45-49.
- Gök, İlhan, *Atatürk Kıtaphı M.C. 0.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İnâmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Haydar Çelebi Rûznâmesi* (Feridun Bey, *Münşe’âtü’s-Selâtîn*, C I içinde, İstanbul 1274).
- Heiderzadeh, Tofigh, “İran Alimlerinin Osmanlı Devletine Gelişi ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevi Döneminin Sonuna Kadar)”, İngilizce’den çeviren: Aysu Albayrak, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2 (1998), s. 211-242.
- Hoca Mehmed Sadettin Efendi, *Tâcü’t-Tevârih*, C 2, İstanbul 1280.
- İşinsu Durmuş, Tuba, “Siyasi Rekabetin Bir Enstrümanı Olarak Ortaçağ’da Sanat”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (2014), s. 65-76.
- İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şâh-Nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2016.
- Kazan, Hilal, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010.
- Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. Defter, haz. Ahmet Uğur, *The reign of Sultan Selim I in the light of the Selim-nâme literature*, Berlin 1985.
- Kırımtayf, Süleyman, *XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı*, İstanbul Teknik Ün. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Kökoğlu, Ali, *Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.

Malekzadeh, Farrokh, “İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Şah İsmail-i Safevi'ye Ait Kupa”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8 (1976-1977), s. 263-276.

Meriç, Rıfık Melûl, *Türk Nakış San'atı Tarihi Araştırmaları 1 Vesikalar*, Ankara 1953.

Muhyî Çelebi, *Selim-nâme*, Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr.13335.

Sahillioğlu, Halil, “Emîn”, *TDVİA*, C 11, İstanbul 1995, s. 111-112.

Savaş, Vural, “Heşt Behişt Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na: Şah İsmail'in, Çaldıran Savaşı'ndan Sonra Alınan Hazine ve Eşyaları”, *Toplumsal Tarih*, S. 208 (Nisan 2011), s. 24-36.

Savaş, Vural, “From Tabriz to Istanbul: Goods and Treasures of Shâh Ismâ'îl Looted After The Battle of Châldrân”, *Studia Iranica*, S. 44/2 (2015), s. 227-276.

Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *TDVİA*, C 2, İstanbul 1989, s. 270-274.

Tanıncı, Zeren, *Türk Minyatür Sanatı*, İstanbul 1996.

Tekindağ, Şehabettin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C 17/ S. 22 (Mart 1967), İstanbul 1968, s. 49-78.

Uluskan, Murat, “İstanbul'un Yapı Sanatkârları: Nakkaşlar ve Sıvacılar (1700-1838)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 28 (İstanbul 2013), s. 11-50.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri”, *Belgeler*, C 11/ S. 15 (1986), s. 23-76.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.

Yaman, Bahattin, “1557 Tarihli Ehl-i Hiref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları”, *KÖK Araştırmalar*, C 8/ S. 2 (Güz 2006), s. 5-38.

Yaman, Bahattin, “1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları”, *Belleten*, S. 264 (Ağustos 2008), s. 501-534.

Yaman, Bahattin, *Osmanlı Saray Sanatkârları 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref*, İstanbul 2008.

EKLER

**Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar
(1526-1566)**

Nakkaşlar

<i>Cemâ'at-i Nakkaşân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Şah Kulu <i>Ressâm</i>	22	25	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet buyurulup İstanbul Hâssa Harcı'na havâle olunmuş ve ba'dehu mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Muharrem sene 927 (12 Aralık 1520). Ber-müceb-i Rûznâme.</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.10734). 1545 tarihli maaş defterinde <i>Rûmiyân</i> bölümü içinde olup isminin sonunda "Bağdâdi" ve "Ser-bölük" kaydı bulunmaktadır. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1556'da vefat etmiştir. T SMA, D.4104)
Hasan bin Muhammed	20	22	-	-	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup mezkûr kabîliyyet-birle Sultan Bâyezîd Hân tâbe serâhû evâ'il-lerinde cihet olunmuş.</i> (1545 tarihli maaş defterinde <i>Rûmiyân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Melek Ahmed <i>Tebrizî</i>	24	-	-	-	<i>Sultan Bâyezîd Hân zamânında Acem'den gelüp cihet olunmuş.</i> (Haziran 1527'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.8). 1527-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Hasan bin Abdülcelil <i>Ressâm</i>	20,5	-	-	-	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup mezkûr kabîliyyet-birle Sultan Bâyezîd Hân tâbe serâhû zamânında cihet olunmuş.</i> (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Hüseyin <i>Rûmî</i>	12,5	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet buyurulup İstanbul Hâssa Harcı'na havâle olunmuş ve ba'dehu mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Rebî'ülâhîr sene 929 (18 Ocak 1523). Ber-müceb-i Rûznâme.</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.10734). Haziran 1527'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.8). 1527-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)

Ahmed <i>Râmî</i>	10	-	-	-	<i>Mislihu</i> (Onun gibi) (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Kâsım <i>İsfahânî</i>	12,5	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet buyurulup İstanbul Hâssa Havci'na havale olunmuş ve bâ'dehu mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Rebî'ülâhir sene 929 (18 Ocak 1523). Ber-müceb-i Râznâme.</i> (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Hacı Beğ <i>Tebrizî</i>	10,5	-	-	-	<i>Mislihu</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Hoca Beğ <i>Tebrizî</i>	10,5	-	-	-	<i>Mislihu</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). Ocak 1532'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.158). 1532-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Sultan Ali <i>Basmacı</i>	9,5	12,5	-	-	<i>Mislihu</i> (1545 tarihli maaş defterinde <i>Acemân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Muhammed bin Melek Ahmed	7,5	9	10	-	<i>San'at-birle yazılmış. Sultan Bâyezid Hân zamânında.</i> (1545 tarihli maaş defterinde <i>Râmîyân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup R-C 965 / 21 Ocak-18 Nisan 1558 tarihleri arasında vefat etmiştir. TSMA, D.6500, vr.2a)
Ali <i>Birâdereş</i>	8	9	-	-	<i>Mislihu</i> (1545 tarihli maaş defterinde <i>Râmîyân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Muhammed bin Abdurrahman	4,5	5,5	6,5	-	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup mezkûr san'at-birle yazılmış. Sultan Selim Hân zamânında.</i> (1545 ve 1557-58 tarihli maaş defterlerinde <i>Râmîyân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1558-1564 yılları arasında vefat etmiştir.)

Şah Hüseyin bin Ressâm Hüsâm	6	-	-	-	<i>Babası Acem üstâdlarından olup fevî oldukda mezkûr san'at-birle yazılmış. Fî 14 Cemâziyelâhîr sene 930 (19 Nisan 1524). Ber-mûceb-i Rûznâme. (1526 yılına ait bir diğer maaş defterinde "Hüseyin" isminin başında "Şah" kaydı vardır (TSMA, D.9706/5). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Abdülâlî Tebrîzî	-	20	20	-	<i>Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1558-1564 yılları arasında vefat etmiştir.</i>
Abdülhamid Tebrîzî	-	15,5	16	-	<i>Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1558-1564 yılları arasında vefat etmiştir.</i>
Şah Muhammed Tebrîzî	-	19	19,5	20,5	<i>Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir.</i>
Aliyüddin Tebrîzî	-	15	-	-	<i>Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.</i>
Ali Beğ Tebrîzî	-	11	-	-	<i>Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 arası vefat etmiştir.</i>
Abdülfettah Tebrîzî	-	12	-	-	<i>1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 arası vefat etmiştir.</i>
Abdülhâlık Tebrîzî	-	12	-	-	<i>1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 arası vefat etmiştir.</i>
Ahi Beğ Tebrîzî	-	10	10	10	<i>1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir.</i>
Ali Kulu Tebrîzî	-	3,5	4	6,5	<i>1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i Hiref defterine kaydedilmiştir. Acemân bölüğü içindedir.</i>

Mir Aga/Emir Ağa Tebrîzî	-	5	7	12,5	1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i hiref defterine kaydedilmiştir. <i>Acemân</i> bölümü içindedir.
Derviş Muhammed Isfahan	-	1	3	10,5	1545 ve 1557-58 tarihli maaş defterlerinde <i>Acemân</i> bölümü şâkirdlerindedir.
Toplam Kişi	14	17	9	5	

Kuyumcular

<i>Cemâ'at-i Zergerân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Hoca Mircan Tebrîzî	26	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet olunmuş.</i> (Ocak 1532'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.158). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Maksud Ali Tebrîzî	20	28	-	-	<i>Mislihu</i> (Onun gibi) (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkarlar arasında olup babasının adı Hüdâbahş'dır (TSMA, D.10734). 1545 tarihli maaş defterinde <i>Acemân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Hüseyn Horasânî	17	-	-	-	<i>Mislihu</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.10734). Ocak 1532'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.158). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Derviş Muhammed Tebrîzî	12,5	15	-	-	<i>Mislihu</i> (1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1545 tarihli maaş defterinde <i>Acemân</i> bölümü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Hoşgelen/Hocagelen Tebrîzî	10	-	-	-	<i>Mislihu</i> (1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). Haziran 1527'de hayattadır (BOA, <i>KK.d.</i> 1764, s.8). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)

Muzaffer bin Mircan	8,5	17	18,5	19,5	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup san'at-birle cihet olunmuş. Fî gur-re-i Cemâziyelâhir sene 928 (28 Nisan 1522). Ber-mûceb-i Rûznâme (1545 ve sonrası maaş defterlerinde Acemân bölüğü içindedir.)</i>
Hâşim Tebrîzî	7	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet olunmuş. (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Yâdigâr Tebrîzî	4	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip san'at-birle yazılmış. Fî 25 Rebî'ülevvel sene 928 (22 Şubat 1522). Ber-mûceb-i Rûznâme (Ocak 1532'de hayattadır (BOA, KK.d. 1764, s.158). 1532-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Derviş bin Maksud Ali	5	-	-	-	<i>Babası Hâssa üstâdlardan olup mezkûra kabîliyyet-birle şâkird ulûfesi olunmuş. Fî 25 Rebî'ülevvel sene 928 (22 Şubat 1522). Ber-mûceb-i Rûznâme. (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Hüseyin Çerkes şâkird-i Mircan	4,5	-	-	-	<i>Şah İsmail kullarından Tebriz'de bulunup beglik olmuş. (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Sultan Kulu şâkird-i Mircan	2	9,5	-	-	<i>Mislîhu (1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1545 tarihli maaş defterinde Acemân bölüğü içindedir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Mustafa bin Pervâne şâkird-i Maksud Ali	3	-	-	-	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup fevt oldukça mezkûra şâkird ulûfesi olunmuş. Fî 5 Safer sene 927 (15 Ocak 1521). Ber-mûceb-i Rûznâme. (Babası 1514 yılında Tebriz'den göçürülenler arasındadır. Kendisi 1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Şah Hüseyin bin Şah Hasan	-	26	27,5	29,5	<i>Acemân bölüğüne mensuptur. 1557-58 tarihli maaş defterinde, isminin sonunda "Dökümcübaşı" kaydı vardır.</i>
Sultan Kulu Çerkes	-	5,5	-	-	<i>Acemân bölüğüne mensuptur. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.</i>

Burhan bin Maksud Ali	-	3	-	-	<i>Acemân</i> bölüğüne mensuptur.
Ahmed bin Mircan	-	10	-	-	<i>Acemân</i> bölüğüne mensuptur.
Muhammed bin Mircan	-	3	-	-	<i>Acemân</i> bölüğüne mensuptur.
Mustafa bin Mircan <i>şâkird</i>	-	-	-	-	1564 yoklamasında müteveffa listesindedir. 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	12	9	2	2	

Altın Kakmacılar

<i>Cemâ'üt-i Zernişânî</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
İsmail bin Abdullah <i>Tebrizî</i>	28	28	28,5	-	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet olunmuş.</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.10734). Babasının adı 1545 tarihli maaş defterinde kayıtlıdır. 1564 yoklamasında hayattadır. 1564-1566 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Hüseyin bin Cemaleddin	20	23	24	24	<i>Mislihu</i> (Onun gibi) (Babası 1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.10734).
Mîrim bin Cemâleddin	6,5	-	-	-	<i>San'at-birle yazılmış. Fî 27 Cemâziyelevvel sene 927 (5 Mayıs 1521). Ber-müceb-i Rûznâme</i> (Babası 1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.10734). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Mesud <i>Şirâzî</i>	12	15,5	20,5	21,5	<i>Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesi Edirne Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gurve-i Zülka'de sene 926 (13 Ekim 1520). Ber-müceb-i Rûznâme</i>
Ali Beğ <i>Tebrizî</i>	10,5	14,5	-	-	<i>San'at-birle yazılmış. Fî 22 Cemâziyelevvel sene 928 (19 Nisan 1522). Ber-müceb-i Rûznâme</i> (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)

Ayas Çerkes	6	13	16	16,5	Şah İsmail kullarından Tebriz'de bulunup beglik olmuş. <i>Fi 28 Rebi'ülevvel sene 926 (18 Mart 1520)</i> . <i>Ber-müceb-i Rûznâme</i>
Muhammed bin Kâsım şâkird-i Cemaleddin	6	14,5	24	-	Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup fevt oldukda mezkûra şâkird ulûfesi olunmuş. Sultan Selim Hân zamânında. (Babası 1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1557-58 tarihli maaş defterinde, isminin başında "Şah" unvanı vardır. 1564 yoklamasında hayattadır. 1564-1566 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Ali bin Kâsım şâkird-i Mesud	2	-	-	-	Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup fevt oldukda mezkûra şâkird ulûfesi olunmuş. Sultan Selim Hân zamânında. (Babası 1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). Kendisi 1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
İmad Beğ bin Şemseddin Ali	2	-	-	-	Babası Acem Hâssa üstâdlarından olup fevt oldukda mezkûra şâkird ulûfesi olmuş. <i>Fi 5 Muharrem sene 932 (22 Ekim 1525)</i> . <i>Ber-müceb-i Rûznâme</i> (Babası 1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). Kendisi 1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Toplam Kişi	9	6	5	3	

Altın veya Gümüşle Kakma ve Çakma Süsleme Yapanlar

Cemâ'at-i Küftegerân					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Muhammed Can Tebrizî	16,5	-	-	-	Tebriz'den sürgün gelip Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesini Edirne Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyə mezkûr deftere ilhâk olmuş. <i>Fi gurre-i Zılka'de sene 926 (13 Ekim 1520)</i> . <i>Ber-müceb-i Rûznâme</i> . (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Mir Hüseyin Tebrizî	-	8	-	-	1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilmiştir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	1	1	-	-	

Değerli Taş Yontucu ve Yerleştiriciler

<i>Cemâ'at-i Hakkâkîn</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Şirem <i>Horasânî</i>	22	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihat olunmuş. Mukaddemâ ulûfesin Edirne Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Zîlka'de sene 926 (13 Ekim 1520). Ber-mûceb-i Rûznâme.</i> (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). Ocak 1532'de hayattadır (BOA, KK.d. 1764, s.158). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında "Ser-bölük" iken vefat etmiştir.)
Şah Kulu	5	-	-	-	<i>San'at-birle yazılmış. Fî 24 Rebî'ülâhîr sene 930 (1 Mart 1524). Ber-mûceb-i Rûznâme</i> (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Sultan Ali <i>Tebrîzî</i>	-	-	-	-	1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilmiştir. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	2	-	-	-	

**Altın ve Gümüşten Tel Çekip Sırma İşleyenler
(Sırmakeşler)**

<i>Cemâ'at-i Sîmkeşân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Mîr Ahmed <i>Tebrîzî</i>	12	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihat olunmuş. Mukaddemâ ulûfesin İstanbul Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mûceb-i Rûznâme</i> (1564 yoklamasında "Sikkekenân" sınıfı içinde müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Abdülâlî <i>Tebrîzî</i>	-	-	-	-	1564 yoklamasında müteveffa listesindedir. 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	2	-	-	-	

Altın İplikle İşleme Yapanlar

Cemâ'at-i Zerdâzân					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Bülbül	8	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesin Edirne Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî 25 Muharrem sene 926 (16 Ocak 1520). Ber-mûceb-i Rûznâme (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Beşâret Gürcü	4,5	9,5	11	12,5	<i>Şah İsmail kullarından Tebriz'de bulunup beğlik olmuş. Mukaddemâ ulûfesini İstanbul Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî 25 Muharrem sene 926 (16 Ocak 1520). Ber-mûceb-i Rûznâme</i>
Toplam Kişi	2	1	1	1	

Kılıççılar

Cemâ'at-i Şimşirgerân					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Halil bin Şeyh Hasan Tebrizî	14	14,5	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesin Edirne Hâssa Harcı'ndan alup ba'üdehu mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gurra-i Safer sene 927 (11 Ocak 1521). Ber-mûceb-i Rûznâme. (Aynı sanat dalında çalışan babasıyla birlikte Tebriz'den göçürülenler arasındadır. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Mîr Şeyh Tebrizî	12,5	-	-	-	<i>San'at-birle yazılmış. Fî 24 Cemâziyelevvel sene 926 (12 Mayıs 1520). Ber-mûceb-i Rûznâme (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Toplam Kişi	2	1	-	-	

Kalkancılar

<i>Cemâ'at-i Siperdûzân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Abdüllatif <i>Mervî</i>	9	-	-	-	<i>Tebri'z'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesini İstanbul Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gurre-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mûceb-i Rûznâme (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Hacı Muhammed <i>Mervî</i>	8	8	-	-	<i>Mislîhu (Onun gibi) (1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunan sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.10734). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Abdürrahim <i>Horasânî</i>	6	7,5	-	-	<i>Mislîhu (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Şah Hüseyin <i>Horasânî</i>	5	5	-	-	<i>Mislîhu (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Derviş Muhammed <i>Tebri'zî</i>	-	15	-	-	1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	4	4	-	-	

Bıçakçılar ile Eğeciler vd.

<i>Cemâ'at-i Kârdgerân ma'â Sühengerân ve gayruhu</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Çâlâk <i>Mikrâzî</i>	6	-	-	-	<i>Tebri'z'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesini İstanbul Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gurre-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mûceb-i Rûznâme (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>

Şîr Muhammed <i>Tebriẓî</i>	-	8	10	11,5	1564 yoklamasında hayatta olup isminin üzerinde “Kolçağı” kaydı vardır.
Toplam Kişi	1	1	1	1	

Kazancılar, Bakırcılar

<i>Cemâ'at-i Kazgânyân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Necmeddin <i>Tebriẓî</i>	12	-	-	-	<i>Tebriẓ'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesini Hâssa Harcı'ndan almış. Hâliyə mezkûr deftere ilhâk olmuş. Fî gur-re-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mûceb-i Rûznâme.</i> (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)
Hâceği <i>Tebriẓî Mişger</i>	-	8,5	-	-	1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkarlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	1	1	-	-	

Çiniciler

<i>Cemâ'at-i Kâşigerân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Habib <i>Tebriẓî</i>	8,5	-	-	-	<i>San'at-birle cihet olunup mukaddemâ ulûfesini İstanbul Hâssa Harcı'ndan alup hâliyə mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mûceb-i Rûznâme</i> (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Toplam Kişi	1	-	-	-	

Kürkçüler

<i>Cemâ't-i Postîndûzân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Ahmed bin Hacı Lütfullah	2	-	-	-	<i>Babası Hâssa Acem üstâdlarından olup fevt oldukda mezkûra şâkird ulûfesi olunmuş. Fî 26 Ramazân sene 929 (8 Ağustos 1523). Ber-müceb-i Rûznâme. (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Toplam Kişi	1	-	-	-	

Aba Dokuyucular

<i>Cemâ't-i Abâyîbâfân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Muhammed Can Tebrîzî	14	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün olup Amâsiyye'de cihet olunmuş. Mukaddemâ ulûfesi İstanbul Hâssa Harcı'ndan alup hâliyâ mezkûr deftere îlhâk olunmuş. Fî gur-re-i Muharrem sene 927 (12 Aralık 1520). Ber-müceb-i Rûznâme. (1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Mirek Tebrîzî	7,5	-	-	-	<i>San'at-birle yazılmış. Fî 12 Zîlhicce sene 926 (23 Kasım 1520) Ber-müceb-i Rûznâme (Tebrizli olduğu 1564 yoklamasında müteveffa listesinde belirtilmiş olup 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.)</i>
Mîr Hasan Tebrîzî	-	7	-	-	<i>1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.</i>
Toplam Kişi	2	1	-	-	

Takkeçiler

<i>Cemâ't-i Külâhdûzân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Pervâne Tebrîzî	-	-	-	-	<i>1564 yoklamasında müteveffa listesinde: 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.</i>
Toplam Kişi	(1)	-	-	-	

Ciltçiler

<i>Cemâ'at-i Mücellidân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Ali Beğ <i>Tebrîzî</i>	-	-	-	-	1564 yoklamasında müteveffa listesindedir. 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	(1)	-	-	-	

Hattatlar

<i>Cemâ'at-i Kâtibân-ı Kütüb</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Abdurrahim bin Abdullah	10,5	12	-	-	<i>Babası Acem'den gelip Sultan Mehmed Hân zamânında Hâssa kâtiplerden olup ve mezkûr kemâl-birle yazılmış. Fî 12 Cemâziyelevvel sene 929 (29 Mart 1523). Ber-mûceb-i Râznâme.</i> (Babasının adı 1545 tarihli maaş defterinde kayıtlıdır. 1564 yoklamasında müteveffa listesinde olup 1545-1557 yılları arasında vefat etmiştir.)
Abdülvâhid <i>Tebrîzî</i>	-	11	11	12	1515 yılında Tebriz'den gelen sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1526-1545 yılları arasında Ehl-i hiref defterine kaydedilmiştir.
Yusuf <i>Tebrîzî</i>	-	15	-	-	1526-1545 yılları arasında Ehl-i hiref defterine kaydedilmiştir.
Sultan Ali <i>Tebrîzî</i>	-	-	-	-	1514 yılında Şah İsmail'in sarayında bulunup (TSMA, D.10734) 1515 yılında getirilen sanatkârlar arasındadır (TSMA, D.9784). 1564 yoklamasında müteveffa listesindedir. 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	1	3	1	1	

Cerrahlar

<i>Cemâ'at-i Cerrâhîn</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Hasan <i>Tebrîzî Cerrâh</i>	-	-	-	-	1564 yoklamasında müteveffa listesindedir. 1526 yılı sonrası Ehl-i hiref defterine kaydedilip 1532-1545 yılları arasında vefat etmiştir.
Toplam Kişi	(1)	-	-	-	

Güreşçiler

<i>Cemâ'at-i Küştigârân</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Kemal <i>Acem</i>	8	-	8	8	<i>Hazret-i Pâdişâh-ı âlem-penâh-birle gelmiş.</i>
Şah Kulu	4	-	-	-	<i>Mislîhu</i> (Onun gibi)
Pars <i>Acem</i>	-	-	8	8	-
Toplam Kişi	2	-	2	2	

Müteferrik Ehl-i Hiref

<i>Cemâ'at-i Müteferrika-i Ehl-i Hiref</i>					
İsim	Yevmiye [Akçe]				Açıklama
	1526	1545	1557-58	1566	
Hacı Piri <i>Haymedüz</i>	8	-	-	-	<i>Tebriz'den sürgün gelüp Amâsiyye'de cihet olup mukaddemâ İstanbul Hâssa Harcı'ndan alup hâliyâ mezkûr deftere ilhâk olunmuş. Fî gur-re-i Receb sene 929 (16 Mayıs 1523). Ber-mütceb-i Rûznâme (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)</i>
Muhammed Ali <i>Haymedüz</i>	10	-	-	-	<i>Mislîhu</i> (Onun gibi) (1526-1545 yılları arasında vefat etmiş olabilir.)
Hacı Muhammed <i>Camcı</i>	-	10	12,5	-	1515 yılında Tebriz'den getirilen sanatkârlar arasındadır (T SMA, D.9784). 1564 yoklamasında hayattadır. 1564-1566 yılları arasında vefat etmiş olabilir.
Toplam Kişi	2	1	1	-	

Geray Hanedanının Osmanlı Devleti Topraklarında Kalan Maddi İzleri*

Hakan Kırımlı**

Öz

Üç buçuk asır boyunca Kırım Hanlığı'na hükümdar veren Geray hanedanı mensupları XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti topraklarında yerleşmeye başlamışlardır. O kadar ki, XVIII. yüzyılda bu geniş hanedanın Osmanlı topraklarında yaşayan mensuplarının sayısı Kırım'da kalanların çok üzerine çıkmıştır. 1783'te Kırım Hanlığı'nın Rusya tarafından ortadan kaldırılmasını müteakip, Kuzey Kafkasya'ya yerleşenler dışında Geray hanedanı mensuplarının büyük çoğunluğu Osmanlı Rumelisi'nde toplanmıştır.

Osmanlı topraklarında yaşayan Geraylar burada geçirdikleri yüzyıllar içinde orada doğmuş, ölmüş ve sayısız mimarî eserler inşa ettirmişlerdir. Bu makalemiz bu coğrafyada Geraylardan kalabilen eserlerin bir dökümünü vermeyi amaçlamaktadır. Eski Osmanlı topraklarında Geraylardan geride kalan maddi izlerin büyük çoğunluğu mezar taşları olup, diğerleri iki türbe, bir köprü, bir çeşme, iki konak ile hamam, saray ve savunma kulesi kalıntılarında oluşmaktadır. Bunlar bugünkü Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan arazilerine dağılmış durumdadır. Muhakkak ki, günümüze ulaşabilen bu eserler bir zamanlar mevcut olanların çok küçük bir kısmından ibarettir. Söz konusu maddi izlerin tamamına yakını gayet harap ve restorasyona muhtaç durumdadır. Bununla birlikte, bu hanedan mensuplarının kendi vatanları olan Kırım'daki maddi izlerinin maruz bulunduğu muazzam tahribat göz önüne alındığında eski Osmanlı topraklarında kalabilen bu nispeten az sayıdaki izlerinin ve onların muhafazasının tarihi açıdan çok büyük önemi haiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Hanlığı, Geraylar, Geray hanedanı, Rumeli, mezar taşları

* Bu araştırmamızın saha çalışmalarının bir kısmında destek aldığımız TÜBİTAK ve TİKA'ya müteşekkirimiz.

** Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, hakankirimli@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2223-103X
DOI: 10.37879/belleten.2021.889
Makale Gönderim Tarihi: 22.05.2019 - Makale Kabul Tarihi: 16.11.2020

Material Remains of the Geray Dynasty on the Territories of the Former Ottoman Empire

Abstract

Several members of the Geray dynasty, which reigned over the Crimean Khanate for more than three and a half centuries, began to settle on the territories of the Ottoman Empire from the 16th century on. So much so that as of the 18th century, the number of the Gerays who settled in the Ottoman Empire outnumbered those who remained in their homeland, the Crimea. Following the destruction of the Crimean Khanate and the annexation of its territories by the Russian Empire in 1783, the remaining male members of the Geray dynasty in the Crimea also joined the others who had already been residing in Ottoman Rumelia, except for some who chose to settle in the North Caucasus.

During their centuries-long residence in the Ottoman Empire, members of the Geray dynasty built countless mansions, residences, fortifications, bridges, public baths, fountains, water mills, and other edifices. The present article attempts to bring about a general account of the existing material remains of the Geray dynasty on the territories of the former Ottoman Empire. These material remains basically consist of several sarcophagi and tombstones, two mausolea, a bridge, a fountain and the ruins of three mansions, a public bath and a defence tower. These surviving material remains are located in the territories of modern day Turkey, Bulgaria and Greece. Certainly, they constitute a very small portion of which had actually existed and almost all of them are in urgent need of care and repair.

Keywords: Crimea, Crimean Tatars, Geray, Geray dynasty, Rumelia, tombstones

Giriş

Kırım Hanlığı, 1475 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti ile ittifak ve tabiyet ilişkisi içine girdi. Tam üç yüzyıl sürecek olan bu süreç içinde, hanlığın hükümdar hanedanı olan Geray sülalesi mensuplarından belirlenemeyecek kadar çok sayıda kimse, muhtelif sebeplerle Osmanlı topraklarına iskân edildi. O kadar ki, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Geray hanedanının Osmanlı Devleti'nde yaşayan mensuplarının sayısı Kırım'da kalanların çok üzerine çıkmış durumdaydı.

Geray hanedanı mensuplarının Osmanlı Devleti'nde uzun süreli olarak yerleşmeleri sürecinin Kırım hanzâdelerinin “rehin” olarak gönderilmesi olgusu ile başlamış olduğu yaygın bir görüştür. Evliya Çelebi, Kırım hanzâdelerinin Rumeli'ndeki “rehinliği”nin I. Meñli Geray Han döneminde (1475 yılında) Kırım Hanlığı'nın

Osmanlı Devleti ile ittifak yahut tâbiyet ilişkisi içine girmesiyle ve onun bir şartı olarak ortaya çıktığını belirtmektedir¹. Ne var ki, “rehinlik” uygulamasının Kırım Hanlığı’nın Osmanlı himayesine girdiği 1475 yılından itibaren, hatta ondan sonraki en azından 30-35 yıl içinde başladığına dair herhangi bir delile sahip değiliz. Osmanlı tarihçisi Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi rehinlik uygulamasının I. Meñli Geray Han’ın son yıllarında ve Sultan I. Selim (Yavuz) Osmanlı tahtında bulunduğu sırada başladığını ifade etmektedir. Solakzâde’ye göre, I. Meñli Geray Han’ın oğlu olup Sultan I. Selim (Yavuz) ile yakın ilişkide bulunan Saadet Geray Sultan (sonraki I. Saadet Geray Han) İstanbul’a “rehin” olarak gönderilmişti². Ancak, taht mücadelesi veren Şehzâde Selim’i (sonraki I. Sultan Selim’i) desteklemek amacıyla Kırım’dan onunla beraber gelmiş olan Saadet Geray Sultan’ın Osmanlı Devleti’nde “rehin” sıfatıyla ikamet etmiş olması çok şüphelidir³. Kırmılı tarihçi Abdullah Paşa zâde Rıdvan ise, I. Saadet Geray Han’ın saltanatında kardeşi Sahib Geray’ı “rehin” sıfatıyla ve “tahsil-i kemâl için” İstanbul’a gönderdiğini kaydetmektedir⁴. 1524’te Kazan tahtından feragatle ve zahiren hacca gitmek amacıyla İstanbul’a geldiğini bildiğimiz⁵ Sahib Geray Han’ın da hanlık tahtında bulunmuş bir şahsiyet sıfatıyla “rehin” statüsünde olması eşyanın tabiatına uygun görünmemektedir. Bununla birlikte, muhtemelen XVI. asrın ilk yarısında bir şekilde “rehinlik” uygulamasının başladığı kanaatindeyiz. Söz konusu “rehin”lerin İstanbul’dan ziyade kendilerine çiftlikler tahsis edilen Rumeli’nde iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, 1570’de Rus Çarı IV. (Korkunç) İvan’ın elçisi olarak İstanbul’a gelen İvan P. Novosiltsev I. Devlet Geray Han’ın oğlunun (büyük ihtimalle Mehmed Geray Sultan’ın) Yanbolu’da ikamet etmekte olduğunu bildirmektedir⁶.

Böylece XVI. yüzyıldan itibaren başlayan “rehinlik” uygulamasının XVIII. yüzyılın ikinci yarısına, yani Kırım Hanlığı’nın yıkılışına takaddüm eden 1768-1774

- 1 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 180.
- 2 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Târîhi*, C II, Hazırlayan: Vahid Çabuk, Ankara 1989, s. 106-107.
- 3 Yavuz Söylemez, “Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehın Usulü”, *Türk Târîhi Araştırmaları Dergisi*, C IV/S. 2 (Güz 2019), s. 100-102.
- 4 Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hıttâ-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, İzmir 2012, s. 25-26.
- 5 Mihail Georgiyevič Hudyakov, *Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva*, Moskova 1991, s. 88-89; Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Ankara 2013, s. 190-192.
- 6 *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, Hazırlayan: İlyas Kamalov, Ankara 2011, s. 59.

Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar süregeldiği görülmektedir⁷. Kaide olarak İstanbul'da veya Rumeli'nde rehin olarak ikâmet ettirilen Geray sultanların tam olarak hangi vasıfları haiz oldukları açık değildir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti tâbiyetine girmesinden sonraki yaklaşık iki asırlık dönemde bu rehin (veya rehinler) tahttaki hanın hanzâdelerinden biriydi⁸. Genel olarak, XVII. yüzyıl başlarına kadar rehinlerin veraset açısından birinci derecedeki hanzâdelerden olduğu ve bunların genellikle sonradan tahta çıktıkları görülmektedir⁹. Ancak, Kırım Hanlığı'nın sonraki dönemlerinde bu özelliğin aranmadığı söylenebilir. Nitekim, XVII. yüzyıldan itibaren Geray hanedanına mensup olmak kaydıyla farklı kollardan kimselerin “rehin” olmalarıyla karşılaşılmaktadır. “Rehin” ibaresinin ilk akla gelebileceği şekilde küçültücü bir ima taşıdığını düşünmek doğru olmayacaktır. Nitekim, tarihçi Seyyid Mehmed Rıza rehinliği bir “mansıp” olarak zikretmektedir¹⁰.

Her ne kadar Gerayların Osmanlı topraklarında ikameti “rehin”lerle başlamış olsa da, sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nde yaşayacak olan yüzlerce Geray hanedanı mensubunun “rehinlik”le hiçbir ilgisi yoktu. “Rehin” olanlar haricinde genel olarak Geray hanedanı mensuplarının kendi talepleriyle Rumeli'nde iskân süreci XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış ve bilhassa XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren yoğunluk kazanmıştır. Bu durum XVI. yüzyılın ikinci ve XVII. yüzyılın ilk yarılarında Kırım'daki (Osmanlıların da doğrudan veya dolaylı olarak dahil olduğu) taht kavgalarında rakip Geray kolları arasında gayet kanlı hesaplaşmaların yaşanmış olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle, II. Mehmed Geray Han, II. Gazi Geray Han, III. Mehmed Geray Han ve Canıbek Geray Han'ın saltanat dönemlerindeki olaylarda pek çok Geray sultan hayatını kaybettiğinden, diğerleri de can güvenliklerinden endişeye düşmüşlerdi. Bunlardan birçoğu bu firnalı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde ikameti daha güvenli bulmuşlardır.

7 Bu gibi Geraylar için XVIII. asırda dahi resmen “rehin” tabirinin kullanılması için, bk. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul) (Bundan sonra BOA şeklinde gösterilecektir), Cevdet-Hariciye, Dosya no.: 77, Gömlek no.: 3849; İbnülemin-Hariciye, Dosya no.: 8, Gömlek no.: 722; Cevdet-Eyâlât-ı Mümtaze, Dosya no.: 10, Gömlek no.: 463; Cevdet-Hariciye, Dosya no.: 102, Gömlek no.: 5081.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C III/Kısım II, Ankara 1995, s. 33.

9 1608-1610 yıllarında tahtta bulunan I. Selâmet Geray Han'ın İstanbul'daki rehini, oğlu (ve halefi) Bahadır Geray Sultan (sonraki I. Bahadır Geray Han) idi. Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'üs-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme-Tenkili Metin)*, Hazırlayan: Yavuz Söylemez, Ankara 2020 (Bundan sonra *Es-Seb'üs-Seyyâr* olarak zikredilecektir), s. 190.

10 *Es-Seb'üs-Seyyâr*, s. 136.

Tespitlerimize göre, ilk olarak II. (Semiz) Mehmed Geray Han dönemindeki (1577-1584) olaylarda hayatlarını tehlike altında gören ve Han'ın kardeşleri olan İslâm Geray Sultan (sonraki II. İslâm Geray Han), Sahib Geray Sultan ve Fetih Geray Sultan Osmanlı Devleti'nde ikamet etmek istemişlerdi. Osmanlı Devleti, onların Yanbolu'da ikametlerine izin verdi¹¹. Özellikle 1620'lerde, III. Mehmed Geray Han'ın ve kardeşi Şahin Geray Sultan'ın baş aktör durumunda oldukları büyük çatışma ve kargaşalar sırasında pek çok hanzâde ve Geray sultan Kırım'ı terk ederek Rumeli'ne yerleşti. Bunlar arasında II. Gazi Geray Han'ın oğulları İnyet Geray Sultan (sonraki İnyet Geray Han), Pehlivan Hüsam Geray Sultan, Saadet Geray Sultan ve Ayvaz Geray Sultan, I. Selâmet Geray Han'ın oğulları Bahadır Geray Sultan (sonraki I. Bahadır Geray Han), Azamet Geray Sultan, Mübarek Geray Sultan, İslâm Geray Sultan (sonraki III. İslâm Geray Han) ve Safa Geray Sultan ile sâbık Kalgay Alp Geray Sultan'ın oğlu Meñli Geray Sultan da bulunmaktaydı¹². Bu dönem, Geray sultanların Rumeli'nde yoğun ve kalıcı iskânının başlangıcıdır. Aynı şekilde, XVII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle IV. Mehmed Geray Han (1642-1644, 1654-1665) ve Âdil Geray Han (1665-1670) devirlerinde de uygulanan şiddet politikalarına bağlı olarak pek çok Geray sultan canlarını emniyette görmeyerek Kırım'ı terk etti. Bunlar Rumeli'ne ve Kuzey Kafkasya'ya yerleşti¹³. Bu şekilde, rakipleri yahut hasımları olan akrabalarının hükümdarlığı sırasında taht veya makamlarını kaybetmiş Geraylarla onların yakınları şahsî güvenlikleri kaygısıyla Osmanlı ülkesinde ikâmeti tercih etmişlerdir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre, Osmanlı Devleti de Gerayları Rumeli'nde ikamet ettirmek yoluyla onlar arasında kan dökülmesini önlemek maksadındaydı¹⁴.

Öte yandan, yeni tahta çıkan hanlar da seleflerinin yahut rakiplerinin kendilerine karşı potansiyel teşebbüslerinden endişeli oldukları için onların Kırım'dan uzakta bulunmalarını arzu etmekteydiler. Hatta, ileride görüleceği üzere, özellikle tehlikeli gördüklerinin bütünüyle Kırım gelişmelerinden kopuk olacakları Akdeniz adalarında ikametini istemektedirler.

11 BOA, A.DVN.MHM.d., Defter no.: 46, s. 63, hüküm no.: 124; A.DVN.MHM.d., Defter no.: 46, s. 281, hüküm no.: 641; BOA, A.DVN.MHM.d., Defter no.: 48, s. 233, hüküm no.: 649; A.DVN.MHM.d., Defter no.: 48, s. 233, hüküm no.: 650.

12 Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Kırımское hanstvo pod verhovenstvom otomanskoj portı do načala XVIII veka*, Sankt Petersburg 1887, s. 498.

13 *Es-Sebü's-Seyyâr*, s. 237-240.

14 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C III/Kısım II, s. 40-41.

Sınırları içinde çok sayıda Geray'ın ikâmet etmekte oluşu Osmanlı Devleti'ne önemli siyasi imkanlar sağlamaktaydı. Onlar vasıtasıyla Bahçesaray'daki Kırım Hanı'na daimî bir baskı yapılabileceği gibi, elinin altındaki Gerayların varlığı, mevcut hanın tahttan indirilmesi durumunda Osmanlı Devleti'ne Bahçesaray'a göndermek üzere geniş bir "Geray havuzu" temin ediyordu.

Gerayların bilhassa XVII.-XIX. yüzyıllar arasında Rumeli'nde yaşadıkları çiftliklerinin ve ikametgâhlarının bulunduğu yerleşim yerlerinin sayısının 200'ün çok üzerinde olduğu kanaatindeyiz¹⁵. Tespitlerimize göre bu çiftlik ve ikametgâhlar asıl olarak Edirne Vilâyeti dahilinde olup Silivri, Çatalca, Vize, Tekfurdağı, Burgaz (Lüleburgaz), Edirne, Aydos, Zağra-i Cedid (Yeni Zağra), Zağra (Eski Zağra), Karinâbâd, Yanbolu, İslimye, Ahyolu Burgazı (Burgaz) ve Şumnu kazâlarında yoğunlaşmaktaydı. Görüldüğü üzere, bu kazaların hepsi (Şumnu Kazâsı dışında) bugünkü Bulgaristan ve Türkiye Trakyası arazisi üzerinde, Balkan Dağlarının güneyinden İstanbul önlerine kadar olan genel olarak düz ovalık bölge üzerinde yer almaktaydı. Gerayların Balkan Dağlarının kuzeyinde değil, güneyinde iskân edilmeleri bilinçli bir uygulamaydı. Bunun Osmanlı Devleti'nin politikası olduğu akla gelse de, aslında yerleşik bir âdet hâline gelen bu uygulama bizzat Kırım hanlarının taleplerinden kaynaklanmaktaydı. Kırım hanları Rumeli'ndeki Geray sultanların kendi izinleri olmaksızın Kırım Hanlığı arazisine gidip gelmelerini istemiyor, onların kendileri aleyhine birtakım hareketlere karışmalarından endişe ediyorlardı. Bu bakımdan, Geray sultanların hem izinsiz olarak hanlık topraklarına gidip gelmemeleri, hem de bu topraklara daha yakın olacakları Balkan Dağlarının kuzeyinde yerleşmemeleri hususunda Kırım hanlarının Osmanlı tarafından ısrarlı taleplerde bulunduğu ve İstanbul'un da bu doğrultuda hareket ettiği görülmektedir¹⁶. Bu bakımdan, Geray çiftlikleri Balkan Dağlarının güney tarafında yoğun-

15 Arşiv ve saha çalışmalarımızda tespit edebildiğimiz Rumeli'ndeki (bugünkü Bulgaristan, Türkiye, Yunanistan ve Romanya topraklarındaki) bu gibi çiftlik ve ikamet yerlerinin sayısı 200 civarındadır. Ancak bu tür çiftliklerin pek çoğunun varlığından ancak ârzî bilgi ve belgelerle haberdar olunabildiğinden, bu sayının bundan çok daha yüksek olduğu görüşündeyiz.

16 Meselâ, 1756 baharında Kırım Hanı Halim Geray Han İstanbul'a yazarak Rumeli'ndeki Geray sultanların "bu husustaki kadim âdete riayetle" Balkan Dağlarının kuzeyinde ikamet etmelerinin ve Han'ın izni olmaksızın kendi tasarruflarıyla Kırım'a gidip gelmelerinin önlenmesini istemişti. Nitekim, Rumeli'nin Gerayların yaşadığı bölgelerinin kadılarına gönderilen bir fermanla Kırım Hanı'ndan izinsiz olarak Balkan Dağlarının kuzeyine geçmemeleri ve Kırım'a gidip gelmemeleri gereğinin Geray sultanlara "bir hoşca tenbih edilmesi" emredilmişti. BOA, A.DVN.MHM.d., Defter no.: 158, s. 58, hüküm no.: 159. Halim Geray Han'ın tahttan indirilmesine varan olaylara gerçekten de Rumeli'nden Kırım Hanlığı arazisine geçen -bilâhare tahta çıkacak olan başta Kırım Geray Sultan olmak üzere- Geray sultanların âmil olması dikkate şâyandır.

laşmıştı. Yine de, bu sıradağların kuzeyinde istinaâ olarak Şumnu Kazası'ndaki birkaç çiftlik Gerayların tasarrufunda bulunmaktaydı¹⁷.

Geray hanedanı mensupları Rumeli'ndeki bu çiftliklerinde sadece Kırım Hanlığı'nın mevcudiyeti süresince değil, hanlığın Rusya İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırıldığı 1783 yılını takip eden bir asır boyunca, hatta birçok yerde ondan da sonrasında yaşamışlardır. Gerayların çiftliklerinin çoğu bugünkü Bulgaristan Devleti sınırları içinde kalan topraklarda yer almaktaydı. Bu toprakların bilfiil Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden çıktığı 1878 yılı sonrasında burada yaşayan Gerayların büyük çoğunluğu çiftliklerini terk etmek zorunda kalarak Osmanlıların elinde kalan bölgelere göç ettiler. Osmanlı Devleti'nin (ve bilâhare Türkiye Cumhuriyeti'nin) hakimiyetinden çıkmayan bugünkü Türkiye Trakyası'ndaki Geray sülalesi mensuplarının çoğu da gerek savaflara ve yabancı işgallerine, gerekse sosyal, ekonomik ve şahsî sebeplere bağlı olarak XX. yüzyılın başları itibarıyla söz konusu bölgeden ayrılmış durumdaydı.

Geray hanedanı mensupları yüzyıllarca yaşadıkları Rumeli'ndeki yerleşim yerlerinde çok sayıda saray, konak, han, hamam, çeşme, köprü, türbe ve başka yapılar inşa ettirdiler. Ayrıca vefat ettiklerinde yine bu topraklara gömüldüklerinden, geride kendileri için yapılmış türbeler, lahitler ve mezar taşları bıraktılar. Bu gibi maddi kalıntılar esas olarak Rumeli arazisinde bulunmakla birlikte, hanedan mensuplarının geçici “sürgün” hayatı yaşadıkları Ege adalarında ve muhtelif sebeplerle sonradan yerleştikleri veya gömüldükleri İstanbul'da ve Anadolu'daki bazı yerlerde de görülmektedir. Ayrıca Geray hanedanı mensupları Rumeli'nde ve Rodos'ta vakıflar da kurmuşlardır.

Kırım topraklarında 1783 Rusya ilhaki ve özellikle de 1944 Büyük Sürgünü sonrasında hanlığa ve Geraylara ait eserlerin sistematik olarak ortadan kaldırıldığı bilinmektedir¹⁸. Şu cümleden olarak, Kırım'da Geray hanedanı mensuplarına ait günümüze ulaşabilen yegâne mezarlık, Bahçesaray'daki Han saray külliyesi içinde yer alan Han Camii'nin haziresinden geriye kalabilenlerden ibarettir¹⁹. Bu ba-

17 Bu istisnalar arasında en önemlisi Şumnu Kazası'na bağlı Vırbiçe (Vırbitsa) Çiftliği'ydi. Yine Şumnu-Osmanpazarı havalisinde bulunan ve Vırbiçe ile bağlantılı olan Çıtak, Eskiistanbulluk (Veliki Preslav), Kölemen ve Velibey çiftlikleri bu meyanda zikredilebilir.

18 Kırım'da Kırım Hanlığı devrinden kalabilen eserlerin tam bir dökümü için bk. Hakan Kırımlı-Nicole Kañal-Ferrari (Proje Yöneticileri), Hakan Kırımlı-Nicole Ferrari-Kañal-Gökçe Günel-İbraim Abdulla-Nariman Abdülvaap-Safiye Eminova-Gülşen Dişli (Yazarlar), *Kırım'daki Kırım-Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yâdigârları*, (İkinci baskı), Ankara 2021.

19 Hansaray'daki Han Camii haziresindeki mevcut mezar taşlarının tam bir dökümü için bakınız,

kımdan, günümüzde eski Osmanlı Devleti arazisinde Geray hanedanından kalan maddi izler çok büyük önem taşımaktadır. Bu maddi izler Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan devletlerinin toprakları üzerinde bulunmaktadır. Muhakkak ki, bu eski Osmanlı toprakları üzerindeki yapılar ve diğer maddi kalıntılar geçmişte mevcut olanların ancak küçük bir bölümüdür. Vandalizm, bakımsızlık, ilgisizlik ve başka sebepler dolayısıyla bu eserlerin çoğu ortadan kalkmıştır. Geriye kalabilenlerin en azından kayıt altına alınmaları onların korunabilmesi veya hiç değilse unutulmaması açısından çok önemlidir. Bu izlerin bazıları muhtelif araştırmalara²⁰ konu olmuş, ancak bütün olarak ele alınmamıştır. Eski Osmanlı Devleti arazisi dahilinde Geraylara ait en fazla sayıda yapı ve maddi izler bugünkü Türkiye toprakları üzerinde kalabilmiştir. Bununla birlikte, (bir kısmı nispeten yakın geçmişte olmak üzere) ortadan kalkmış yahut kaldırılmış olanlar da önemli miktardadır.

Osmanlı devrinde Geray sülalesinin tasarrufunda veya mülkiyetinde olup, günümüzde Türkiye Trakyası'nda kalan 70 kadar çiftlik yahut köyü tespit ederek bunların istisnasız tamamında saha çalışması yapabildik. Bugünkü Bulgaristan sınırları dahilinde tespit edebildiğimiz ve çoğunda saha araştırması yapabildiğimiz Geraylara ait köy ve çiftlik sayısı ise 130 civarındadır. Gerek Türkiye'de, gerekse Bulgaristan'da arşiv ve kayıtlarda yer almayan, isim değişiklikleri dolayısıyla fark edilmeyen yahut bizim belirleyemediğimiz daha birçok çiftlik veya köy olduğundan şüphe etmiyoruz. Geray sülalesi mensuplarından kalan (Osmanlı devrine ait) tespit edebildiğimiz maddi kalıntıların bazılarının fotoğraflarını makalemizin sonunda takdim etmekteyiz. Araştırmamız kapsamına yalnızca Osmanlı dönemine ait yapı ve mezar taşları alınmış, Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılmış olanlar konumuzun dışında tutulmuştur.

1. Bugünkü Türkiye Sınırları Dahilinde Kalan Maddi İzler

Türkiye Trakyası'nda Geray hanedanı mensuplarının yaşamış oldukları çiftliklerde yaptırıldıkları saray, konak, köprü, hamam, çeşme ve diğer yapılardan çok büyük kısmı günümüze gelememiştir. Türkiye'de Geraylardan kalan maddi kalıntıların en önemli bölümünü mezar taşları teşkil etmektedir. Tespit edebildiğimiz

Nicole Kañçal-Ferrari, "Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payitahtı Bahçeşaray'daki Hansaray'ın Haziresi", *Belleten*, C LXVI/S. 246 (Ankara Ağustos 2002), s. 371-420.

20 Bu konuda en önemli çalışma, saha araştırmalarını birlikte yaptığımız Nicole Kañçal-Ferrari'ye ait yayımlanmamış bir yüksek lisans tezidir: "Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları", İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997.

kadarıyla toplam sayısı 50'yi geçen²¹ bu mezar taşlarının XVII. asrın sonlarına ait olan biri dışında tamamı XVIII. ve XIX. yüzyıllara aittir. Özellikle sâbık hanların, kalgayaların, nureddinlerin, hanzâdelerin ve onların hanım ve kızlarının mezar taşlarının genellikle gayet kaliteli mermerden yapılması ve birçok hâlde yine mermerden gösterişli lahitler üzerine dikilmeleri karakteristiktir. Bu genel özellikler, Geray hanedânı mensuplarının kabirlerini sıradan insanlarınkinden ayırt edebilmeyi kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, Geraylara ait olup da çok daha mütevazı birçok mezar taşları bulunduğunu da kaydetmek gerekir²².

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Geraylara ait Türkiye'deki mezar taşları İstanbul, Saray, Subaşı, Hayrabolu, Çatalca, Kırklareli, Vize, Pınarhisar, Çorlu, Pınarbaşı/Paşaköy, Evrensekiz, Edirköy, Ulubat ve Çeşme gibi yerleşim yerlerindeki bazı cami hazirelerinde ve müzelerde bulunmaktadır. Bunlardan başka, Tekirdağ'ın Saray İlçesi'nin Karapürçek Köyü'nde III. Selim Geray Han Köprüsü, İstanbul'un Çatalca İlçesi'ne bağlı Subaşı Kasabası'nda Selim Geray Sultan (sonraki II. Selim Geray Han) Çeşmesi, yine aynı yerde Geraylara ait bir hamamın kalıntısı ve bazı diğer yapı izleri bugün de mevcuttur. Sözüünü ettiğimiz bu şehir ve kasabalarda dahi günümüze gelebilenler bir zamanlar mevcut olanların yalnızca küçük kısmı olup, diğerleri zaman içinde yok edilmiştir. Bu büyük tarih tahribatının sebepleri arasında cahillik, ilgisizlik, bakımsızlık, tabiatın tesirleri ve hırsızlık başta yer almaktadır.

İstanbul

Kaide olarak Tanzimat dönemine kadar Gerayların (normal şartlarda) İstanbul'da daimî ikametine izin verilmemekteydi. Yine de, aralarında sabık hanların da bulunduğu birçok Geray hanedanı mensubu istisnai olarak muhtelif zaman aralıklarında Osmanlı payitahtında yaşamış, burada ölmüş veya bir şekilde buraya gömülmüştür. Bunlardan Eyüp Sultan Türbesi haziresine defnedildiğini bildiğimiz I. Saadet Geray Han²³ ile Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesi haziresine

21 Geraylara ait olduğunu kesin olarak tespit edebildiğimiz mezar taşlarının yanı sıra, kırık ve ait olduğu kişinin kimliği belli olmayan pek çok başka mezar taşları ile de karşılaştık. Bunlardan en azından bir kısmının Geray sülalesine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan, Türkiye'de Geraylara ait (XX. yüzyıl öncesine ait) mevcut mezar taşlarının sayısını 60-70 arası olarak da ifade edebiliriz.

22 Meselâ, II. Fetih Geray Han'ın Tekirdağ'a bağlı Saray ilçe merkezindeki Ayas Paşa Camii haziresinde bulunan baştaşı, onun bir han olduğu düşünüldüğünde ve benzerleriyle kıyaslandığında şaşılacak kadar mütevazıdır.

23 *Es-Sebü'ş-Şeyyâr*, s. 119.

defnedilen İneyet Geray Han'ın²⁴ mezarları günümüze ulaşamamıştır. Bu iki han dışında belirlenemeyecek sayıda Geray hanedanı mensubunun İstanbul mezarlıklarında gömülü olduğuna hiç şüphe yoksa da, birkaçı dışında bunların mezarları kaybolmuş yahut tarafımızdan tespit edilememiştir. İstanbul mezarlıklarında tespit edebildiğimiz Geray hanedanı mensuplarına ait kabirler şunlardır:

Eyüp Mihrişah Valide Sultan Külliyesi-Sıbyan Mektebi haziresinde:

Gazi Geray Sultan (II. Devlet Geray Han'ın oğlu, ölümü: Hicrî 1147 [Milâdi 1734-1735]) [Hazire no.: 1052]

Zeyneb Kadın (II. Kaplan Geray Han zâde Selim Geray Sultan'ın bikeçi [cariyesi], ölümü: Hicrî 15 Ramazan 1256 [Milâdi 10 Kasım 1840]) (Hazire no.: 1003)

Fatma Sultan (II. Kaplan Geray Han zâde Selim Geray Sultan'ın kızı, ölümü: Hicrî 1289 [Milâdi 1872-1873]) [Hazire no.: 1004]²⁵

Topkapı Maltepe Mezarlığı'nda:

Saadet Geray Paşa (Salih Geray Sultan'ın oğlu, ölümü: Hicrî 22 Rebîyülâhir 1300 [Milâdi: 2 Mart 1883])

Üsküdar'daki Alaca Minare (Şeyh Sadık Efendi) Tekkesi haziresinde:

Ayşe Hanım (Kuban Hanı Şahbaz Geray Han'ın kızı, ölümü: Hicrî Rebîyülâhir 1206 [Milâdi Ağustos 1801])

Kılıç Ali Paşa Camii haziresinde:

Hanife Haniye Hanım (Mehmed Geray Sultan zâde Sultan Saadet [Sagat] Geray'ın kızı, ölümü: Hicrî 17 Safer 1316 [Milâdi 7 Temmuz 1898]).

24 İneyet Geray Han'ın mezar taşının en azından 1806 tarihine kadar mevcut olduğu *Es-Sebü's-Seyyâr*'a yazılan bir derkenardan anlaşılmaktadır. *Es-Sebü's-Seyyâr*, s. 186.

25 Bu baştaşının kitabesinde, "Kırım hanlarından Selim Geray kerimesi Fatma Sultan" ibaresi yazılıdır. Ancak, Kırım tahtına çıkmış son Selim Geray olan III. Selim Geray Han 73 yaşındayken 1786'da vefat ettiğinden, onun kendisinden 86 sonra vefat edecek bir kızı olması hiç muhtemel gözükmemektedir. Esasen, bu gibi kayıtlarda Geray sultanların (konunun ayrıntısına vâkıf olmayan hanedan dışından kişilerce) han olarak zikredilmeleriyle sıkça karşılaşmaktayız. Bu bakımdan, baştaşında adı geçenlerin Çatalca'nın Subaşı Köyü'nde yaşamış ve gayet nüfuzlu şahsiyetler olarak tanınan II. Kaplan Geray Han zâde Selim Geray Sultan ile kızı Fatma Sultan Hanı olduğu bizce şüphesizdir. Nitekim, Osmanlı belgelerinde (Selim Geray Sultan'ın kızı) Fatma Sultan Hanı'nın 1875 yılından kısa bir müddet önce İstanbul'da Süleymaniye semtinde vefat ettiği zikredilmektedir. BOA, İrade-Şura-yı Devlet, Dosya no.: 29, Gömlek no.: 1397; MV, Defter no.: 8, Belge no.: 71; İrade-Dahiliye, Dosya no.: 698, Gömlek no.: 48869.

II. Meñli Geray Han'ın Tophane'de yaptırdığı Gülşenî tekkesi ise tekkelerin kapatıldığı 1925 yılından sonra ortadan kalkmış ve 1937'de arsası satılmıştır²⁶.

Saray/Tekirdağ

Günümüzde Tekirdağ İli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Saray, Geray hanedanı mensuplarının en azından XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kesintisiz yaşadıkları ve dolayısıyla Rumeli'nde en erken dönemde yerleştikleri yerlerden biriydi. Geray sülalesi mensupları halen de Saray'da yaşamayı sürdürmektedirler. Gerayların Saray'da inşa ettirmiş oldukları eserlerin pek çoğunun kaydı günümüze gelmediği için bunların neler olduklarını bilemiyoruz. Muhakkak ki buradaki Geray hanedanı mensupları statülerine uygun şekilde saray yahut geniş konaklarda ikamet etmekteydi. Bunlardan yalnızca Arslan Geray Han'a ait olan bazılarının varlığının belgelerine sahibiz. Arslan Geray Han'ın Saray'da konağı yahut sarayı, bağı, bahçesi, hamamı ve su kanalları olup, bu mülkler bilâhare onun kurduğu vakfa devredilmişti²⁷. Fransa'nın Kırım Hanlığı nezdindeki elçisi Macar asıllı François Baron de Tott'un (Tóth Ferenc) 1769 yılı başlarında ziyaret ve hatıralarında tasvir ettiği Gerayların buradaki sarayı Arslan Geray Han'ınki olmalıdır. Söz konusu saray kasabanın o zaman mevcut olan kalesinin dışında ve yerleşim yerlerinin merkezinde bulunmakta ve tipik olarak birçok yapıdan oluşmaktaydı. Baron de Tott'un ziyareti sırasında henüz Kırım Hanlığı'na getirilmiş olan genç IV. Devlet Geray Han'ın ikamet ettiği bölüm diğer yapılardan biraz uzakta olup geniş bir avluya sahipti²⁸. Bu sarayın ne zaman ortadan kalktığı tespit edilememektedir. Bundan başka, Arslan Geray Han'ın kasabada ve çevresinde birçok çeşmeler de yaptırdığını bilmekteyiz²⁹. Ancak, ne Arslan Geray Han'ın Saray'daki ikametgâhı ve müştemilâtı, ne de onun yaptırdığı çeşmelerden herhangi biri günümüze ulaşmamıştır.

Saray Kasabası, Geray hanedanı mensuplarının bugünkü Türkiye sınırları dahilinde en çok kabirlerinin bulunduğu yerdir. Dört Kırım Hanı (II. Devlet Geray

26 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) (Ankara), Sayı: 63082, Dosya no.: 299-127, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer no.: 73.26.13.

27 Hüseyin Çınar, "Arslan Giray Han ve Kırım'ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, S. 30, (2007), s. 129.

28 François Baron de Tott [Tóth Ferenc], *Memoirs of Baron De Tott*, C I (Londra 1785), s. 228-229.

29 Halim Giray [Halim Geray Sultan], *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi). Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, Hazırlayanlar: Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2013, s. 95.

Han, II. Fetih Geray Han, III. Selim Geray Han ve IV. Devlet Geray Han) ve bir Kuban Hanı (Şahbaz Geray Han) ile sayısı bilinmeyen Kalgay, Nureddin, Geray sultan, Geray hanedanının kadın mensupları ve Kırım Hanlığı'nın muhtelif idarecileri Saray'ın tam merkezinde yer alan Ayas Paşa Camii haziresine defnedilmişlerdi. Aynı zamanda Osmanlı ricalinden pek çok kişi de bu hazirede gömülüydü. Ne var ki, buradaki mezar taşlarının tamamı 27 Mayıs 1960 darbesini müteakip Saray Kasabası'na tayin edilen askerî mahallî yöneticinin emriyle yerinden söktürülerek şehir mezarlığına atılmıştır. Bu tarih katliamıyla paha biçilmez tarihî ve estetik önemi haiz mezar taşlarının bir kısmı ebediyen yok olmuş, büyük çoğunluğu parçalanmış, bazıları duvar malzemesi olarak kullanılmış, ancak bir kısmı uzun yılların uğraşlarıyla 1990'lı ve 2000'li yıllarda Ayas Paşa Camii haziresine geri getirilebilmiş, tabiatıyla defin yerleri tamamen karışmıştır. 1960'ların başındaki bu vandalizm dolayısıyla yok edilen mezar taşlarının hangileri olduğunu belirleyebilmek imkânsızdır. Yalnız, Prut Muharebesi kahramanı II. Devlet Geray Han'ın (ölümü 1725) ve Kuban Hanı Şahbaz Geray Han'ın (ölümü: 1793) mezar taşlarının da günümüzde ortadan kaybolmuş olanlar arasında olduğunu bilmekteyiz³⁰. Fazlasıyla tahrip olmakla birlikte günümüzde Ayas Paşa Camii hazire alanına geri getirilebilmiş ve halen orada bulunan Geray hanedanına ait lahit ve mezar taşları şunlardır:

II. Fetih Geray Han (ölümü: Hicrî 22 Şaban 1159 [Milâdî 9 Eylül 1746])

III. Selim Geray Han (ölümü: Hicrî 1200 [Milâdî 1786])

IV. Devlet Geray Han (ölümü: Hicrî Ramazan 1194 [Milâdî Eylül 1780])

Safa Geray Sultan (Bahadır Geray Sultan'ın oğlu; ölümü: Hicrî 1102 [Milâdî 1690-1691])

İslâm Geray Sultan (II. Devlet Geray Han'ın oğlu; ölümü: Hicrî 1155 [Milâdî 1742-1743])

... (taşın bu kısmı kırktır) Geray Sultan (Kırım Geray Han'ın oğlu; ölümü: Hicrî 1181 [Milâdî 1767-1768])

Kaplan Geray Sultan (ölümü: Hicrî 1183 [Milâdî 1769-1770] – baştaşında “Geray” değil “Gerey” şeklinde yazılmıştır)

30 Ayas Paşa Camii haziresindeki mezar taşları daha 1940'ların başlarında hayli harap ve perişan bir durumdaydı. Ancak, en azından o sırada II. Devlet Geray Han'ın kabrinin mevcut olduğu bilinmektedir. Kemal Altan, “Meşhur (Kırım Giray)ların Mezarları, *Akşam*, İstanbul 3 Temmuz 1941. O yıllarda, bu bilgiyi edinmemizi sağlayan tanınmış mimar Kemal Altan söz konusu mezar taşlarının bir ölçüde de olsa tamir ve düzenlemesini sağlamıştı. Mazhar Altan, “Mimar Kemal Altan”, *Arkitekt*, S. 199-200 (İstanbul 1948), s. 179.

İslâm Geray Sultan (ölümü: Hicrî 1186 [Milâdî 1772-1773])

Ali Geray Sultan (İslâm Geray Sultan'ın oğlu; ölümü: Hicrî 1208 [Milâdî 1793-1994])

Sahib Geray Sultan (IV. Devlet Geray Han'ın oğlu; ölümü: Hicrî 1218 [Milâdî 1803-1804])

Arslan Geray Han zâde Kalgay ... (İslâm Geray Sultan yahut Selim Geray Sultan'dan biri olmalıdır)³¹

Nahife Sultan (Kalgay İslâm Geray Sultan zâde Arslan Geray Sultan'ın kızı; ölümü: Hicrî 5 Rebîyülâhir 1181 [Milâdî 31 Ağustos 1767])

Arslan Geray Han'ın kızı ... (ölümü: ?)

İslâm Geray Sultan'ın hanımı Fatma Hanım binti Mehmed Ağa (ölümü: ?)

Melekhan Hanım Beyzâde (Selim Geray Sultan'ın annesi ve Meñli Geray Bey'in kızı; ölümü: ?)³²

... binti Arslan Geray ...

Cennethan Bikeç (ölümü: Hicrî 1153 [Milâdî 1740-1741])

Geraylara ait olması muhtemel Hicrî 28 Zilkade 1204 [Milâdî 9 Ağustos 1790] tarihli ismi kırılmış baştaşı

Geraylara ait olması muhtemel Hicrî 1 Cemâziyelevvel 1213 [Milâdî 11 Ekim 1798] tarihli ismi kırılmış baştaşı

Geraylara ait olması muhtemel Hicrî 1186 [Milâdî 1772-1773] tarihli ismi kırılmış baştaşı

Mehmed Geray Sultan 12.. (1203 olması gerekir; Şahbaz Geray Han'ın oğlu) (Şehit taşı)³³

31 Bu mezar taşında mevtanın isminin ve vefat tarihinin bulunduğu kısım kırıktır. Ancak sağlam kısımlarından onun Arslan Geray Han'ın oğlu olup kalgay mansıbında bulunduğu okunabilmektedir. Arslan Geray Han'ın kalgay olmuş olan diğer oğullarının defin yerleri bilindiğinden buradaki sâbık kalgay ancak İslâm Geray Geray Sultan veya Selim Geray Sultan'dan biri olabilir.

32 Burada adı geçen Meñli Geray Bey'in Geray hanedanından olduğu sanılmamalıdır. Geray hanedanının istisnasız bütün erkek mensupları eğer tahta çıkmışlarsa “Han”, çıkmamışlarsa “Sultan” unvanını taşırlar ve adlarında asla “Bey” yahut başka bir unvanı taşımazlardı. Buna karşılık başta Şirin kabilesi olmak üzere hanlıktaki üst seviyedeki kabilelerin bey ve mirzaları (hanedan ismi olarak değil) özel isim olarak Geray adını kullanabilmekteydi. Bu bakımdan, adı geçen Meñli Geray Bey'in bu beylerden biri olduğu açıktır.

33 “24 yaşındayken şehit düşen ve Kavşan'da defnedilen Mehmed Geray Sultan” a ait olduğu yazılan bu şehit taşının tarih kısmı kırılmış olduğu için ancak “12..” ibaresi okunabilmektedir. Söz

Selim Geray Sultan 1205 (Maksud Geray'ın oğlu) (Şehit taşı)³⁴

Bunlar haricinde Saray Kasabası'nda Geraylardan kalabilen başka mimari iz yoktur.

Karapürçek Köyü/Saray-Tekirdağ

Saray'a bağlı Karapürçek Köyü'nü Edirköy'e bağlayan yolda, Vize Deresi üzerindeki tarihî köprü III. Selim Geray Han tarafından yaptırılmış olup³⁵, bugünkü Türkiye toprakları içinde Geray hanedanından kalabilen en büyük yapıyı teşkil etmektedir. Halen üç kemeri görünen köprünün diğer kemerleri toprak altında kalmış olduğundan, gerçekte kaç kemerli olduğu anlaşılmamaktadır. Köprünün açığındaki kısmının boyu yaklaşık 50 metredir. Köprü günümüzde de ayakta olmakla birlikte artık kullanılmamakta ve yol hemen yanına yapılan yeni köprüden geçmektedir. Defincilerin tahribatından kurtulamamış olan bu eserin tam ortasındaki parçaların noksanlığı, burada bulunması beklenen kitabenin çalınmış olabileceğini akla getirmektedir. Çevre sâkinleri Domino Köprüsü olarak da adlandırdıkları köprünün banisinden haberdar değildir.

Edirköy/Saray-Tekirdağ

Geray sülalesi mensuplarının 1930'lara kadar yaşayageldikleri Edirköy'deki köy mezarlığında Geray hanedanı mensuplarına ait yalnızca kırık bir mezar taşı kalabilmiştir. Mezar taşının sağlam kısmında müteveffiyenin “__med (Mehmed?/Ahmed?) Geray Sultan'ın kızı Afife” Hanım olduğu okunabilmektedir. Buradaki Geraylara ait konak ise çoktan ortadan kalkmıştır.

Hayrabolu/Tekirdağ

Tekirdağ'ın Hayrabolu ilçe merkezi de Geray hanedanı mensuplarının yaşadıkları ve vefatlarında defnedildikleri önemli yerlerden biriydi. Kasabada kendisine ait bir saray bulunan Selâmet Geray Sultan, vefatından sonra Yahya Çavuş zaviyesine gömülmüştü³⁶. Selâmet Geray Sultan'ın sarayı günümüze ulaşamadığı gibi,

konusu şehit taşının 30 Aralık 1788'de (Hicrî 1 Rebîyülâhîr 1203'te) Gangura Köyü yakınlarındaki muharebelerde şehit düşen ve Kavşan'da gömülen Şahbaz Geray Hanzâde Mehmed Geray Sultan'a ait olduğuna şüphe yoktur.

34 Bu Selim Geray Sultan, İsmail Kalesi'nin Rus ordusuna karşı savunmasında görev alan ve 22 Aralık 1790'da kale düştüğünde şehit edilen 6 Geray sultandan biriydi.

35 Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, s. 101.

36 Caferzâde Mehmet Tevfik [Selen], *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi*, Hazırlayan: Aydın Oy Tekirdağ 1989, s. 54.

onun defnedildiği Yahya Çavuş Zaviyesi de bütünüyle ortadan kalkmıştır³⁷. Hayrabolu'da Kalgay Mübarek Geray Sultan'a ait 1770'lerin ortasında inşa edilmiş bir saray yahut konak da bulunmaktaydı³⁸. Ancak, bundan da geriye hiçbir şey kalmamıştır. Ayrıca, Âdil Geray Sultan ile Arslan Geray Han'ın oğulları olan Safa Geray Sultan ve Meñli Geray Sultan'ın Hayrabolu'daki Çarşı Camii yahut diğer adıyla Hasib Bey Camii haziresinde medfûn olduğu bilinmektedir³⁹. Söz konusu Geray sultanlara ait mezar taşları günümüzde mevcut değildir. Günümüzde Hayrabolu'da yalnızca Paşa Camii olarak da bilinen Çelebi Sultan Mehmed Camii'nin doğu tarafına bitişik olan hazirede Geray hanedanı mensuplarına ait üç mezar taşı bulunmaktadır. Aslında bu üç Geray sultan buraya değil, günümüzde Atatürk heykelinin olduğu meydanın yerinde bulunan eski Osmanlı mezarlığına gömülmüşlerdi. 1950'li yıllarda bu mezarlık ortadan kaldırıldığında bazı diğer mezar taşları ile birlikte Geraylara ait olanlar da Çelebi Sultan Mehmed Camii haziresine taşınmıştır⁴⁰. Bu taşınma esnasında Geraylara ve başkalarına ait birçok kabrin ve mezar taşının kaybolduğuna muhakkak gözüyle bakılabilir. Çelebi Sultan Mehmed Camii haziresindeki mezar taşları 2000'li yıllara kadar gayet bakımsız ve dağınık bir haldeyken, bilâhare bir ölçüde düzene konulmuş, ancak mezarların asıl yerleri büyük ölçüde karışmıştır. Hatta mahallî tarihçi Şerif Baysalan'ın ifadesine göre, Geraylara ait mezar taşlarının birinin yazıları kasıtlı olarak kazınmıştır⁴¹. Çelebi Sultan Mehmed Camii haziresindeki Geraylara ait mezar taşları şunlardır:

- 37 Daha 1940'ların ilk yarısında Yahya Çavuş Zaviyesi tamamen ortadan kalkmış olduğu gibi, o tarihlerde Selâmet Geray Sultan'ın sarayının nerede olduğunu bilen kimse kalmamıştı. Rıfki Melûl Meriç, "Trakya Kitabeleri, I. Hayrebolu Kitabeleri", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri, c. I (İstanbul), S. 2 (17) (Ocak 1958), s. 214-215.
- 38 [Hayrabolulu Hasib], *Hayrabolulu Hasib Dîvânı*, Hazırlayanlar: Ramazan Ekici-Suat Donuk, Ankara 2015, s. 105-106.
- 39 Caferzâde Mehmet Tevfik, s. 54. Burada adı geçen Âdil Geray Sultan Hayrabolu'nun Karabürçek Köyü'nde yaşayan Topal Ahmed Geray Sultan zâde Âdil Geray Sultan olabilir. Bununla birlikte, bir başka Âdil Geray Sultan da XVIII. yüzyıl başlarında Hayrabolu'nun Sanyar Köyü'nde zeamet sahibiydi. BOA, Ali Emiri-Üçüncü Ahmed, Dosya no.: 139, Gömlek no.: 13514. Caferzâde Mehmed Tevfik Bey'in sözünü ettiği Arslan Geray Han zâde Safa Geray Sultan'ın kardeşi Kalgay Mübarek Geray Sultan'ın ölümünden (1789) daha önceki bir tarihte öldüğünü biliyoruz. BOA, Cevdet-Hariciye, Dosya no.: 118, Gömlek no.: 5886.
- 40 Şerif Baysalan, *Gelmiş Geçmiş Bugünüyle Hayrabolu*, Tekirdağ 2006, s. 42.
- 41 Şerif Baysalan, *Gelmiş Geçmiş Bugünüyle Hayrabolu* (Tekirdağ, 2006), s. 42. Saha araştırmamızda Baysalan'ın sözünü ettiği kazınmış olan bu mezar taşını bulamadık.

Kalgay [Mübarek Geray Sultan] (Arslan Geray Han'ın oğlu, ölümü: Hicri 1 Zilhicce 1203 [Milâdi 23 Ağustos 1789])

İnayet Geray Sultan (Arslan Geray Han zâde Kalgay Mübarek Geray Sultan'ın küçük oğlu, ölümü: Hicri 1218 [Milâdi 1803-1804])

Nureddin İzzet Geray Sultan (Arslan Geray Han zâde Kalgay Mübarek Geray Sultan'ın oğlu, ölümü: Hicri 1241 [Milâdi 1825-1826])

Çakıllı Kasabası/Saray-Tekirdağ

Halen Tekirdağ İli'nin Saray İlçesi'ne bağlı olan Çakıllı Beldesi Geray hanedanı mensuplarının XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren yaşadıkları ve çiftliklerinin bulunduğu bir köydü⁴². Çakıllı (II. Fetih Geray Han'ın soyundan gelen) Geray hanedanı mensuplarının günümüze kadar kesintisiz olarak yaşamayı sürdürdükleri nadir yerleşim yerlerindedir. Gerayların Çakıllı'daki büyük konağı 1930'lara kadar ayakta idi⁴³. Bu tarihten sonra harap olan konağın yıkıntılarının 1960'ların ortalarına kadar durduğu ve burasının 1970'lerde bir şekilde belediyeye geçtiği anlatılmaktadır. Günümüzde söz konusu konağın yerinde çay bahçesi bulunduğu gibi, Gerayların Çakıllı'daki çiftliğinden de hiçbir iz kalmamıştır. Buradaki caminin haziresinde 2012 baharına kadar mevcut olduğunu bildiğimiz ve üzerinde "... Gazi Han ruhuna fatiha. Sene 1185 [1771-1772]" ibareleri okunabilen⁴⁴ kırık baştaşı aynı yılın yazında çalınmış durumdaydı.

Paşaköy-Pınarbaşı Köyleri/Ergene-Tekirdağ

Tekirdağ'ın Ergene İlçesi'ne bağlı birbirine bitişik Paşaköy ve Pınarbaşı köyleri üzerinde bulunan büyük çiftlik Kırım'ın en büyük hanlarından biri kabul edilen Kırım Geray Han'a aitti. Kırım Geray Han'ın Pınarbaşı Çiftliği'nde büyük bir

42 Osmanlı-İran savaşında Fetih Geray Sultan'ın kumandasındaki Kırım hanlık ordusu Nadir Şah tarafından kuşatılan Gence Kalesi'nin düşmesini önlediğinden, Fetih Geray Sultan'a Vize Sancağı has olarak verilmişti ki, Çakıllı da bu topraklar içindeydi. BOA, A.DVN.MHM.d., Defter no.: 149, s. 165, hüküm no.: 563. Fetih Geray Sultan 1736'da amcası I. Kaplan Geray'ın yerine Han (II. Fetih Geray Han) oldu.

43 Mete Esin, "Giraylar ve Vize", *Kırım*, S. 10, (Ankara Ocak-Şubat-Mart 1995), s. 23-24.

44 Bu mezar taşı 1990'ların ortalarında Nicole Kançal-Ferrari tarafından tespit edilmiş ve fotoğraflanmıştı. Nicole Kançal, "Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları", s. 82, resimler bölümü 77 numaralı fotoğraf. Bu tarihte ölen ve mezar taşı bilinmeyen bir Kırım Hanı olmadığından, "Gazi Han" ibaresinden önce bin (oğlu) veya binti (kızı) ibaresinin yer aldığı kanaatindeyiz.

saray ve güzel bir bahçe yaptırdığı bilinmektedir⁴⁵. Gayet renkli bir kişiliği olan Kırım Geray Han'ın bu sarayı çok canlı bir sosyal hayatın merkezi hâline gelmiş, Mustafa Kesbî'ye göre, gözden düşmüş Mısır beyleri, adalara sürgüne gönderilmiş sâbık devlet görevlileri, Cezayir kaptanları, Arnavut paşaları, Bosna kaptanları ve vezir çuhadarları gibi bir seferde sayıları beş yüzü geçen misafirlere ev sahipliği yapmıştı⁴⁶. Bir zamanlar dillere destan olan bu saraydan hiçbir iz kalmadığı gibi, pek çok Geray sülalesi mensubunun defnedildiği Paşaköy Camii'nin haziresi de 1980'lerin başlarında dönemin kaymakamının emriyle yerlerinden söktürülüp bir kenara atılmış, kalabilen mezar taşları ancak 2000'li yıllarda köy imamının şahsi gayretleriyle kısmen toplanarak beton üzerine dikilmişlerdir. Bu kurtulabilen mezar taşları arasında Geray hanedanı mensuplarına ait şunlar bulunmaktadır:

Selim Geray Sultan (Kırım Geray Han zâde Kuban Hanı Baht Geray Han'ın oğlu, ölümü: Hicrî Ramazan 1261 [Milâdî Eylül 1845])

Kayahan Sultan (ölümü: Hicrî 1204 [Milâdî 1789-1790])

Beyzâde Fatma Hatun (ölümü: Hicrî 18 Cemâziyelâhir 1231 [Milâdî 16 Mayıs 1816])

Pınarbaşı Çiftliği arazisinde (bugünkü Pınarbaşı Köyü dahilinde) bulunan ve görülenlerce çok geniş olduğu anlatılan diğer tarihî mezarlık ise, 10 kadar kırık mezar taşı haricinde tamamen yok edilmiştir. Farklı yerlere atıldığı için günümüze kalabilen bu 10 kadar mezar taşı arasında Geray hanedanı mensuplarına ait olanlar bulunmamaktadır. Mezarlık arazisi üzerine pek çok evler kurulduğu gibi, 1986'da mezarlığın en geniş kısmında bulunan sayısız Osmanlı devri mezar taşları yakındaki bir su birikintisinin içine atılarak üzerlerine büyük miktarda toprak doldurulmuş, mezarlık ise buldozerlerle düzlenerek futbol sahası haline getirilmiştir.

Çatalca/İstanbul

Son Kırım hanlarından II. Sahib Geray Han tahttan indirildikten sonra Çatalca Kasabası'nda 28 yıl boyunca konağında hiç dışarı çıkmadan yaşamış ve ölümü sonrasında kasabadaki Ferhad Paşa Camii'nin haziresine gömülmüştü. Başka birçok Geray sülalesi mensubu da Çatalca Kasabası'nda ikamet etmiştir. Günümüzde Ferhad Paşa Camii haziresinde II. Sahib Geray Han'ın kabri mevcut değildir. Hazirede Geraylara ait şu mezar taşları günümüze gelebilmiştir:

45 Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, s. 99.

46 Mustafa Kesbî, *İbretnâme-yı Devlet (Tahlil ve Tenkili Metin)*, Hazırlayan: Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 73.

İslâm Geray Sultan (Ahmed Geray Sultan'ın oğlu, ölümü: Hicrî 1228
[Milâdî 1813])

Mehmed Geray Sultan (Ahmed Geray Sultan'ın oğlu, ölümü: Hicrî 1227
[Milâdî 1812])

[Halim Geray Sultan] (Şahbaz Geray Han'ın oğlu, tarihçi, şair ve asker,
tarih kısmı kırk)⁴⁷

Subaşı Kasabası/Çatalca-İstanbul

Günümüzde İstanbul'un Çatalca İlçesi'ne bağlı bir belde olan Subaşı, en azından XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Kırım hanlarının yaşadığı, çiftliklerinin bulunduğu ve pek çok mimarî eserlerle süsledikleri yerlerden biriydi. I. Kaplan Geray Han, II. Selim Geray Han ve II. Kaplan Geray Han ile II. Kaplan Geray Han'ın oğlu Selim Geray Sultan burada yaşamış, bu köyde sadece Kırım değil, Osmanlı tarihinin de bazı mühim olayları yaşanmıştır⁴⁸. Gerayların burada inşa ettirdikleri saray, hamam ve diğer yapılar bütün çevrede dikkat çekmekteydi. Selim Geray Sultan'ın kızı ve büyük nüfuza sahip bir kadın olarak tanınan Fatma Sultan Hanı'nın 1872 yahut 1873 yılındaki vefatından sonra Gerayların Subaşı'ndaki varlığı sona erdi. Bu tarihten itibaren Geraylara ait yapıların çoğu ve özellikle de saray yok olma sürecine girmiştir. Halen bu saraydan geriye kalabilen yegâne iz, filen hiçbir koruma altında olmayan ve özel bir mülkün içinde yer alan hamam kalıntısından ibarettir. Selim Geray Sultan (sonraki II. Selim Geray Han) tarafından yaptırılan çeşme ise Subaşı'nın tarihî merkezinde yer alan Yazıcı Mustafa Çelebi Camii'ne bitişik olarak hâlen ayaktaadır. Bununla birlikte, çeşmenin Hicrî 1155 (Milâdî 1742-1743) tarihli kitabesi caminin haziresine atılmış durumda bulunmaktadır.

47 Söz konusu mezar taşının ad kısmı kırılarak kaybolmuş ise de, mevcut parçada medfun olan kişinin Şahbaz Geray Han'ın oğlu olduğu bilgisi okunabilmektedir. Nitekim, Halim Geray Sultan Kuban Hanı Şahbaz Geray Han'ın oğluydu. Zaten 1823'te Çatalca'da vefat eden Halim Geray Sultan'ın buraya defnedilmiş olduğu bilinmektedir. Bursalı Mehmed Tahir, *İdare-i Osmaniyeye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, İstanbul 1919, s. 18.

48 XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki yaygın eşkıyalık olayları sırasında Selim Geray Sultan'ın Subaşı'ndaki çiftliği de tehdit altına girmiş, hatta ona ait çevredeki Dokuzağaç Hanı ve Beylerce Çiftliği asi askerlerce ateşe verilmişti. BOA, HAT, Dosya no.: 36, Gömlek no.: 1841. Padişah III. Selim'in yararlıkları dolayısıyla 1807'de çuha kaplı samur kürk giydirdiği (BOA, Cevdet-Dahiliye, Dosya no.: 42, Dosya no.: 2061) Selim Geray Sultan, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürüldüğü Kasım 1808'deki yenileri isyanı sonrasında asilerin baş hedeflerinden Kapudan-ı Derya Kırımlı Abdullah Râmiz Paşa'nın ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın kaçışında kritik rol oynamış ve Subaşı Çiftliği'nde sakladığı bu devlet adamlarını yeniçerilere teslim etmemiştir. Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi*, C I, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 296-297.

Yazıcı Mustafa Çelebi Camii Gerayların köye yerleşmesinden önce inşa ettirilmiş olmakla birlikte, onların bu önemli ikametgâhlarındaki mabedi muhtelif zamanlarda tamir ettirdiklerine (belki de yeniden inşa ettirdiklerine) ve buraya büyük önem verdiklerine şüphe yoktur. Nitekim, aralarında bir Han'ın (II. Kaplan Geray Han) da bulunduğu çok sayıda Geray hanedanı mensubu bu caminin haziresine defnedilmiştir. Ancak, bu cami ve hazire de bilinçsizlikten ve bakımsızlıktan payını fazlasıyla almıştır. 1979 yılında bu tarihî cami aslına hiç uygun olmayan bir şekilde yeniden inşa edilmiş, bu sırada haziredeki son derece önemli mezar taşlarının pek çoğu darmadağın edilmiş, toprağa gömülmüş, parçalanmış veya bütünüyle yok edilmiştir⁴⁹. Haziredeki tahribat, caminin daha sonraki, özellikle 1988'deki "tamir" ve düzenlemelerden sonra da devam edegelmiştir. Müteakip yıllarda da cami ve çevresinde yapılan tamirler hazireyi ve caminin orijinal özelliklerini pek az dikkate alır şekilde yürütülmüştür. 2019-2020 yaz aylarında yapılan çalışmalarda ise hazirenin arka kısmındaki yığılma topraklar temizlenmiş, toprak altında bazı mezar taşları çıkarılmış ve mezar taşları numaralandırılmıştır. Bununla birlikte, 2021 yazı itibarıyla mevcut mezar taşlarının çoğu yatık olarak istif edilmiş durumdaydı. Cami haziresindeki Geray hanedanı mensuplarına ait günümüze ulaşabilen kabir ve mezar taşları şunlardan ibarettir:

II. Kaplan Geray Han (ölümü: Hicrî Rebîyülâhîr 1185 [Milâdî Temmuz-Ağustos 1771])

Selim Geray Sultan (II. Kaplan Geray Han'ın oğlu, ölümü: Hicrî 27 Ramazan 1233 [Milâdî 31 Temmuz 1818])

Ferah Sultan (II. Kaplan Geray Han'ın kızı, ölümü: Hicrî 1238 [Milâdî 1822-1823])

Halim Geray Sultan (III. Selim Geray Han'ın oğlu, ölümü: Hicrî 1256 [Milâdî 1840-1841])⁵⁰

- 49 1979'daki inşaat sırasında yok edilen kabirlerin hangileri olduğunu tespit edebilmek mümkün değildir. 1970'de bu hazireyi ziyaret eden Reşat Ekrem Koçu, Hicrî 1185'te (Milâdî 1771-1772) vefat eden Fatma Sultan Hani'nin (ondan tam bir asır sonra vefat eden aynı isimdeki ve Selim Geray Sultan'ın kızı olan tanınmış hanım sultan ile karıştırılmamalıdır) halen mevcut olmayan kabirinden söz etmektedir. Reşat Ekrem Koçu, "Çatalca Sarayları", *Tercüman* (İstanbul), 23-24 Şubat 1970. Bu şekilde ortadan kaybolan başka pek çok mezar taşı olduğuna hiç şüphe yoktur.
- 50 Yazıcı Mustafa Çelebi Camii haziresinde Temmuz 2021'de yaptığımız son araştırmamızda parçalanmış olan bu baştaşının yalnızca Halim Geray Sultan'ın adının geçtiği üst kısmını bulabildik. Reşat Ekrem Koçu 1970 yılında söz konusu baştaşının üç parçasını görerek birleştirmiş ve bir fotoğrafını yayınlamıştı. Halim Geray Sultan'ın babasının kim olduğunu ve ölüm yılını Koçu'nun bu yazısından ve fotoğrafından öğrenmekteyiz. Reşat Ekrem Koçu,

Cennethan Bikeç (Kırık, tarih yok)

Hatice Bikeç (ölümü: Hicri 1170 [Milâdi 1756-1757])

Fatma Bikeç (ölümü: Hicri 1 Muharrem 1185 [Milâdi 16 Nisan 1771])

Naime Bikeç (ölümü: Hicri Hicri 7 Safer 1206 [Milâdi 6 Ekim 1791])

Sahib Sultan Hanî (ölümü: Muharrem 1185 [Milâdi Nisan/Mayıs 1771])

Hazirede mezar taşları bulunan diğer birçok kadınların da Geray hanedanı ile ilgili olması çok muhtemeldir. Ancak onların mezar taşı kitabelerinde bunun kesin karineleri görünmediğinden adlarını yukarıdaki listeye koymadık. Kırık olan pek çok mezar taşı ve lahit parçalarının ise kime ait olduğu tespit edilememektedir.

Oklalı Köyü/Çatalca-İstanbul

İstanbul İli'nin Çatalca İlçesi'ne bağlı olup Subaşı Köyü'ne sadece 2 km mesafede bulunan Oklalı Köyü'nde II. Kaplan Geray Han zâde Selim Geray Sultan'ın kızı Fatma Sultan Hanî tarafından yaptırılmış bir çeşme bulunmaktaydı. Ancak bu çeşme XX. yüzyılın sonlarında adım adım yanındaki caminin yanında kaybedilmiştir. 1990'larda caminin abdest alma yeri haline gelen ve kapalı bir mekân içine alınan çeşmenin yalnızca kitabesi yerinde kalmıştı. 2012'de çeşmenin bir zamanlar bulunduğu şimdiki kapalı mekânın gasılhaneye dönüştürüldüğünü tespit ettik. Gasılhanenin iç duvarında bulunan mermer kitabe ise, 2021 yılı yaz ayları itibarıyla aynı yerde ve gayet dağınık bir ortamda mevcudiyeti zorlukla farkedilebilir haldeydi. Kitabenin 11 satırlık manzum metninde, çeşmenin Hicri 1267 [Milâdi 1850-1851] tarihinde Fatma Sultan Hanî tarafından inşa ettirilmiş olduğu belirtilmektedir⁵¹.

Çorlu/Tekirdağ

Tekirdağ'ın Çorlu ilçe merkezinde Geraylara ait yegâne kalıntı Fatih Camii haziresinde bulunan Kuban Hanı Baht Geray Han'ın büyük oğlu Kırım Geray Sul-

“Çatalca Sarayları”, *Tercüman*, İstanbul 24 Şubat 1970.

51 Kitabede çeşmenin banisinin Fatma Sultan olduğu ve onun Selim Geray Han soyundan geldiği belirtilmektedir. Burada sözü edilen Subaşı Köyü'nde yaşayan Fatma Sultan Hanî olduğuna hiç şüphe etmemekteyiz. II. Kaplan Geray zâde Selim Geray Sultan'ın kızı olan Fatma Sultan Hanî, bu bakımdan II. Selim Geray Han'ın da torununun kızıydı. Subaşı Köyü Oklalı Köyü'ne komşu olduğu gibi, Fatma Sultan'ın Oklalı ile yakın ilişkileri bulunduğu da bilinmektedir. 1743'de Kırım Hanı olmasından önce Subaşı Köyü'nde ikamet eden II. Selim Geray Han (tahta çıkmadan önceki unvanıyla, Selim Geray Sultan) tarafından Oklalı'da yaptırılmış olan ilk çeşmeyi Fatma Sultan Hanî'nin ihya veya tamir ettirilmiş olduğu kanaatindeyiz.

tan'ın kabridir. 1805'te eşkıyalarla çarpışırken şehit düşen⁵² Kırım Geray Sultan'ın gayet süslü olan mezar taşı sağlam ise de, görkemli lahdi kırılmıştır. Aynı hazirede kabri bulunan Kırımlı Osman Efendi'nin kızı Fatma Hanım'ın da Geray hanedanı gelinlerinden olmasını muhtemel görmekteyiz⁵³.

Vize/Kırklareli

Kırklareli'nin Vize ilçe merkezinde Geraylardan günümüze gelebilen yegâne maddi hatıra halen Vize Merkez Bağlar Mezarlığı'nda bulunan Mahmud Geray Sultan'a ait olup, Hicrî 1200 (Milâdî 1785-1786) tarihini taşıyan mezar taşıdır⁵⁴. Bundan başka, yakın geçmişe kadar Vize'nin Bulaca Mahallesi'nde Bağlar Caddesi üzerinde II. Fetih Geray Han'ın kızı Sahib Sultan Hanı'nın yaptırdığı ve halk arasında "Sultan Çeşme" olarak bilinen bir çeşme bulunmaktaydı. Çeşmenin günümüze ulaşabilen gravüründe, atlı adam figürlü bir antik kabartma ile yine antik bir sütun kaidesinin devşirme malzeme olarak kullanıldığı görülmekteydi. Sultan Çeşme 1983 yahut 1984 yılında yol inşaatı gerekçesiyle geride hiçbir iz kalmayacak şekilde ortadan kaldırıldı.

Kırklareli

II. Fetih Geray Han'ın kızı Sahib Sultan Hanı'nın Hicrî 1183 (Milâdî 1769-1770) tarihli mezar taşı halen Kırklareli Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu mezar taşının Vize'deki Ayasofya Camii'nin haziresinden getirilmiş olduğu söylenmektedir.

Pınarhisar/Kırklareli

Kırklareli'nin Pınarhisar ilçe merkezi de Gerayların ikamet ettiği önemli kasabalardan biriydi. Burada onlardan kalabilen maddi izler Hundi Hatun Camii'nin avlusunda bulunan şu iki mezar taşından ibarettir:

52 BOA, HAT, Dosya no.: 56, Gömlek no.: 2567.

53 Fatma Hanım'ın gayet süslü ve kaliteli mermerden yapılmış lahdinin üzerindeki baştaşı kitabesinde onun Geraylarla olan bağlantısından söz edilmektedir. Bununla birlikte, Nicole Kançal-Ferrari gibi (Nicole Kançal, "Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları", s. 142-143) biz de mezar taşının ve lahdinin mahiyetine bakarak onun Geraylardan birisinin hanımı olduğu kanaatindeyiz.

54 Babaannesi Çakıllı Kasabası'ndaki Geraylardan olan ve 2012 itibarıyla Vize'de yaşayan Mehmet Gökalp'in (1946 Vize doğumlu) ifadesine göre, günümüzde Vize Merkez Bağlar mezarlığında bulunan bu mermer ve görkemli baştaşı aslında eski Kale Mahallesi'nde (şimdiki Mimar Sinan Mahallesi) bulunmaktaydı. Ancak, bu mezarlığın ortadan kaldırılması üzerine söz konusu baştaşı oradan taşınarak Bağlar Mezarlığı'nın girişine konulmuştur.

Selâmet Geray Sultan (ölümü: Hicrî 1181 [Milâdî 1767-1768])

Batır [Bahadır] Geray Sultan (ölümü: Hicrî 1183 [Milâdî 1769-1770])⁵⁵

Orijinalinin XV. asır yapısı olduğu tahmin edilen Hundî Hatun Camii bilâhare yıkıntı haline geldikten sonra, 1962’de genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Bu bakımdan, gerek genişletme ve yeniden inşa sırasında, gerekse ondan önceki tahribat dönemlerinde birtakım mezar ve mezar taşlarının, şu cümleden Geraylara ait olanların zarar görmüş ve ortadan kalkmış olması çok muhtemeldir. Nitekim, Semavi Eyice (belirtmediği bir tarihte) Pınarhisar’daki tamamen tahrip edilmiş olan Türk mezarlığının taşları arasında Geray hanedanı mensubu bir hanıma ait olan mermerden sanduka biçimli bir taş bulduklarını nakletmektedir⁵⁶. Bu örneğe bakarak, Pınarhisar’da Gerayların yalnızca Hundî Hatun Camii haziresine değil, günümüze ulaşamayan başka mezarlıklara da defnedildikleri söylenebilir.

Evrensekiz Köyü/Lüleburgaz-Kırklareli

Geray hanedanı mensuplarının yaşamış olduğu Kırklareli’nin Lüleburgaz İlçesi’ne bağlı Evrensekiz (asıl adı: Örenseki) Köyü’nde üç Geray kızına, bir bikeçe (Geray cariyesine) ve bir de bir Geray sultana mı yahut Geray kızına mı ait olduğu açık olmayan toplam beş mezar taşı bulunmaktadır. Söz konusu mezar taşları Evrensekiz’in tarihi merkezindeki (bugünkü kasabanın Fatih Mahallesi’ndeki) eski köy camisinin dağılmış olan haziresinde bulunmuştur. Eski köy camisi 1967’de tamamen yıkılıp yeniden inşa edildiğinden, başka mezar taşlarının bu sırada yok olması muhtemeldir⁵⁷. Evrensekiz Fatih Mahallesi Camii haziresindeki Geray hanedanı mensuplarına ait mevcut mezar taşları şunlardır:

Fatma Sultan (Ahmed Geray Sultan’ın kızı, ölümü 1181 [Milâdî 1767-1768])

Ayşe Bikeç (ölümü: Hicrî 1181 [Milâdî 1767-1768])

55 Bu iki mezar taşı hakkında yayın yapılmış, ancak Batır ismi sehven “Başar” olarak okunmuştur. Mustafa Özer, “Pınarhisar Çevresindeki Osmanlı Dönemi Yapıları”, *Yöre*, S. 86-87, (Edirne Mayıs-Haziran-Temmuz 2007), s. 45-46.

56 İlginç bir şekilde, taşın üzerindeki yazı ters olup, ancak bir aynaya yansıtıldığında okunabilmekteydi ki, Eyice’nin tahminine göre bu durum iyi bir hattata yazdırılmış olan kitabe şablonunun okuma bilmeyen bir taşçı ustası tarafından tersten kullanılması neticesi meydana gelmişti. Semavi Eyice, “Mezarlıklar ve Hazireler”, *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C I, Ankara, 1996, s. 127.

57 Evrensekiz’deki mezar taşlarına dikkatimizi çeken ve konuya ilişkin bilgilerinden yararlandığımız mahalli araştırmacı Mustafa Gültekin’e teşekkür ederiz.

Ferah Sultan Hanî (ölümü: Hicrî 1181 [Milâdî 1767-1768])

Şah Sultan (ölümü: 1186 [Milâdî 1772-1773])

... Sultan (ölümü: Hicrî 1181 [Milâdî 1767-1768])

Edirne

Sadece Gerayların izleri itibarıyla değil, genel Türkiye (Osmanlı) tarihi itibarıyla da çok önemli tarihî mezar taşlarının kütle halinde yok edildiği bir diğer vaka da Edirne’de bir zamanlar var olan “Tatarhanîler” mezarlığının ortadan kaldırılmasıdır. Adının düşündüreceğinin aksine, bu mezarlığın Kırım hanları ile doğrudan bir ilgisi yoktur⁵⁸. Bununla birlikte, kuruluşu en azından XIV. asra giden Tatarhanîler Mezarlığı’na XVII. yüzyıl ve sonrasında Geray hanedanı mensubu birçok kimsenin gömülmüş olmasını çok muhtemel görmekteyiz. Her halükârda, son derece geniş olan bu mezarlık Osmanlı devrine ait sayısız önemli şahsın gömüldüğü, çok büyük tarihî kıymeti haiz bir yerdi. Ne var ki, 1937’de Tatarhanîler Mezarlığı’nın taşları tamamen söktürülerek yok edilmiş, yerine de Şehir Stadyumu ve

58 Tatarhanîler Mezarlığı’nın geçmişine ilişkin bilgilerimiz açık değildir. Bu mezarlığı XVII. yüzyıl ortalarında görmüş olan Evliya Çelebi burayı “Tatar Hanlar ziyaretgâhı” olarak zikretmekte ve bir “Tatar Hanı”nın buraya gömülmüş olduğundan söz etmektedir. Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 266. Evliya Çelebi’nin ifadelerinden burasının geçmişinin, bilinmeyen kadim bir zamana yani ünlü seyyahın devrinden en azından birkaç yüzyıl evveline dayandığı anlaşılmaktadır. Elbette ki, bu kadar eski bir tarihte herhangi bir Kırım Hanı’nın buraya gömülmüş olması imkân haricidir. Mezarlığın geçmişî Kırım Hanlığı’nın teşekkülü öncesine yani XV. yüzyıl başlarına uzandığından, buranın Emir Timur’un Altın Orda Devleti’ni istilâsı sırasında Rumeli topraklarına iltica etmek zorunda kalan Altın Orda terkiplerinden “Tatar” cemaatleriyle, özellikle de onların reisleri Aktav ile ilişkili olduğu bellidir. Altın Orda Hanı Toktamış Han’ın önde gelen kumandanlarından olan Emir Aktav, Toktamış Han ile birlikte Timur’a karşı savaşmış, ancak mağlup olunca peşindeki düşman kuvvetlerinden zorlukla kurtularak 1398’de Osmanlı hakimiyetindeki Rumeli’ne sığınmıştı. Emir Aktav’ın macerası için, bakınız, Aurel Decei, “Etablissement de Aktav de la Horde d’Or dans l’Empire Ottoman, au temps de Yıldırım Bayezid”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Tôgan’a Armağan* (İstanbul, 1950-1955), s. 77-92. Bilâhare Osmanlı hizmetine giren Emir Aktav Edirne’ye yerleştirilmişti. Ancak sonradan Sultan I. Bayezid’in (Yıldırım) kendisinden şüphelenmesi üzerine Edirne’de bir ziyafette zehirlenerek öldürülmüştü. İbn Kemal’in ifadesiyle, “şehrin [Edirne’nin] kenarında defn ettiler, meşhedi ol diyarda meşhur oldu”. İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman. IV. Defter*, Hazırlayan: Koji Imazawa, Ankara 2000, s. 327-343; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Hazırlayan: Atsız, İstanbul t.y. [1972], s. 59-60. Bu bakımdan, Emir Aktav’ın buraya gömüldüğüne ve söz konusu mezarlığın Emir Aktav ve maiyyetindekilere ilişkin olarak “Tatarhanîler” adını almış olduğuna şüphe etmemekteyiz. Emir Aktav elbette ki ne Altın Orda’nın, ne de Kırım’ın hanı idi. Mezarlığın adının sadece “Tatarlar” ile değil “Tatar hanları” ile ilişkilendirilmiş olması zaman içinde halk arasında oluşan bir yakıştırmadan ibaret olmalıdır.

elektrik fabrikası kurdurulmuştur⁵⁹. Tatarhaniler mezarlığından sökülen Osmanlı mezar taşlarının bir kısmının Edirne'nin Selimiye, Üçşerefeli, Beylerbeyi ve Muradiye gibi bazı camilerinin avlularına yığıldığı, bir kısmının Edirne Müzesi önündeki mezar taşları açık sergi alanında (lapidaryumda) bulunduğu söylenmekte, çok daha az bir kısmının da eski mezarlık alanında kurulan ve şimdi yıkıntı halindeki eski elektrik fabrikasının önünde toprak altından çıkarılmış olarak sergilendiği görülmektedir. Tatarhaniler mezarlığındaki mezar taşlarının ne kadarının yok edildiği hiçbir zaman bilinemeyecektir. Sözüünü ettiğimiz diğer yerlere dağılmış bulunan "kurtarılmış" mezar taşlarını ise oralara ait zaten mevcut olan diğer mezar taşlarından ayırt etmek elbette ki mümkün değildir. Gerek bu cami hazirelerinde ve sergi alanında yaptığımız saha çalışmalarında, gerekse buralara ilişkin yayınlarda Geray hanedanı mensubu erkeklerle ait herhangi bir mezar taşına yahut kitabeye rastlamadık. Bununla birlikte, Edirne'de hanedanın kadın mensuplarından iki kişinin mezar taşını tespit edebildik. Bunlar şunlardır:

Üç Şerefeli Cami haziresinde:

Rukiye Hanım (Arslan Geray Sultan'ın kızı, ölümü Hicrî 1246 [Milâdî 1830-1831]).

Zehrimar Mescidi haziresinde:

Ümmî Sultan (Numan Geray Sultan'ın kızı, ölümü Hicrî 1209 [Milâdî 1794-1795]).

Çeşme/İzmir

Üç defa Kırım tahtına çıkmış olan I. Kaplan Geray Han son saltanatından sonra Sakız Adası'nda ikamete memur edilmişti. Ekim yahut Kasım 1737'de bu adada vefat eden sâbık han vasiyeti üzerine Sakız'ın karşısındaki Çeşme Kasabası'na nakledilerek Muallimhane-i Sıbyân haziresinde defnedildi⁶⁰. Muallimhane-i Sıbyân haziresi XIX. yüzyılda buraya inşa edilen Hacı Memiş Ağa Medresesi'nin altında kaldı. I. Kaplan Geray Han'ın mezarı ise bu medrese inşaatı esnasında Osmanlı dönemi hükümet konağının arkasındaki mezarlığa nakledildi. I. Kaplan

59 Necdet İşli, "Tatarhaniler yahut Zindan Altı Mezarlığı", *Arkitekt*, S. 433 (İstanbul 1996), s. 48-49. Necdet İşli kendisiyle 31 Aralık 2011'de İstanbul'da yaptığımız görüşmemizde, dönemin Trakya Umumi Müfettişi General Kâzım Dirik'in "Edirne'de çok fazla mezarlık bulunduğu ve bunların şehri çirkin gösterdiği" gerekçesiyle mezarlığın ortadan kaldırılması emrini verdiğini duyduğunu söylemiştir.

60 Halim Giray, *Gülbin-ü Hanân*, s. 82.

Geray Han'ın buradaki mezarı kasaba sâkinlerinin yeteri kadar dikkatini çekmiş olmalıdır ki, burada bir “Tatar Hanı”nın medfun olduğu anlatılmakta, hatta buraya “Tatar Mezarlığı” adı verilmekteydi⁶¹. Ne var ki, bu mezarlık 1938’de ortadan kaldırıldı. Hükûmet konağı da yok edilip yerine bir çarşı (Hulusi Öztin Çarşısı) inşa edildi. Söz konusu mezarlıktaki bir kısım mezartaşları Çeşme büyük mezarlığına yığılmışken, 1994’te Ege Üniversitesi öğretim görevlilerinden Aydoğan Demir başkanlığında bir heyet tarafından yürütülen “İzmir-Çeşme Mezarlığı Araştırma ve İnceleme Çalışmaları” sırasında I. Kaplan Geray Han’ın (ölümü: Hicrî Receb 1150 [Milâdî Ekim-Kasım 1737]) baştaşı da bulundu⁶². Han’ın mezar taşı günümüzde Çeşme Kalesi Müzesi’nde sergilenmektedir.

Bursa

XX. yüzyıl öncesi itibarıyla Anadolu toprakları üzerinde Geray sülalesi mensuplarından kalabilmiş az sayıda maddi izlerden biri Bursa’daki Abdal Murad Camii haziresinde medfun bulunan İzzet Geray Sultan’ın (ölümü: 1312 [Milâdî 1894-1895]) kabridir. Kaplan Geray Sultan’ın oğlu olan İzzet Geray Sultan İslimye’nin Buhalı (Bulgarca adı: Bikovo) Köyü’nde ikamet etmekteydi⁶³. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sonrasında Bursa’ya hicret etmek zorunda kalmıştı. İzzet Geray Sultan’ın iyi durumdaki bu mezar taşından onun Bektaşî tarikati mensubu olduğu da anlaşılmaktadır.

Kuzey Kafkasya’dan Göç Eden Geraylar ve Onların Anadolu’daki Bazı İzleri

Pek çok Geray Sultan XVIII. yüzyılda Kırım Hanlığı’nın yıkılma süreci içinde Kuzey Kafkasya’da Adıge kabilelerinin arasına yerleşmişti. Bunların ahfâdı olan Gerayların önemli bir kısmı Adıge topluluklarının XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’ne göçleri esnasında içinde yaşadıkları kabilelerle birlikte Anadolu’ya iskân olundular. Bu Geraylardan bazılarının kabirleri günümüze kadar korunabilmiştir. Bunlardan biri Bursa’nın Karacabey İlçesi’ne bağlı Ulubat Köyü’nün eski mezarlığında⁶⁴ medfun olan “Hanzâde Salat [Selâmet] Geray zâde Şahin [Geray]”a

61 Aydoğan Demir, “I. Kaplan Giray Han’ın Mezar Taşı”, *Tarih ve Toplum*, S. 136 (İstanbul Nisan 1995), s. 25.

62 Aydoğan Demir, “I. Kaplan Giray Han’ın Mezar Taşı”, s. 25-26.

63 BOA, MVL, Dosya no.: 50, Gömlek no.: 50.

64 Söz konusu eski köy mezarlığı halen Süttaş Süt Fabrikası sınırları dahilinde kalmış durumdadır.

aittir. Müteveffanın ölüm tarihi Hicrî Şevval 1317 [Milâdî Şubat 1900] olarak gösterilmektedir⁶⁵.

Samsun'un Çarşamba İlçesi'ne bağlı olup Adıge muhacirlerle meskûn olan Melik Köyü'nde de Geray sülalesinin kadın mensuplarından birinin kabri bulunmaktadır. Orijinal mezar taşı ortadan kalkmış olan Nefise adındaki bu hanımın muhtemelen 1960'larda yaptırılan yeni mezar taşında onun "Kırım Hanı'nın kızı" ve Şanuk Ahmed Bey'in hanımı olduğu kaydedilmiştir. XIX. yüzyıl ortalarında köyde yaşadığını bildiğimiz Şanuk Ahmed Bey Adıgelerin Şapsıg kolunun Şeretlok kabilesi beylerinden olup, Osmanlı Devleti'nde "Alay Beyi" rütbesini taşımaktaydı. Nefise Hanım'ın herhangi bir Kırım Hanı'nın kızı olması söz konusu değilse de, bu ibarelerden onun Geray hanedanına mensup olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Adıgeler arasında yaşamaktayken XIX. yüzyılın ikinci yarısında onlarla birlikte Osmanlı Devleti'ne göç etmiş bir başka Geray kolunun izlerine de Tokat'ın Zile İlçesi'ne bağlı Güzelbeyli (asıl adı: Silis) Kasabası'nda rastlanmaktadır. Silis'e yerleşen Geray sülalesi mensubu Meñli Geray Sultan zâde Han Geray (Adıge telaffuzuyla: Han Geri) Sultan'dı. Gerayların Güzelbeyli'deki ne zaman inşa edildiği bilinmeyen konağı, 2013 yılı itibarıyla harap halde ve yıkılma tehlikesi altında bulunmakla birlikte ayaktaydı⁶⁶. Konağın yakınında bulunan ve yine Gerayların yaptırdığı çeşme ise büyük ölçüde tahrip olmuştu. Silis'e yerleşen Han Geray'ın kabri günümüze ulaşamamışsa da, onun 1932'de vefat eden oğlu Zekeriya Geray'ın mezarı Güzelbeyli (Silis) köy mezarlığındadır⁶⁷.

Geray sülalesine ait olup İstanbul'da belirleyebildiğimiz kabirler meyanında yukarıda zikrettiğimiz Kılıç Ali Paşa Camii haziresinde medfun Saadet Geray Sultan (Sultan Sagat Geray) zâde Hanife Haniye Hanım da Gerayların Kafkasya'ya

65 Burada baştaşını zikrettiğimiz Şahin Geray, yine Ulubat Köyü'nde yaşamış Mehmed Geray Sultan zâde Şahin Geray Sultan (vefat tarihi: 1854 yahut 1855) ve (en azından 1910'da hayatta olduğunu bildiğimiz) Osmanlı ordusunda kaymakam (yarbay) rütbesinde görev yapmış olan Şahin Geray ile karıştırılmamalıdır.

66 1968'den beri içinde kimsenin yaşamadığı konağın bazı odaları yıkılmış, tahtaları ise ciddi derecede çürümüş durumdaydı. Zile şehir merkezinde yer alan ve "Gerayların konağı" olarak bilinen bir başka konak ise aslında Geraylara ait değildir. Restore edilmiş bulunan söz konusu konak Han Geray'ın aynı adı taşıyan torunu Hangeri Giray'ın ikinci karısı olan Şaziye Hanım'ın babası Bahri Bey'in konağı olup, Hangeri Bey'e varisi olmayan kaynatasından miras olarak kalmıştır.

67 Zekeriya Geray'ın hem Arap hem de Latin harfleriyle yazılan baştaşında "Han zâde Zekeriya Bey" ibaresi yer aldığı gibi, taşın üzerinde Kırım hanlarının ve Kırım Tatarlarının sembolü olan bir "Tarak Tamga" (Taraq Tamğa) yer almaktadır.

yerleşmiş koluna mensuptu. Hanife Haniye Hanım, Adıge aydınlanmasının öncü isimlerinden kabul edilen Mehmed Geray Sultan zâde Sultan Han Geray'ın da yeğenydi.

2. Bugünkü Bulgaristan Sınırları Dahilinde Kalan Maddi İzler

Geray hanedanı mensuplarının Osmanlı Devleti'ndeki çiftlik ve ikametgâhlarının büyük çoğunluğu İslimye, Yeni Zağra, Eski Zağra, Yanbolu, Karinâbâd, Aydos, Ahyolu Burgazı ve Şumnu kazâlarında, yani bugünkü Bulgaristan sınırları içinde bulunmaktaydı. Bu geniş arazide, Geraylara ait veya onlarca inşa ettirildiği bilinen pek çok saray, konak, cami, hamam, köprü, değirmen ve çeşme bulunduğu gibi, sayısız Geray'ın mezarı (dolayısıyla mezar taşları ve lahitleri) da vardı. Bunlardan kayıtları günümüze ulaşmayan büyük kısmının neler oldukları hiçbir zaman bilmemeyecektir. Ancak, bazılarının geçmişteki varlığından haberdarız. 1667'de Yanbolu'yu ziyaret eden Evliya Çelebi, orada görüştüğü Kırım Geray Sultan'ın bu kasabadaki sarayını “pâdişâhâne bir sarây-ı cihân-nümâ” olarak tasvir etmektedir.⁶⁸ Kırım Geray Sultan'ın sarayının kaderi belli değildir.⁶⁹ Ancak, muhakkak ki diğer Gerayların da Yanbolu'da az-çok benzer ihtişamda ikametgâhları vardı. 1768 ve 1771-1772 tarihlerinde Kırım tahtında bulunan Maksud Geray Han Yanbolu Kazası'na bağlı Fındıklı Köyü'nde ikamet etmişti. Ancak, onun Yanbolu'nun içinde bazı çeşmeler inşa ettirdiği bilinmektedir.⁷⁰ Yanbolu'nun İkrâmşah Mahallesi'nde 1850'lerin ikinci yarısında banisi Halid Geray Sultan kızı Habibe Hanım'ın adını taşıyan bir zaviye bulunmaktaydı.⁷¹ Gerayların yoğun olarak yaşadıkları İslimye, Eski Zağra, Yeni Zağra, Karinâbâd ve Aydos gibi kasabalarda ve bunlara bağlı köylerde pek çok benzer yapılar inşa ettirmiş olduklarına şüphe edilemez.⁷²

68 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VIII. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 25-26.

69 Yanbolu Şehri'nde mahallî tarihçi Haralambi Bayev'in Gerayların sarayına ait olduğunu tahmin ettiği duvar kalıntıları bulunmaktadır. Haralambi Bayev, “Zagadıçni ruini nasred Yambol ili dvoretst, koyto ne zavelyazvame”, *Vreme* (Yanbolu), S. 11 (824) (9-15 Nisan 2015), s. 7. Ancak, Bayev'in de kabul ettiği üzere, ne bu kalıntıların, ne de söz konusu mevkinin Gerayların sarayına aidiyetini gösterecek herhangi bir maddi delil bulunmadığından, onun bu tahminine katılmıyoruz.

70 Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, s. 102.

71 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C IV/Kitap 4-5-6 (İstanbul 1982), s. 129.

72 Ekrem Hakkı Ayverdi, Karinâbâd sâkinlerinden duyduğu kasabada artık mevcut olmayan bir “Kırım Hanları Hamamı”ndan söz etmektedir. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C IV/Kitap 4-5-6, s. 58.

Ne var ki, Gerayların Bulgaristan'daki maddi izleri Türkiye'dekilerden çok daha fazla ve kasdî tahribata konu olmuştur. 1878 sonrası Bulgaristan hükümetlerinin ülkedeki Osmanlı izlerini ortadan kaldırmak yönündeki sistematik (ve belli dönemlerde çok şiddetlenen) politikalarından Gerayların mirası payını bütünüyle almıştır. Bu durum tarih çalışmalarına da fazlasıyla yansımıştır. Esasen, birçok Bulgaristan hükümetlerinin ve özellikle de komünist dönemin resmî ideolojisinin genel olarak Türk hakimiyeti dönemine karşı çizgisi, bu doğrultuyu izleyen birçok yazarın Gerayları ve onlardan kalan maddi ve sözlü izleri ya bütünüyle yok saymasına ya da ancak gayet olumsuz bağlamlar içinde zikretmesine yol açmıştır. Öte yandan, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasını takip eden bir buçuk yüzyıla yakın süre içinde bazen sözünü ettiğimiz devlet politikalarına, bazen de tamamen mahallî teşebbüslere bağlı olarak Osmanlı döneminde inşa edilmiş sayısız cami, çeşme, hamam, türbe, mezar taşı ve başka yapılar geride hiçbir iz bırakılmamacasına ortadan kaldırılmıştır. Bunlar içinde Geraylara ait olan, sayısı tespit edilemeyecek kadar çok yapı da bulunmaktadır. Tespitlerimize göre, Bulgaristan sınırları dahilinde Gerayların yaşadığı 100'ün çok üzerinde ikametgâhtan (saray, konak ve ev) yalnızca Vırbiçe ve Athioğlu köylerindeki kalıntıları günümüze gelebilmiştir.

Bulgaristan arazisinde sayısız Geray sülalesi mensubunun mezarının bulunduğu, bu meyanda, Âdil Geray Han ve Safa Geray Han'ın Karınâbâd'da, III. Gazi Geray Han, III. (Kara) Devlet Geray Han, Murad Geray Han ve II. Saadet Geray Han'ın ise Yanbolu'da defnedildikleri bilinmektedir. Ancak, bu kabirlerden hiçbirisi bugün mevcut değildir. Yanbolu'da hanların ve diğer pek çok Geray'ın haziresine gömüldüğü Eski Cami halen ayaktaysa da, haziresinden hiçbir iz kalmamıştır⁷³.

Fındıklı (Tenevo) Köyü/Yanbolu

Geraylara ait olduğuna hiç şüphe bulunmayan bazı işlemeli mermer lahit parçalarını, Gerayların Rumeli'ndeki en önemli ikamet ve çiftlik yerlerinden biri olan Fındıklı (Tenevo) Kasabası'nda tespit edebildik. Sözünü ettiğimiz lahit parçaları köyün kilisesinin sunağının önündeki zemine döşenmiştir. Kilisenin 1895'te inşa edildiği bilindiğinden Geraylara ait mezarlığın da 1878-1895 arasındaki bir tarihte yok edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. İki lahit parçasını da eskiden Gerayların konağının bulunduğu söylenen yere bitişik bir evin bahçesinde tespit ettik.

73 Eski Cami'nin içinde ana tarafından Geray hanedanına bağlanan Kırımlı İsmail Hakkı Paşa'nın mezarı halen mevcuttur. İsmail Hakkı Paşa son Osmanlı Sadrâzamı Kırımlı Ahmed Tevfik Paşa'nın babasıydı.

İslimye (Sliven)

İslimye Bölge Tarih Müzesi'nin (*Regionalen istoričeski muzej*) ziyaretçilere açık olmayan deposunda iki Geray sultana ait mermer baştaşları bulunmaktadır. Bunlardan biri Saadet Geray Sultan (Paşa) zâde Salih Geray Sultan'a (ölümü: Hicrî 1277 [Milâdî 1860-1861]), diğeri ise Arif Ahmed Geray Sultan zâde Maksud Geray Sultan'a aittir. Kâtibî kavuklu olan bu ikinci baştaşının mevtanın adı yazılı olan en üst satırının altı kırk olduğundan ölüm tarihi belirlenememektedir. İslimye Bölge Tarih Müzesi deposundaki üst üste yığılmış Osmanlı dönemi mezar taşları içindeki bazı kırık parçaların da Geraylara ait olması ihtimali vardır.

Athoğlu (Konövo) Köyü/Yeni Zağra

Geraylara ait kısmen de olsa ayakta kalabilmiş bir diğerk ikametgâh yapısı ise Yeni Zağra'nın Athoğlu (Konövo) Köyü'ndeki Geray konağının bir kısmıdır. Ancak, bu yapı da yapılan tadilatlarla küçülmüş ve aslından çok uzaklaşmış olup, harap bir haldedir. Athoğlu Köyü'deki XVIII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bir savunma kulesinin de Geraylar tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Harap da olsa ayakta bulunan bu kulenin kitabesi mevcut değildir.

Vırbiçe (Vırbitsa)/Şumnu

Geray sülalesi mensuplarının 1970'lere kadar yaşamayı sürdürdükleri Şumnu'nun Vırbiçe (Vırbitsa) Kasabası, bu sülalenin Osmanlı topraklarındaki serencamının gayet ilginç dönemlerine ve şahsiyetlerine mekân olmuştur. Bir zamanlar Vırbiçe'deki varlıkları ve nüfusları âdetâ efsane gibi anlatılan Geraylardan günümüze pek az maddi iz kalabilmiştir. Bunların en önemlisi Gerayların meşhur konağının kalıntılarıdır. Vırbiçe'de XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Geraylar tarafından dört kere baştan inşa edildiği anlatılan konak 1970'lere kadar hayli iyi durumda ayakta kalabilmişti. Daha sonra hayli bakımsız kalan bu ahşap konak nihayet 1984 yılında burayı ellerinde meşalelerle basan bir şovenist grup tarafından yakılmıştır. Günümüze söz konusu konağın yalnızca temelleri ile müstemilatından olan tek katlı ve iki odalı küçük ev (harap halde olmakla birlikte) ulaşabilmiştir. Bunlardan başka, Vırbiçe Kasabası'nda bir tepe üzerinde burada yaşamış Geray sülalesi mensuplarından birkaçına ait mezar taşları mevcuttur⁷⁴. Kesin delile sahip olma-

74 Bu mezar taşlarının Geraylara ait olduğu bu sülale mensupları tarafından kesin olarak teyit edilmekle birlikte, taşların üzerindeki yazılar okunamayacak derecede aşındığından kimlerin olduğu belirlenememektedir.

makla birlikte, Vırbiçe'de halen mevcut ve faal olan eski caminin de Geraylarla ilişkili olduğu kanaatindeyiz.

3. Bugünkü Yunanistan Sınırları Dahilinde Kalan Maddî İzler

Geray hanedanı mensupları Osmanlı Devleti'nde yalnızca Rumeli'ndeki (ve istisnâ olarak başka yerlerdeki) çiftliklerinde ve İstanbul'da yaşamamışlardı. Birçok han, Geray sultan ve onların aile üyeleri kalabalık maiyetleriyle birlikte belirli müddetlerde sürgüne gönderilmiş oldukları Rodos, Midilli, Sakız, Kıbrıs, Bozcaada ve Limni gibi Akdeniz adalarında da ikâmet etmişlerdir. Bunlardan bazılarının bu adalarda doğdukları, vefat ettikleri, oralarda gömüldükleri ve birtakım mimari yapılar inşa ettirdikleri de biliniyor. Bu adalardan Kıbrıs'ta ve Bozcaada'da Geraylara ait her hangi bir maddî kalıntı tespit edemediğimiz gibi, böyle yapıların varlığına dair bir kayda da rast gelmedik. Bununla birlikte, Yunanistan sınırları dâhilinde kalan Rodos'ta Geray hanedanı üyelerine ait çok önemli bazı yapılar günümüze gelebilmiştir. Midilli'de vefat ederek orada Mekke Şeriflerinden Şerif Niam'ın mezarı yakınlarında gömüldüğü kayıtlı bulunan⁷⁵ Kuban Hanı Baht Geray Han'ın mezarına ait herhangi bir iz tespit edemedik. Diğer Ege adalarındaki araştırmalarımızda da Geraylara ait maddî izlerle karşılaşmadık.

Rodos

Rodos, en çok sayıda Geray hanedanı mensubunun mecburî ikamete gönderildiği adadır. Genel olarak Gerayların aileleri ve maiyetleri de burada kendileriyle birlikte yaşamaktaydı. Gerayların, özellikle de sâbık hanların adada mevkilerine uygun itibarı gördüklerine şüphe yoktur. Evliya Çelebi'ye göre, sâbık Kırım hanları Rodos Kalesi içinde limana bakan ve 70 odası bulunan Şövalyelerden kalma büyük bir sarayda ikamet etmekteydi⁷⁶. Evliya Çelebi'nin bahsettiği bu sarayın, (Mussolini devri İtalyan restorasyonu ile orijinalliğinden hayli uzaklaşmış olmakla birlikte) bugün de ayakta olan ve 150'den fazla odası bulunan Hospitaller (Saint Jean) Şövalyelerinin Büyük Üstadı'nın sarayı yahut onun bir bölümü olduğu bellidir. Hanlar yahut diğer Geraylar XVII. yüzyılda (yahut o yüzyıl içinde bir dönemde) Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği sarayda ikamet etmiş olsalar da, sonraki zamanlarda başka ikametgâhlarda yaşamışlardır.

Rodos'ta yaşamış sâbık Kırım hanlarından II. Hacı Geray Han burada bir de

75 Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, s. 113.

76 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IX. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2005, s. 126.

vakıf kurmuştu. 1728'e ait bir kayıttan bu vakfın gelirlerinden bir türbedara maaş verildiği görülmektedir⁷⁷. Burada zikredilen türbenin II. Hacı Geray Han'ın kendi türbesi yahut kabri ile alakalı olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Diğer bir ifadeyle, II. Hacı Geray Han kendisine ait bir türbeye gömülmüştü. II. Hacı Geray Han'ın ağabeyi olup yine Rodos'ta vefat etmiş olan II. Saadet Geray Han'ın ise, II. Hacı Geray Han'ın türbesi yakınlarında defnedildiği bilinmektedir⁷⁸. Bu iki hana ait herhangi bir türbe yahut mezar taşı günümüze ulaşmamıştır.

Kırım hanlarından Cambek Geray Han, II. Hacı Geray Han, II. Saadet Geray Han ve Şahin Geray Han Rodos'ta ölüp orada gömülmüşler, I. Kaplan Geray Han ve II. Meñli Geray Han ise Rodos'ta dünyaya gelmişlerdir. Tahta çıkmamış Geray sultanlardan hangilerinin Rodos'ta dünyaya geldiğini ve hangilerinin de orada öldüğünü kesin sayılarıyla belirleyebilmek mümkün değildir. Günümüze yalnızca Cambek Geray Han ile üç Geray sultan ve bir de han annesine (ana beyime) ait kabirler ulaşabilmiştir.

Diğer Geray türbeleri ve kabirleri ortadan kalkmış olsa da, halen mevcut olan iki türbe ve mezar taşları büyük önemi haizdir. Murad Reis külliyesinin mezarlığında bulunan bu türbeler Geray hanedanına ait Kırım dışında mevcut yegâne türbeleri teşkil etmektedir. Söz konusu türbelerden birinde Cambek Geray Han yatmaktadır. Aynı türbede I. Kaplan Geray Han'ın annesi ve I. (Hacı) Selim Geray Han'ın hanımı Beyzâde Sultan'ın da (ölümü: Hicrî 1134 [Milâdî 1721-1722]) kabri bulunmaktadır. Cambek Geray Han'ın türbesi büyük ihtimalle IV. Mehmed Geray Han'ın annesi ve I. Selâmet Geray Han'ın hanımı Dâver Bike Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. Nitekim, Cambek Geray Han Türbesi'nin bakımı ile türbedar ve cüzhânının giderlerini karşılamak maksadıyla teşkil edilmiş olan vakfın kurucusu Dâver Bike Sultan'dı⁷⁹. Cambek Geray Han'ın türbesi ve onun içindeki

77 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara) (VGMA), Defter no. 2383, s. 18.

78 Uğur Demir, "Tarih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 52.

79 Mehmet Akif Erdoğan, "Rodos Adasındaki Osmanlı Evkafı (1522-1711)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 15, İzmir 2000, s. 27. 1701 tarihli bir belge Cambek Geray Han Türbesi'nin türbedarlığının ve cüzhânlığının tevcihi hakkındadır. BOA, Cevdet-Evkaf, Dosya no.: 62, Gömlek no.: 3062. Cambek Geray Han'ın babası Mübarek Geray Sultan erken yaşta vefat etmiş, Adıgelerin Besleney kabilesinden bir prenses olan annesi de kadim geleneklere göre, önce I. Fetih Geray Han, sonra da I. Selâmet Geray Han ile evlenmişti. I. Selâmet Geray Han, yetim yeğeni Cambek Geray Sultan'ı öz evladı gibi benimsemişti. Halim Giray, *Gülbin-ü Hânân*, s. 54. Dâver Bike Sultan Cambek Geray Han'ın annesi olmasa da, kocası I. Selâmet Geray Han'ın Cambek Geray'a olan sevgisinden dolayı bu vakfi ve (büyük ihtimalle) türbeyi kurdurmuş olmalıdır.

lahdi günümüzde de (2013 yılı itibarıyla restorasyona ihtiyaç göstermekle birlikte) ayaktadır⁸⁰. Ancak, Evliya Çelebi'nin Canıbek Geray Han'ın türbesinin kapısında gördüğünü kaydettiği “Şu serverler ki dağlar gibi baş eğmezdi eflâke/Yatarlar yerde best olmuş ne tûg u ne kemer peydâ” beyti yazılı olan kitabe günümüzde mevcut değildir⁸¹.

Aynı mezarlıkta bulunan bir diğer türbe ise, kaderin bir cilvesi olarak, Canıbek Geray Han'ın can düşmanı sayılabilecek olan Saadet Geray Sultan zâde Kalgay Şahin Geray Sultan'a aittir. Bu türbede Şahin Geray Sultan'ın yanı sıra Fetih Geray Sultan da medfundur. Şahin Geray Sultan türbesinin dışında ise (baba adını bilemediğimiz) Saadet Geray Sultan'ın (ölümü: Hicrî 1066 [Milâdî 1655-1656]) kabri vardır.

Rodos Şehri'nde Şövalyeler Yolu (Uzun Yol / bugünkü İppoton Sokağı) üzerinde bulunan Hanzâde Mescidi muhtemelen Kırım hanzâdelerinden biri tarafından eski bir kiliseden mescide çevrilmiş olduğu için bu adı taşımaktaydı. Hanzâde Mescidi 1974 sonrasında Aya Triada (Mukaddes Teslis) adıyla tekrar kiliseye çevrilmiştir.

Adından dolayı Geraylarla ilgili olduğuna kesin gözüyle bakılabilecek bir diğer mescit de Rodos Kalesi dışında bulunduğunu bildiğimiz Kırımlı Mescidi'dir. Kırımlı Mescidi'nin idamesi için bir de vakıf kurulmuştu⁸². Kırımlı Mescidi günümüze ulaşamamıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki İkamet Yerlerinde Geraylardan Kalan Sözlü Miras

Geray hanedanı mensuplarının yaşamış oldukları yerlerdeki izleri yalnızca maddi kalınlardan ibaret değildir. O yerlerde anlatılmaya devam eden söylentiler, hikâyeler, toponimler ve başka sözlü tarih verileri de somut olmayan kalıntıları teşkil eder. Hatta gerçek dışı rivayetler dahi onlar hakkındaki popüler imajın bir yansıması olmaları bakımından önemlidir. Bu gibi bazı sözlü tarih verilerine yahut genel olarak somut olmayan kültürel izlere ulaşabildiysek de, bu açıdan olması beklenenden çok daha fazla ölçüde veri kaybının veya kültürel kopukluğun bulun-

80 2000'lerin başlarında Canıbek Geray Han lahdindeki baş ve ayak taşları kırılarak lahitten ayrılmış durumdaydı. 2013'teki ziyaretimizde lahit tamir edilmiş ve her iki taş da lahde raptedilmişti.

81 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IX. Kitap, s. 131.

82 Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul 2006, s. 367.

duğunu gördük. Günümüz Türkiye'si sınırları içinde bulunan ve Geray hanedanı mensuplarının ikamet ettikleri belgelerle sabit olan köy ve diğer yerleşim yerlerinin çok büyük kısmında günümüzde orada yaşayan sâkinlerin, geçmişte Gerayların o mahalde yaşadıklarından bütünüyle habersiz olduklarını müşahede ettik. Bu bilgisizlikte, hâlen buralarda sâkin olan insanların büyük çoğunluğunun Rumeli'nin günümüzde Türkiye dışında kalan yerlerinden göçmen olarak gelmiş olmalarının, dolayısıyla atalarının Gerayların bulunduğu devirlerde o yerleşim yerlerinde yaşamış olmasının önemli bir payı bulunmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda oralarda yaşamış yerli ahaliden Müslüman olanların ahfâdı pek çoğu bugün başka yerlere gitmiş olduğu gibi, Bulgar, Rum, Gagauz ve Yahudi gibi gayri-Müslim yerli sâkinlerden de tek bir kişi kalmamıştır. Bütün bunlar mikro seviyelerde sosyal hafızanın en fazla bir yüzyıldan geriye gidememesine, ondan öncesinin ise tamamen silinmesine yol açmıştır.

Gerayların yaşadığı ve bugün Bulgaristan sınırları dahilinde kalan bölgelerde de sosyal hafıza açısından durum çok farklı değildir. Son iki yüzyıl içinde, Yanbolu, İslimye, Karinâbâd, Eski Zağra, Yeni Zağra, Aydos ve Burgaz'ın köylerinin pek çoğunda büyük nüfus değişimleri yaşanmış, köy sâkinleri kitle hâlinde köyden göç etmiş, yerlerini başka yerlerden gelenler almış, etnik ve dinî yapı radikal şekilde değişmiştir. Bu bölgenin köylerindeki Hristiyan unsurlardan birçoğu 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Besarabya'ya göç etmiş, Müslüman/Türk ahalinin pek çoğu ise 1877-1878 Savaşı'nı takiben buraları terk etmiş, müteakip yıllarda farklı yerlerden gelen Hristiyan/Bulgar halk bu köylere iskân edilmiştir. Bu durum ise, aynı Türkiye'de olduğu gibi köylerin geçmişlerine ait bilgilerin nesilden nesile iletilmesinde büyük kopukluklara yol açmıştır. Eskiden Geray çiftliklerinin bulunduğu bu köylerde yalnızca son birkaç nesildir yaşamakta olan şimdiki nüfus çoğunlukla köylerinin Geraylara uzanan tarihinden hiç haberdar değildir. Yine de, bazı halk hikâyelerinde ve türkülerde Geraylara atıfta bulunulduğuna rastlanmaktadır. Bu gibi hikâye ve türkülerin birçoğunda da, söz konusu Gerayların "Türk beyi" yahut "Türk paşası" gibi sıfatlarla anıldıkları, onların gerçek kimliklerinin unutulmuş veya karıştırılmış olduğu da görülmektedir.

Bu makalemizde ele aldığımız Geray sülalesi mensuplarına ait yapılar ve maddi izler esas olarak bütün yahut kalıntı hâlinde günümüze ulaşabilenlerden oluşmaktadır. Bunların büyük bir kısmı mezar taşlarıdır. Çalışmamızda yalnızca Osmanlı devrine ait mezar taşlarına ve lahitlere yer verirken, Geray sülalesi mensuplarının

Cumhuriyet sonrası dönemdeki mezar taşlarını yahut diğer maddi izlerini (bir örnek dışında) konumuza dahil etmedik.

Geray hanedanının Osmanlı topraklarında geçirdiği zamanın ve coğrafi dağılımının genişliği göz önüne alındığında onlardan günümüze kalabilen maddi izler çok sınırlı sayıdadır. Varlığı hakkında kayıtlar bulunmayan eserler bir yana, yalnızca kaynaklardan mevcudiyetini öğrendiğimiz ancak hâlen mevcut olmayan eserlerin bile miktarı çok fazladır. Günümüze gelebilen maddi izlerin çoğunluğu ise gayet harap durumda olup tamire ve bakıma muhtaçtır. Geray hanedanının kendi vatanı olan Kırım'daki maddi izlerinin muazzam bir tahribata maruz kaldığı ve büyük çoğunluğunun ebediyen yok olduğu hatırlanırsa, bugünkü Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan sınırları dahilinde kalabilen pek az sayıdaki eserin muhafazasının nasıl bir önemi haiz olduğu anlaşılabilir.

KAYNAKLAR

Abdullah ibn Rıdvan, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hitta-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Selçuk Uysal, İzmir 2012.

Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Ankara 2013.

Altan, Kemal, “Meşhur (Kırım Giray)ların Mezarları, *Akşam* İstanbul 3 Temmuz 1941.

Altan, Mazhar, “Mimar Kemal Altan”, *Arkitekt*, S. 199-200 (İstanbul 1948)), s. 178-179.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimarî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, C IV, Kitap: 4-5-6, İstanbul 1982.

Bayev, Haralambi, “Zagadıçni ruini nasred Yambol ili dvoretsıt, koyto ne zavel-yazvame”, *Vreme* (Yanbolu), S. 11 (824) (9-15 Nisan 2015), s. 7.

Baysalan, Şerif, *Gelmiş Geçmiş Bugünüyle Hayrabolu*, Tekirdağ 2006.

Bursalı Mehmed Tahir, *İdare-i Osmanîyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* İstanbul 1919.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi*, C 2, Hazırlayan Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003.

Caferzade Mehmet Tevfik, [Selen], *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi*, Hazırlayan: Aydın Oy, Tekirdağ 1989.

Çınar, Hüseyin, “Arslan Giray Han ve Kırım’ın Yeniden İmârında Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, C XXX (Ankara 2007), s. 117-138.

Decei, Aurel, “Etablissement de Aktav de la Horde d’Or dans l’Empire Ottoman, au temps de Yıldırım Bayezid”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Vélidi Togan’a Armağan*, İstanbul, 1950-1955, s. 77-92.

Demir, Aydoğan, “I. Kaplan Giray Han’ın Mezar Taşı”, *Tarih ve Toplum*, S. 136 (İstanbul Nisan 1995), s. 21-26 (213-218).

Demir, Uğur, “Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006.

Erdoğdu, Mehmet Akif, “Rodos Adasındaki Osmanlı Evkafı (1522-1711)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 15, İzmir 2000, s. 9-30.

Esin Mete, “Giraylar ve Vize”, *Kırım* (Ankara), S. 10, (Ocak-Şubat-Mart 1995), s. 23-24.

Evliya Çelebi, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kitap III, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999.

Evliya Çelebi, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kitap VII, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul, 2003.

Evliya Çelebi, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kitap VIII, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul, 2003.

Evliya Çelebi, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, kitap IX, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2005.

Eyice, Semavi, “Mezarlıklar ve Hazireler”, *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, C I, Ankara 1996, s. 122-134.

İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman. IV. Defter* Hazırlayan: Koji Imazawa, Ankara 2000.

İşli, Necdet, “Tatarhaniler yahut Zindan Altı Mezarlığı”, *Arkitekt*, S. 433, (1996), s. 48-49.

Halim Giray [Halim Geray Sultan], *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi). Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, Hazırlayanlar: Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2013.

[Hayrabolulu Hasib], *Hayrabolulu Hasib Dıvânı*, Hazırlayanlar: Ramazan Ekici-Suat Donuk, Ankara 2015.

Hudyakov, Mihail Georgiyeviç, *Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva*, Moskova 1991.

Kançal-Ferrari Nicole, “Kırım Hanlarının İmar Faaliyeti ve Mezar Taşları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1997.

Kançal-Ferrari Nicole, “Saray’a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı’nın Payitahtı Bahçesaray’daki Hansaray’ın Haziresi”, *Bellekten*, C LXVI/S. 246, (Ağustos 2002), s. 371-420.

Kırımlı Hakan-Nicole Kançal-Ferrari (Proje Yöneticileri), Hakan Kırımlı-Nicole

Ferrari-Kançal - Gökçe Günel - İbrahim Abdulla - Nariman Abdülvaap - Safiye Eminova - Gülşen Dişli (Yazarlar), *Kırım'daki Kırım-Tatar (Türk-İslâm) Mimarî Yâdigârları*, Ankara 2021.

Koçu, Reşat Ekrem, "Çatalca Sarayları", *Tercüman* (İstanbul), 14, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24 Şubat 1970.

Meriç, Rıfki Melül, "Trakya Kitabeleri I. Hayrabolu Kitabeleri", *Tarih Vesikaları, Yeni Seri*, C I/S. 2 (17), (İstanbul Ocak 1958), s. 210-220.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, Hazırlayan: Atsız, İstanbul, t.y. [1972].

Örenç, Ali Fuat, *Yâkın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul, 2006.

Özer, Mustafa, "Pınarhisar Çevresindeki Osmanlı Dönemi Yapıları", *Yöre*, S. 86-87 (Edirne Mayıs-Haziran-Temmuz 2007), s. 43-59.

Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi, Hazırlayan: İlyas Kamalov, Ankara 2011.

Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'üs-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme-Tenkitli Mehtin)*, Hazırlayan: Yavuz Söylemez, Ankara 2020).

Smirnov, Vasilij Dmitriyeviç, *Krımskoe hanstvo pod verhovenstvom otomanskoy portı do naçala XVIII veka*, Sankt Petersburg 1887).

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C 2, Hazırlayan: Vahid Çabuk, Ankara 1989.

Söylemez Yavuz, "Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C IV/S. 2 (Güz 2019), s. 84-109.

Tott François Baron de [Tóth Ferenc], *Memoirs of Baron De Tott*, C. I, Londra, 1785.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C III/Kısım II, Ankara 1995.

EKLER

Resim 1: II. Fetih Geray Han 22 Şaban 1159
Saray Ayas Paşa Camii haziresi

Resim 2: II. Selim Geray Han 1200
Saray Ayas Paşa Camii haziresi

Resim 3: IV. Devlet Geray Han Ramazan 1194
Saray Ayas Paşa Camii haziresi

Resim 4: Mehmed Geray Sultan 12. Şehit taşı
Saray Ayas Paşa Camii haziresi

Resim 5: Selim Geray Sultan 1255 Şehit taşı
Saray Ayas Paşa Camii haziresi

Resim 6: Kalgay Mübarek Geray Sultan (Arslan
Geray Han'ın oğlu) 1203
Çelebi Sultan Mehmed Camii
(Paşa Camii) haziresi

Resim 7: III. Selim Geray Han Köprüsü
Karabürçek Köyü (2012)

Resim 8: II. Kaplan Geray Han 1185
Subaşı Camii haziresi

Resim 9: Selim Geray Sultan Çeşmesi
Subaşı-Çatalca

Resim 10: Hamam kalıntısı Subaşı Köyü
15 Haziran 2013

Resim 11: Selim Geray Sultan'ın kızı Fatma Sultan'ın
çeşme kitabesi Oklalı köyü camii gasilhanesinin içinde

Resim 12: I. Kaplan Geray Han'ın baştaşı-
Çeşme Kalesi müzesi

Resim 13: Gerayların konağı-Güzelbeyli Kasabası-Zile

Resim 14: Fındıklı Kilisesi'nin içindeki lahit parçaları (Ağustos 2015)

Resim 15: Maksud Geray bin Arif Ahmed Geray Sultan'ın mezar taşı
(İslimye Bölge Tarih Müzesi, 2016)

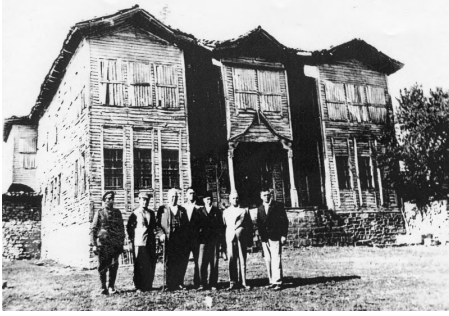
Resim 16: Salih Geray Sultan'ın mezar taşı
(İslimye Bölge Tarih Müzesi, 2016)

Resim 17: Kule-Athoğlu (Konövo) Köyü
(Yeni Zağra)

Resim 18: Athoğlu (Konövo) Köyü'ndeki (Yeni
Zağra) Geraylara ait konak (2015)

Resim 19: Gerayların Virbitsa'daki Sarayı
(Mehmed Ali Geray sağdan üçüncü)

Resim 20: Virbitsa Kasabası, Gerayların
Sarayından geriye kalanlar
(ikinci avludan görünüş) (2015)

Resim 21: Camibek Geray Han türbesi Murat Reis Mezarlığı Rodos
(23.6.2013)

Resim 22: Camibek Geray Han Murat Reis Mezarlığı Rodos
(23.6.2013)

Resim 23: Şahin Geray Sultan ve Fetih Geray Sultan türbesi
Murad Reis Mezarlığı Rodos (23.6.2013)

The Ottoman State Between Urban Space and Environment: Preserving the Drinking Water of Istanbul

Burcu Kurt*

Abstract

This study reveals the contribution of environmental and sanitarian factors to the shaping of the cities, particularly the Ottoman capital Istanbul. This paper, focusing on the second half of the 19th century, discusses the man-made environmental destruction, the water shortage that emerged as a result of uncontrolled urbanization and the Ottoman state's evacuation process of the Belgrad, K m rc  and Bahçecik villages due to the threat of disease. Thusly, this paper aims to shed light on the extent to which Ottoman urbanization was exposed to environmental influences.

Keywords: Istanbul, Ottoman Empire, Ottoman Environmental History, History of Urban Planning, Ottoman Cities

Ekoloji ile Kentsel Mekan Arasında Osmanlı Devleti: İstanbul'un İçme Suyunu Muhafaza Etmek

 z

Bu alışma, başta Osmanlı payitahtı İstanbul olmak üzere, kentlerin şekillenmesine çevresel ve sıhhi faktörlerin etkisini ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısına odaklanan makale, insan kaynaklı çevresel tahribatı, kontrolsüz kentleşme sonucu ortaya çıkan su sıkıntısını ve Osmanlı devletinin salgın tehdidi nedeniyle Belgrad, Kömürcü ve Bahçecik köylerini tahliye etme sürecini ele almaktadır. Bu noktadan hareketle alışma, Osmanlı kentleşmesinin çevresel etkilere ne ölçüde maruz kaldığına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı evre tarihi, şehir planlaması tarihi, Osmanlı şehirleri

* Assoc. Prof., Istanbul Technical University, Department of Modern Turkish History, Istanbul/
TURKEY, burcukurt@itu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5924-1779
DOI: 10.37879/belleten.2021.933
Application date of article: 10.06.2020 - Approval date of article: 02.08.2021

Introduction

Environmental history studies first emerged as a new field in America in the 1960s-1970s, and made significant progress in parallel with various ecologic events including climate change, the disruption in the ecological balance and environmental disasters emerging on the world agenda. In the simplest definition, throughout history the dealings and interaction of people with their surroundings; the environmental history studies concerning the people's methods of using, managing and transforming the ecological environment, particularly with the effects of the Chernobyl catastrophe, over time became a topic of interest in America, and later in Europe¹. Although there are studies since the early ages that can be related to the discipline we call environmental history today, it would not be misleading to say that this field has only attracted the interest of researchers of Ottoman history in the last ten years².

Undoubtedly, one of the most neglected fields in terms of Ottoman environmental studies is the relationship between the city and nature. For many years, the topic of whether the city was to be included in environmental history studies or not, or whether this only concerns rural areas has been a topic of debate among researchers both in America and Europe. As the direct connection between the city and nature became more recognized, studies on this topic became more popular in literature³. Even though the nature-human relationship in terms of the city's food and water supply were the topic of some studies regarding the Ottoman Empire⁴, Ottoman environmental history studies regarding the influence of nature on urbanization, spatial transformation and habitation policies are, so to speak, silent⁵. From this point of view, this study aims to reveal how nature, that was classified as a vehicle of control for the administration, redefined the city's planning policies by placing Istanbul, the capital of the Ottoman

1 Onur İnal, "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview", *The Journal of Ottoman Studies*, 38 (2011), pp. 1-4.

2 İnal, *Ibid*, pp. 5-23.

3 İnal, *Ibid*, pp. 13-15.

4 The studies in this field that first come to mind are: Mevlüt Camgöz, *Ekmek, Buğday ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda İaşe Meselesi* İstanbul, 2017; Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)* İstanbul, 2004; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting: 1520-1650* Cambridge, 1984; Tevfik Güran, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV (1986), pp. 245-75. Undoubtedly there are many more examples to add to the list.

5 For one of the rare exceptions see. John Ljungkvist, Stephan Barthel, Göran Finnveden, Sverker Sörlin, "The Urban Anthropocene: Lessons for Sustainability from the Environmental History of Constantinople", in Paul J.J. Sinclair, Gullög Nordquist, Frands Herschend, Christian Isendahl (ed.), *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics*, Uppsala, 2010, pp. 367-90.

Empire under the scope, and presenting a humble contribution to the gap in this field. Therefore, the unplanned urbanization that emerged in the capital Istanbul in the nineteenth century due to population increase and consequently the water basins being opened as development areas, and the issue of the water shortage suffered as a result of all this will be revealed. This paper will be examining this ecological destruction caused by the lack of state inspection, transforming the city's habitation areas, and as a result the total destruction of two villages and partial destruction of one village that existed since the fifteenth century by the state.

Since Istanbul was conquered by Mehmed the Conqueror and transformed into an Islamic capital it has always been a place of attraction, and there was a steady population increase. Although certain urban historians suggest that Islamic cities emerged randomly and unplanned, Ottoman urbanization in the classical period materialized based on conventional organization under the control of the Sultan. In the Ottoman state, larger cities such as Istanbul had more than one city center, areas around religious and trade centers, each constructed as a part of a religious structure and financed by foundations also allowed for planned development based around these structures. But unlike these religious and trade centers, it is impossible to refer to places that can be classified as the settlement areas of these cities, as areas of planned urbanization⁶. In the 19th century, the development of transport technology that emerged with the industrial revolution, concern for public health, increase in life expectancy with the influence of medical discoveries and the migration movement to the Ottoman capital from various territories including Caucasus and the Balkans led to a significant increase in Istanbul's population. Since the second half of the 19th century, both the physical growth of the capital due to the increasing population, and urbanization being considered a part of the modernization process forced the Ottoman state to take certain steps regarding urbanization. In this context, while the state sought the opinions of foreign urbanization experts on one hand, on the other the state also attempted to introduce laws that would serve urban planning and also regulate construction activities. The 1856 Aksaray and 1865 Hocaapaşa fires were a turning point in urbanization development in Istanbul. After this, attempts were made until the end of the century to enable the reorganization and growth of Istanbul in the framework of various plans⁷. However, it would not be wrong in suggesting that

6 Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslam Şehri", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), pp. 250-253.

7 For detailed information on the process of organizing the urban fabric of Istanbul, see. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, pp. 63-108.

a majority of these efforts applied mainly to the area that we can classify as the city center of Istanbul⁸. Therefore, despite all the efforts in this period, not all of the new settlement areas in Istanbul emerged as a part of controlled development, and certain green areas of the city were transformed into settlement areas without the approval or control of state officials. One of the areas that became uncontrolled settlement areas was the dams and their surroundings.

Since the second half of the nineteenth century, pollution was discovered in the waters of *Bend-i Kebir* (Great Dam), that was the most important water source for the capital Istanbul, and as a result of surveys it was determined that the cause of this pollution was the unplanned urbanization and development of illegal settlement areas around the dams (namely Belgrad, K m rc  and Bahçeköy villages). In this study, focus will be placed on unplanned and uncontrolled urbanization that began to emerge in a way that became a threat to Istanbul's already inadequate water sources since the second half of the nineteenth century; the environmental and health issues this caused and how the state mechanism tried to solve this issue. In this way, attempts will be made to reveal the Ottoman administrative mentality of endeavoring to control nature in the second half of the nineteenth century in the Ottoman Empire by examining the debates concerning the relocation of Belgrad, K m rc  and Bahçeköy villages that were polluting the Istanbul's water sources, and its view on the relationship between generating healthy individuals and maintaining the natural balance.

This study that focuses on the relationship between city and environment in the context of Istanbul -the capital of the Ottoman Empire-, at the same time aims to shed light on the history of the shortage of water, an environmental issue that still maintains its importance today. Taking into consideration that supplying water to the city of Istanbul maintains its vitality even today, in one sense this study also aims to contribute to the history of water shortage that Istanbul has faced for centuries.

8 Since the 19th century, the population of Istanbul was concentrated mainly in the historical peninsular, Galata and Hali .  sk dar was the largest settlement area on the Anatolian side of the city.  sk dar was followed by Kadık y (Khalkedon). A significant expansion of the capital's physical borders began to emerge in the second half of the 19th and first quarter of the 20th centuries, and the borders of the city center expanded from Taksim to ŐiŐli, along the coast from Tophane to Dolmabah e, from Dolmabah e to TeŐvikiye then on towards NiŐantaŐı. *Ibid*, pp. 48-51.

1. Should the Villages be Relocated or not? Disputes Regarding the Fate of Villages in the Vicinity of Dams

As fresh water sources are limited, this has posed a problem in supplying the water demand of Istanbul since the early times. Because there are no streams in the center of Istanbul, the city's water need was supplied from surface waters, water springs and wells outside the city⁹. In the ancient Greek period, water needs were supplied from small sources and wells, whereas in the Roman period water supply systems were built from Thrace and the west of the city¹⁰. In the Roman era, the water sources in Halkalı and the other regions between the Istanbul city walls was collected and water was brought to the city via canals and aqueducts, and part of this water passed over the Valens (*Bozdoğan*) Aqueduct and was distributed to the city. However, during the sieges on Istanbul that began since the seventh century, these waterways were substantially destroyed, and in particular during the Latin invasion in the thirteenth century, the inner-city water distribution network was damaged to the extent that it was irreparable. For this reason, initially large open-air pools called *çukurbostan* were built to supply the city's water needs, and in later periods the city's water was supplied with huge cisterns constructed underground¹¹. During the Ottoman period, supplying water to the capital Istanbul continued to be a major issue. Water shortages began to emerge in Istanbul, the capital of the empire that had become more congested and expanded to vaster borders particularly during the period of Suleyman the Magnificent. In an attempt of averting the water issue, Suleyman the Magnificent ordered the water to be supplied to fountains that were to be built in the city via the water canals around the Belgrad Forest, and accordingly the Kırkçeşme water facilities were constructed¹².

While the water demand within the city walls (Suriçi) was supplied by the Kırkçeşme facilities, the water from Halkalı was planned to supply the higher

9 İlhami Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, İstanbul 2010, p. 14.

10 Ahmet Tabakoğlu, Gülfetin Çelik, *Suyu Arayan İstanbul: Vakıf Suları ve Kırkçeşme*, İstanbul 2006, p. 147.

11 Osman Nuri Ergin, "Vesait-i İtfaiyyeden İstanbul Suları", in İsmail Kara, İlhami Yurdakul (ed.), *19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları*, Vol. 1, İstanbul 2000, pp. 130-31; Galib Ata, "İstanbul Evkaf Suları", pp. 143-44. Kazım Çeçen, "Sinan'ın Yaptırdığı Su Tesisleri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vol. 1, Ankara 1988, p. 439.

12 Burcu Kurt, 'Payitaht'ın Suyunu Muhafaza Etmek: 1894 Depremi Sonrası Kırkçeşme Su Yolunun Tamiri', *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, Bursa, 2019, p. 452.

parts of the city and Beyoğlu¹³. Due to the increasing population, over a period of time the existing water system became inadequate, and during the reign of Mahmud I dams were built around Bahçeköy to supply water demands to this region¹⁴. However, due to the ever increasing population, the dams could only meet water demands depending on whether there was sufficient rain or not. For this reason, there were major water shortages in Istanbul in periods when there was inadequate rain, and particularly during the summer months. Despite the growing population, it was only possible to supply the city's water needs with the construction of the dam and the addition of waterways until the end of the period of Mahmud II¹⁵.

At water supply facilities such as Kırıkçeşme and Halkalı which supplied the water demand of Istanbul, streams were swelled with the help of a minor connection and the required amount of water was supplied by means of canals. Grilles were placed at the mouths of the water inlets to prevent any floating substances from entering the canals¹⁶. Chimney shaped reservoirs were built every 20-40 meters along the entire water canals¹⁷. Water that was supplied from the source was carried to the circular sedimentation reservoir via covered canals, enabling the sinking and purification of solid substances. The volume of water that reached the city was measured with output reservoirs constructed at points where the water was to be supplied to different areas, and then distributed to the local water networks. The local water distribution network was generally supplied with clay or lead water pipes¹⁸. So while on one hand this source supplied the city's water demand, on the other attempts were also made to ensure the water reached the people in a clean and hygienic way.

The capital Istanbul that became a center of attraction as a result of the economic integration with Europe after Mahmud II, virtually faced a population explosion,

13 For detailed information about Kırıkçeşme and Halkalı Water systems, see. Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Sıyolları*, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 1999, pp. 19-195.

14 Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, pp. 9-14.

15 In the second half of the nineteenth century, the water shortage reached such a extent that to solve the issue visitors from rural areas were banned from travelling to Istanbul. *Ibid*, pp. 14-15.

16 Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1984, pp. 8-9.

17 Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, p. 8.

18 Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, pp. 9-12.

especially in the second half of the century. Undoubtedly, the main cause of this was the influx of immigrants to the capital. The migration that began from Caucasus and the Balkans since 1862 reached a climax during, and also after the 1877-78 Russo-Turkish War¹⁹. On one hand, the increasing migration wave changed the city's urbanization dynamics, while on the other presented the issue of how to supply water, one of the main needs of the growing population. The water shortage began to be felt severely in Istanbul, especially in the Beyoğlu and Bosphorus regions during the period of Abdulaziz. Although various solutions were sought to supply water to Istanbul from 1851 to 1869 including constructing waterways, opening artesian wells, channeling water from the streams here before it reached the Terkos Lake, and pumping water to the Beyoğlu district from the Alibeyköy and Kağıthane streams using machinery, due to the high volume of water required and the plan being considered unpractical a major part of the project did not materialize²⁰. One of the important solutions put forth to eliminate the growing water issue in the capital since the second half of the nineteenth century was the establishment of the Dersaadet (Istanbul) Water Company with concessions granted in 1879, and therefore the distribution of the clean water supply obtained from the Terkos Lake and Kızıldere to Istanbul and the coastal villages in Beyoğlu, Galata and the Bosphorus²¹. Nevertheless, as the Terkos water would not be adequate to meet the water demands of all the residents of Istanbul and the fact that poorer people would not have the means to purchase water, made repairing the dams and waterways an issue of great urgency²².

Another aspect of the water issue in the capital was whether or not the already low volume of water was sufficiently clean. One of the major reasons for the people of Istanbul facing a water shortage without doubt was that maintenance could not be carried out on the waterways due to the economic crisis the empire suffered following the 1875 moratorium. One of the other reasons was the population growth in Istanbul in the nineteenth century and the city's water basins being opened for uncontrolled urbanization as a result of the *sayfiye* (summer house)

19 Literally, the population of Istanbul in 1885 and after this consisted mainly of migrants. According to the 1885 census, almost 60% of the population was born outside Istanbul. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, pp. 141-44.

20 Saadi Nazım Nirven, *İstanbul Suları* İstanbul 1946, pp. 196-197; Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, pp. 19-23.

21 Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, pp. 35-37.

22 BOA, İ.MMS 94-3981, p. 1; Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 145 (2006), p. 5.

culture that increased in the second half of the century. The pollution and lack of maintenance of the Istanbul waterways was voiced by many for centuries, and occasionally typhoid epidemics appeared in the capital due to the pollution²³. Moreover, a majority of the public believed that contaminated water was the cause of the epidemics in Istanbul. Consequently, most of the time the newspapers of that period were full of advertisements promoting medication used for diseases contracted from polluted water²⁴. In the 1900s, the Ottoman public considered the hygiene of Istanbul's waters unsafe to the extent that it was compared with the Ganges River²⁵.

Beginning from the second half of the nineteenth century, the water shortage in the capital Istanbul and debates on whether or not the water available was clean occupied a significant place on the daily agenda. Especially during the 1877-78 Russo-Turkish War, the Russian army that reached as far as San Stefano (now Yeşilköy) and destroyed some of the dams made dealing with the issue of water shortage and pollution essential during the reign of Abdulhamid II. There were certain factors that caused pollution of drinking water in the city of Istanbul. While one of these factors was pollution that occurred at the water sources, another was factors that caused the water pollution in the dams and along the canals supplying the water²⁶.

In 1880, a commission consisting of the *Şehremini* (Mayor of Istanbul) Mazhar Pasha and 15 officials selected from various administration departments upon order of the sultan, carried out surveys and put forth suggestions such as raising the dams, making improvements to the waterways, and also proposed various other improvements²⁷. A report, possibly by the same commission, stating that the water in Bend-i Kebir, the capital's most important water reservoir, was contaminated led to disputes regarding the relocation of three of Istanbul's villages, revealing the extent to which nature and health, health and politics and the connection

23 Galib Ata, "İstanbul Evkaf Suları", p. 161.

24 Haydar Kazgan, Sami Önal, *İstanbul'da Suyun Tarihi*, İstanbul 1999, p. 39.

25 Kazgan-Önül, *Ibid*, p. 156.

26 Compared with cleaning the pollution at the water source, it was relatively easier to control pollution with the cleaning of the reservoirs and maintenance of water canals. As a result, various repairs and sanitization efforts were carried out throughout the 19th century. For detailed information on operations to keep the water canals clean see. Kurt, "Payitaht'ın Suyunu Muhafaza Etmek"; Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, pp. 129-160.

27 Galib Ata, "İstanbul Evkaf Suları", p. 161.

with all these was integrated with the city texture. Upon receiving news of the polluted waters, in an attempt of preserving the waters, protecting the people from epidemics and preventing a water shortage Abdulhamid II immediately sent a new delegation consisting of individuals from his close circle and names he trusted to the region to inspect, clean and repair the dams²⁸.

In the report submitted to the Council of Ministers (*Meclis-i Vükela*) by the delegation in 1880, it is stated that animal manure collected in the vineyards, orchards and gardens and –because there was no sewage- waste from toilet pits was polluting the waters of Bend-i Kebir, and that the village should be relocated immediately²⁹. However, because the municipality considered the report prepared by the delegation inadequately detailed, it was decided that another commission should be formed³⁰. The duty of this commission was to investigate what had to be repaired; clean and protect the dams, and prepare a report determining the cost³¹.

In the report presented by the commission led by Rıza Bey, Chief of General Staff (*Erkan-ı Harbiye*) in 1881, the importance of Bend-i Kebir in terms of supplying water to the capital Istanbul was strongly emphasized. According to the commission, although there was no threat of pollution discovered in the Topuzlu, Kirazlı and Ayvad dams, none of these dams could supply the volume of water obtained from Bend-i Kebir. Istanbul's constantly increasing made it necessary to supply a greater volume of water to satisfy the needs of the capital's residents, and due to this Bend-i Kebir was extremely important in terms of supplying Istanbul's water demands. According to the commission, the cause of the pollution of the dams was the population increase that occurred over time in the Belgrad district, which was established after the Belgrad city was seized in 1521. In fact, it appears to have been foreseen that the waters of the dams could be polluted if there was an increase in the village population that originally consisted of 10 houses and 40 people when the village was first established, because imperial orders were issued preventing the expansion of the village³². Nevertheless, these orders were

28 BOA, Y.PRK.DH 1-47, p. 3; BOA, Y.EE 72-11.

29 BOA, ŞD 694-1.

30 BOA, ŞD 695-11.

31 BOA, Y.A.RES 15-28, 14.

32 We see that since the early period numerous decrees were issued prohibiting habitation along the waterway routes. For the various rulings issued on the topic from the sixteenth to the eighteenth

not implemented and eventually the Belgrad village was transformed into a large village that had a population of one thousand residents. As this gradually growing village had no sewage facilities or wells, all the waste from this populated area began to flow into the dam's waters. Additionally, residents of the village would take their animals down to the dam to graze, wash their clothes in the dam's water and were even paid to wash bedding and clothing in the dam brought to the village from hospitals and houses in and around Beyoğlu³³. Moreover, although they were settled there to ensure the dams were kept clean and to carry out repairs, over a period of time the village residents turned five thousand deceres of the water basin, where it was totally forbidden to engage in agriculture, cut down trees or even walk, into agricultural fields. This led to mud accumulating on the bottom of the flowing waters in the dam, and when it rained or snowed this caused the mud to be swept in the dam. Similarly, because the spring water sources between Bend-i Kebir and Topuzlu Bend, also called *qatma* or appendage, were surrounded by fields, the channels collapsed and especially during winter a majority of the water that came from here was wasted.

The commission believed that there were two options to preserve the water channels supplying Istanbul. The first was to spend 60.000 lira at once and relocate the residents of the village to another region and turn the area to its original state of grassland and forests by disposing of the agricultural fields, and rooting up the vineyards and fruit trees. The second option was to open a deep dyke on the Bend-i Kebir side of the Belgrad village so all the waste from the village would be collected and transferred to areas via sewage channels in a way that it would not flow into the dam's waters. However, even if the sewage channels were constructed, if the fountains remained inside and outside the village the villagers would continue their daily activities here such as washing clothing, and this polluted water would continue to flow into the dam waters. So, the commission recommended ensuring

century see. Said Öztürk, *İstanbul'un Tarihi Su Yolları: Muhafaza ve Bakımı*, Vol.I, (İstanbul, 2006), 43. As for the Belgrad village, because of its proximity to the source of Bend-i Kebir, in 1858 permission was rejected for the construction of an inn and sherbet house requested to be built as an annex of the church, and an order for its demolition was issued. The grounds of the ban was because the buildings were close to the stream and the danger of this polluting Istanbul's waters. BOA, A.MKT.MVL 98-43.

33 In fact, this was not actually a new implementation. In 1725 residents of the village were issued a warning and fined for washing clothing in the dam's waters and for allowing their animals to graze close to the water. Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 5, p. 2496; Nirven, *İstanbul Suları*, pp. 108-109.

the fountains were only used for drinking water, and enclosing Bend-i Kebir with thick trees and fencing to prevent animals from reaching the waters. In addition, the government would also have to prevent the use of land, ban the sale of land and the construction of buildings here to prevent a population increase in the village. As the commission considered relocating the village a difficult and costly option to enforce, the proposal of constructing sewage canals was put forth³⁴.

Commission chairman Rıza Bey, head of the Istanbul city council (*Şehremaneti meclisi*) Remzi Effendi, Repair Manager of the Treasury of Pious Foundations and Director of Mining and Forestry Bedros Bey came together on many occasions with members of the Council of State's Internal Affairs Department to assess the commission's report, but was only able to reach a decision in December. As a result of negotiations, the sewage project that was almost 4.5 million *kuruş* less expensive than relocating the village was approved. Residents of the village who wanted to rebuild their houses were to be allocated spots that would not pollute the dams, and washing clothing in the village was to be totally banned. New land was not to be opened for use or settlement, and agriculture on land where the owners did not have deeds was to be ceased immediately. Owners that did have deeds were to dig dykes below their land preventing any waste flowing into the dam³⁵. In all likelihood, those who made this decision were aware that these preventive measures would not materialize with the existing state mechanisms. But the empire was caught up between the financial crisis it was suffering and the capital's water supply, and was unable to find any other way out of the situation.

Nevertheless, as these negotiations were carrying on, the shortage of water in Istanbul was also continuing. When Abdulhamid II learned that there was very little water left in some of the dams and the others were completely empty, he ordered for another commission to be formed within the Istanbul Municipality department to solve the capital's water issue³⁶. The commission traveled to Belgrad and Bahçeköy villages accompanied by a group of engineers assigned to conduct more detailed inspections of the area, and on 8 February 1882 the commission submitted a report to the Vizierate. The commission stated that Bend-i Kebir was 'in a state totally deprived of hygiene' and because the dam's waters were not protected from certain 'disgusting waste', the dam was in a terrible condition.

34 BOA, Y.A.RES 15-28, 6.

35 *Ibid*, 14.

36 BOA, İ.DH 842-67695.

According to the surveys, the cause of the pollution was the neighborhoods of the Belgrad village that were divided into two, namely the lower and upper neighborhoods and the location of the Belgrad village within the dam's basin³⁷. For as long as the village remained in the area, in the words of the commission 'It is inevitable that all kinds of refuse and waste originating from the village could flow with rain/water into the dam's waters.' Moreover, as residents of the village were unable to make a living by agriculture, timber trading and laundry-washing had become their main source of living. So whatever measures were taken, it would be impossible to prevent residents of the village, who had turned washing the clothing and laundry from surrounding mansions and hotels into a form of trade from continuing this service. Despite the fact that due to the low cost the previous commission suggested the option of constructing sewage canals during their inspections, as a result of detailed inspections carried out by the new commission it was decided that this alternative would not provide the desired results as the village had grown rapidly over 25 years, and because people wanted to build summer houses there it was clear that this rapid growth would continue³⁸. Briefly, the commission believed that it was essential for the Belgrad village to be relocated to solve the water issue in İstanbul and particularly in Beyoğlu, and for the water level in the dams to increase³⁹.

37 For a map showing these two neighborhoods see. BOA, *Y.A.RES* 15-28, 2. These two areas officials later called the Belgrad village and K m rc  village are referring to the lower and upper neighborhoods.

38 One of the main causes of this population growth without doubt is because the village was considered as a summer resort. Although the *sayfiye* (summer house/countryside) culture existed in the Ottoman Empire from the early period, this did not gain popularity due to the inconvenience of access. With developments in transportation technology, from the second half of the nineteenth century having a summer house in the countryside, in addition to their main homes, became popular among the upper-class families. Life in the countryside was also considered to be beneficial in health terms and was recommended by doctors. The most popular among these summer venues was the coastal areas of the Bosphorus, the Prince Islands and Yeşilköy. Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve G ndelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 2, İstanbul 1985, pp. 554-555; Yusuf Ragıb, *İstanbul Sayfiyeleri: Tebdil-i Hava*, İstanbul 1323. Because of its fresh air and nature, since the seventeenth century the Belgrad village became a *sayfiye* place where Europeans, embassy officials and European travelers built their summer homes. In the nineteenth century, wealthy Turkish people began to come to the village that became famous especially for its taverns. Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 5, p. 2476; Eremya Çelebi K m rciyan, *İstanbul Tarihi*, İstanbul 1988, pp. 31,199; Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uyguruluğu ve Mimarisi*, İstanbul 1999, p. 203; BOA, DH.MKT 192-42, 33.

39 In August 1893, possibly to confirm the commission claims of the population increase in the

The new commission determined that relocating the village could be completed at a much lower cost⁴⁰, on average the same cost as constructing dykes which was estimated to be around 12.000 lira. The commission carried out investigations in regions where the village could be located, and decided that the most suitable location was Burunsuz Mandıra, an estate 45 minutes away from the Belgrad village, and even reached an agreement with the owners to purchase the land for 1.500 lira⁴¹. The Assembly of Ministers approved the commission's proposal to move the Belgrad village to the Burunsuz Mandıra⁴². This solution would be a firmer step in meeting the water demand of the capital at a relatively lower cost.

This period when the Assembly of Ministers reached this conclusion concerning the Belgrad village, was also a time when important decisions were made regarding the economic situation in the Ottoman Empire. In December 1881, with the Decree of Muharram the Empire's debts were revised with various reductions, and the six taxes called *rüşum-ı sille* and management of the taxes was to be handed over to the OPDA, Ottoman Public Debt Administration that was to be established. With the administration that took office in 1882 and took control of a part of the Ottoman financial sources, a much different process began concerning the management of the Ottoman financial structure⁴³. Following the Muharram Decree, Abdulhamid II was extremely cautious when it came to borrowing, and at the same time also struggled systematically with the budget deficit. Due to this, the period between 1881-1890 was a term for making cuts economically; increasing incoming revenue and cutting back on expenditure⁴⁴. So in 1892 when the economy and rotation experienced in the utilization of financial sources raised the question how will

Belgrad village, the government requested via the Istanbul Greek Patriarchate that the priest of the Panayani Church and his trustees sent detailed documentation of the married and single members of his community (the village residents), the houses where they lived and shops they owned. BOA, Y.PRK.AZN 2-5, 1. In all likelihood, with this documentation the government would have confirmed the claims of population increase and also calculated the cost of expropriation in the village.

40 BOA, Y.A.RES 15-28, 13; BOA, DH.MKT 1460-82; BOA, DH.MKT 1470-19.

41 BOA, Y.A.RES 15-28, 13.

42 *Ibid*, 22; BOA, Y.A.RES 16-47, 7 and 2.

43 For more detailed information on this process see. Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, 1940; Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihiçesi*, İstanbul 1948, pp.114-47; Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, İstanbul 1978), pp. 53-69, 250-57; A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara 1978, pp. 271-438.

44 Ömer Faruk Bölükbaşı, *Tezvid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, İstanbul 2005, pp. 55-77.

the costs needed for the relocation of Belgrad village be met, the topic suddenly disappeared from the agenda and was suspended for almost five years.

The topic of moving Belgrad village emerged once again in the beginning of 1887 with the decree issued by Abdulhamid II for improvements to be made to the waterways in an attempt of overcoming the water issue in Istanbul. So another commission was formed within the municipality to discuss the water issue in Istanbul, and other matters related to solving this in detail⁴⁵. In the report submitted by the new commission in July, it not only emphasized supplying water to Istanbul, but also the importance of supplying clean water, and similar to the commission's report in 1882, moving the Belgrad village was cited as the only solution for cleaning the Bend-i Kebir's waters. Members of the commission expressed the same opinion as the former commission regarding the village being moved to Burunsuz Mandira⁴⁶ and recommended the land was purchased immediately for 1.700 lira before any new buyers came forward for the land, and before the price was increased⁴⁷. However, despite the reports and the decision of the commission, due to the ongoing financial crisis in the summer of 1891 the money to purchase Burunsuz Mandira had still not been found and because of this discussions were reopened on whether or not purchasing the land was really necessary. The State Council (*Şura-yı Devlet*) ended these debates with its decree dated 14 July 1891, and emphasizing that the village was to be relocated under any circumstances, it stated that purchasing the land immediately would be more beneficial⁴⁸. In the meantime, complaints began to emerge from residents of the village, as permission to construct new buildings and repair existing buildings in the Belgrad village that had been the topic of dispute for ten years was rejected. Because of this, some of the houses in the village had collapsed and the remaining houses were in ruins, on the verge of collapsing⁴⁹.

The fifth cholera epidemic that broke out in 1892 and spread rapidly all over the world was a turning point in the process of moving of the villages. In 1882, there were cholera epidemics in France, Germany, Belgium, England, Denmark, Austria, Hungary, Russia and Iran. The cholera cases were extremely severe especially in the port cities of Paris, Hamburg, Baku and Russia. The possibility of

45 BOA, İ.DH 1020-80460, 1.

46 BOA, İ.MMS 94-3981, 1-3; BOA, Y.MTV 27-56, 2.

47 BOA, DH.MKT 1398-72; BOA, İ.ŞD 91-5389, 1; BOA, DH.MKT 1510-53.

48 BOA, İ.DH 1309-14, 19; BOA, BEO 117-8774, 2.

49 BOA, BEO 117-8772, 1-2.

the cholera epidemic spreading to the Ottoman lands was a great concern for the Sultan. In view of this, Chief Inspector of the Istanbul Public Health Department Colonel Bonkowski Bey was asked to carry out inspections in Istanbul⁵⁰.

As a part of these inspections, General Staff Colonel Ali Avni Pasha and the Imperial Chemist (*Serkimyager*) Bonkowski Pasha were sent to the Belgrad and K m rc  villages⁵¹. In the report submitted in September 1892, it was confirmed that most of the houses in this village that consisted totally of Greeks were in ruins, and it was stressed that harmful human and animal waste was flowing into the streams, then into the Bend-i Kebir and the Topuzlu Bend and this was polluting the dam's waters⁵². Similar to previous commissions, this commission proposed two options as a solution for this issue. The first was to construct sewage canals that would be not only be a more expensive method, but also not provide the hygiene required. The second option, that also appeared to be the most feasible, was to relocate the village somewhere else. But contrary to the former commissions, this commission did not consider moving the village to Burunsuz Mandira suitable. First and foremost, the land had a rocky structure and this would not be suitable for the village residents that were already poor. Moreover, Burunsuz Mandira would cause many problems in terms of 'controlling' the residents that were to move here⁵³. According to the commission, if the village moved to Burunsuz Mandira, there was a high possibility that the people would turn to tobacco smuggling as their main source of income⁵⁴. In view of this, a proposal was made to the village residents to resettle on the land on the other side of Büyükdere Street opposite Bah ek y ⁵⁵. As this land was not too far away from the Belgrad

50 Yıldıırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", pp. 141-45. For detailed information on Charles Bonkowski see. Feza G n rgun, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara 1992, pp. 229-52.

51 In some documents K m rc  is referred to as a neighborhood, in some a village and in others a town. K m rc  that is clearly connected to the Belgrad village, with its population increase towards the end of the 1880s became a neighborhood, and it is possible to say that since the 1900s it was classified as a village/town. BOA, HR.TH 186-16; BOA, DH.MKT 149-39. There is no doubt that the Belgrad and K m rc  villages mentioned in the previous commission reports as the lower and upper neighborhoods since the 1890s are the same places.

52 BOA, Y.PRK.MYD 11-93, 2.

53 BOA, Y.PRK.MYD 11-93, 2.

54 Occasionally there were claims that there was tobacco smuggling in the region. For example, in 1874 in a search carried out in the home of a person called Despina an amount of tobacco was seized and other searches in the village revealed that the individual in question hid a large amount of illegal tobacco in a water trough. BOA, HR.TH 14-4.

55 For a plan of the area suggested see. BOA, Y.PRK.MYD 11-93, 1.

and K m rc  villages, the people could use the debris from their ruined houses in the construction of their new homes; in this way it would be cheaper, transporting the village would be quicker and the villagers would be willing to move to the new land⁵⁶.

The report prepared by the commission must have impressed Abdulhamid II because in his decree dated 6 December 1892, he ordered that ‘modest and honorable’ Muslim immigrants inhabited Burunsuz Mandira rather than the residents of the Belgrad and K m rc  villages, justifying this stating that Burunsuz Mandira could be used as a center by ‘certain unsuitable men’ and because of this banditry could begin to appear in the areas surrounding the capital⁵⁷. The sultan compensated the residents of Belgrad for their homes and orchards, and ordered that they should be free to live in a village of their choice or be settled in a suitable village⁵⁸.

At this point, Abdulhamid II’s stance towards the residents of the village that entirely consisted of Greeks was interesting. Although he did not state this openly, he realized the strategic importance of Burunsuz Mandira and did not want it to be inhabited by Greeks that could have ‘certain unsuitable people’ among them. However, the sultan acted compassionate towards the community, virtually like a ‘father’, and with the consecutive decrees issued, he ordered for the people not to be ‘disappointed and to be made comfortable⁵⁹.’ One of the reasons was probably the ‘father image’ Abdulhamid II portrayed to his people, and the other reason was undoubtedly the possibility of great powers such as Russia and England intervening if the Greeks complained. Especially when the city in question was the capital Istanbul, in all likelihood the sultan did not want to take such a risk, and taking various measures he tried to keep the people as comfortable as possible.

56 In addition to public health, the commission also took into consideration that if the proposed village was constructed properly this would also be an example of urbanization for surrounding areas, and because this was on the road leading to the European’s entertainment venues it would also leave a good impression on the west. BOA, Y.PRK.MYD 11-93, 2.

57 The Belgrad, K m rc  and Bahçeköy villages consisted mainly of Greeks. Reşad Ekrem Ko u, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 5, 2476; Reşad Ekrem Ko u, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 4, İstanbul 1960, p. 1795; Osman Nuri Ergin, “Vesait-i İtfaiyyeden İstanbul Suları”, *19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları*, İstanbul 2000, p. 132.

58 BOA, İ.HUS 6-49.

59 For a more extensive analysis of Abdulhamid II’s paternalist discourse see. Nadir  zbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*, İstanbul 2011, pp. 32-35, 135-149.

2. Putting Theory into Practice: 1893-95 Cholera Epidemic and Relocation of the Villages

The 1893 Istanbul cholera epidemic was a turning point in terms of debates concerning the relocation of the Belgrad and K m rc  villages. Although the issue of moving the villages was not directly connected to cholera⁶⁰, because cholera was a disease that could be spread by water, the importance of the dams that supplied water to Istanbul increased even more during the 1893-95 cholera outbreak. Contamination of the dam's waters could lead to a major disaster where all the residents of the capital and therefore residents of the palace could be infected with the disease. In view of this, from September 1893 the process of moving the villages was taken more seriously, and eventually the relocation of the Belgrad village that had been on the agenda since 1880 began.

In 1817, cholera spread from Bengal to India, and became the most feared disease of the nineteenth century. Cholera first appeared in Istanbul in 1831, then thousands of people died in the 1847-49, 1854-56 and 1870-72 cholera outbreaks⁶¹. As a result of investigations carried out when suspicious deaths began to occur in Istanbul in 1893, it was confirmed that cholera was the disease causing the deaths⁶². A major part of the precaution measures to be taken was focused on drinking water, as the main cause of the transmission of cholera was water contaminated with excretion from patients infected with the disease. Moreover, the epidemic that broke out in Hamburg in 1892 revealed that public water systems were one of the main causes of the disease spreading⁶³. As a result of the studies carried out by Chantemesse, it was determined that the main factors causing the disease were the dysfunctional sewage system and drinking water⁶⁴. Emphasizing that there were only a very few fountains in Istanbul supplying fresh

60 Mesut Ayar - İlhami Yurdakul both associated the moving process of the villages with the cholera epidemic in Istanbul. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, pp. 348-352; Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, p. 131. Although the cholera epidemic speeded up the relocation of the villages, it is also beneficial to point out that the move was a topic of dispute since 1880.

61 Nuran Yıldırım, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", *Tarih ve Toplum*, 150 (1996), p. 51; Nuran Yıldırım, "Salgın Afetlerde İstanbul", in *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, İstanbul, [nd.], p. 129.

62 Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Büyük İstanbul Tarihi*, Vol. 4, İstanbul 2015, p. 113.

63 Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 145 (2006), pp. 2-6.

64 Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", p. 143.

water, Chantemesse stated that due to the limited clean water sources it would be impossible to supply the entire city. Stating that the dam waters were extremely unfit as drinking water⁶⁵ Chantemesse requested that chemical examinations should be carried out on the water⁶⁶.

In accordance with Chantemesse's request, Abdulhamid II appointed another commission to carry out inspections on whether the Taksim and Terkos waters were suitable for drinking or not⁶⁷. Basically, the content of the report submitted by the commission on 17 October 1893 was similar to previous reports. On one side of Bend-i Kebir at the foot of a mountain and 45 minutes distance from Bahçeköy was the Belgrad village, and on the other side the Kömürçü village. Three streams connected to the dam flowed through these villages and as these streams were used by the village residents, they contained various kinds of waste⁶⁸. According to the commission, due to the bacteria found in Bend-i Kebir and the possibility of facilitating the spread of epidemics, the water was totally unsuitable for drinking. In view of this, relocating the Belgrad and Kömürçü villages was essential⁶⁹. Although cholera was not detected in Istanbul waters, the possibility of cholera spreading to Istanbul if there was an outbreak of the disease in the villages deeply concerned the Sultan. Thus in October, the Sultan ordered for the residents of the Belgrad, Kömürçü and Bahçecik (Bahçeköy) to be moved to the villages in Büyükçekmece or Küçükçekmece and for the area surrounding the dams to be evacuated immediately⁷⁰. Thereby, in addition to Belgrad and Kömürçü, this was the first time that Bahçeköy was also cited among the villages that must be relocated. In all likelihood, the reason for this was the location of the Bahçeköy village, as three of the seven dams in total were around Bahçeköy and the other four were close to the Belgrad and Kömürçü villages⁷¹. Abdulhamid

65 Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, 129 (1994), p. 17.

66 Nuran Yıldırım, *Ibid*, p. 19. Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", p. 113. For the entire text of the report prepared regarding Istanbul waters see. BOA, İ.ŞE 3-13, 2.

67 BOA, İ.HUS 21-100, Lef 2; Burhan Oğuz, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, İstanbul 1998, p. 149.

68 BOA, Y.PRK.ASK 95-12, 2.

69 *Ibid*, 1-2.

70 BOA, İ.DH 1309-14, 21.

71 BOA, Y.PRK.ASK 95-12, 2; Galib Ata, 'İstanbul Evkaf Suları', 144-45, 148-150. The most important among these was the Valide Bend in Bahçeköy and Bend-i Kebir in the Belgrad village. BOA, Y.A.RES 16-47, 6.

II allowed the residents of these three villages he planned to evacuate to move wherever they wished, and requested that on their approval they should be taken to suitable, vacant land. Furthermore, the Sultan also said every effort should be made ‘not to offend the people’ during the move and to ‘ensure they were comfortable⁷².’ So, a commission was sent to the villages in question to evaluate the situation⁷³.

In parallel with the decision to move the villages, intensive measures were taken to protect Istanbul’s waters against pollution (and the cholera disease) until the moving process was complete. In fact, certain precautions were taken to protect Istanbul’s waters from the time the decision to move Belgrad village was first given until it was totally evacuated⁷⁴. Nevertheless, the continuation of the problems and the outbreak of cholera that was initially feared in Istanbul led to the issue being taken more seriously. In September 1893, Abdulhamid II issued an order for the locals not to use the dam waters and to supply their water demands from other sources in the area⁷⁵. Within a few days, Municipality and Gendarme officials inspected the dams and through the mukhtars (heads of the villages) warned the people not to pollute the waters⁷⁶. Immediately after this, precautions such as digging small pits in the houses in the Belgrad village that had no sewage, controlling the water pipes by municipality teams and ensuring the water was kept clean by travelers were enforced⁷⁷.

On the other hand, in October the commission began to conduct property evaluations in the Belgrad and K m rc  villages. The property and value assessments were carried out by the alderman (*ihliyar heyeti*) accompanied by the local nobles. The total value of homes and land in the village proposed for expropriation was determined at 1.410.625 kuruř⁷⁸. At the end of November, the commission visited Bahçecik (Bahçeköy) village, and conducting property

72 BOA, İ.DH 1309-14, 21.

73 Abdulhamid II ordered the commission to visit the region the next day. BOA, İ.DH 1309-14, 23; BOA, A.MKT.MHM 726-2, 77; BOA, MV 77-40.

74 BOA, DH.MKT 1598-100; BOA, DH.MKT 1609-86.

75 BOA, İ.HUS 15-166.

76 BOA, Y.A.HUS 280-39.

77 BOA, İ.HUS 16-43, 1-2.

78 BOA, A.MKT.MHM 726-12, 8; BOA, İ.ŞE 3-22, 7. For the records prepared by the commission containing the value of the property and land to be expropriated in the see. BOA, Y.A.RES 68-52.

evaluations using the same methods they determined the cost of the property and land that was to be expropriated at 1.694.000 kuruş⁷⁹. The reason for higher expropriation value here was because the Bahçecik village was more developed and more valuable. In addition, the commission stated that there appeared to be no reason to move the entire village, and damage caused to the Taksim waters could be prevented by expropriating only a certain part of the village. According to this, it would be possible to keep the dam waters clean by purchasing only eight houses and moving the graveyard beside the church at a cost of 46.500 kuruş⁸⁰.

The discovery of a cholera case in the Bahçecik village they planned to move around fifteen days after the commission report greatly concerned Sultan Abdulhamid II. If the stream that flowed through this village and supplied Istanbul's drinking water was contaminated with the cholera disease, the effects of cholera could spread to a much vaster area. So, the sultan immediately referred the case to the Commission of Public Hygiene and requested that the necessary measures be taken⁸¹. This cholera case that appeared in Bahçecik put the report prepared a few weeks earlier back on the agenda. So, the decision was made to evacuate the eight homes found to be polluting the dam's waters without delay⁸², and the houses were vacated on 25 December⁸³.

The next day, the Council of Ministers decided to move the Belgrad and K m rc  villages in the early spring⁸⁴. Abdulhamid II issued an order to totally demolish the houses here, and for a department and 'chateau style' patrol station to be constructed-in an area that would cause no harm to the dams-on the site for guards and forestry officials to live. According to the decree issued by Abdulhamid II, all the orchards and plantation fields were to be removed and replaced by woods. The

79 For the land and property register of the Bahçecik village and records of their value see. BOA, Y.PRK.KOM 8-44.

80 However, if the commission decided to reconstruct the dam that had begun and was abandoned on the Őeytan stream, it stated that like the other two villages, Bahçecik would also have to be moved to another location. BOA, İ.ŞE 3-22, 13.

81 BOA, İ.HUS 19-4; BOA, İ.ŞE 3-6, 2-4; BOA, İ.ŞE 3-13, 2, 5-6.

82 For the time being, the residents of these eight homes were to stay in a suitable place in the village or be settled in surrounding villages. Their future was to be determined according to the decision regarding the Bahçecik village. BOA, İ.ŞE 3-11, 1-3.

83 BOA, BEO 330-24710. For the property census and value of the vacated homes see. BOA, A.MKT.MHM 726-3, 69, 71.

84 BOA, İ.ŞE 3-22, p.12. For the list regarding this see. BOA, İ.ŞE 3-22, 10-11; BOA, A.MKT.MHM 726-20, 7.

sultan also ordered for huts to be constructed in an area suitable for settlement, for the helpless and poor residents living in the village but had no property and living totally dependent on aid⁸⁵. The expropriation and evacuation process of the homes and land in the Belgrad and K m rc  villages initially planned for spring by the Council of Ministers continued throughout December⁸⁶. In January 1895, earlier than expected, all the property and land in the Belgrad and K m rc  villages apart from three houses owned by foreigners and the church, was vacated⁸⁷.

There were long debates on where the people evacuated from the villages were to be settled. The poorer residents of the village considered the expropriation value to be low and if they were told to leave after receiving the money a majority would ‘stay somewhere as guests’, while the others would spend all their money searching for somewhere to live and would be left ‘poor and destitute.’ Because of this, the poorer people requested settling on one of the empty plots in Maslak or Kanlı Kavak and establishing a village there⁸⁸. The governor (*mutasarrıf*) of K çük emece emphasized that moving all the people to one village would be more appropriate and proposed moving them to a plot of land in Uzuncaova, 1.5 km away from Kemerburgaz. In addition, the governor also believed this should be seriously considered as an option because the residents of K çük ekmece, the K c kk y, Terkos and Cebici villages were also Christian and it was close to Istanbul⁸⁹. Eventually, some of the village residents refused being settled together and moved to areas such as Büyükdere and Ferik y. Homes were built for the poorer people who agreed to live within the borders of K çük ekmece on a vacant plot of land located close to Kemerburgaz⁹⁰.

85 BOA, İ.ŞE 3-22, 15.

86 For detailed information on the evacuation process see. BOA, A.MKT.MHM 726-3, 18; BOA, MV 82-29; BOA, YA.HUS 313-86. BOA, A.MKT.MHM 726-3, 10; BOA, Y.MTV 110-17; BOA, Y.MTV 110-66; BOA, BEO 539-40377, 2.

87 BOA, A.MKT.MHM 726-20, 3-4. The demolition decision regarding the church and holy spring (*ayazma*) was eventually issued in early November 1895 after long correspondence between the Greek Patriarchate and the Sublime Porte. For this process see. BOA, DH.MKT 192-42, 49-50; BOA, MV 83-58; BOA, A.MKT.MHM 726-20, 2; BOA, ŞD 2663-31, 1; BOA, ŞD 364-7, 1-4; BOA, A.MKT.MHM 726-3, 8; BOA, DH.MKT 2272-2; BOA, DH.MKT 2459-64; BOA, DH.MKT 559-43.

88 BOA, A.MKT.MHM 726-3, 61; BOA, A.MKT.MHM 726-11, 5.

89 BOA, A.MKT.MHM 726-3, 59.

90 BOA, A.MKT.MHM 726-20, 5-6; BOA, Y.MTV 111-67; BOA, Y.MTV 114-107. For the construction process of the houses see. BOA, ŞD 776-6, 1-2; BOA, DH.MKT 192-42, 39; BOA, İ.DH 1321-37, 1-2; BOA, ŞD 777-26; BOA, ŞD 777-30, 1-2; BOA, Y.MTV 121-28; BOA,

Although the initial panic was over, all the measures taken to prevent the pollution of the dam's waters in the village in question failed due to the rain and snowfall in the winter months⁹¹, and this raised the question of what to do about the remaining homes in the Bahçecik village. Varying opinions put forth previously by the two separate commissions led to disagreement between the Council of Ministers and the Municipality, and the final decision regarding Bahçecik village was left to Sultan Abdulhamid II.⁹² Pointing out the importance of the hygiene of Istanbul's waters, Abdulhamid ordered that the village be moved immediately⁹³. However, the State Treasury, that was already having difficulty even paying the government employee's salaries, did not have a sufficient means to pay for the expropriation of the three villages. In view of this, on 1 August 1894 the Council of Ministers proposed delaying the expropriation until the following year⁹⁴. Taking into consideration the importance of the matter and the interests of the village residents, in October it was decided that the sum in question should be used from borrowed funds put aside by the Ministry of Finance for unexpected expenditure⁹⁵.

DH.MKT 439-77; BOA, İ.ŞE 9-6, 1-5. The process of moving the villages gives us an idea of the limits of the Muslim-non-Muslim integration in the Ottoman cities through the Tanzimat reforms. Before the Tanzimat era, settlements in the city were shaped around neighborhoods determined by religious segregation because in the Ottoman society Muslims and non-Muslims were banned from living in the same neighborhoods. When the ban on Muslims and non-Muslims living together was lifted following the declaration of the Tanzimat, naturally a new era began in Ottoman urbanization. In addition, the issue of relocating the three villages shows that despite the lifting of the ban -at least for a short period- the reflexes of the Empire and the people did not change. Indeed, the residents of the villages mentioned above whose populations consisted mainly of Greeks were granted permission by the Sultan to settle in Burunsuz Mandıra that was far from the city's settlement areas. At this point, the conduct of the village residents is as striking as that of the state. On their own accord, a majority of the village residents moved to areas such as Büyükdere and Feriköy that had a mainly non-Muslim population. The others were moved by the state to a vacant plot of land close to Kemerburgaz also populated mainly by non-Muslims. This signifies that even after the settlement ban preventing Muslims and non-Muslims living together, was abolished following the declaration of the Tanzimat -at least in this example- both Muslims and non-Muslims chose to separate their settlement areas.

91 BOA, A.MKT.MHM 726-3, 54.

92 BOA, İ.HUS 21-55; BOA, A.MKT.MHM 726-3, 45; BOA, A.MKT.MHM 726-3, 45-47, 57; BOA, MV 79-96; BOA, MV 79-45; BOA, MV 79-96.

93 BOA, İ.HUS 23-74; BOA, ML.EEM 197-76, 1. Imperial Chemist (*Serkimyager*) Bonkowski Pasha also carried out inspections in the Belgrad and Bahçecik villages at the beginning of June and emphasized that the people were desolate because of the uncertainty and stressed that the moving process should be completed as soon as possible. BOA, BEO 422-31588, 2; BOA, İ.ML 10-80, 1-2; BOA, MV 80-86; BOA, A.MKT.MHM 726-3, p.29; BOA, YA.HUS 301-52.

94 BOA, MV 80-118; BOA, A.MKT.MHM 726-11, 3 and 8.

95 BOA, İ.EV 8-18, 1-2; BOA, Y.PRK.ŞH 5-34. This decision was greatly influenced by the

Although the Belgrad and K m rc  villages and eight homes in Bahçeköy had been totally demolished during this period and two years had passed, in summer 1896 no steps had been taken to evacuate the other properties and land in Bah ek y⁹⁶. In 1896 the issue was raised once again when residents of the village applied to the local authorities to repair their homes that were on the verge of collapse. Emphasizing the necessity of moving this village because of the safety of the dam's waters and the discomfort of the village residents, the Municipality stated that a decision should be made immediately regarding Bah ek y⁹⁷. Furthermore, there was still not sufficient means in the Finance Treasury and budget to pay the sum of 1.5 million kuruş needed to evacuate the entire village⁹⁸. The Council of State decided to include the cost of moving the village in the following year's budget as this was a direct threat to public health, and until then gave permission for repairs to be carried out on homes in the village⁹⁹.

Despite all the requests to conclude the process and the expropriation costs for the village being included in the 1897 budget, in summer 1900 there was still no steps taken to move the village¹⁰⁰. In 1905, although there was talk of moving the village in the future and due to this whether or not to give permission for various repairs, it was clear that-at least in short term-moving the village was not on the agenda. Furthermore, it is clear from the correspondence between the ministries that some of the buildings in this village were turned into stables by the military for the animals belonging to the cavalry, and a military based was even constructed close to the village. As a result of negotiations, as it was a basic need even permission was granted to repair the village bakery¹⁰¹.

In brief, in 1895 the Belgrad and K m rc  villages were totally evacuated. Although the decision was given in the commission report to move all the houses

consideration of not making the people whose homes were on the verge of collapse from years of neglect, suffer hardship during the approaching winter months. BOA, A.MKT.MHM 726-3, 91.

96 BOA, ML.EEM 382-42, 1.

97 BOA, ŞD 789-15, 8. On many occasions the village residents requested permission to carry out repairs and construction on their homes on the grounds that their homes were in the state of ruins BOA, ŞD 789-15, 9-11. The municipality repeated this request in the following months. BOA, ŞD 789-15, 14-15.

98 BOA, ŞD 789-15, 12.

99 BOA, A.MKT.MHM 726-3, 93; BOA, ŞD 789-15, 2.

100 BOA, DH.MKT 2382-74; BOA, A.MKT.MHM 726-37, 7.

101 BOA, DH.MKT 954-26, 1-2.

in Bahçeköy, only eight homes were evacuated, but when the initial fear passed and due to economy policies being reintroduced, plans to move the village entirely due to the threat of the cholera epidemic never materialized.

Conclusion

As in the case of the economic perception, consumer patterns, social structure and practices of daily life, the Industrial Revolution also transformed peoples living spaces. One of the direct effects of industrialization on social life was the population gathering in certain cities with the acceleration of migration, and therefore causing the expansion of the physical borders of cities. This expansion towards parts of the cities that were previously unoccupied and different areas becoming settlement areas also caused various other problems. As the cities expanded, another problem that arose was the option of settlement areas and the issue of supplying clean drinking water to the city that emerged due to infrastructure problems. In this regard, the evacuation process of Belgrade, Bahçeköy and K m rc  villages is an important example of how environmental and ecological factors are important in determining urban plans and residential areas.

The story of these three villages, also gives us an idea regarding the environmental disasters that may result from unguided urbanization and the population growth in the 19th century and the capacity of the Ottoman state to combat this. While the paper reveals that the increase in the *sayfiye* culture in the second half of the nineteenth century led to the ‘discovery’ of new settlement areas on one hand, on the other it reveals how this had a negative effect on urbanization and the infrastructural needs of the city. When this is combined with the effects of the Russo-Turkish War (1877–1878), the three villages in question becoming *sayfiye* places and the increasing population became an issue that could lead to almost all the population of Istanbul being without water, and even worse, the people of the capital, maybe even the palace and military suffering heavy losses of life because of cholera.

The case of Belgrade, Bahçeköy and K m rc  villages, is also important in terms of showing that the ideal of meeting and protecting the needs of the capital Istanbul, which has been regarded as vital from the early period -even formed the basis of the economic policies- and which represents the reputations of the state and which hosts the most crowded population of the palace, army and empire, continued in the 19th century. Although there was a long delay due to financial

reasons, it would not be wrong to claim that behind the sensitivity displayed by Abdulhamid II regarding the relocation of the villages -even though this was an extremely costly project- was his consideration for 'protecting the capital.' Therefore, the idea of an epidemic in the capital and the destruction this would cause was one of the most important incentives -even though the solution process was spread over a long span of time- in solving such a costly and complex issue.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

Prime Minister Ottoman Archives (BOA)

Babiali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)

Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR.TH)

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Evkaf (İ.EV)

İrade Husisi (İ.HUS)

İrade Maliye (İ.ML)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Şehremaneti (İ.ŞE)

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD)

Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükelâ Mazbatalar (MV)

Sadâret Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN)

Yıldız Perakende Askeri Maruzatı (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)

Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)

Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Publications

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul 2007.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, Kitabevi, İstanbul 2004.

Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York 1929.

Bölükbaşı, Ömer Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005.

Camgöz, Mevlüt, *Ekmek, Buğday ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda İaşe Meselesi*, Kitabevi, İstanbul 2017.

Çeçen, Kazım, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1984.

Çeçen, Kazım, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 1999.

Çeçen, Kazım, "Sinan'ın Yaptırdığı Su Tesisleri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*", Vol. 1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1988.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Cerasi, Maurice M., *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uyarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Ergin, Osman Nuri, "Vesait-i İtfaiyyeden İstanbul Suları", in İsmail Kara, İlhami Yurdakul (ed.), *19. ve 20. Yüzyılda İstanbul Suları*, Vol. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2000.

Faruqi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting: 1520-1650*, Cambridge University, Cambridge 1984.

Günergun, Feza, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, pp.229-52.

Güran, Tefik, “İstanbul’un İfaesinde Devletin Rolü”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLIV (1986), pp. 245-75.

Işın, Ekrem, “19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

İnal, Onur, “Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview”, *The Journal of Ottoman Studies*, 38 (2011), pp. 1-26.

İnalçık, Halil, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), pp. 243-268.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kazgan, Haydar - Sami Önal, *İstanbul’da Suyun Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Koçu, Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 4, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1960.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1961.

Kömürcan, Kırkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1948.

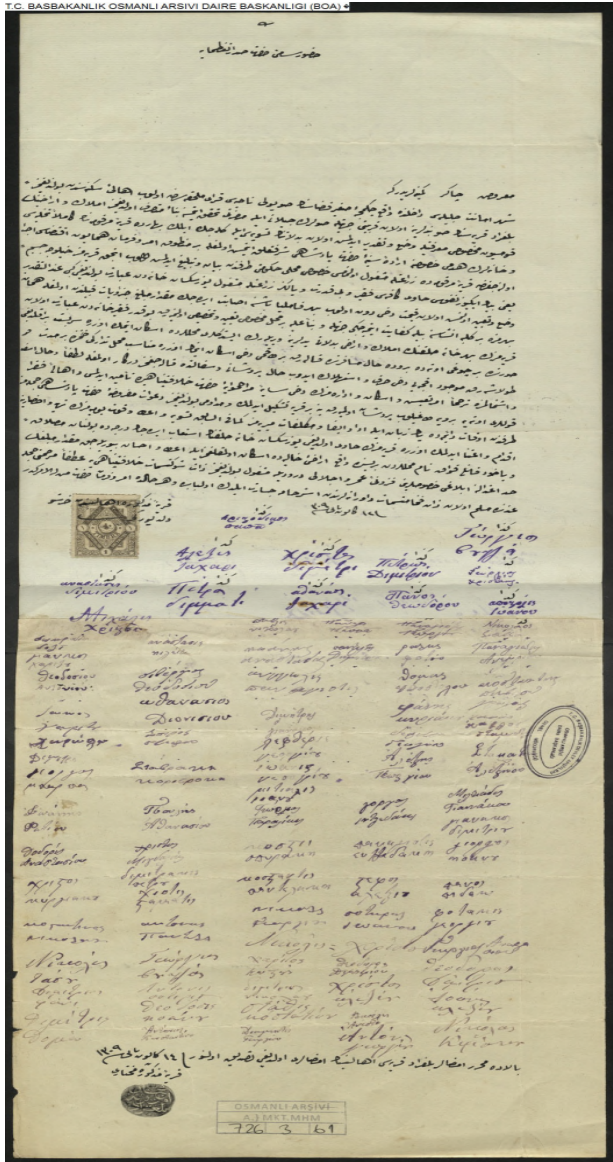
Kömürciyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Kurt, Burcu, “Payitaht’ın Suyunu Muhafaza Etmek: 1894 Depremi Sonrası Kırkeşme Su Yolunun Tamiri”, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2019.

Ljungkvist, John - Barthel, Stephan - Finnveden, Göran - Sörlin, Sverker, “The Urban Anthropocene: Lessons for Sustainability from the Environmental History of Constantinople”, in Paul J.J. Sinclair, Gullög Nordquist, Frands Herschend, Christian Isendahl (ed.), *The Urban Mind: Cultural and Environmental Dynamics*, African and Comparative Archaeology department of Archaeology and Ancient History Uppsala University, Uppsala 2010.

- Nirven, Saadi Nazım, *İstanbul Suları*, Halk Basımevi, İstanbul 1946.
- Oğuz, Burhan, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg, İstanbul 1998.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Öztürk, Said, *İstanbul'un Tarihi Su Yolları: Muhafaza ve Bakımı*, Vol. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006.
- Öztürk, Said, (ed.), *Suyu Arayan İstanbul: Vakıf Suları ve Kırkçeşme*, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006.
- Sayar, Nihad S., *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, İstanbul 1978.
- Şahin, Salih (ed.), *İstanbul Su Yolları ve Su Yapılarının Tarihçesi*, İstanbul: İSKİ İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, [no date].
- Tabakoğlu, Ahmet; Çelik, Gülferin, *Suyu Arayan İstanbul: Vakıf Suları ve Kırkçeşme*, İstanbul: İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, 2006.
- Velay, A. Du, *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1978.
- Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 145 (2006).
- Yıldırım, Nuran, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", *Tarih ve Toplum*, 150 (1996).
- Yıldırım, Nuran, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, 129 (1994).
- Yıldırım, Nuran, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Büyük İstanbul Tarihi*, Vol. 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2015.
- Yıldırım, Nuran, "Salgın Afetlerde İstanbul", in *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul [nd.].
- Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 145 (2006).
- Yurdakul, İlhami, *Aziz Şehre Leziz Su*, Kitabevi, İstanbul 2010.
- Yusuf Ragıb, *İstanbul Sayfıyeleri: Tebdil-i Hava*, İstanbul 1323.

APPENDICES

Appendix I: Petition of the people of Belgrade village (BOA, A.MKT.MHM 726-3, 61)

Appendix II: Map Showing the Location of the Villages and the Potential Relocation Points (BOA, HRT.h 692)

Appendix III: Map Showing the Location of the Dams and the Villages
(BOA, Y.A.RES 15-28, 2)

Appendix IV: A Detailed Map of Belgrade Village (BOA, Y.A.RES 15-28, 3)

Appendix V: Map showing the city center of Istanbul and the waterways that supply drinking water to the center. (Salih Şahin (ed), *İstanbul Su Yolları ve Su Yapılarının Tarihçesi*, İstanbul: İSKİ İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, [no date], 22.)

Appendix VI: Map showing the Dams and surrounding residential areas. (Said Öztürk (ed.), *Suyu Arayan İstanbul: Vakıf Suları ve Kırkçeşme*, İstanbul: İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, 2006, 92.)

On the Similarity of Colonialist Policies Implemented Against the Ottoman Empire and the Far East: The Bargains Over Korea After the Shimonoseki Agreement*

Cezmi Eraslan**

Abstract

The industrialized Western powers, seeking free trade, raw materials and market, turned their faces to the underdeveloped states of the Middle and the Far East in the 19th century. First Ottoman Empire, then China and Japan became the targets of this process in a short time. Ottoman Empire was transformed into a semi colony between 1856-1881. After China's defeat against Japan, the French and British diplomats had discussed repeating the policy which they implemented against Ottoman Empire after the Crimean War in 1853-1856, for China. Colonial effects had begun with trade agreement in Ottoman Empire and continued with changes in judiciary, land laws and increasing the rights of foreigners. Also Japan, who learned how to be a colonialist from British Empire, captured the sovereignty and made changes to judicial and social laws in Korea.

In this study, we emphasized that the colonial policies were the same everywhere in both the Near East or the Far East. The Archival documents show the similarities to colonial policies implemented in the Ottoman Empire and Korea. The main source of the findings in this study is the diplomatic correspondence of British diplomats in the region, in the National Archives.

Keywords: Ottoman Empire, Great Britain, Korea, Japan, Colonialism, Far East, the Treaty of Shimonoseki

* This work was supported by Laboratory Program for Korean Studies through the Ministry of Education of Republic of Korea and Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS 2015 LAB 1250001)''

** Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Literature, Department of History, İstanbul/TURKEY, cezmi.eraslan@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-3475-310X
DOI: 10.37879/belleten.2021.967

Makale Gönderim Tarihi: 25.01.2021 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Uzak Doğu'da Uygulanan Sömürgeci Politikaların Benzerliği Üzerine: Şimonoseki Anlaşması Sonrasında Kore Üzerindeki Pazarlıklar

Öz

Sanayileşmiş Batılı devletler serbest ticaret, hammadde ve pazar arayışı için 19. yüzyıldan itibaren yüzlerini Orta ve Uzak Doğu'ya çevirmişti. Önce Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve Japonya da kısa sürede bu arayışın hedefleri olmuştur. Osmanlı Devleti 1856-1881 arasında yarı sömürge haline getirildi. Çin'in Japonya'ya yenilmesinin ardından Fransız ve İngiliz diplomatlar, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uygulanan politikayı Çin için tekrarlamayı tartışmışlardı. Sömürgeciliğin etkileri ticaret anlaşmasıyla başlamış, hukuk ve toprak alanında değişimler ve yabancıların haklarının artırılmasıyla gelişmişti. Sömürgeciliği İngiltere'den öğrenen Japonya da hakimiyeti altına aldığı Kore'de hukuki ve sosyal kanunlarda değişiklikler yapmıştı.

Bu çalışmada, sömürgeci politikaların Yakın Doğu'da ve Uzak Doğu'da aynı olduğuna vurgu yapılmıştır. Arşiv kaynakları Osmanlı İmparatorluğu ve Kore'de uygulanan sömürge politikalarının benzerliğini göstermiştir. Bu çalışmadaki bulguların ana kaynağı bölgedeki İngiliz diplomatlarının İngiliz Milli Arşivindeki yazışmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya, Kore, Japonya, Kolonyalizm, Uzak Doğu, Şimonoseki Anlaşması

Introduction

During the nineteenth century, the priority of the colonialist western states has been finding markets for their increasing production and supplying raw materials for production. It is seen that the colonialist states that used military power in order to supply their needs, invaded a vast amount of land that many times more than their own countries in a short time. While at the beginning of the nineteenth century, one-third of lands in the world was under the Europeans' invasion, at the end of the century this amount became two-third. Therefore, the nineteenth century is called as the century of imperialism. Imperialist invasion had been formed similarly in Near East, Middle East and Far East and same policies were performed. In this article, it is tried to point out that there is great similarity between methods used by western states mainly in commercial invasion in Ottoman Empire and in the Far East.

While the Great Britain was the leader of imperialist policies in Europe, the Russia became the representative of it, in Asia. Great Britain had controlled world trade in 19th century through her powerful navy and incredibly growing industry between 1760-1830. Instead of improving her Army, She developed policies for investment in new colonies with her income from existing colonies¹.

By the end of the century, Great Britain's main aim was to keep the trade of the colonies under control, rather than expanding their colonies, and to keep them away from foreign attacks². In Asia, Russia had completed the invasion of Turkestan Khanates till 1880's, accelerated his industrialisation and got Iran under control. The other great state Iran in the Middle East had lost the control of the country and faced dramatic territorial and economic losses to Russia and the Britain. At the first half of the century, the Great Britain, Russia and the France had nearly taken the control of the Middle East.

Colonialists' Policies in the Ottoman Empire

Tired of repeated uprisings, the Ottoman Sultan removed the Janissaries, special forces of his army, who allegedly prevented reform movements with the alliance of Ulema in 1826³. Then while Ottoman Government was busy with suppressing the Greek uprising, the allied navies of Great Britain, Russia and the France burnt Ottoman Navy in the harbour of Navarino in 1827.

Before the Ottoman Empire replaced the Janissaries with a new and complete army, it lost the wars against Russia in 1828-1829 and was forced to accept the independence of Greece in 1830. After the Ottoman armies were being defeated by Egyptian provincial army under the command of İbrahim Pasha in Konya, the vanquishers reached to Kutahya. The Ottoman Sultan had to accept the Russian aid proposal in order to defend her capital in 1833⁴.

- 1 For the increased production and market capacities of the states and the development of Britain in this century see Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri*, (translated by Birtane Karanakçı), Ankara 1990, pp. 176-186.
- 2 Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (translated by Vedat Aslan), Dost Kitabevi, Ankara 1999, p. 88.
- 3 See Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (translated by Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, p. 81.
- 4 For details of the Egyptian Question of Ottoman Empire see H. M. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841). The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte*, İstanbul 1998; Also see Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Anlaşması", *Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Vol. 18, İstanbul 1998, pp. 488-490.

Britain which did not want to let Russia alone at the partition of the Ottoman country, was involved in the process. By signing the Treaty of Balta Limanı in 1838, Ottoman Empire has nearly gone under the commercial control of the Britain⁵. With the impact of commercial treaties that signed after her military defeat, the Ottoman manufacturing power quickly collapsed and Ottoman Empire had to get on well with the Britain and kept balance policies among the Great Powers of that time. When she proclaimed the Imperial Edict of Gulhane in 1839, she had also attracted the attention of great powers in order to be the witnesses of her sincerity about the implementation of the edict, at the end of it⁶. This must have been driven by a desire to show that liberal reforms like those in Egypt can be carried out.

At the second half of nineteenth century, instead of permanent military invasion, the religious, economic and cultural activities of imperialism, with the aiming of more free trade and to become the most favourable nation in trade were emerged.

Although the Ottoman Empire was the winner of the Crimean War against Russia, the Empire had to make main changes in her legislation law of land and society in return for the help of her Allies⁷. Ottoman Empire declared the edict of reforms and accepted the equality of all citizen before the law in 1856. Until the declaration of the Reform Edict, all country lands belonged to the state and were ruled by the Ottoman Dynasty. In 1858, the Empire made a major change to the land system by allowing its citizens to purchase land in person. A few years later, the empire also allowed foreigners to purchase land. Ottoman accepted new penal, sea trade and commercial codes, inspired by French codes in a few years⁸.

In 1854, Ottoman Empire had to get a loan from her allies France and British Empire and got used to it in time. In two decades Ottoman government did it 16 times and finally proclaimed bankruptcy in 1875. During this period, leading Ottoman bureaucrats such as Âli Pasha and Fuad Pasha used the embassy of the

5 For details of Turco-British commercial relations See Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I: 1580-1838*, Ankara 1974; also same author "Baltalimanı Muadhedesi", *DİA*, Vol. 5, İstanbul 1992, pp. 38-40.

6 See Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri*, (prepared by Enver Koray), Ankara 1985, Kültür Bakanlığı Yayınları, p. 47; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlihi", in *Tanzimat I*, prepared by commission, İstanbul 1999, p. 44.

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, p. 81; Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, (translated by Şiar Yalçın), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, p. 18.

8 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, p. 118.

great powers as an element of pressure to get the Sultans to accept their ideas and activities related in both Ottoman foreign and internal policy⁹. Between 1856-1882, the Christian citizens of the Ottoman Empire became the privileged ones of Ottoman society with the help of foreign embassies. The Muslims became the third class of the society. It was naturally reflected in all parts of the Muslim community. This change naturally affected all parts of the Muslim community. Their representatives organized the Kuleli event against the Sultan Abdulmejid¹⁰. The failure of the Kuleli event triggered many Ottoman intellectuals in order to create a resurrection based on historical and religious culture. The New Ottomans offered an important administrative change, accession from absolutism to Constitutional Monarchy. With the cooperation of imminent bureaucrats and senior soldiers, the Ottoman Sultan/Caliph was dethroned and his nephew became the new Sultan who would declare a Constitutional Monarchy. Almost all assumed that the proclamation of the Constitution would prevent the intervention of the great powers into the Ottoman Empire using the claims of equality of the non-Muslim citizens of the Empire. Sultan Murad V became mentally ill due to his difficult administrative conditions and dethroned within three months without the Constitution being promulgated. Finally, his successor, Abdulhamid II, was enthroned in August 1876 on condition that the Constitution be proclaimed¹¹. Although the new grand vizier Midhat Pasha, who cared about the support of Great Britain, quickly drafted the Constitution, his efforts could not prevent Russia from taking the process to war. Great Britain which cared for control of the Mediterranean, allowed Russia to strongly shake up the Ottoman Empire. During the first and difficult years of the new Ottoman Sultan Abdulhamid II, Britain had taken first the administration of Cyprus, so-called the key of to Mediterranean and then Egypt, by promising to save the integrity of Empire, while France captured the Tunisia¹². Meanwhile, Ottoman Empire gradually lost its authority on the Balkan Peninsula.

9 E. P. Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat*, (translated by: Ali Reşad Bey, Prepared by Erol Kılınç) Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, p. 243.

10 For details of Kuleli Event, See, Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937; Zekeriya Türkmen, "Kuleli Vak'ası" *DİA*, Vol. 26, İstanbul 2002, p. 356-357.

11 Ahmet Turan Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Ordu ve Siyaset İlişkileri", in *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Edited by Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, p. 164.

12 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Ankara 1983, p. 81-101; Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, p. 349.

After having lost the war of 1877-1878, because of the war indemnity to Russian Empire, the other great powers almost seized the Ottoman Budget. Abdulhamid II, had to declare general debt administration (Duyûn-ı Umûmiye) in 1881¹³. The creditors began to collect certain tax from Ottoman citizens in Ottoman Empire till the end of the Empire.

After the Crimean War, Britain focused on commercial benefits, while France preferred to work on long-term projects in the fields of education and culture, whose effects lasted until the Second World War. During the Tanzimat period, France became the role model of Ottoman reformers especially in the field of education. She also got the privilege of constructing railway tracks and ports till the beginning of the First World War. Even in the brink of War, the Ottoman government offered France to reorganize the Ottoman gendarmerie powers and provide with ammunition.

With the effects of huge losses, Abdulhamid II had to carefully follow the activities of Russia and the Great Britain that concentrated sharing of underdeveloped countries of the Far East¹⁴. Abdulhamid tried to strengthen his authority with Islamic policy among his Muslim citizens, while stressing the importance of solidarity with the Muslim world.¹⁵

Because of the huge profits due to the very advantageous commercial and cultural privileges in the Ottoman Empire, the France had also hoped to implement same methods to the China in the Far East, that lost the war in 1895 with Japan.

Colonialist Policies in the Far East

The Western States had spread their activities in missionary, economic and cultural fields at the second half of the century. After starting with China in the first half of the century, they continued the project of opening up underdeveloped countries for free trade, such as Japan and Korea. It is a commonly accepted phenomenon that Imperialism had contributed to spreading of modern social, technological and political tools among to the people of hermit states. Beside this,

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Ankara 1983, p. 421; Rıfat Önsoy, *Mâli Tutsaklığa Giden Yöl: Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999, p. 153.

14 See, Eraslan, Cezmi and Dere, Umut. "The Position of Abdulhamid II And Ottoman Diplomacy in The Developments of Far East (1895-1904)" *Turkish Journal of History*, 71 (2020): pp. 317-346. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.017>.

15 For details of his Islamic policy, Cezmi Eraslan, *II. Abdulhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

having the same privileges by other industrialised States from the colonies that were opened free international trade one after, brought huge social differences together with.

When Britain -the biggest colonialist state in the world at that time- had sent experienced diplomat Lord Macartney to China in order to establish constant and reciprocal relationship in 1793, he was regarded as an outer barbarian by Chinese rulers. While Lord Macartney has pressed to establish on permanent embassy, Chinese officials had wanted British diplomat to perform the traditional greeting including 'nine prostrations' towards the Emperor¹⁶. The Ambassador was told that otherwise, 'China would not send envoys to foreign countries and would not allow those who came and stay 40 days'. It was an understandable attitude for Chinese because in their world the centre was the Emperor who was the son of the heaven. During the opium war 1839-1842, Britain has taken some advantages as exempting her merchants from Chinese jurisdiction and goods from Chinese duties¹⁷. In the second half of the 19th century, Britain and the other big states tried to widen their trade and their missionary activities in China.

After having conflicts because of Opium trade, Britain had signed commercial treaties with China and Japan and gained the title of the 'most favoured state'. France and the others followed her. Under the leadership of Britain, America and France with the permanent consulates and new ports opened up for free trade, the colonialist States had transported the wealth of Far East to their countries.

During this time it was evaluated that instead of partitioning China or attempting its conquest, the British pinned their hopes on reforming China's systems of law and finance and pushing open the door for more railways and trade¹⁸. She developed relations with Japan at the same time while making agreements directed to more free trade in 1858. After that for the sake of Britain interest, London has become even a kind of political adviser to Japan, in order to take for her own control of East Asia as well.

From the first opium war to 1895 Chinese/Japan war, Britain has become the most effective state over Chinese trade. While the Great Britain that started to perform the three quarters of Chinese trade, she was also controlling all Chinese

16 John Darwin, *Unfinished Empire, the Global Expansion of Britain*, London, 2012, p. 122.

17 Darwin, *Ibid.*, p. 124.

18 Darwin, *Ibid.*, p. 124

customs system¹⁹. Thus, the center of the Chinese World, the Emperor, began to take orders from British Empire.

The Korean Encounter with Colonialism

Korea took her share from this colonialist attack too. Indeed, the first British trade vessel came to Korea in 1845 and a French one followed her in 1846, then the Russian one in 1854. The American Vessel's - General Sherman- incident emerged in 1866 and the attack of French Navy the next, did not only brought free trade, but also "*draw China and Japan into the stream of a new World order*". These events were accepted as harbingers of sinister imperialism for Korea as well²⁰. The Frenchs had attacked for retaliation of killing the Catholic priests who secretly entered the Korea in 1866.

After these attacks, the Americans' Sherman retaliation in 1871, revealed Korean Kingdom's fighting perseverance. Taevongun the Regent, the father of the Child King of Korea, had warned the Koreans, with the stone plates he had put in front of government offices in the country²¹. The warning - "*western barbarians invading our country. Being unsuccessful against them means making concession. Making concession means to be traitor*"- became effective²². In spite of all resistance, the treaty of Ganghwa signed with Japan in February 1876, symbolized the beginning of Korea's opening to the outer world. After that, The Korean Administration tried to modernize by sending students and research committees to the Japan, China, America and the Great Britain. Korea, at the same time became a ground for the struggle of an actual domination especially between China and Japan. While Korean reformers turned their face to Japan, the conservators neared to China²³.

While Japan was signing treaty with Korea, The Great Britain had advised Ottoman Empire establishing good relation with Japan²⁴. At the same time, this

19 Burak Samih Gülboy, "19. Yüzyılda Uzak Doğu Asya'daki Güç Dengesinin Evrimi", *Çinin Gölgesinde Uzak Doğu*, Edited by: Deniz Ülke Arıboğan, Bağlam Yayınları, 2001, p. 23.

20 Kyung Moon Hwang, *Köre Tarihi*, (translated by Ayşe Su Doğru), İstanbul, 2018, p. 101.

21 Gojong, the distant relative of the last King of Korea, has been seated to the throne at the age of 12 in early 1864, his father was appointed as regent with the title of Tewongun. Gojong would remain at the throne until 1907, See Andrew C. Nahm, *Köre Tarihi ve Kültürü*, (translated by Ali Rıza Balaman), İzmir 1998, p. 103.

22 Hwang, *Köre Tarihi*, p. 106.

23 Oktay Gökhan Banbal, *Jağon İşgal döneminde Köre Yarımadası ve Uzakdoğu'nun Siyasi Görünümü*, Ankara University, Unpublished MA thesis, Ankara 2015, p. 16.

24 For more information see, Selçuk Esenbel, *Jağon Modernleşmesi ve Osmanlı, Jağonya'nın Türk Dünyası*

advice was seeking to control of Russian Empire's threat towards British benefits in India and in the Far East. After Russia finished the invasion of the Turkish Khanates in Turkestan in 1881, Britain had to implement projects aimed at preventing Russia's advance to India. The above-mentioned British projects had led Russia to make plans on Manchuria and Korea with the goal of landing in warm water²⁵.

Prius Victory of Japan or the Negotiations of Great Powers on the Treaty of Shimonoseki

In this part of the article, it will be tried to examine the treaty and discussions that began immediately after the Treaty, which was signed on 17 April 1895 and came into force on 8 May 1895. Reading the negotiations on the fate of Korea and Manchuria from the correspondence of British diplomats in Tokyo and Pekin with Foreign Office is very useful for understanding the imperialist point of view.

While following the British policy, we must not forget the treaty of Trade and Navigation signed on 16 June 1894 and the Alliance Treaty of 1902 signed at the end of this process.

Japan's Position in the Second Half of the 19th Century

With the forcing of the necessities of sperm-whale hunting industry, first America and later the others had to move the trade from north Atlantic to the north Pacific and communicate with secluded Japan. At the end of two missions in 1853 and 1854 by commodore Perry²⁶, who was one of the most experienced sailor of the navy, to Japan, Japanese rulers had to accept termination of two centuries seclusion, the beginning of intercourse with America and her commercial demands²⁷.

Japan was forced to be opened up for free trade in 1858 and gave capitulations to industrialized and colonialist states of West. Although Japan was unsuccessful on

ve İslam Politikaları, İstanbul 2015, p.283.; Also see, *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (translated by: Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, p. 103.

25 Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, p. 304.

26 For details of Commodore Perry and the aims of United States' colonial plan for Pacific see, William S. Rossiter, "the First American imperialist" *The North American Review*, Feb. 1906, Vol. 182/ No. 591, pp. 239-254, Published by, University of Northern Iowa, p. 241

27 About the United States' counteracting policies, against the colonial and commercial invasion of British Empire in the North Pacific Sea also *ibid.* pp. 242; Nicole CuUnjieng Aboitiz (2021) "Restoring Asia to the Global Moment of 1898", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 49:3, 527-552, DOI:10.1080/03086534.2021.1920801, p. 532.

attempts and meeting with the addressee states for invalidating these capitulations in 1870's, it gradually gets the status of great state with the Alliance of Britain, from 1895. In the 1894-1895 War, although her opponent was China, Japan evaluated that real menace will come from imperialist western States. She worried about their potential political and military attack by using the weak China and Korea. From the first years of Meiji reform era, Korean question was at the centre of the "existence" debate as a big state Japan. According to this understanding, including Korea that has strategic position, the states of East Asia should have not been under the western influence. According to the imperialist understanding of Japan that had to seek new colonies and new markets for its fast developing economy, Korea was the first step for expanding. She also had to export population because the inefficiency of her land. Japanese dignitaries described Korea, controlled by China as a dagger ready to enter Japan's heart ²⁸.

While the struggle was going on for domination over Korea between Japan and China, the Donghag uprising arose and developed because of the relatively exploitation of peasant by local administrators. When the King of Korea had to request help from China the protector state, also Japan sent troops according to the Tientsin Treaty of 1885. Japans who maintained control in Seoul, has constituted the negotiating assembly that would make series of reforms²⁹.

Clashes began between the Chinese and the Japanese army during the work of the Negotiating Assembly. Declaring War on August 1, 1894, Japan heavily defeated China at sea and on land.

The Treaty of Shimonoseki

Japan became the dominant power in the region and took Korea under her control with the Treaty of Shimonoseki signed on 17 April 1895³⁰.

28 Mehmet Beşikçi "1894-1895 Çin Japon Savaşı: Japon Emperyalizminin Yükselişi ve Osmanlı İmparatorluğu", *Toplumsal Tarih*, nu: 161, (May 2007) p. 61; A. Merthan Dündar, *Japonya'nın Orta Asya Politikaları, Rapor*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, p. 16.

29 Eun Kyung Jeong, *Kore Milliyetçiliği*, İstanbul, 2016, pp. 67-68.

30 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) Confidential Print Japan, 405/411; According to this Treaty:
 - China recognizes definitively the full and complete independence and autonomy of Korea,
 - China cedes to Japan in perpetuity and full sovereignty the following territories, together with all fortifications, arsenals, and public property thereon:
 - The southern portion of the province of Fêngtien [Fengtian] within the following boundaries [Liaodong agreement in November 1895 deleted this and replaced it with an indemnity of 30 million taels of silver to be paid Japan]

A reaction emerged among the European Great Powers against Japan's gaining big state status and having the same commercial privileges like them. But gaining this status firmly with the diplomatic support of the Great Britain and the help of 1902 Agreement, Japan has annexed Korea in 1910 as the new imperial and colonial power of the East³¹.

Desire of Repeating the Ottoman Example to China: Negotiations After the Ratification of the Shimonoseki Agreement

Japan's victory over the China, the ancient ruler of the region, was faster than expected and made western Powers surprised. At first, it was for Russian Empire who had some projects on Manchuria and Korea and for France, Germany and the USA, this victory was unacceptable, so they made it to protest. Firstly, France, tried to lead the sharing discussion on the ground of her alliance of 1894 with Russia, but she was not alone, the Germany is interfered the process. British charge d'affaires N.R. O'Connor wrote very confidential from Peking to the Earl of Kimberley, Secretary of the State for Colonies that French Ambassador evaluated the Japanese demand about cession of Liaotung³² peninsula was intolerable case for Western Powers, as well as Russia³³. Nobody could have expected that Russia would accept keeping away from open seas in Pacific as well as Bosphorus.

According to French Ambassador, at the end of the first China –Japanese War, China was not a big power anymore, “*Because China's destiny was at the mercy of Japan*”. French diplomat thought that in this helpless situation of China was a danger for the peace of the world. Naturally the Great powers must have considered their

-The island of Formosa, together with all islands appertaining or belonging to the said island of Formosa.

- The Pescadores Group, that is to say, all islands lying between the 119th and 120th degrees of longitude east of Greenwich and the 23rd and 24th degrees of north latitude,

- China agrees to pay to Japan as a war indemnity the sum of 200,000,000 Kuping [Gubing] taels; the said sum to be paid in eight instalments for seeing the full text of agreement see, <https://china.usc.edu/treaty-shimonoseki-1895>; see also correspondence dated 29 October 1895, From Turkish Embassy in London to the Ottoman Foreign Ministry, Ottoman State Archive (BOA), Yıldız Evrakı Hususi Maruzat (Yahus), 338/68.

31 Oktay Gökhan Banbal, *Çağın İzzal döneminde Kore Yarımadası ve Uzakdoğu'nun Siyasi Görünümü*, Ankara 2015, p. 31.

32 It is a peninsula notable for its strategic location in northeast China. Port Arthur at its southernmost end has been the main subject of international competition.

33 The National Archive, Foreign Office (FO)405/335, nr.445, from R.N.O'Connor, 1 May 1895, Peking and received 24th of June.

respective sphere of interest in Chinese Empire. The most interesting point of this evaluation was the suggestion that came from French diplomat related the Ottoman Empire. “Proceed to treat the (Chinese) government in the same way as Turkey”³⁴.

The British Ambassador has related this suggestion with his colleague’s inconveniency that emerged from German government’s interference in Tokyo that prevent the pleasure of acting alone with Russia in Far East. “It was evident he had derived little satisfaction with the interference of Germany in Tokyo in common with his Government and that of Russia and that the extra weight given to the representations was meagre compensation, in his eyes, for the pleasure of acting alone with Russia in the Far East”³⁵. Actually, according to his point of view the French Ambassador was right. Because after having made a military agreement between armies first in 1892, France developed cooperation with Russia, and had signed a political agreement in March 1894. British charge d’affaires, told the French colleague, that he thought it was premature to speculate upon the necessity of treating China in the same way as Turkey, and that the historical example was not an encouraging one³⁶. British diplomat did not encourage his French colleague and sought to opportunities for cooperation with Japan.

Russian Pressure on Japan

Thus, under the leadership of Russia, the France and the Germany as being three colonialist states (we use as the triple alliance from now on) gave a memorandum to Japan at on 23 April 1895. Three states underlined “the presence of Japan in Liaodong Peninsula bothered Chinese capital and threatening the independence of Korea, both of these situations was threatening the peace of Far East”³⁷.

Because of newly exiting from a tiresome war, Japan had to accept the memorandum of the triple alliance, after long discussions and seeking international help because her army and the navy were injured. Japan would also leave Liaotung Peninsula in November 1895 in exchange for increasing the indemnity of War that China will pay³⁸.

34 *Ibid.* ; As symbols of economic and political penetration the rights of construct and manage railway were often discussed among colonialist great states, see Kees Van Dijk, *Pasific Strife*, especially the chapter 2, *Rivalries in West Pasific*, Published by Amsterdam University Press, 2015, p, 23.

35 The National Archive, Foreign Office (FO) 405/335, nr.445, from R.N.O’Connor, 1 May 1895, Peking and received 24th of June.

36 *Ibid.*, It must be underlined that the message was remarked as very confidential.

37 Gülboy, “Uzak Doğu Asya’daki Güç Dengesinin Evrimi”, p. 27.

38 Beşikçi “1894-1895 Çin Japon Savaşı:”, pp, 60-64.

Russia's insistence on preventing Japan's progress and guaranteeing her own interests seems to have impacted British diplomats. Truly the British diplomat in Tokyo, said: "*Russia having insisted that she would admit nothing but unconditional abandonment of Peninsula. Exchange of Treaty ratification expected tomorrow. Treaty to be revised later*". With her army and navy exhausted, the Japan was seeking help of the Britain by sharing the knowledge with her that Russia has attempted for a treaty with her for getting a port in Korea and also sure that she will get privileges in Manchuria from China.

O'Connor drew attention to the fact that the political parties in Beijing took action with his letter to the Foreign Minister on 7 May. "*After ratification of Shimonoseki by Chinese Emperor, frequent visits between Chinese Ministry of Foreign Affairs and the delegations of Russian, French and German began.*" According to O'Connor, China needs help for paying indemnity of war. The triple alliance wanted to convince Japan for an agreement without giving official guarantees to China. "*China wants to take positively guarantees for war indemnity. The triple alliance refrained giving official guarantees to China and made pressure on her not to approve the treaty without being accepted their demands for Liaodong Peninsula*"³⁹. At the end, Japan under the political pressure of the triple alliance, accepted review the terms of the Treaty of Shimonoseki.

"*The Chinese Government has asked Japan to remove the testimony on the Liaodong Peninsula before the Treaty was ratified, via the US representative. However, there was not enough time to answer before May 8*". According to the British representative, a decision had to be made in one way or another. The Chinese Minister of Foreign Affairs Yamen made a call again to the triple alliance and asked whether he could trust their help in return to behave they want. The three alliances claimed that Japan would not dare to refuse. With this indirect assurance, China has declared not to exchange approval documents⁴⁰.

It is understood that Japan seriously feared from the triple alliance. Thus, G. Lowther was reporting from Tokyo on May 25 that "*It is spoken here that Russia will make a call to Japan pulling her soldier from Korea. But Minister for Foreign Affairs added that they have not got any attempt yet*". Although it is clear that Japan will be Russia's rival in Korea and Manchuria, it is spoken here that Japan is not ready for the following

39 TNA, FO, 405/335, Mr. O'Connor to the Earl of Kimberley, from Peking, May 7 1895.

40 FO 405/335, Confidential print China-Japan-Corea, from O'Connor to Kimberley, Peking May 7, 1895.

attempts after defeating China⁴¹. Here it must not be forgotten the possibility that Japan might want to see and understand the position of Britain against Russia. In this period, it is seen that Japan, which has been in direct contact with European states, brought statesmen familiar with western thought. Lowther shared the information with Count Hayashi who took place in the first student group that sent to the West in 1866, attracted attention with his fluency of English, and was elected as deputy foreign affairs minister⁴².

Is the Great Britain Becoming Political Advisor of the Japan?

As we mentioned above, Japan had showed some signals of her intention of developing diplomatic cooperation with Britain. Britain's priority also was to increase free trade. British Ministry of Foreign Affairs must have understood the Japan's request for the British help and advice for regional relations. Thus, it will be seen that the British diplomats in Far East, especially in Tokyo began to give some advices to Japanese government since 7 June 1895.

G. Lowther, British charge d'affairs in Tokyo, says: "*I privately advised the idea to Foreign Minister, in return for withdrawal from Liaodong Peninsula, that more river and ports would open for free trade, especially the Kanton River*"⁴³. The answer of Japanese Foreign Minister was negative. However, British diplomat was sure that he was on the right track: "*but idea seemed a good one! And he would seriously consider it*". Lowther asked: "*Am I authorized to say Her Majesty's Government would favour this line of negotiation?*"⁴⁴ in another saying he wanted permission declaring the support of the great state, the Great Britain who consider also the benefits of Japan.

Really, the British support against the efforts of directly restraining Japan's expansion, by America, Russia, France and the German was very precious for Japan at that time and the benefits would be seen at the treaty of 1902⁴⁵. With

41 Kees Van Dijk, *Pasific Strife*, especially the chapter 13, *Russia, Japan and the Chinese Empire*, Published by Amsterdam University Press, 2015, p. 248.

42 FO 228/1184, Correspondence From Tokio, From Lowther to Kimberley, 28 May 1895.

43 *Ibid.*, From Lowther in Tokyo to Sir O'Connor 7 June 1895.

44 *Ibid.*

45 For the early researches about 1902 Sino British Alliance, see Ian H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance, The Diplomacy of Two Island Empires, 1894-1907*, (Londra: The Athlone Press, 1985); Davis, Christina L. "Linkage Diplomacy: Economic and Security Bargaining in the Anglo-Japanese Alliance, 1902-23." *International Security*, Vol. 33, No. 3, 2008, pp. 143-179. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/40207144. Accessed 7 July 2021; John Karzakis, *World Geo-political Dynamics and the Anglo-German Conflicts: a Historical Review*, June 2011, Center for Defence, Energy and Geopolitical

following correspondence, it is seen that Lowther's suggestion was convenient for the triple alliance fundamentally. Lowther goes on "*I work in a way approved by the government. The German representative sends his regards to our foreign minister. He reported that German government is pleased with this offer*". The common aim of the great powers can be better seen here. In spite of not studying together with the triple alliance formally, The British empire would develop the friendship of Japan with this method and not to separate from other colonialists as well. This result can be considered as the success of British foreign policy.

Lowther was continuing in the same way: "*We support opening West River strongly for international trade. China's going under the control of the triple alliance because of the rising indemnity may cause big problem. Consequently, we believe this suggestion will be well received by China*"⁴⁶. It seems that British support made Japan comfortable. Indeed, two days later, "*the Japanese Government asked the three alliance representatives whether they could guarantee that if they were satisfied with Japan's response, China would be able to meet the conditions*". In the meantime Japan underlined her request that making meeting with China directly⁴⁷. In this way, Japan had given an important message to interlocutor that she wants to keep China under control but does not intend to struggle against triple alliance.

At this stage, we must question why Russia was so active in this problem?

First of all, when Russia was made limited in Black Sea, she has been turned to Turkestan and had completed its invasion in 1881. Russia had more penetrated to China with Trans-Siberian line that she constructed till Vladivostok on the shore of Pacific Ocean. On the other hand, as the Vladivostok was being under the snow for six months, Russia begun to seek another exit to the ocean, that will reach to Korea over Manchuria, suitable with her traditional aim to reach warm water⁴⁸.

Russia had realised that his plans towards Manchuria and the Korea have been threatened by the Japanese military victories and the Japan's benefits from the Treaty of Shimonoseki. Russia had planned to extend the Trans-Siberian Railway

Research, with University of Egean, p. 63.

46 FO 228/1184, from Lowther in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 9 June 1895.

47 *Ibid.*, from Lowther in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 11 June 1895

48 Kees Van Dijk, *Pasific Strife*, chapter 13, *Russia, Japan and the Chinese Empire*, Published by Amsterdam University Press 2015, p.250.

from Manchuria to the South, and would also planned to make Port Arthur⁴⁹ a military base instead of Vladivostok. But Japans had occupied this place. Because of this Russia has applied to the governments of British, French and German, in order to prevent Japan to take Liaotung Peninsula⁵⁰. While French and German governments showed positive response, The Great Britain that had already signed an advantageous treaty of trade and navigation with Japan in the summer of 1894 stayed impartial.

The Colonial Activities of Japan in Korea

Lowther described the Count Inouye's report, which was full of interesting detections as "*as exactly as what we want*", Inouye had been appointed as commissar to Korea already during the Gabo Reforms in 1894. In his report, in which he shared his observations about every segment of Korean society, the Japanese bureaucrat claimed that Koreans, from the lowest class to the dynastic family, were in the childhood era of the civilization⁵¹.

This point of view is the trademark of European colonialism for spreading to Africa, Asia, Middle and Far East: Taking democracy and civilization to the undeveloped and underdeveloped countries. Because it was necessary to keep these societies and nations under tutelage of European civilized countries, till they will be grown up and modernized with the European law and political system.

According to Count Inouye, the insistence for preservation of the backwardness was more regrettable than the present backwardness. The Japanese bureaucrat, said that the basic requirement for a reform were money, people and enough national sprit, has delivered that even the Queen Min and her adviser Boku Eiko⁵² had superficial idea about modernization. He was saying "*Making laws and regulations is the easy part of case, the main difficulty is finding staff who can apply this*"⁵³.

49 A very strategic port at the far end of the Liaotung peninsula.

50 Gülboy, "Uzak Doğu Asya'daki Güç Dengesinin Evrimi", p. 26.

51 *Ibid.*, from Lowther in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 2 July 1895. Nichi Nichi Shimbun newspaper cutting.

52 Moving from the example of Japan, one of the representatives of the Gabo reform movement (Yong Hyo Park), which carried out reforms in Korea, fled to Japan at the end of 1884 under the pressure of China.. See Nahm, *Köre Tarihi*, p. 112. As Count Inoye stated in the article, he was not an enemy of Japan but had an understanding that emphasized his nationalist identity. For Gabo reforms, see. Nahm, *Köre Tarihi*, pp. 118-119; Jeong, *Köre Milliyetçiliği*, pp. 69-71; Hwang, *Köre Tarihi*, pp. 111-113. I would like to thank my esteemed colleague Eun Kyung Jeong for helping me identify who Boku-Eiko is.

53 TNA, FO, 228/1184, from Lowther in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 2 July 1895. Nichi Nichi

Despite every challenge, Count Inouye said he was not pessimistic, noting that bribery, abuse and corruption, the accumulation of many years, could not be repaired within a few months.

Taking attention to the economic life and the deficiencies of financial management, Count Inouye had determined “*first of all, there are no tax law and an account book and also guidance book for calculating annual expenditure and income*”. Count Inouye reported that the Korean economy has begun to rectify with the help of 3 million yen borrowed from Japan, and that they have been organizing a budget since April 1, taking into account revenues and expenditures. It seems that in Korea, where radical reforms in trade, finance and law had been taken place, more and more has been borrowed from Japan. According to the previous colonialist experiences, the next step would be on the laws and the social life. Thus Count Inouye had added “*we have postponed the reform on the constitution and law courts until the graduation of law students*”⁵⁴.

After having opening up to the free trade of great powers, it can be said that Japan became the owner of her own colony within forty years, at least, Japan has learned the colonialist logic in a half century.

At the same time, the criticism of Count Inouye, towards the Japanese in Korea, shows the brutal face of imperialism. According to his observations, the Japanese traders were highly intended to exploit trade and having great properties in the Seoul. “*Considering Japanese traders, there is need for another reform among the Japanese in Korea. The Japanese traders, only focusing on their immediate interest but not on improving cooperation, insulting to the people, do not take the Chinese as a sample*”.

Count Inouye pointed out that Koreans would prefer to work with Chinese traders if Japanese investors did not correct themselves, despite having the most favored nation status. “*Because Japanese traders are generally lazy, hasty and fond of luxury*”⁵⁵.

Reforms on the Laws and the developments in Korea were taken to the first row of the Japanese government agenda. Under the light of Count Inouye’s reports, it is understood that reform process would be difficult than expected and last long. British charge d’affaires has written to his prime minister Lord Salisbury and his

Shimbun newspaper cutting.

54 *Ibid.*, from Lowther in Tokyo to Sir O’Connor in Peking 2 July 1895. Nichi Nichi Shimbun Newspaper cutting

55 *Ibid.*

colleague in Peking that Japanese foreign minister and Count Inouye were sure that they would be successful⁵⁶.

Japan Wants the British Support

The British interest towards Japan rose rapidly in July 1895. Lowther narrates that the Japanese Prime Minister wanted to talk about Korea at the first opportunity. Later on Count Ito, the Japanese prime minister had asked whether Britain would help Japan to solve Korean issue, and took the answer from Earl of Kimberley that Britain would do her best for such a suggestion. Count Ito expressed his hope for reaching an agreement that would give the independence of Korea under the guarantee of great Powers. Japanese Prime Minister tried to specify that their wish for keeping Britain sided with Japan, by saying that such a time when Russia, France and the Germany were apparently working in harmony and this effort would not be well understood, so later on he wanted to talk on this⁵⁷.

It was not in vain for Japan to apply to Great Britain, as it seemed that Russia's aspirations would never end. The knowledge that Japanese minister for foreign affairs shared with Satow, the fully authorized British envoy, was about Korea. Korea that became a subject of the rivalry between Russia and the Japan. Russian representative in Tokyo, wanted the Japanese government to be respectful towards Korean independence and was saying "*The Korean King (in reality the Russians) was concerned that Japan's intervention had diminished his authority in Korea. If the Japanese activities are compatible with their declarations, Russia would be happy with that*"⁵⁸.

The Japanese minister for foreign affairs, who noted this conversation and said he would share it with his cabinet, added that although personally agree with Russian ambassador, he could not talk about next steps of Japan, till the acceptance of the Inouye's report by Korea. The Japanese Ambassador in Germany had advised that Germany should be informed about the Korean policy of the Japan. The new British charge d'affaires, Satow was evaluating that the Japanese Prime Minister was afraid of doing this without saying to France and Russia⁵⁹.

While Japan was intended beginning trade interviews with China with the advice of Britain, the triple alliance has declared that the Wuchow port⁶⁰ that Japan

56 *Ibid.*

57 TNA, FO, 228/1184, from Lowther in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 13 July 1895.

58 TNA, FO, 228/1184, from Satow in Tokyo to Sir O'Connor in Peking 2-3 August 1895.

59 *Ibid.*

60 It is located in Manchuria where the Yalu River flows into the Gulf of Korea.

wanted to open up for free trade could only come to the agenda when Japan would reduce the war indemnity.

According to Satow the time was quite convenient because “*Russia will probably not facilitate a settlement, as long as she can fish in troubled waters*”⁶¹; so he asked his colleague in Peking whether China was ready for paying the indemnity. In this conjuncture, if the British diplomats could reconcile China and Japan, it could mean that the Great Britain would control the process. The prescience and the cooperation of the British diplomats are really amazing.

According to Satow’s reports, the Japanese Prime Minister had learnt that the triple alliance would request the reduction of indemnity to 30 billion tael and the withdrawal of Japanese soldiers not to be tied up with paying it. They would also remind him that the privilege in trade desired by Japan was tied up with the Treaty of Shimonoseki. Satow who understood that Japan would accept these requests, was saying that China must be faced with additional 50 billion tael indemnity and uncertain requests that would considerably increase the trade: “*I have insisted on opening Wuchow to trade, thus, the trade, from which Japanese merchants will get more share would considerable increased.*” Thus, British diplomats directed Japan appropriately for her own benefits separately from the triple alliance and also tried to effect by showing commercial interests instead of war⁶².

On the other hand, the Japanese Prime Minister answered that he got intelligence that French government would oppose the opening up of Wuchow port. In spite of not being objected officially, the opinion of diplomatic circles in Peking was the same too. Whereupon Satow had taken initiative and advised taking a goodwill step: “*I have pointed out that Japan could accept the reduction of indemnity, considering the economic difficulties in China, but in return the commercial conditions must have recouped the generosity of Japan. I also pointed out that if the triple alliance accept Japanese point of view, Japan will make further discussions directly with China*”⁶³. One day later from this correspondence the triple alliance has reduced the indemnity, besides underlining that this problem must be solved independently from the Treaty of Shimonoseki. When the three alliances announced that the army’s withdrawal would take place after the compensation was paid, the British diplomat stated that

61 TNA, FO, 228/1184, from Satow in Tokyo to Sir O’Connor in Peking 3 September 1895.

62 *Ibid.*, from Satow in Tokyo to Marki Salisbury in London, 12 September 1895.

63 *Ibid.*

he was most afraid of not being able to demand to open up Wuchow to trade. “I have then recommended that he accept 30 million compensations, demand additional economic privileges and, after that, directly meet with China”⁶⁴. With this statement, Satow officially accepted that they were mentoring Japan.

At this point, in accordance with her interests, the Great Britain suggested Japan opening up the West River for the trade. But it appeared that Japan which wanted to withdraw from the peninsula by quickly solving problems, if received guarantee on the payment of indemnity, she would make an agreement. Japanese prime minister was in expectation by saying “we might not take indemnity in direct meetings but the triple alliance persuade China”⁶⁵. In addition, Satow’s assessment: “it is not possible to understand whether they demand opening West River as a condition” shows us that the priorities of the two sides were different. Here we can conclude that Japan also uses Great Britain and rejects unprofitable proposals⁶⁶.

Britain had many expectations, but Japan’s priorities seemed to differ from those and the experienced British diplomat also was aware of it. As a matter of fact, on the 10 September, Satow shared the knowledge: “Japanese foreign minister announced to French government that they will not demand of opening West River to trade as a condition and the mentioned government has thanked Japan for it”. At this stage, Satow has shown the real goals of his state and what to do: “There is only one clear way to get results; to pressure directly China with Germany.”

Conclusion

The desire of great powers for much more free trade had brought complete turmoil to the people and states of the Near and Far Eastern countries. The documents show us that Colonialist great states performed very similar method both in the Ottoman Empire in Near East, and Korea in the Far East. The industrialised great powers all agreed to do much more free trade and benefit from the status of the most favoured nation. Lonely or all together, their common goal was making much more trade in their own conditions and styles.

Although the Ottoman Empire had carried out lots of reforms demanded and

64 *Ibid.*, from Satow in Tokyo to Sir O’Connor in Peking 13 September 1895.

65 *Ibid.*, from Satow in Tokyo to Sir O’Connor in Peking 26 September 1895.

66 in order to understand that how Japanese rulers used the British and German experiences for their Japanese modernisation, see Selçuk Esenbel, “Meiji Resterasyonu Hakkında Düşünceler,” in *Meiji Japonya’sına 150. Yılından Bakışlar*, Edited by: A. Merthan Dünder, Ankara 2019, pp. 50-72.

hinted by the great powers, the Empire collapsed at the end of the First World War. While Korea was described as “an oyster that crushed in the fight of the whales”, Japan, grasping colonial logic, emerged as an imperialist state by using Western methods in the first decade of twentieth century and annexed Korea as a colony. As we have tried to emphasize, the British diplomatic correspondence tells us that the European interest in the region was mainly based on more free trade and navigation. Great Britain sided with Japan in the process because of concerns about Russia and did not compromise on the traditional “*must save India First*” policy.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Ottoman State Archive (BOA), Yıldız Evrakı Hususi Maruzat

The National Archives(TNA), Foreign Office(FO)

Printed Materials

Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, in *Tanzimat I*, prepared by commission, İstanbul 1999, s. 44.

Abdurrahman Şeref, *Tarih Muhasebeleri*, (prepared by Enver Koray), Ankara 1985, Published by T.C. Ministry of Culture.

Aboitiz, Nicole CuUnjieng, “Restoring Asia to the Global Moment of 1898”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, (2021) 49:3, pp. 527-552, DOI:10.1080/03086534.2021.1920801.

Alkan, Ahmet Turan “II. Abdülhamid Döneminde Ordu ve Siyaset İlişkileri”, in *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Edited by Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, pp. 161-168.

Banbal, Oktay Gökhan, *Çin İşgal döneminde Kore Yarımadası ve Uzakdoğu'nun Siyasi Görünümü*, Ankara University, Unpublished M.A. Thesis, Ankara 2015.

Beşikçi, Mehmet, “1894-1895 Çin Japon Savaşı: Japon Emperyalizminin Yükselişi ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Toplumsal Tarih*, No. 161, (May 2007).

Beydilli, Kemal, “Hünkâr İskeleyi Anlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Vol. 18, İstanbul 1998, s. 488-490.

Darwin, John, *Unfinished Empire, the Global Expansion of Britain*, London, 2012.

Dündar, A. Merthan, *Çin İşgal döneminde Orta Asya Politikaları, Rapor*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları Ankara 2011.

Davis, Christina L. “Linkage Diplomacy: Economic and Security Bargaining in the Anglo-Japanese Alliance, 1902-23.” *International Security*, Vol. 33/No. 3, 2008, pp. 143–179. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/40207144. Accessed 7 July 2021

Engelhart, E. P., *Türkiye ve Tanzimat*, (translated by Ali Reşad Bey, prepared by Erol Kılınç) Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Eraslan, Cezmi - Dere, Umut, "The Position of Abdulhamid II And Ottoman Diplomacy in The Developments of Far East (1895-1904)" *Turkish Journal of History*, 71 (2020): pp. 317-346. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.017>.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdulhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Esenbel, Selçuk, *Japan Modernleşmesi ve Osmanlı, Japonya'nun Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Esenbel, Selçuk, "Meiji Resterasyonu Hakkında Düşünceler," in *Meiji Japonya'sına 150. Yılından Bakışlar*, Edited by: A. Merthan Dünder, Ankara 2019, pp, 50-72.

Gülboy, Burak Samih "19. Yüzyılda Uzak Doğu Asya'daki Güç Dengesinin Evrimi", *Çin'in Gölgesinde Uzak Doğu*, Edited by: Deniz Ülke Arıboğan, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001.

Hobsbawm, Eric, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (translated by Vedat Aslan), Dost Kitabevi, Ankara 1999.

Hwang, Kyung Moon, *Kore Tarihi*, (translated by Ayşe Su Doğru), İstanbul 2018.

İğdemir, Uluğ, *Küleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937

Jeong, Eun Kyung, *Kore Milliyetçiliği*, İstanbul, Likya Yayınları, 2016.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, (translated by Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016,

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Vol. VIII, Ankara 1983.

Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, (translated by Şiar Yalçın), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Karzakis, John, *World Geo-political Dynamics and the Anglo-German Conflicts: a Historical Review*, Center for Defence, Energy and Geopolitical Research, with University of Egean, June 2011.

Kutluoğlu, H. M., *The Egyptian Question (1831-1841). The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte*, İstanbul 1998

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I: 1580-1838*, Ankara 1974.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Baltalimanı Muadehesi", *DİA*, Vol. 5, İstanbul 1992, s. 38-40.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (translated by Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Nahm, Andrew C., *Kore Tarihi ve Kültürü*, (translated by Ali Rıza Balaman), İzmir, 1998.

Nish, Ian H.. The Anglo-Japanese Alliance, The Diplomacy of Two Island Empires, 1894-1907, Londra: The Athlone Press, 1985.

Önsoy, Rıfat, *Mâli Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.

Rossiter, William S., "The First American Imperialist" *The North American Review*, Feb. 1906, Vol. 182, No. 591, pp. 239-254, Published by, University of Northern Iowa,

Türkmen, Zekeriya, "Kuleli Vak'ası" *DİA*, Vol. 26, İstanbul 2002, pp. 356-357.

Van Dijk, Kees, *Pasific Strife*, Published by Amsterdam University Press, 2015.

Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)*

Vahit Cemil Urhan**

Öz

XVI. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almaya yönelik bir politika izlemeye başlayan ve 1864 yılında Kuzey Kafkasya'yı işgal eden Rusya, bölgede yaşayan Çerkesleri Osmanlı Devleti topraklarına göç etmeye zorlamıştır. 1850'lerde başlayan Çerkes göçleri 1862-1865 yılları arasında yoğunlaşmış ve 1860'ların sonuna kadar devam etmiştir. Sürekli isyanların yaşandığı Balkanlar'da Çerkeslerin savaşıçılığından yararlanmak ve Müslüman nüfusunu arttırmak isteyen Osmanlı Devleti, bu dönemde 400.000'den fazla Çerkes'i Rumeli'ye yerleştirmiştir. 9.000-11.000 civarında Çerkes de Kosova'ya iskân edilmiştir. Kosova'ya gelen Çerkesler burada köyler kurmuşlardır. Yeni vatanlarında tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Ancak, Kosova'ya yerleştirilen Çerkeslerin büyük bir kısmı burada kalıcı olmamıştır. Avrupa devletlerinin 23 Aralık 1876'da toplanan İstanbul Konferansı'nda Çerkeslerin Balkanlar'ı terk etmesini istemesi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kosova'da yaşayan Çerkeslerin bir kısmının Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya göç etmesine sebep olmuştur. Kosova'da geriye kalan Çerkeslerin büyük çoğunluğu da Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında bölgeden ayrılmıştır.

Bu çalışmada, 1864-1865 yıllarında Kosova'ya yapılan Çerkes göçü ve iskânını hazırlayan gelişmeler, göç ve iskân sırasında karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümü için izlenen politikalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Çerkes, Kosova, Balkanlar, Rumeli, Osmanlı Devleti

* Bu makale, 18-21 Eylül 2019 tarihleri arasında Edirne'de düzenlenen "VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu"nda "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864)" başlığıyla sunulmuş olan sözlü bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne/TÜRKİYE, vahit.urhan@hotmail.com ORCID: 0000-0002-4301-0300

DOI: 10.37879/belleten.2021.991

Makale Gönderim Tarihi: 12.11.2020 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

The Circassian Migration and Settlement in Kosovo (1864-1865)

Abstract

From the XVIth century onwards, Russia, which began that began to pursue a policy to dominate the Caucasus and occupied North Caucasus in 1864, forced Circassians to migrate to the territory of the Ottoman Empire. Circassian immigration that began in the 1850's, intensified between 1862 and 1865 and continued until the end of the 1860's. During this period, as continuous rebellions took place in the Balkans, the Ottoman Empire who wanted to benefit from the militancy of Circassians and increase the Muslim population, settled more than 400.000 Circassians in Rumelia. Approximately 9.000-11.000 Circassians were also settled in Kosovo. The Circassians who came to Kosovo established villages. They began to deal with agriculture and husbandry in their new homeland. However, the majority of Circassians who settled in Kosovo could not remain therein. European states wanted Circassians to leave the Balkans at the Istanbul Conference held on December 23, 1876, and the Ottoman-Russian War of 1877-1878 caused some of the Circassians living in Kosovo to migrate to Anatolia and the Middle East. The majority of the remaining Kosovo Circassians also left Kosovo during and after the Balkan Wars.

In this study, the process that prepared Circassian immigration and settlement to Kosovo between 1864-1865, the problems encountered during immigration and settlement and the policies followed for the solution of these problems are discussed.

Keywords: Migration, Circassian, Kosovo, the Balkans, Rumelia, the Ottoman Empire

Giriş

Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından olan ve Adıge¹ topluluklarından oluşan Çerkeslerin Kafkasya'daki varlıkları milattan önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Çerkes adının da Antik Çağda Çerkesya'da yaşamış olan Kerketlerin (Cercetae) isminden türemiş olduğu düşünülmektedir². Çerkes adı ayrıca daha geniş bir anlamda, Adıgelerle birlikte Vubih (Ubih) ve Abhazları (Abaza) isimlendirmede kullanıldığı gibi, tüm Kafkasya halklarını ifade etmek için de kullanılmaktadır.

1 Adıgeler Abzeh, Hatukay, Kemirguyev (Temirgoy-Çemguy), Adamey, Bjeduğ (Yegekhoy-Kiray), Mahuş (Makhoş), Şapsığ, Natukhaç, Jane, Kabardey ve Besleney (Besniy) kabilelerinden oluşmaktadır. Yalçın Kaya, *Çerkesler -I- Tarih-Mitoloji-Gelenek*, Dahi Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 15.

2 Kaya, *age.*, s. 18-19.

Çerkesler Kuzeybatı Kafkas dillerini konuşmaktadırlar ve anavatanları Çerkesya'dır. Çerkesya, Kafkasya'nın kuzeybatısında, Kafkas Dağları, Kuban Nehri ve Karadeniz arasında yer alan bir bölgedir³.

Ulusal kimlikleri XIX. yüzyılda oluşmaya başlayan Çerkesler, tarihsel süreç içerisinde kabileler halinde örgütlenmişler ve feodal bir toplumsal yapı meydana getirmişlerdir. Toplum prensler, soylular, hür köylüler ve serfler gibi sınıflara ayrılmıştır⁴.

Çerkesler eski çağlarda, habze adı verilen geleneklerine bağlı olarak, Animizm'e ve büyüye inanmışlardır. VI. yüzyıldan itibaren de Hıristiyanlığı benimsemeye başlamışlardır⁵. Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın batısında hâkimiyet kurmasından sonra ise Çerkesler arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Çerkeslerin büyük çoğunluğu XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında özellikle kuzeybatıdan gelen Nogay din adamlarının çalışmaları ve Dağıstan'daki Müridizm hareketi etkili olmuştur.

XVIII. ve XIX. yüzyıllar aynı zamanda Rusya'nın Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almaya yönelik çabalarını yoğunlaştırmaya başladığı ve Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine zemin hazırlayan gelişmelerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Çerkes göçleri Kırım Savaşı'ndan sonra başlamış ve 1862-1865 yılları arasında yoğunlaşmıştır⁶. Çerkesler Osmanlı Devleti tarafından Rumeli'ye, Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya yerleştirilmişlerdir.

Çerkeslerin 1864-1865 yıllarında Rumeli'de iskân edildiği yerlerden birisi de Kosova'dır. Kosova'ya yapılan Çerkes göçü ve iskânı; Kosova tarihi, Çerkes tarihi ve Osmanlı tarihi açısından önem taşıyan bir konudur. Ancak bu konuda Türkiye'de ve Türkiye dışında yeterli araştırma yapılmamıştır. Çalışmanın amacı, bu alandaki eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmaktır.

Çalışma hazırlanırken Kosova'nın tarihî sınırları esas alınmıştır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki belgelerden, Kosova vilâyeti

3 Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan. Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*, çev. Birgül Göker Perdise, 2. baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 21.

4 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 164.

5 Kaya, *age.*, s. 65, 73.

6 Kemal H. Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 82-84.

salnâmeleri ve devlet salnâmelerinden, dönemin gazetelerinden ve konuyla ilgili Türkçe ve yabancı dillerde yazılan eserlerden faydalanılmıştır.

Makalede, 1864-1865 yıllarında Kosova'ya yapılan Çerkes göçünün sebepleri, göçün güzergâhı, göç ve iskân sırasında karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların çözümü için izlenen politikalar, Kosova'ya göç eden Çerkeslerin sayısı ve yerleştikleri yerler, Kosova Çerkeslerine yapılan yardımlar, Çerkeslerin Kosova'ya uyum süreçleri ve Kosova'dan ayrılışları incelenmiştir. Kosova'ya göç eden Çerkeslerin sayısı konusunda literatürde yer almayan bazı bilgiler verilmiştir. Yine ilk defa, 1865 yılında da Kosova'ya Çerkes göçünün devam ettiğini ortaya koyan veriler neşredilmiştir. Ayrıca, taranan Türkçe ve yabancı dillerdeki eserlerde yer almayan, arşiv belgelerinden tespit edilen ve ilk defa yayınlanmış olacağı düşünülen 3 Çerkes köyünün adı paylaşılmıştır. Yer isimleriyle ilgili olarak bunun haricinde, Türkçe çalışmalarda bahsedilmeyen, Çerkeslerin Kosova'da yerleştiği 16 köyün, 1 kasabanın ve 1 şehrin isimleri de belirtilmiştir. Bu hususların dışında Marc Pinson'un Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerin Rumeli'ye iskânı için yeterli hazırlık yapmadığına ilişkin iddiasının, Kosova özelinde gerçeği yansıtmadığını gösteren bilgiler sunulmuştur.

1. Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne Göç Etmelerini Hazırlayan Gelişmeler

Kafkasya sahip olduğu jeopolitik konumu sebebiyle tarih boyunca büyük devletlerin mücadele alanı olmuştur. Bölgeyi hâkimiyeti altına almak isteyen güçler arasında Osmanlı Devleti de yer almıştır. 1475 yılında Kırım'ı alarak Kafkasya'yla komşu olan Osmanlı Devleti, 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım'ı kaybettikten sonra Kafkasya bölgesine daha fazla önem vermeye ve Çerkeslerle yakınlaşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin önündeki en büyük engel Rusya olmuştur. Osmanlı Devleti, 1828-1829 Savaşı'nda Rusya'ya mağlup olduktan sonra 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması'yla Çerkesya üzerindeki haklarından vazgeçmiştir⁷.

XVI. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almaya yönelik bir politika izlemeye başlayan Rusya ise 1801'de Gürcistan'ı, 1810'da Abhazya'yı, 1822'de Kabardey bölgesini ve 1859'da Dağıstan ile Çeçenistan'ı ele geçirmiştir. Bu süreçte Çerkes tarihi açısından önemli sonuçlar doğuracak olan Kırım Savaşı (1853-1856) yaşanmıştır. Bu savaş, Çerkeslerin Kuzey Kafkasya'dan sürülmelerinde etkili ol-

⁷ İzzet Aydemir, *Göç: Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988, s. 9-15.

muştur. Çerkesler savaş sırasında müttefik devletlere bekledikleri desteği vermemişlerdir. Savaşın sona ermesiyle 25 Şubat 1856'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Kafkasya ve Çerkes sorunu da gündeme gelmiştir. İngiliz ve Türk diplomatlar, Edirne Antlaşması'nın tekrar ele alınmasını ve İngiltere ile Osmanlı Devleti himayesinde bir Çerkes devleti kurulmasını Rusya'ya kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bu devletin kurulmasıyla Rus sınırlarının güneye doğru genişlemesinin önlenmesi amaçlanmıştır. Hindistan'a giden ticaret yolunu güvence altına almak ve Kafkasya'yla ticaretini geliştirmek isteyen İngiltere'nin Kafkasya'daki planlarından rahatsız olan Fransa, İngiltere'ye ve Osmanlı Devleti'ne destek vermemiştir. Fransa'nın bu politikasından yararlanan Rusya, İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerle ilgili isteklerini kabul etmemiştir.

Osmanlı Devleti ve İngiltere, 30 Mart 1856'da Paris Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da Çerkesya'da Rusya aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya devam etmiştir⁸. Rusya ise savaş sırasında, Çerkeslerin Kafkasya ve Karadeniz bölgesindeki iletişim hatları için ciddi bir tehdit olduğunu anlamıştır. Rus yönetimi, Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Kafkasya'daki Müslümanların gücünü tamamen kırmaya karar vermiş⁹ ve aralarında Çerkeslerin de bulunduğu Müslümanları başka bölgelere ve Osmanlı Devleti topraklarına göçe zorlamaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti Çerkes muhacirleri kabul etmiştir. Osmanlı yönetimi, ülkedeki Müslüman nüfusu çoğaltmak, tarımsal üretimi arttırmak ve orduyu güçlendirmek için Çerkeslerden faydalanmak istemiştir. Çerkesler Kafkasya'yı iyi tanıyorlardı ve Ruslarla savaşta tecrübeliydiler¹⁰. Osmanlı Devleti, daha önce Rusya'nın Kırım'dan göçe zorladığı Tatarları yerleştirdiği gibi, Çerkesleri de Rumeli'ye iskân etmeyi planlamıştır¹¹.

2. Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne Göç Etmeleri

Osmanlı Devleti'ne ilk Çerkes göçü, Kırım Tatarlarının da Osmanlı topraklarına göç ettikleri bir sırada, 1856 yılında başlamıştır¹². 1856 yılından sonra muhâ-

8 Aliy Kasumov-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, çev. Orhan Uravelli, 1. baskı, Kafkas Derneği, Ankara 1995, s. 199-213.

9 Karpat, agm., s. 83.

10 Walter Richmond, *Çerkes Soykırımı*, çev. Erdoğan Boz, Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2018, s. 131-132.

11 Yediç Baturay Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1991, s. 129.

12 Karpat, agm., s. 84.

cirlerin sayısı giderek artmıştır. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, 1859 yılında Rusya'ya gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı bildirmiş ve 1860 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında muhacirlerin küçük kabileler halinde gönderilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır¹³.

Rusya Çerkesler üzerindeki baskısını 1861 yılından itibaren daha da arttırmaya başlamıştır. Çar II. Alexander, eylül ayının sonunda, Çerkeslerden Kuban bölgesine yerleşmelerini ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmelerini istemiştir. Çerkeslerin büyük kısmı bu isteği kabul etmemiştir¹⁴. Bunun üzerine Rus ordusu, 1861 yılı Kasım ayı başlarında Çerkeslerin yaşadığı bölgelere saldırmış¹⁵ ve halkı Osmanlı Devleti topraklarına sürmeye başlamıştır¹⁶. Böylece kitlesel bir göç başlamıştır¹⁷. Bununla birlikte Çerkeslerin önemli bir kısmı Rus ordusuna karşı direnişe geçmiştir. Rusya, göçü hızlandırmak için 10 Mayıs 1862'de bir komisyon kurmuş ve komisyonun aldığı kararlarla zorunlu göç resmîleşmiştir¹⁸.

Rus-Çerkes Savaşı'nın başlamasından sonra, savaşı Rusların kazanacağını düşünen Osmanlı Devleti, Çerkesleri göçte teşvik etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin elçileri, 1863 yılında Çerkeslere Osmanlı hükûmetinin kendileri için daha iyi yaşam koşulları sağlayacağını ve evler inşa edeceğini vadetmişlerdir¹⁹.

Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri İngiltere ve Fransa da yakından takip etmiştir. Çerkeslerin vatanlarını terk etmesi durumunda Kafkasya'da Rusya'nın düşmanlarının azalacağını düşünen İngiltere ve Fransa, Çerkeslerin göç etmesine karşı çıkmıştır²⁰.

13 Kasumov, *age.*, s. 257-258.

14 Grassi, *age.*, s. 70.

15 Richmond, *age.*, s. 101.

16 Kasumov, *age.*, s. 243.

17 Karpat, *agm.*, s. 84.

18 Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 94.

19 Grassi, *age.*, s. 85. Walter Richmond, Türklerin 1863 yılı sonbaharına kadar olan dönemde Çerkeslere ülkelerinde kalıp savaşmalarını isteyen ve uluslararası yardım sözü veren bildirimler gönderdikleri bilgisini vermektedir. Richmond, *age.*, s. 120.

20 Kasumov, *age.*, s. 259. Fabio L. Grassi'ye göre, Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinin önüne geçilmesinin zor olduğunu ve göç eden Çerkesler vasıtasıyla Osmanlı ordusunun güçlenerek Rus ordusuna karşı daha dayanıklı hale geleceğini düşünen İngiltere'nin ve Fransa'nın bölgedeki ajanları, Çerkesleri göçte teşvik etmeye çalışmışlardır. Grassi, *age.*, s. 86.

Rusya 1863 yılında da Çerkesya'daki işgallerine devam etmiştir. Rus ordusu, 1863 yılının sonlarında Abzehlerin ve Şapsıgların topraklarını ele geçirmiş ve 1864 yılında, direnmeye devam eden son topluluk olan Vubıhlara boyun eğdirmiştir²¹. Son direnişin kınılmasından sonra 1864 yılı Mayıs ayında Kuzeybatı Kafkasya'nın tamamı Rusya tarafından işgal edilmiş ve bölgeden göçlerin en yoğun olduğu dönem başlamıştır²². Abzeh, Şapsıg, Kemirguyev, Mahuş, Natukhay, Jane, Besleney ve Bjeduğların büyük çoğunluğu, Kabardeylerin az bir kısmı, Abhazların yarıya yakını ve Vubıhların tamamı Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir²³.

1864 yılında Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin sayısı konusunda dönemin gazetelerinde farklı bilgiler yer almaktadır²⁴. Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda ise 250.000 ile 750.000 arasında sayılar verilmektedir²⁵.

Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin büyük bir kısmı gemilerle Karadeniz üzerinden Anadolu'ya ve Balkanlar'a taşınmıştır. Osmanlı Devleti donanmadan büyük gemiler ve vapurlar temin etmiştir. Ayrıca tüccar gemileri kiralanmıştır²⁶. Taşıma işi daha çok, Rus ve Türk gemileriyle gerçekleştirilmiştir²⁷. Çerkesler Kafkasya ve Kırım kıyılarındaki limanlardan alınarak Balkan Yarımadası ve Anadolu kıyılarındaki limanlara götürülmüşlerdir²⁸. Muhacirler Anadolu kıyılarındaki limanlara ulaştıktan sonra bir kısmı tekrar deniz yoluyla Rumeli'deki ve Marmara Denizi'ndeki limanlara gönderilmiştir²⁹.

- 21 Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, çev. Ömer Aytek Kurmel, Kaf-Dav Yayınları, Ankara 2009, s. 268.
- 22 Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2006, s. 219.
- 23 Aydemir, *age.*, s. 94.
- 24 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 10 Ağustos 1864, No: 928, s. 2-3; *Takvîm-i Vekâyi*, 15 Haziran 1865, No: 804, s. 3.
- 25 Kasumov, *age.*, s. 254; Richmond, *age.*, s. 122; Aydemir, *age.*, s. 111; Berzeg, *age.*, s. 234.
- 26 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, 10 Ağustos 1864, No: 928, s. 2-3.
- 27 Richmond, *age.*, s. 118-119. Kars, Malakof, Hümâ-yı Tevfik, Tuna, Tâif, Mecidiyye ve Eser-i Cedid adlı vapurlar ile Keyvân-ı Bahri Fırkateyni muhacirlerin taşınmasında kullanılan gemiler arasında yer almıştır. Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Osmanlı Askerî Gazetesi Ceride-i Askeriyye 1-30*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 59, 93, 157, 186, 206, 233, 260-261, 275, 336, 361-362, 389, 409-410, 431-432, 454, 478.
- 28 Aydemir, *age.*, s. 95.
- 29 Trabzon, Samsun ve Batum limanlarından alınan muhacirler Varna, Selanik, Gelibolu, Mudanya, Tekirdağ, İzmit, Gemlik, Bandırma ve Silivri'ye taşınmışlardır. Hayta-Ünal, *age.*, s. 93, 157, 206, 260, 336, 361-362, 389, 409-410, 431, 454, 478.

Rusya 1864 yılının Aralık ayında toplu göçleri durdurma kararı almıştır. 1867 yılında da hükümetin 1862 yılında aldığı Batı Kafkasya halkına göç etme izni veren kararı iptal edilmiştir³⁰. Ancak göçler tamamen sona ermemiştir.

Çerkes göçlerinin ikinci dönemi olarak kabul edilen 1862-1870 yıllarında 1.200.000-2.000.000 arasında muhacir Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir³¹. Göçler 1870 yılından sonra tekrar başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti'ne göç eden topluluklar arasında Çerkesler de yer almıştır³².

3. Çerkeslerin 1864 ve 1865 Yıllarında Kosova'ya Göç Etmeleri ve İskân Edilmeleri

a. Çerkeslerin Rumeli'ye İskân Edilmeleri

Osmanlı Devleti, 1853-1876 yılları arasında yaşanan Tatar ve Çerkes göçlerinde Balkanlar'ı ikinci önemli iskân bölgesi olarak belirlemiştir³³. Çerkesler 1862 ve 1863 yıllarında Niş ve Ürgüp (Prokuple) civarına yerleştirilmişlerdir³⁴. Abzehler 1863 yılı Mayıs ayında Rumeli'ye göç etmeye başlamışlar ve günümüzdeki Bulgaristan topraklarına iskân edilmişlerdir³⁵.

Rumeli'ye Çerkes göçleri 1864 yılının başlarında da devam etmiştir³⁶. Rus ordusunun Kafkasya'daki savaşı kazanmasından sonra mayıs ayından itibaren Balkanlar'a doğru çok daha büyük bir göç başlamıştır. Osmanlı Devleti, bu süreçte muhacirlerin Rumeli'de iskân edileceği bölgelerin ve iskân yerlerine taşınacakları yolların belirlenmesi sorunuyla karşılaşmıştır. Bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Meselâ, Bosna ve Hersek Askerî Fırkası Kumandanı Ferik Ömer Fevzi Paşa 1 Mayıs 1864 tarihli arızasında iskân için iki bölge önermiştir. Bunlardan birincisi Yenipazar'dan Sırbistan sınırına uzanan yol üzerindeki uygun mahallerdi. İkincisi ise Karadağlıların saldırılarına ve Hersek'teki isyancılara karşı Hersek'teki asi nahiyeleri ikiye bölen ve Mostar-Nevesin-Gaçka-Duga Boğazı-Nikşik hattında

30 Kasumov, *age.*, s. 254-255.

31 Karpat, *agm.*, s. 84-85.

32 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (BOA,Y.PRK.KOM.) 3-22-1 1297.09.01 (13.11.1881); BOA, Y.PRK.KOM. 3-24-3 1298.Z.19 (12.11.1881); BOA, Y.PRK.KOM. 3-24-4 1298.Z.23 (16.11.1881).

33 Karpat, *agm.*, s. 95.

34 Jusuf Osmani, *Çerkezët në Kosovë*, Olymp, Prishtinë 2014, s. 26.

35 Richmond, *age.*, s. 138.

36 Hayta-Ünal, *age.*, s. 59, 93.

bulunan cadde üzerindeki Duga Boğazı ve diğer önemli geçitlerdi. Ferik Ömer Fevzi Paşa, arızasında ayrıca, muhacirlerin Rumeli'ye iskân edilmesiyle görevli olan Nusret Paşa'yı Hersek'te görevlendirilmemek için Çerkeslerin Hersek'e iskânını Bâb-ı Âli'ye çok masraflı olarak göstermekle ve bu yolla kendi düşüncesini hükûmete kabul ettirmekle suçlamıştır.

Ferik Ömer Fevzi Paşa, söz konusu arızasında muhacirlerin taşınmasında kullanılacak yollar konusuna da değinerek Tuna Nehri yoluyla getirilmeleri halinde muhacirlerin perişan olabileceklerini ve kayıplar verebileceklerini, buna karşın deniz yoluyla Klik İskeleyi'ne gönderilmeleri halinde sıkıntı çekmeyeceklerini ve bu yolun daha az masraflı olacağını belirtmiştir³⁷.

Marc Pinson, Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerin Rumeli'ye iskânı için yeterli hazırlık yapmadığını, muhacirlerin dağıtım ve iskânlarının daha çok, taşrada duruma göre alınan kararlarla gerçekleştirildiğini ifade etmektedir³⁸. Ancak Osmanlı Devleti Çerkeslerin Kosova'ya iskânı için ciddi bir hazırlık yapmıştır. Bununla ilgili bilgiler, çalışmanın Çerkeslerin Kosova'ya göç etmelerinin ve iskân edilmelerinin anlatıldığı kısmında verilmiştir.

Osmanlı Devleti, Çerkesleri Anadolu'ya genel olarak dağınık bir şekilde iskân ederken, Balkanlar'da mümkün olduğunca toplu bir şekilde yerleştirmeye çalışmıştır³⁹. Çerkesler, Ruslara ve Sırlara karşı savunma hattı oluşturma düşüncesiyle, daha çok, Osmanlı-Sırp sınırındaki ve Dobruca'ya kadar Tuna Nehri civarındaki stratejik yerlere iskân edilmişlerdir⁴⁰. Muhacirler bu süreçte ilk önce, daha önceki Tatar göçlerinde olduğu gibi, Karadeniz kıyısındaki limanlardan iç bölgelerdeki ikinci dağıtım ve yerleşim yerlerine gönderilmişlerdir⁴¹. Nusret Paşa, muhacirlerin Tuna Nehri üzerindeki sevk noktalarına taşınması için Avusturya hükûmetiyle anlaşarak Tuna Nehri'ndeki gemileri kiralamıştır⁴².

37 BOA, Taşra Evrakı-Bosna Müfettişliği Evrakı (*TŞRBNM.*) 19-13-1, 2 1280.Za.24 (01.05.1864).

38 Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 65-66.

39 Yalçın Kaya, *Çerkesler -III- Sürgün ve Soykırım*, 1. Baskı, Dahi Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 513.

40 Karpat, agm., s. 85. Kadir Natho, Çerkeslerin Mithat Paşa'nın hazırladığı projeye göre Tuna Nehri'nin ağız ile Bosna-Hersek arasındaki topraklara yerleştirildiğini belirtmektedir. Natho, *age.*, s. 293.

41 Pinson, agm., s. 55.

42 Aydemir, *age.*, s. 137.

Muhacirlerin Rumeli'ye dağıtılmasına haziran ayından önce başlanılmıştır⁴³. Köstence Limanı merkez olarak kullanılmıştır. Haziran ayında aralarında çiçek hastalığına yakalananların da bulunduğu 35.000 Çerkes, Köstence Limanı'nda toplanmıştır⁴⁴. Köstence ve Varna limanlarına gelen 60.000 kadar muhacir Tuna Nehri'ne yollanmıştır⁴⁵. Köstence Limanı'na çıkanlar Tatar göçlerinden sonra tamamlanan Köstence-Cerna Voda demiryoluyla Tuna Nehri kıyısındaki Cerna Voda'ya gönderilmişlerdir. Muhacirler haziran ayı sonlarında da Cerna Voda'dan gemilerle yine Tuna Nehri kıyısındaki Lom'a taşınmışlardır. Lom'da 60.000 kişi toplanmıştır⁴⁶. Muhacirler buradan da iskân edilmek üzere farklı bölgelere gönderilmişlerdir⁴⁷.

Çerkesler Tuna Nehri'ndeki yolculukları sırasında çok fazla kayıp vermişlerdir. Bosna ve Hersek Askerî Fırkası Kumandanı Ferik Ömer Fevzi Paşa, muhacirlerin Tuna Nehri'nden taşınmaması konusundaki uyarısında haklı çıkmıştır. Muhacirleri gemileriyle taşıyan Avusturyalı Kaptan Kanitz, birçok yerin Çerkes mezarlıklarıyla dolduğunu belirtmektedir⁴⁸. Mavnalarla konvoylar halinde yolculuk yapan muhacirler çok sayıda fâcia yaşamışlardır⁴⁹.

Rumeli'ye iskân edilen Çerkeslerin sayısı 1865 yılının başlarına kadar geçen sürede daha da artmıştır. Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin 26 Şubat 1865 tarihli sayısında çıkan bir haberde, tutulan defterler dikkate alınarak, bu konuda detaylı bilgi verilmiştir. Habere göre, son bir yıl içinde Rumeli'ye 70.000 hâne Çerkes yerleştirilmiştir. Bu hânelerden 5.000-6.000 kadarı Burgaz'dan Edirne'ye gönderilerek burada iskân edilmiştir. 14.000'i Varna'dan Rusçuk'a ve Tuna eyaletinin diğer mevkilerine gönderilmiştir. 12.000 hâne de Niş ve Sofya sancaklarına iskân edilmiştir. Tuna Nehri yoluyla gelecek nehir boyunda ve Sırbistan sınırı üzerinde yerleştirilen muhacirlerin sayısı 150.000 ile 250.000 arasındadır⁵⁰.

43 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 7 Haziran 1864, No: 884, s. 1.

44 Pinson, agm., s. 55.

45 BOA, Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi (A.)MKT.MHM.) 305-94-1 1281.S.10 (15.07.1864).

46 Pinson, agm., s. 56.

47 *Takvîm-i Vekâyi*, 18 Temmuz 1864, No: 757, s. 1; Pinson, agm., s. 56-57.

48 Özbek, *age.*, s. 156.

49 Muhittin Kandur, *Bir Balkan Öyküsü*, çev. Özge Öztürk, Apra Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 11.

50 *Tercümân-ı Ahvâl*, 26 Şubat 1865, No: 610, s. 2. Jusuf Osmani, Rumeli'ye 40.000 Çerkes ailesinin yerleştirildiğini ifade etmektedir. Osmani, *age.*, s. 20.

1864 yılından önce ve sonra yaşanan göçler de dikkate alındığında, Rumeli'ye iskân edilen Çerkeslerin sayısı 400.000'i geçmektedir⁵¹.

b. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kosova'nın İdari Yapısı

Günümüzde kuzeyinden ve doğusundan Sırbistan, güneydoğusundan Kuzey Makedonya, güneybatısından Arnavutluk ve batısından Karadağ ile çevrili olan Kosova Cumhuriyeti, 10.908 km² yüzölçümüne sahiptir. Ülkenin bugünkü sınırları, Kosova'nın tarihî sınırlarına yakındır. Kosova'nın kesin siyasî ve coğrafi sınırları, ilk defa 1945 yılında çizilmiştir. Daha önce, farklı devletler ve idarî birimler arasında bölünerek yönetilmiş, tarihsel bütünlüğü olmayan bir coğrafyaydı⁵².

28 Haziran 1389 tarihinde yaşanan I. Kosova Savaşı, Kosova tarihindeki önemli kırılma noktalarından birisidir. Osmanlı Devleti bu savaştan sonra Kosova'da hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Kosova'nın tamamı 1455 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Kosova Ovası Fatih Sultan Mehmed döneminde, Rumeli beylerbeyliğine bağlı olan Vulçitrın ve Üsküp sancaklarının sınırlarına dahil edilmiştir. XVII. yüzyılın başlarında ise Bosna ve Rumeli eyaletlerinin sınırları içinde yer almıştır⁵³.

Kosova'daki idarî yapı XIX. yüzyılda sık sık değişmiştir. 1844 yılında kurulan Üsküp eyaletine Prizren ve Priştine sancakları da dahil edilmiştir⁵⁴. Bu sancaklar hemen hemen Kosova'nın tamamını içine alıyordu. Prizren sancağı, 1863 yılında Prizren, İvranye, Yakova, Altunili, İpek, Kalkandelen, Kumanova, Priştine, Gilan (Neveberde), Vulçitrın ve Gora kazalarından oluşuyordu. Kaçanik, Üsküp sancağına bağlı bir nahiyeydi⁵⁵. 1864 yılında Kumanova ve İvranye⁵⁶, 1865 yılında da Gora, Prizren sancağının kazaları arasında yer almamıştır⁵⁷.

Tanzimat Dönemindeki yenileşme hareketleri çerçevesinde 1864 yılında Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin yayınlanmasından sonra Üsküp eyaleti vilâyete dönüştürülmüş

51 Karpat, agm., s. 85.

52 Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 18-19.

53 Münir Aktepe, "Kosova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 217.

54 Yakup Ahabab, "Tanzimat Dönemi İdari Düzenlemelerinin Üsküp Eyaleti'nde Tatbiki", *Türkiyat Mecmuası*, 25/2 (2015), s. 6, 15.

55 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1280, Defa 18, s. 159-160.

56 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1281, Defa 19, s. 164.

57 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1282, Defa 20, s. 152.

ve 1868 yılında yeni yönetim şekli uygulanmaya başlanmıştır. Prizren sancağı 1868 yılında yayımlanan devlet salnâmesine Üsküp vilâyetinin bir sancağı olarak kaydedilmiştir⁵⁸. Ancak, aynı yıl Üsküp vilâyetinin İşkodra vilâyetine dahil edilmesine karar verilmiştir⁵⁹. Prizren sancağı da İşkodra vilâyetine bağlanmıştır⁶⁰.

1869 ve 1870 yıllarının devlet salnâmelerinde İşkodra vilâyetine bağlı bir sancak olarak görülen Prizren'in⁶¹ bu statüsü kalıcı olmamıştır. Kısa bir süre sonra Prizren, Debre ve Üsküp sancaklarından oluşan Prizren vilâyeti kurulmuştur. Vilâyete ilişkin bilgiler 1871 yılında çıkarılan devlet salnâmesinde yazılmıştır⁶². 1872 yılında Prizren vilâyetinin sancakları arasında Niş de yer almıştır⁶³. Ancak Prizren vilâyeti uzun ömürlü olmamış ve 1874 yılında kaldırılmıştır⁶⁴. Prizren sancağı yeni dönemde Manastır vilâyetine bağlanmıştır⁶⁵.

Kosova'daki idarî yapı 1877 yılında, bölgenin adını taşıyan Kosova vilâyetinin kurulmasıyla bir kez daha değişmiştir. Kosova vilâyeti, 1877 yılında Priştine, Prizren, Üsküp, Niş, Şehirköy, Yenipazar ve Debre sancaklarına ayrılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Niş ve Şehirköy sancaklarının Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkması sonucunda sancak sayısı 5'e düşmüştür. Vilâyetin mülkî yapısında 1878 yılından sonraki dönemde de zaman zaman değişiklikler yapılmıştır⁶⁶.

58 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1285, Defa 23, s. 175.

59 Ahabab, agm., s. 21.

60 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1286, Defa 24, s. 132.

61 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1286, Defa 24, s. 132; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1287, Defa 25, s. 216.

62 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1288, Defa 26, s. 242.

63 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1289, Defa 27, s. 245.

64 Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies*, 9/4 (2014), s. 679.

65 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1292, Defa 30, s. 246; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1293, Defa 31, s. 445-446; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1294, Defa 32, s. 445-446.

66 Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaphâğı, Ankara 2014, s. 57 vd. Şemseddin Sâmî, Kosova vilâyetinin Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından önce kurulduğunu, merkezinin Sofya olduğunu, Niş ve Priştine bölgelerini de içine aldığı ve merkezinin savaştan sonra Priştine'ye taşındığını belirtmektedir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-â'lâm*, C V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3748. 1878 yılında basılan devlet salnâmesine göre, vilâyet Prizren, Üsküp ve Yenipazar sancaklarına ayrılmıştı. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1295, Defa 33, s. 199-201. 1879 yılına ait Kosova Vilâyet Salnâmesi'nde, sancaklar arasında Debre ve Priştine de görülmektedir. Priştine sancağı, vilâyet merkezi olarak yazılmıştır. *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, 1296, Defa 1, Priştine 1296, s. 118-123.

c. Çerkeslerin Kosova'ya Göç Etmeleri ve İskân Edilmeleri

Kosova'nın nüfusu XIX. yüzyılda, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, kozmopolit bir yapıdaydı. Rumeli'ye gelen Çerkeslerin bir kısmının Kosova'ya iskân edilmesine karar verildiği dönemde bölgede Sırp, Yahudi, Ortodoks Valah, Ortodoks Çingene, Ortodoks Arnavut ve Katolik Arnavut gibi gayrimüslim topluluklar ile Arnavut, Çingene, Türk ve Slavlardan oluşan Müslüman nüfus yaşıyordu. Gayrimüslim nüfusun büyük kısmı Sırp'tı. Müslüman nüfusun çoğunluğu ise Arnavut'tu⁶⁷. Saraybosna'da görev yapan Rus Konsolosu Alexander Giljferding'in 1857 yılında paylaştığı bilgilere göre, Prizren'de 3.000 hâne Müslüman, 900 hâne Ortodoks Sırp ve 100 hâne Katolik yaşamaktaydı. Müslüman nüfusun oranı % 75'ti⁶⁸.

Kosova'ya Çerkes göçü 1864 yılında başlamıştır. Ancak bazı kaynaklarda bölgeye 1864 yılından önce de Çerkes göçünün yaşandığından bahsedilmektedir. Branislav Nushiq'e göre, 1858-1862 yılları arasında Kosova'ya 6.000 Çerkes ailesi göç etmiştir⁶⁹.

1864 yılında Karadeniz kıyısındaki limanlara çıkan Çerkeslerin Rumeli'ye dağıtılmalarına başlanmasıyla birlikte Çerkesler Kosova'ya da sevk edilmişlerdir. Kosova Ovası'nda iskân edilmek üzere 1.500 hâne Çerkes haziran ayında bölgeye gönderilmiştir⁷⁰.

Kosova Ovası geniş ve iskâna uygun bir yerd. Fakat çoğu yeri susuzdu ve böyle eski bir yerleşim yerinde zirâatin tekrar canlandırılması zahmetli olacaktı⁷¹. Kosova'daki yerel yönetim Çerkeslerin mağdur olmamaları ve iskânlarının sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için çabalamıştır⁷². Çerkeslerin Kosova'ya geleceklerinin belli olmasından sonra Prizren Sancağı Mutasarrıflığı, 10 Haziran'dan önce iskân hazırlıklarına girişmiştir. İskân için gerekli olan 1.500 evin inşasına, uygun görülen yerlerde yöre halkının yardımlarıyla başlanılmıştır. Ayrıca muhacirlerin kışlık buğday, fasulye ve darı gibi zahîreleri yetiştirmeleri için, Vulçitrın ve Priştine kazaları

67 Malcolm, *age.*, s. 239-240.

68 Machiel Kiel, "Prizren", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 350.

69 Osmani, *age.*, s. 40.

70 BOA, A.}MKT.MHM. 303-89-1 1281.M.17 (22.06.1864).

71 *Cerîde-i Havâdis*, 4 Temmuz 1864, No: 1200, s. 1.

72 BOA, A.}MKT.MHM. 314-39 1281.Ca.08 (09.10.1864).

halkı tarafından nadasa bırakılmış olan tarlaları kullanmalarına izin verilmiştir. Ziraat için gerekli olan öküz, araba ve çift aletleri satın alınmaya başlanmıştır. Diğer zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için de bölgedeki devlet memurları ve ileri gelen kişilerden para toplanmasına karar verilmiştir.

Prizren Sancağı Mutasarrıflığının muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Kosovalılardan toplanacak yardımların dışında 12 yük kuruştan fazla akçeye ihtiyacı vardı. Bu dönemde Prizren sancağının gelirleri azalmıştı. Muhacirlerin masrafları sancağın bütçesini daha da bozmaktaydı. Mutasarrıflık, bu durum karşısında sorunun Sadârete bildirilmesine ve Priştine kazasında 1845 yılından beri tahsil edilemeyen alacakların tahsil edilerek muhacirlere zahire alınmasında kullanılmasına karar vermiştir⁷³.

Kosova'ya yerleştirilecek olan Çerkesler muhacirlerin Rumeli'ye dağıtılmasında merkez olarak kullanılan yerlerden birisi olan Tuna Nehri kıyısındaki Lom şehri üzerinden bölgeye sevk edilmişlerdir. Lom'da toplanan Çerkeslerin 15.000 kadarı Niş ve Kosova taraflarında iskân edilmek üzere Büyük Balkan yoluyla Niş'e gönderilmiştir⁷⁴. Avusturya'nın Belgrad Başkonsolosu, 15 Haziran 1864 tarihli raporunda Ürgüp, Kurşunlu ve Kosova'ya yerleştirilecek olan 2.000 muhacir ailesinin Niş'e ulaştığını açıklamıştır⁷⁵. Çerkesler kendilerini toplamak için üç gün Niş'te kalmışlardır. Çok hasta olan 1.000 kadar muhacir ayrılarak uygun hânelere yollanmıştır⁷⁶. Çerkeslerden 3.000'inin Niş, Şehirköy, Ürgüp ve İznepol taraflarında iskân edilmesine karar verilmiştir⁷⁷. Kalan 11.000'den fazla Çerkes Kosova Ovası ile Vasovik taraflarına sevk edilmiştir. Bunların dışında 500 haneden fazla bir Çerkes topluluğunun da bölgeye gönderilmesi kararı alınmıştır⁷⁸.

Niş'ten Kosova'ya gönderilen Çerkesler Ürgüp ve Priştine'ye kadar Lom, Berkofça, Şehirköy, Ürgüp ve Leskofça kazalarından tedarik edilen arabalarla taşınmışlardır. Söz konusu kazaların halkı ve özellikle Şehirköy ve Niş Bulgarları, Çerkesleri sevk edilecekleri mahallere kendi arabalarıyla götürmüşler ve ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Muhacirler için Niş, Şehirköy, Ürgüp, İznepol ile Priştine ve Vasovik taraflarında köyler ve mahalleler kurulmuştur.

73 BOA, A.}MKT.MHM. 303-89-2, 3 1281.M.05 (11.06.1864).

74 *Takvîm-i Vekâyi*, 1 Ağustos 1864, No: 759, s. 1.

75 Osmani, *age.*, s. 30.

76 *Cerîde-i Havâdis*, 4 Temmuz 1864, No: 1200, s. 1.

77 *Takvîm-i Vekâyi*, 1 Ağustos 1864, No: 759, s. 1.

78 *Cerîde-i Havâdis*, 4 Temmuz 1864, No: 1200, s. 1.

Kosova ve Niş taraflarına temmuz ayında bir kez daha muhacir gönderilmiştir. Köstence üzerinden gelen 12.000 hâne Çerkes; Kosova, Vasovik ve İştib taraflarından başlayarak Niş, Sofya ve Berkofça sancaklarına sırasıyla iskân edilmiştir⁷⁹.

Kosova'ya haziran ayında gönderilen 1.500 hâne Çerkes, Prizren Mutasarrıfı Nazif Paşa tarafından eylül ayının ilk haftasına kadar olan dönemde⁸⁰, kendileri için inşa edilen köylere ve evlere yerleştirilmiştir⁸¹. Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis gazetesinin 15 Eylül 1864 tarihli sayısında çıkan bir haberde, son olarak Priştine kazasına 48 hânedan ve 480 kişiden oluşan bir Çerkes topluluğunun iskân edildiği belirtilmektedir⁸².

Kosova'ya gelen Çerkeslerin bir kısmı iskân edilmek üzere Yenipazar sancağına gönderilmiştir. Ancak burayı yurt edinemeyen 500 hâne Çerkes, tekrar Kosova'ya dönmüştür⁸³.

1864 yılında Kosova'ya iskân edilen Çerkeslerin toplam sayısına ilişkin olarak kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Tercümân-ı Ahvâl gazetesinin 26 Şubat 1865 tarihli sayısında, 7.000-8.000 kadar Çerkes'in iskân edildiği yazmaktadır⁸⁴. Noel Malcolm, Çerkes tarihinde, 2.000 ailenin Kosova'ya yerleştiğinin kabul edildiğini ve muhtemelen Kosova'ya göç eden Çerkes sayısının 12.000'i geçmediğini belirtmektedir⁸⁵. Jusuf Osmani ise bugünkü Kosova topraklarına yaklaşık olarak 40.000 Çerkes'in iskân edildiğinin tahmin edildiği ve bazı kaynaklara göre 1.500 Çerkes ailesinin geldiği bilgisini vermektedir⁸⁶.

Kaynakların önemli bir kısmında Kosova'ya ve çevresindeki bölgelere gönderilen Çerkeslerin sayısının birlikte verilmesi, bunların ne kadarının Kosova'da iskân edildiğinin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Kosova'ya yerleştirilen Çerkeslerin sayısının gerçeğe en yakın bir şekilde belirlenmesinde muhacirler için inşa edilen evlerin sayısı önem taşımaktadır.

79 *Takvîm-i Vekâyi*, 1 Ağustos 1864, No: 759, s. 1.

80 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 7 Eylül 1864, No: 946, s. 1.

81 BOA, A.}MKT.MHM. 318-28-1 1281.C.16 (16.11.1864).

82 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 15 Eylül 1864, No: 952, s. 1.

83 BOA, A.}MKT.MHM. 318-28-1 1281.C.16 (16.11.1864). Günümüzde Yenipazar şehrinde halk arasında Çerkes Mahallesi olarak isimlendirilen bir mahalle bulunmaktadır.

84 *Tercümân-ı Ahvâl*, 26 Şubat 1865, No: 610, s. 2.

85 Malcolm, *age.*, s. 270.

86 Jusuf Osmani ayrıca Balkanlar'da en fazla Çerkes'in Kosova'ya yerleştirildiğini belirtmekte ve bir gezginin 1860-1870 yılları arasında Kosova'ya 40.000 Çerkes'in iskân edildiğine dair tahminini aktarmaktadır. Osmani, *age.*, s. 21, 26, 40.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan konuyla ilgili belgelerdeki bilgilere göre, 1864 yılında Kosova'ya en az 2.000 hâne Çerkes iskân edilmiştir⁸⁷. Bu muhacirlerin sayısının 8.000-10.000⁸⁸ kişi civarında olduğu kabul edilebilir. Ancak muhacirlerin sayısı hânelerdeki nüfusun yoğunluğuna göre, verilen sayılardan biraz daha düşük ya da biraz daha yüksek olabilir.

Kosova'ya Çerkes göçü bazı kaynaklarda verilen bilgilerin aksine 1864 yılıyla sınırlı kalmamış ve 1865 yılında da devam etmiştir. 1865 yılında en az 120 hâne Çerkes Priştine'ye yerleştirilmiştir. Tuna vilâyetinden gelen bu muhacirlerin dışında 90 hânelik bir başka Çerkes topluluğu da 1864 ya da 1865 yılında Priştine civarındaki bazı köylerde iskân edilmiştir.

1864 ve 1865 yıllarındaki göçler birlikte değerlendirildiğinde, bu yıllarda Kosova'ya en az 2.210 hane Çerkesin yerleştirildiği anlaşılmaktadır⁸⁹. Bu hanelerin toplam nüfusunun 9.000-11.000 kişi civarında olduğu söylenebilir. Yenipazar sancağına bağlı olan Mitroviça kazası gibi, o dönemde Prizren sancağına bağlı olmayan Kosova bölgelerindeki Çerkes nüfusu bu hesaplamada yer almamıştır. Hesaplamanın dışında kalan muhacirler de dikkate alındığında, iskân edilen nüfusa ilişkin verilen sayılar daha da yükselecektir.

Kosova'ya iskân edilen Çerkeslerin bazıları bir süre sonra, yasak olmasına rağmen bölgeden ayrılmıştır. 1865 yılında, Priştine'ye daha önce yerleşmiş olan 40 Çerkes'in Edirne'deki akrabalarının yanına göç etmesine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye tarafından şartlı olarak izin verilmiştir⁹⁰. 1866 yılında da Priştine'de devletin kendilerine verdiği arazilerin mülkiyeti konusunda Arnavutlarla çatışma yaşayan ve kendilerini güvende hissetmeyen 39 Çerkes, Şumnu'daki akrabalarının yanına göç etmiştir⁹¹.

Çerkes göçü Kosova'daki Müslüman nüfusu daha da arttırmıştır. Alman seyyah ve bilim adamı Johann Georg von Hahn'ın Prizren'de uzun süre kalmış olan Avus-

87 BOA, A.}MKT.MHM. 318-28-1 1281.C.16 (16.11.1864).

88 Nüfus hesaplamaları yapılırken, Osmanlı Devleti'nin nüfus yapısını ele alan çalışmalar incelenerek hâne başına ortalama nüfus 4-5 kişi kabul edilmiştir.

89 BOA, A.}MKT.MHM. 318-28-1 1281.C.16 (16.11.1864); BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866).

90 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL) 1019-14-1 1281.9.29 (11.12.1865); BOA, MVL 1019-14-2 1282.B.26 (15.12.1865); BOA, MVL 1019-14-3 1282.Ş.04 (23.12.1865).

91 BOA, MVL 1023-29-1 1283.B.02 (10.11.1866); BOA, MVL 1023-29-2 1283.C.11 (20.10.1866); BOA, MVL 1023-29-3, 4, 5, 6 1283.B.01 (09.11.1866).

turya Konsolosluğu ajanı Dr. von Petelenz'in açıkladığı sayılara dayanarak 1865 yılında verdiği bilgilere göre, Prizren'de toplam nüfus 11.540 haneydi. Bu nüfusun 8.400 hânesi Müslüman, 3.000 hanesi Ortodoks ve 150 hânesi Katolik'ti. Toplam nüfus 46.000 kişi olup, bunun 36.000'i Müslüman'dı⁹².

Kosova'ya iskân edilen Çerkesler Abzeh, Şapsığ, Besleney ve Mahuş gibi Adige kabilelerinden oluşmaktaydı. Adigelerle birlikte Abhazlar da bölgeye gelmiştir⁹³. Balkan kültürüne yabancı olan Çerkesler tarihî süreçte Kosova'ya gelen toplulukların sonuncusuydu. Bununla birlikte XVI. yüzyılda Kosova'ya gelen Türklerin arasında bir tane Çerkes sipahinin olduğu bilinmektedir.

Çerkesler Kosova'ya geldikten sonra kendileri için köyler kurulmuştur. Çerkeslerin yerleştiği köylerin sayısı zamanla 50'yi geçmiştir. Bu köylerin birkaç tanesi 100 kadar evin bulunduğu büyük yerleşimlerdi. Çoğunluğu ise en fazla 40-50 hâneli küçük köylerdi⁹⁴.

Çerkeslerin iskân edildiği köylerin bazılarının isimlendirilmesinde Çerkes kelimesi kullanılmıştır. Günümüzde Çerkes adının geçtiği tek yerleşim yeri olarak Çerkez Sadovina kalmıştır. Çerkes köylerinin bir kısmının adlandırılmasında da padişahların isimleri ve lakapları kullanılmıştır⁹⁵. Bu çalışmada tespit edilen, Çerkeslerin yerleştirildiği köyler şunlardır: Şükriye, Fethiye⁹⁶, Babamusa⁹⁷, Muradiye (Muratli-

92 Kiel, agm., s. 350.

93 Gazi Çemişo, Kosova'da Kumukların da bulunduğunu dile getirmektedir. Gazi Çemişo, *Dönüşün İlk Adımları*, çev. İbrahim Çetao, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 28. Niko Županić, Kosova Çerkeslerinin çoğunluğunu Abzehlerin oluşturduğunu ve Miloşevo'da az sayıda Şapsığ'ın yaşadığını belirtmektedir. Niko Županić, "Etnološki značaj kosovskih Čerkeza.", *Etnolog (Ljubljana)*, 5/6 (1933), s. 225. Meşbaş'e Yishakh'ın Kosova Çerkeslerini konu ettiği "Xexesxer-Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası" adlı tarihî romanında Adige, Abzeh (Abdzah), Mahuş (Mehueş), Bjeduğ, Besleney, Vubih, Abhaz, Çeçen, Berekhet, Kobli, Bağ, Nawurze, Dawur gibi topluluk ve aile isimleri geçmektedir. Meşbaş'e Yishakh, *Xexesxer-Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası*, çev. Fahri Huvaj, Birinci Basım, Adige Yayınları, Ankara 2017, s. 129, 209, 214, 224. Priştine'ye iskân edilen Adige kabilelerinden birisi de Şapsıglardır. BOA, MVL 537-6-1 1284.M.07 (11.05.1867). İzzet Aydemir'e göre, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirler arasında sayıları Adigelerden ve Abhazlardan az olan ve her biri farklı bir göç süreci yaşayan Osetlere, Çeçenlere, Dağstanlılara ve Adige boylarından Kabardeylere Balkanlar'da rastlanmamaktadır. Aydemir, *age.*, s. 111.

94 Malcolm, *age.*, s. 269-270.

95 Osmani, *age.*, s. 46.

96 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866). Şükriye ve Fethiye köylerinin isimleri incelenen çalışmalarda yer almamaktadır.

97 BOA, MVL 537-6-1 1284.M.07 (11.05.1867); BOA, MVL 537-6-2 1284.Ra.12 (14.07.1867). Bazı belgelerde adı Babinmusa, Babimusa gibi farklı şekillerde geçen ve Babamusa köyüyle aynı

je-Muradije, Miradia e Epërme), Nazifiye (Sazlı), Hayriye (Sllatina e Madhe)⁹⁸, İhsaniye-i Bâlâ (Ishanije-i Bala, Stanovci i Poshtëm, Donje Stanovce), İhsaniye-i Zir (Ishanije-i Zir, Lummadhı, Velika Reka)⁹⁹, Dobreve¹⁰⁰, Magure¹⁰¹, Aziziye (Miloşevo)¹⁰², Mramor¹⁰³, Uglarit, Goleshit, Medhiye (Medhija), İbadiye (Prezezi i Muhaxhirëve), Imhiye (Dobraja e Vogël), Fatih (Ribari i Vogël), Hasköy (Bardhi i Madh, Veliki Belaçevac), Bereketliye (Babushi i Muhaxhirëve), Suvidol (Suhadoll Çerkez, Suhadolli i Muhaxhirëve), Obiliç (Obiliçi, Gllobodere), Katundi i Ri, Talinovci i Muhaxhirëve (Çerkezëve), Softaj, Shtimja¹⁰⁴, Çerkesko Selo¹⁰⁵, Pomozotin, Graçka, Pojatiste, Drobeş, Pozharan, Çerkez Sadovina, Doburçan, Dumoş, Kaçibeg, Dumnica, Çerkezköy¹⁰⁶, Büyükdere, Mazgit, Ayvalı, Hamidiye (Bivoljak), Sipol,

-
- bölgede bulunan, Çerkeslerin yaşadığı bir yerleşim yerinden bahsedilmektedir. BOA, İrâde Dahiliye (İ.DH.) 534-37022-1 1281.C.05 (05.11.1864); BOA, Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (BOA, DH.MKT) 181-36-1 1311.N.06 (13.03.1894); BOA, DH.MKT. 181-36-2 1311.B.23 (30.01.1894); BOA, DH.MKT. 181-36-3 1309.11.13 (25.01.1894); BOA, DH.MKT. 181-36-4 1311.C.03 (12.12.1893); BOA, A.}MKT.MHM. 326-86 1281.L.15 (13.03.1865). Fethiye ve Şükriye köyleri gibi, Babamusa köyünün ismi de incelenen eserlerde geçmemektedir.
- 98 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866); Osmani, *age.*, s. 46-47. Çerkeslerin yerleştirildiği köyler arasında Sazlı köyünden bahsetmeyen Nihat Berzeg, Sadi köyünün adını vermektedir. Berzeg, *age.*, s. 228.
- 99 BOA, Teftişât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)-Kosova Evrakı (TFR.I..KV...) 48-4796-1 1321.L.25 (14.01.1904); Osmani, *age.*, s. 47, 67-70. İhsaniye-i Zir'e Abhazlar yerleştirilmiştir. Osmani, *age.*, s. 44.
- 100 BOA, TFR.I..KV... 48-4796-1 1321.L.25 (14.01.1904).
- 101 BOA, Teftişât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller (TFR.I..ŞKT) 134-13398-1 1322.03.02 (15.05.1906); BOA, TFR.I..ŞKT. 134-13398-2 1325.Za.04 (09.12.1907).
- 102 Aziziye 1864 yılında Kosova'ya gelen Çerkes aileler tarafından kurulmuştur. Jusuf Osmani, *Kolonizimi serb i Kosovës*, Botimi i dytë, Karmine-Stanboll, Prishtinë 2010, s. 110.
- 103 Osmani, *age.*, s. 39.
- 104 Jusuf Osmani'ye göre, Medhiya ile Talinovci i Muhaxhirëve aynı yer olabilir. Osmani, *Çerkezët*, s. 21, 46, 47, 62, 90-91, 95, 97.
- 105 Mirçeta Vemiç'in belirttiği Çerkesko Selo köyünün bulunduğu mevkide günümüzde Mala Dobranja ve Velika Dobranja adlı yerleşim yerleri bulunmaktadır. Mirçeta Vemiç, "Serbs in Kosovo and Metohija in the Second Half of the 19th Century According to an Ethnic Map of a Part of Old Serbia", *Forum geografic. Studii și cercetări de geografie și protecția mediului*, X/2 (2011), s. 262.
- 106 Sabit Uka, *1877-1878 Yıllarında Güney Sırbistan'dan Arnavutların Göçü ve Kosova Ovası'na Yerleşmeleri*, çev. Kamil Bitiş, Kosova Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı, 2014, s. 69.

Çiçavica, Sibovc, Vrelo, Rujce, Slovinje, Vraçevo, Godance, Slavkovce, Donji Li-voç¹⁰⁷, Zvečan¹⁰⁸, ve Çerkesler (Çerkezi)¹⁰⁹.

1860'ların sonlarında ve 1870'lerin başlarında Kosova'yı gezmiş olan Miloş S. Milojeviç'in gezi notlarına göre, bölgedeki Çerkes köylerinden Aziziye'nin nüfusu 100-500 hane kadardı. Çerkesko Selo, Nazifiye ve Ayvalı'nın (Avalipotok) nüfusu ise 50-100 hane civarındaydı. Bu dört köyde Çerkesler dışında başka bir etnik-dinî grup yaşamıyordu¹¹⁰.

Çerkesler, Kosova'da köylerin dışında, Priştine, Prizren, İpek, Gilan, Vulçitrın, Mitroviça, Podujeva, Lipjan, Vitina¹¹¹, Firzovik (Ferizovik)¹¹², Yakova (Gjakova)¹¹³ ve Graçaniça gibi şehir ve kasabalara da yerleşmişlerdir¹¹⁴.

d. Kosova Çerkeslerine Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti Rumeli'ye iskân edilen diğer muhacirlere tanıdığı gibi, Kosova Çerkeslerine de vergi muafiyeti tanımıştır¹¹⁵. Onlara öküz, tohum ve çeşitli tarımsal malzeme temin edebilmek için 1864 yılının Ekim ayına kadar olan dönemde 12 yük 90.000 kuruş masraf yapılmıştır¹¹⁶. İhtiyaçları giderilerek ve kendilerine verilen tarlaların sürdürülmesine başlanarak geçim sıkıntısı yaşamamalarının sağlanmasına çalışılmıştır. Ziraat yapmaları için gerekli olan arazinin memurlar vasıtasıyla taksim edilmesine ekim ayının başlarında devam edilmiştir. Satın alınan

107 Nihat Berzeg, Çerkeslerin Trepça'da da 2 köye yerleştiklerini belirtmektedir. Berzeg, *age.*, s. 227-229.

108 Çemišo, *age.*, s. 25.

109 Mitroviça yakınlarındaki Çerkesler köyü 1913 yılına kadar varlığını korumuştur. Redzep Škrijelj, "Eski Yugoslavya'da Boşnak ve Çerkes Muhacir Mahalleleri", *Geçmişten Günümüze Göç III*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 2157. Meşbaş'e Yishakh, tarihi romanında Kosova'da Çerkeslerin yaşadığı Bjeduğ ve Besleney köylerinden, Çeçenay adlı Bjeduğ köyünden, Labe köyünden, Abhaz ve Türk köylerinin de bulunduğu Priştine Dağları arasındaki vadide kurulmuş olan Abzeh ve Mahuş köylerinden, Dawurhable adlı Çerkes yerleşiminden ve bir Çeçen köyünden bahsetmektedir. Meşbaş'e, *age.*, s. 129, 130, 132, 177, 178, 209, 214, 224, 336.

110 Vemić, *agm.*, s. 255, 262.

111 Berzeg, *age.*, s. 227-229.

112 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD). 2458-10-5 1299.B.27 (14.06.1882).

113 Osmani, *Çerkezët*, s. 99.

114 Marieta Kumpilova, "Circassian Exodus from the North Caucasus and their Resettlement in Kosovo", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, BALKAR & IRCICA, İstanbul 2014, s. 439.

115 Malcolm, *age.*, s. 270.

116 BOA, A.}MKT.MHM. 314-39 1281.Ca.08 (09.10.1864).

arabalar ve 100 çift öküzün dağıtımı yapılmıştır. Çerkesler yerli halkla birlikte ot ve ekin biçmeye başlamışlardır¹¹⁷.

Kosova'ya iskân edilen Çerkeslere bölgede görevli olan memurlar ve Kosovalılar da çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Prizren Mutasarrıfı Nazif Paşa ile Prizren ve Priştine kazalarındaki halkın ve memurların bir kısmı, önemli miktarda akçe ve elbise bağışlamıştır. Bu durumun Takvîm-i Vekâyi'de duyurulmasına karar verilmiştir¹¹⁸.

Prizren sancağında 1864 yılı ile 1865 yılının ilk aylarını içine alan dönemde Çerkesler için 1241 adet ev yapılmıştır¹¹⁹. Evlerin inşa edildiği yerler arasında Priştine kazası da yer almıştır. Burada 1864 yılında ilk gelen muhacirler için inşa edilen 620 evin üzerlerinin örtülmesi için 18.600 kuruş masraf yapılmıştır. Ayrıca muhacirlerin daha elverişli bir yere taşınan 90 hânesinin 6.300 kuruş tutan inşa ve kereste masrafları Sirinik (Sirinic) köyü halkı tarafından üstlenilmiştir. Bu 90 hânenin 37'si Dobreve Ovası'ndan Muradiye köyüne nakledilmiş ve 2.220 kuruş harcanmıştır. 16 hanesi Kubatın Ovası'ndan yine Muradiye köyüne taşınmış ve 1.120 kuruş masraf yapılmıştır. Kalan 37 hânesi de Şirokopole Ovası'ndan Fethiye köyüne gönderilmiştir. Bu 37 hânenin taşınması da 2.960 kuruşa mâl olmuştur.

Osmanlı Devleti Priştine'de Çerkeslere arazi de vermiştir. Priştine'ye 1864 yılında ilk gelen muhacirlerin arazilerinin sürdürülme masrafı kaza halkı tarafından karşılanmıştır. Priştineliler arazilerin sürdürülmesi için 2.150 adet pulluğa 53.750 kuruş ödemişlerdir¹²⁰.

Priştine kazasında Çerkeslerin ihtiyaç duyduğu ibadet yerlerinin yapılması da ih-mâl edilmemiştir. 200 haneden fazla Çerkes'in iskân edildiği Babimusa adlı yerde cami bulunmadığı için mahalli yönetim, 1864 yılının sonlarında mescit inşa edilmesi için çalışmalarına başlamıştır. Mescidin yapımında bölgede daha önce ordu için inşa edilmiş olan 4 adet terk edilmiş fırının enkazından alınacak malzemenin kullanılmasına karar verilmiştir¹²¹.

117 *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Ekim 1864, No: 769, s. 1.

118 BOA, A.}MKT.MHM. 314-100 1281.Ca.15 (16.10.1864). Bu konuda ayrıca bk. Yücel Yiğit, "Kosova Çerkezleri", *Geçmişten Günümüze Göç III*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 2177.

119 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 19 Haziran 1865, No: 181, s. 4; *Takvîm-i Vekâyi*, 29 Haziran 1865, No: 806, s. 4.

120 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866).

121 BOA, İ..DH.. 534-37022-1 1281.C.05 (05.11.1864); BOA, İ..DH.. 534-37022-2 1281.Ş.16

Priştine'ye Çerkes göçü 1865 yılında da devam etmiştir. Kazada Tuna vilâyetinden yeni gelen muhacirler için 120 ev daha inşa edilmiş ve 26.400 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masrafın 11.739 kuruşu hazineden karşılanmıştır.

Priştine'ye göç eden Çerkesler için yerleştikleri köylerde kuyular da açtırılmıştır. 4'ü 1864 yılında gelenler için ve 4'ü de 1865 yılında gelenler için olmak üzere 8 adet kuyu kazılmıştır. Bu kuyuların 2 tanesi Hayriye köyünde, 2 tanesi Şükriye köyünde, 2 tanesi Nazifiye köyünde ve 2 tanesi de Fethiye köyünde açtırılmıştır. Kuyuların inşası için 4.624 kuruş harcanmış ve bu tutarın 2.170 kuruşunu hazine karşılamıştır¹²².

Priştine kazasına 1864-1865 yıllarında gelen Çerkeslerin yukarıda bahsettiğimiz arazilerinin sürdürülmesi, köylerinde kuyular açtırılması, evlerinin inşa edilmesi ve üzerlerinin örtülmesi gibi işleri için toplam olarak 109.674 kuruş harcanmıştır. Bu masrafın 16.609 kuruşunu Priştine Mal Sandığı, 93.065 kuruşunu kaza halkı karşılamıştır¹²³. Priştinelilerin yaptıkları bu yardımlardan gazetelerde onurlu bir davranış ve sadâkat olarak bahsedilmiştir¹²⁴.

Kosova'da Çerkesler için evler inşa edilen yerlerden birisi de Yenipazar sancağına bağlı Mitroviça kazasıydı. Burada da Çerkeslere tarımsal destek olarak öküzler ve çeşitli zirâî malzemeler verilmiştir. Kazada muhacirler için 1865 yılının Mart ayına kadar olan dönemde 81.583 kuruş masraf yapılmıştır. Bu tutarın 40.050 kuruşunu yöre halkı karşılamıştır¹²⁵. 1866 yılında da muhacirlerin tohumluk almalarına katkı sağlamak için kaza halkının ve memurlarının bir kısmı nakdî yardımda bulunmuştur¹²⁶.

(14.01.1865); BOA, İ.DH.. 534-37022-3 1281.Ş.29 (28.01.1865); BOA, İ.DH.. 534-37022-4 1281.N.22 (18.02.1865); BOA, İ.DH.. 534-37022-5 1281.L.07 (05.03.1865); BOA, A.}MKT.MHM. 326-86 1281.L.15 (13.03.1865). Babimusa adı bir belgede Babinmusa olarak geçmektedir. BOA, İ.DH.. 534-37022-1 1281.C.05 (05.11.1864).

122 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866).

123 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-1 1282.Ş.29 (16.01.1866); BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-2 1282.Za.04 (21.03.1866). *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 2 Nisan 1866 tarihli sayısında yer alan bir haberde de Priştine kazasına yerleştirilen muhacirler için inşa edilen evlerin 93.065 kuruş tutarındaki masrafının kaza halkı tarafından karşılandığı belirtilmektedir. Necdet Hayta, *Tarih Araştırmaları Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 189. Aynı haber *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinin 3 Nisan 1866 tarihli sayısında da yer almaktadır. *Takvîm-i Vekâyi*, 3 Nisan 1866, No: 839, s. 2.

124 BOA, A.}MKT.MHM. 352-38-3 1282.Za.12 (29.03.1866).

125 *Takvîm-i Vekâyi*, 13 Mart 1865, No: 790, s. 3.

126 *Takvîm-i Vekâyi*, 27 Kasım 1866, No: 867, s. 1.

Osmanlı yönetimi, 1866 yılında Gilan, Priştine ve Vulçitrın kazalarındaki Çerkeslerden kuraklık sebebiyle mahsul alamayanlara ve fakir olanlara bir sonraki senenin hasat zamanına kadar yarım gündelik verilmesine ve hastalık sebebiyle hayvanları ölenlere bedeli taksitlerle ödenmek şartıyla öküz temin edilmesine karar vermiştir¹²⁷.

e. Çerkeslerin Kosova'ya Uyum Süreci ve Yaşadıkları Sorunlar

Çerkesler metal işçiliği ve at yetiştiriciliğinde uzmanlaşmışlardı. Gümüş işçiliği ve özellikle tabanca kabzası ve kamçı sapı süslemesinde uygulanan Rus tula üslubunda ustaydılar¹²⁸. Kosova'ya iskân edildikten sonra devlet tarafından zirâat yapmaya teşvik edilen Çerkeslerin bir kısmı, daha önce icrâ ettikleri zanaatı burada da yapmaya devam etmiştir¹²⁹. Çerkesler yeni memleketlerinde zamanla değirmencilikle de uğraşmaya başlamışlardır¹³⁰.

Kosova Çerkesleri arasında devlet hizmetine girenler de olmuştur. Kosova'daki yerel yönetimlerde görev alanlar içinde lakabı Çerkes olan kişilere rastlanmaktadır. 1873 yılında Prizren vilayetinin Gilan kazasında Meclis-i Deâvî azâsı olarak görev yapan Çerkes Yakub Efendi bu kişilerden birisidir¹³¹.

Kosova'ya yerleşen Çerkesler Osmanlı ordusuna da hizmet etmişlerdir¹³². Kosova vilâyetinin Vulçitrın kazasına bağlı İhsaniye-i Bâlâ köyünde yaşayan Asâkir-i Muâvene-i Çerâkise yüzbaşlarından Devlet Mirza'ya, Kosova vilayetindeki durum hakkında bilgi vermesi ve Çerkes muhacirler ile yerli halk arasında yaşanan anlaşmazlıkların sona erdirilmesi gibi hükûmetten verilen bütün görevleri iyi bir şekilde yerine getirmesi sebebiyle 1881 yılında bir adet beşinci rütbeden mecîdî nişân verilmesi kararlaştırılmıştır¹³³.

Çerkesler, Kosova'ya geldikten sonra eğitim hizmetlerinden de faydalanmaya başlamışlardır. Bazı Çerkes öğrenciler Prizren Medresesine devam etmiştir¹³⁴.

127 BOA, MVL 1023-10-1, 2 1283.Ş.12 (20.12.1866).

128 Malcolm, *age.*, s. 270-271.

129 *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Ekim 1864, No: 769, s. 1.

130 Çemişo, *age.*, s. 61.

131 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, 1290, Defa 28, s. 58.

132 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) 517-38726-1 1312.Ca.19 (18.11.1894).

133 BOA, İ.DH.. 828-66700-1 1298.Ca.24 (24.04.1881); BOA, İ.DH.. 828-66700-2 1298.C.23 (22.05.1881).

134 Osmani, *Çerkezöl*, s. 100.

Kosova Çerkesleri devletin sağladığı desteğe ve bölge halkının yardımlarına rağmen yeni vatanlarında geçim sıkıntısı yaşamışlardır¹³⁵. Bir kısmı asayiş sorunlarına yol açmış ve yaklaşık 40 defa yerleri değiştirilmiştir¹³⁶. Bazıları da isyan çıkartma teşebbüsünde bulunmuştur. 1867 yılı Mayıs ayında Prizren'de ve Priştine'de isyan çıkmıştır. Bunun üzerine bölgeye askerî birlik sevk edilmiştir¹³⁷.

Çerkesler, Kosova'ya yerleştikten sonra diğer Müslümanlardan ayrı bir hayat sürdürmeye başlamışlardır. Bu durum Türkler ve Arnavutlar tarafından hoş karşılanmamıştır¹³⁸. Heterojen bir nüfus yapısına sahip olan bölgede dillerini uzun süre muhafaza etmişlerdir. Ancak karmaşık bir yapıda olan dillerine diğer kültürlerden bazı sözcüklerin geçmesine engel olamamışlardır¹³⁹.

Çerkesler İslamiyet'in etkisiyle benimsedikleri Arapça isimleri Kosova'da da kullanmaya devam etmişlerdir. Bununla birlikte Çerkes isimlerini de terk etmemişlerdir¹⁴⁰. Birçok köydeki mezar taşlarında Adıgece soyadları bulunmaktadır¹⁴¹.

Kosova Çerkesleri dilleri gibi, geleneklerini ve toplumsal yapılarını da uzun süre korumuşlardır. Zengin olan Çerkesler beraberlerinde kölelerini ve onların ailelerini de Kosova'ya getirmişlerdi. Kosova'da da pazarlarda köle çocuklarını satma adetlerini sürdürmüşlerdir¹⁴².

4. Çerkeslerin Kosova'dan Ayrılmaları

Kosova'ya iskân edilen Çerkeslerin büyük bir kısmı burada kalıcı olmamıştır. Kosova'ya gelişlerinden 13 yıl sonra, yaşadıkları sıkıntıların azalmaya başladığı ve yeni hayat şartlarına alıştıkları bir dönemde bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁴³. Balkan Krizi'nin (1875-1878) yarattığı siyasi atmosfer, Çerkeslerin ikinci defa zorunlu göçe maruz kalmalarına yol açacak gelişmelere zemin hazırlamıştır. 1876'da çıkan Bulgar İsyanı'na Kosova Çerkesleri de müdahale etmiştir¹⁴⁴. Bulgar

135 Malcolm, *age.*, s. 270.

136 Grassi, *age.*, s. 118.

137 Pinson, *agm.*, s. 64.

138 Osmani, *Çerkezët*, s. 45.

139 Malcolm, *age.*, s. 270.

140 Osmani, *Çerkezët*, s. 147.

141 Çemişo, *age.*, s. 25.

142 Malcolm, *age.*, s. 270-271.

143 Kumpilova, *agm.*, s. 440.

144 Malcolm, *age.*, s. 271.

İşyanı'nın bastırılmasında Çerkeslerin önemli bir rol oynamasından rahatsız olan Avrupa devletleri, 23 Aralık 1876'da toplanan İstanbul Konferansı'nda Çerkeslerin Rumeli'den gönderilmelerini ve bölgeye tekrar iskân edilmemelerini istemişlerdir¹⁴⁵.

Kosova Çerkesleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Osmanlı ordusunun yanında takviye kuvvet olarak yer almışlardır¹⁴⁶. Bu savaş da Çerkeslerin tarihindeki kırılma noktalarından birisi olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte Çerkesler Rumeli'yi terk etmeye başlamışlardır¹⁴⁷.

Balkanlar'ın birçok yerindeki Çerkesler gibi, Kosova'daki Çerkesler de 1877 yılında iç bölgelere göç etmişlerdir¹⁴⁸. Bu göç 1878 yılında devam etmiştir¹⁴⁹. Bununla birlikte savaş sırasında Sırp ordusundan kaçan Niş, Leskofça, İvranye (Vranje), Şehirköy (Pilot) ve Toplica gibi yerlerdeki Çerkesler, Müslüman Arnavutlarla beraber Kosova'ya gelmişlerdir¹⁵⁰.

Çerkeslerin tekrar Balkanlar'a dönmelerine izin verilmemesi konusunda Avrupa devletlerinin baskılarına maruz kalan Osmanlı Devleti, 8 Mart 1879'da Çerkeslerin Rumeli'ye dönmesini yasaklamıştır¹⁵¹. Çerkeslerin bölgede kalan emlak ve arazilerinin Rumeli muhacirlerine verilmesine ve Çerkeslere Anadolu'da yer gösterilmesine karar verilmiştir¹⁵². Çerkeslerin Kosova'da terk ettiği köylere ve mahallere Sırbistan'ın güneyinden gelen Arnavutlar yerleştirilmiştir¹⁵³.

1878 yılında Kosova'dan ve Selânik'ten Anadolu'ya ve Arabistan'a göç eden Çerkesler, Osmanlı Devleti tarafından tekrar Balkanlar'a yerleşmeleri yasaklanmış

145 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9 (1954), s. 125., Dipnot: 2.

146 Malcolm, *age.*, s. 271.

147 BOA, İ..DH.. 764-62280-4 1295.S.27 (02.03.1878).

148 BOA, DH.MKT. 2724-25 1327.M.08 (31.01.1909).

149 BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-1 1295.02.10 (22.04.1879); BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-2 1295.02.14 (26.04.1879).

150 Aleksandre Popovic, *Balkanlarda İslâm*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 220.

151 Özbek, *age.*, s. 162.

152 BOA, ŞD. 2427-28-2 1296.Z.19 (03.12.1879).

153 BOA, ŞD. 277-48-1 1296.B.23 (12.07.1879); BOA, ŞD. 277-48-2 1296.B.19 (08.07.1879); BOA, ŞD. 277-48-3 1296.B.16 (05.07.1879); BOA, ŞD. 2458-10-1 1299.L.29 (12.09.1882); BOA, ŞD. 2458-10-2 1299.L.10 (24.08.1882); BOA, ŞD. 2458-10-3 1299.N.09 (24.07.1882); BOA, ŞD. 2458-10-4 1299.Ş.17 (04.07.1882); BOA, ŞD. 2458-10-5 1299.B.27 (14.06.1882); BOA, DH.MKT. 1340-46-4 1299.Za.29 (11.10.1882); BOA, DH.MKT. 2724-25 1327.M.08 (31.1.1909).

olmasına rağmen 1879 yılında geri dönmeye başlamışlardır¹⁵⁴. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Çerkeslerin vapurlara binmelerini önlemek için kumpanya vapurlarının acentelerini hiçbir Çerkes yolcu almamaları konusunda uyarmıştır¹⁵⁵. Kosova'ya ulaşmayı başaran Çerkesler, evlerine Arnavutların yerleştirilmesi sebebiyle evsiz kalmışlardır¹⁵⁶.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasından sonra başlayan göçler sonucunda Kosova'daki Çerkes nüfusu azalmıştır. Bölgedeki Çerkeslerin sayısı 1890'lı yılların sonlarında yaklaşık olarak 6.400 kişiye kadar düşmüştür¹⁵⁷. 1909 yılına gelindiğinde, Kosova vilayetinin Vulçitrın, Priştine, Gilan ve Kumanova kazalarında yaklaşık olarak 350 hâne Çerkes kalmıştır¹⁵⁸.

Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle başlayan Balkan Savaşları, Kosova Çerkesleri için yeni bir göç sürecini başlatmıştır. Savaşın çıkmasından kısa bir süre sonra Sırp ordusu tarafından işgal edilen Kosova'daki Çerkeslerin büyük çoğunluğu, bölgedeki diğer Müslümanlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin daha güvenli topraklarına göç etmiştir. Kosova, I. Balkan Savaşı sonunda imzalanan 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'yla Sırbistan Krallığı'na bırakılmıştır. Böylece Kosova'da kalan Çerkesler için yeni bir dönem başlamıştır.

Çerkesler Sırbistan Krallığı döneminde de Kosova'dan ayrılmaya devam etmişlerdir. 1918 yılından sonra büyük bir göç yaşanmıştır. Ancak Kosova'daki Çerkes varlığı tamamen sona ermemiştir. Nitekim Avusturyalı bir antropolog, Yugoslavya Krallığı zamanında, 1931 yılında Priştine ile Vulçitrın arasındaki Donje Stanovce köyünde mavi gözlü, Kafkasya kökenli 50 ailenin yaşadığını belirlemiştir¹⁵⁹.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kosova'da yaklaşık olarak 100 Çerkes evi kalmıştır. Birçoğu Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti döneminde, 1956 yılında Türki-

154 BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-1 1295.02.10 (22.04.1879); BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-2 1295.02.14 (26.04.1879); BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-3 1295.02.18 (30.04.1879).

155 BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-4 1296.Ca.09 (01.05.1879); BOA, A.}MKT.MHM. 484-25-5 1296.Ca.21 (13.05.1879).

156 BOA, ŞD. 2458-10-4 1299.Ş.17 (04.07.1882); BOA, ŞD. 2458-10-5 1299.B.27 (14.06.1882); BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.) 50-21 1306.M.03 (10.09.1888).

157 Malcolm, *age.*, s. 271.

158 BOA, DH.MKT. 2729-24-1 1324.11.11 (24.01.1909); BOA, DH.MKT. 2729-24-2 1327.M.12 (04.02.1909).

159 Malcolm, *age.*, s. 271.

ye'ye göç etmek için mülklerini satmıştır¹⁶⁰. 1956-1958 yıllarında Donje Stanovce köyünden 60 aile Türkiye'ye göç etmiş ve yerlerine Arnavutlar yerleşmiştir¹⁶¹.

1980'li yılların başlarında Donje Stanovce köyündeki ve yakınındaki Miloşevo köyündeki Çerkes ailelerinin sayısının 50 civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu ailelerin toplam nüfusunun 600-700 kişi arasında olduğu tahmin ediliyordu¹⁶². 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde ise Priştine'de 2, Donje Stanovce'de 25 ve Miloşevo'da 12 Çerkes ailesi yaşıyordu¹⁶³.

Kosova Çerkesleri anavatana dönme arzularını nesiller boyu korumuşlardır. Kafkasya'ya göç etmeyi, Yugoslavya'da etnik çatışmaların yaşanmaya başlamasından sonra 1990'lı yılların başlarında daha ciddi bir şekilde düşünmeye başlamışlardır. Bu dönemde Adıgey Cumhuriyeti'nin başında Aslan Carım'ın bulunması, Kosova Çerkesleri için önemli bir şans olmuştur. Cumhurbaşkanı Aslan Carım, Kosova'da yaşayan Çerkeslerin ülkesine gelmesini istiyordu. Bu isteğin gerçekleşmesi için çalışmalar 1990 yılında başlamıştır¹⁶⁴. Adıgey Cumhuriyeti'ne göç etmek isteyen Çerkesler, 1996 yılında vatandaşlık için Rusya Federasyonu'na mürâcaat etmişlerdir¹⁶⁵.

Kosova'da 1998 yılında çıkan savaş, Çerkeslerin de güvenliğini tehdit etmeye başlamış ve Adıgey Cumhuriyeti'ne göç sürecini hızlandırmıştır¹⁶⁶. Kosova Çerkeslerinin durumunun görüşülmesi için Yugoslav ve Rus temsilciler arasında 24 Temmuz 1998'de Belgrad'ta bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Çerkes ailelerden Adıgey Cumhuriyeti'ne yerleşmek isteyenlere izin verilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır. 134 yıl sonra, 1 Ağustos 1998'de 21 aileden 86 kişi Kosova'dan ayrılarak Adıgey Cumhuriyeti'ne göç etmiştir. Adıgey Cumhuriyeti'nde 1 Ağustos tarihi, "Vatanına Dönenlerin Günü" ilan edilmiştir. Kosova Çerkeslerinin Adıgey Cumhuriyeti'ne göçleri 1999 yılında da devam etmiştir. 1998-1999 yıllarında toplam olarak 38 aileden 165 kişi Adıgey Cumhuriyeti'ne göç etmiştir¹⁶⁷.

160 Osmani, *Çerkezöl*, s. 100-101.

161 Çemişo, *age.*, s. 32.

162 Malcolm, *age.*, s. 271.

163 Çemişo, *age.*, s. 39.

164 Çemişo, *age.*, s. 143-144.

165 Çemişo, *age.*, s. 61.

166 Çemişo, *age.*, s. 81-93.

167 Çemişo, *age.*, s. 145-163.

Kosova'da son göçten sonra Donje Stanovce ve Miloşevo köylerinde az sayıda Çerkes kalmıştır. Donje Stanovce'de kalan Çerkesler Tsey, Haçe, Jevu ve Gute ailelerine mensuptu.¹⁶⁸ Kosova'dan ayrılmayan Çerkeslerin çoğunluğu Arnavutlarla ve Sırlarla evlilik yapanlar ve yaşlılardı¹⁶⁹. Bunlar arasında Çerkes dili bilenlerin sayısı çok azdı¹⁷⁰.

Kosova Çerkeslerinin bir kısmı da zamanla Arnavutlaşmıştır. Çerkesler, Kosova'daki nüfus sayımlarında kendilerini Arnavut veya Türk olarak kaydettirmekte ya da az sayıdaki azınlıkların yazıldığı diğerleri kısmında göstermektedirler. Bu sebeple günümüzde Kosova'da ne kadar Çerkes'in yaşadığını sağlıklı bir şekilde tespit etmek güçtür.

Sonuç

Rusya'nın Kafkasya'da kurmak istediği hâkimiyetin önünde engel gördüğü Çerkesleri Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti topraklarına ve Kuban bölgesine göçe zorlamasıyla birlikte Çerkes göçleri başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde tek başına, Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesini ve Çerkesleri yurtlarından sürmesini engelleyebilecek gücü yoktu. Müslüman nüfusunu arttırmaya ihtiyaç duyan ve Çerkeslerden iktisadi ve askerî alanda faydalanmak isteyen Osmanlı yönetimi, muhacirleri kabul etmiştir.

Çerkes göçleri Rus ordusunun 1864 yılı Mayıs ayında Çerkesleri mağlup etmesinden sonra yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti muhacirleri Anadolu'ya, Ortadoğu'ya ve sık sık isyanların yaşandığı Balkanlar'a iskân etmeyi planlamıştır. Çerkeslerin Balkanlar'daki iskân yerlerinin belirlenmesinde en başta güvenlik politikası etkili olmuştur. Bölgedeki askerî gücün Ruslara ve Sırlara karşı artırılması için Sırbistan sınırına ve Tuna Nehri boylarına 150.000 ile 250.000 arasında Çerkes yerleştirilmiştir.

Çerkeslerin Rumeli'de iskân edildiği yerlerden birisi de Sırbistan ile sınıırı olan Kosova bölgesi olmuştur. 1864 yılında bölgeye en az 2.000 hane Çerkes iskân edilmiştir. Göç 1865 yılında da devam etmiştir. 1865 yılında Tuna vilayetinden gelen 120 hâne Çerkes Priştine'ye yerleştirilmiştir. Söz konusu muhacirler Tuna vilayetinden geldiği için bunların göçü, bir iç göç olarak da değerlendirilebilir.

168 Çemişo, *age.*, s. 27-28.

169 Çemişo, *age.*, s. 176.

170 Osmani, *Çerkezët*, s. 145.

1864 ve 1865 yıllarındaki göçler birlikte incelendiğinde, bu yıllarda Kosova'ya en az 2.210 hâne Çerkes'in iskân edildiği görülmektedir. Bu muhacirlerin toplam nüfusunun 9.000-11.000 kişi civarında olduğu kabul edilebilir. Bu nüfus miktarının, aynı yıllarda Rumeli'ye yerleştirilen Çerkeslerin yaklaşık olarak % 4-6'sını oluşturduğu söylenebilir. Söz konusu yıllarda Prizren sancağının dışındaki Kosova bölgelerine iskân edilen Çerkes nüfus da hesaplamaaya dahil edilirse bu sayılar daha da yükselecektir.

Kosova'ya Adıgelerle birlikte Abhazlar da göç etmiştir. Bölgeye bütün Adıge kabileleri gelmemiştir. Muhacirlerin çoğunluğu kırsal bölgelere yerleştirilmiştir. En az 66 yerleşim yerine iskân edilmişlerdir. Daha ziyade Kosova'nın orta kesiminde bulunan bu yerleşim yerlerinin 54'ü köy, 12'si şehir ve kasabadır. Söz konusu köylerden 19 tanesinin adı Türkçedir. Diğer köyler içinde adı başlangıçta Türkçe olup, sonradan Arnavutça ya da Sırpça isim alanlar olmuş olabilir. Bazı köylerin isimlerinde Çerkes kelimesi kullanılarak muhacirlerin kimliği ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Kosova'da da Çerkes köylerinin bir kısmına isim olarak padişahların adları ve lakapları verilmiştir.

Çerkeslerin Kosova'ya iskân edilme süreci iyi idare edilmiştir. Bunda Prizren Mutasarrıfı Nazif Paşa önemli bir rol oynamıştır. Kosova halkı da Çerkeslere çok yardım etmiştir. Çerkeslerin mağduriyet yaşamaması için yerel yönetim ve halk işbirliği yapmıştır. Muhacirlerin iskân masraflarının karşılanmasında Prizren sancağının bütçesi yeterli olmamıştır. Sorun Kosova halkının yardımlarıyla aşılabılmıştır. Bazı yerlerde masrafların yarısına yakını Kosovalılar karşılamıştır. Bazı yerlerde de halk, devletin yaptığı harcamanın 5-6 kat fazlasını yapmıştır.

Çerkesler, Kosova'ya iskân edildikten sonra doğal olarak uyum sorunu ve geçim sıkıntısı yaşamışlardır. Yerli halkla da aralarında bazı sorunlar çıkmıştır. Bu sorunlara daha çok, arazi mülkiyeti gibi konularda yaşanan anlaşmazlıklar sebep olmuştur. Çerkesler kültürlerini Kosova'da da büyük ölçüde korumuşlardır.

Çerkeslerin Kafkasya'daki makûs talihleri Rumeli'de de değişmemiştir. Balkan Krizi'nin (1875-1878) çıkmasından sonra Çerkeslerin bir defa daha zorunlu göçe maruz kalmalarına yol açacak gelişmeler yaşanmıştır. Balkanlar'daki Müslüman nüfusun artmasından ve bölgede çıkan isyanların bastırılmasında Çerkeslerin kullanılmasından rahatsız olan Avrupa devletleri, 23 Aralık 1876'da toplanan İstanbul Konferansı'nda Çerkeslerin Rumeli'den çıkarılmasını istemişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Avrupa devletlerinin Çerkeslerle ilgili isteklerinin büyük ölçüde gerçekleşmesini sağlamıştır. Savaşın başlamasından sonra Çerkesler

Balkanlar'dan ayrılmaya başlamışlardır. Kosova Çerkeslerinin önemli bir kısmı da iskânlarının üzerinden 13 yıl geçtikten sonra yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. 93 Harbi, Kosova'daki Çerkeslerin ilk defa kitlesel bir şekilde bölgeden ayrılmalarına ve nüfuslarının erimeye başlamasına sebep olan bir savaş olarak tarihe geçmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi, Balkan Savaşları da Kosova Çerkeslerinin tarihindeki dönüm noktalarından birisi olmuştur. Kosova'daki Çerkes nüfusu I. Balkan Savaşı'nda Sırp ordusunun Kosova'yı işgal etmesinden sonra daha da azalmıştır. Kosova'nın savaş sonunda imzalanan 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'yla Sırbistan Krallığı'nın hâkimiyetine girmesinden sonra Kosova Çerkeslerini yeni sıkıntıların beklediği bir dönem başlamıştır.

Kosova Çerkeslerinin yaşadıkları mağduriyetler Sırbistan Krallığı ve Yugoslavya dönemlerinde de devam etmiştir. Bu durum, Kosova'dan yeni göçlerin yaşanmasına ve bölgedeki Çerkes nüfusunun erime sürecinin devam etmesine yol açmıştır.

Çerkeslerin Kosova'dan son büyük göçleri, birçoğunun bir gün dönmeyi umut ettikleri anavatanlarına olmuştur. 1998 yılında Sırp-Arnavut çatışmalarının yoğunlaşmasıyla birlikte 1998-1999 yıllarında 150'den fazla Çerkes, Adıgey Cumhuriyeti'ne göç etmiştir. Bu göç, Kosova'daki Çerkes varlığını bitme noktasına getirmiştir.

Sonuç olarak, 1864-1865 yıllarında Kafkasya'dan Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya göç eden Çerkeslerin önemli bir kısmı, bu bölgelere kalıcı bir şekilde yerleşmiştir. Ancak Balkanlar'da yaşanan tarihsel süreç, Kosova'yı ve Rumeli'yi Çerkesler için geçici bir yerleşim yeri haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Çerkes nüfusunun Rumeli'ye iskân edilmesiyle elde etmeyi umduğu kazanımlar büyük ölçüde gerçekleşmemiştir. Kosova'da Çerkeslerin iskânından sonra Müslüman nüfus ve üretime katılan insan sayısı artmıştır. Ancak Çerkeslerin Kosova'daki varlığı ve Osmanlı ordusuna verdikleri destek, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin korunması için yeterli olmamıştır. Kosova'daki Çerkesler 1877-1999 yılları arasında Avrupa'nın diğer bölgelerine, Anadolu'ya, Ortadoğu'ya ve Kafkasya'ya göç etmişlerdir. Kosova'ya yapılan Çerkes göçünün geride kalan tek hatırası, Çerkeslerin Kosova tarihinde bıraktıkları iz ve Kosova kültürüne kazandırdıkları zenginlik olmuştur.

KAYNAKLAR**I. Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)****A. Bâb-ı Âli Belgeleri****1. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)**

517-38726-1.

2. Bâb-ı Âli Sadâret Dairesi Kalemleri**a. Hazine-i Evrak Müdürlüğü-İrâdeler**

İrâde Dahiliye (İ.DH.), 534-37022-1, 2, 3, 4, 5; 764-62280-4; 828-66700-1, 2.

b. Sadâret Mektûbî Kalemi Belgeleri

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM.), 303-89-1, 2, 3; 305-94-1; 314-39; 314-100; 318-28-1; 326-86; 352-38-1, 2, 3; 484-25-1, 2, 3, 4, 5.

3. Meclis-i Vâlâ (MVL)

537-6-1, 2; 1019-14-1, 2, 3; 1023-10-1, 2; 1023-29-1, 2, 3, 4, 5, 6.

4. Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

277-48-1, 2, 3; 2427-28-2; 2458-10-1, 2, 3, 4, 5.

B. Nezâretlere, Taşra Arşivlerine ve Müfettişliklere Ait Belgeler**1. Dahiliye Nezâreti**

Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 181-36-1, 2, 3, 4; 1340-46-4; 2724-25; 2729-24-1, 2.

2. Taşra Evrakı-Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM.)

19-13-1, 2.

3. Teftişât-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)

Arzuhaller (TFR.I..ŞKT), 134-13398-1, 2.

Kosova Evrakı (TFR.I..KV..), 48-4796-1.

C. Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

1. Yıldız Perakende Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), 50-21.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.), 3-22-1; 3-24-3, 4.

II. Salnâmeler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1280, Defa 18.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1281, Defa 19.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1282, Defa 20.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1285, Defa 23.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1286, Defa 24.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1287, Defa 25.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1288, Defa 26.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1289, Defa 27.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1290, Defa 28.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1292, Defa 30.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1293, Defa 31.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1294, Defa 32.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye, 1295, Defa 33.

Salnâme-i Vilâyet-i Kosova, 1296, Defa 1, Priştine 1296.

III. Gazeteler

Cerîde-i Havâdis, 1200 numaralı sayı.

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, 181, 884, 928, 946, 952 numaralı sayılar.

Takvîm-i Vekâyi, 757, 759, 769, 790, 804, 806, 839, 867 numaralı sayılar.

Tercümân-ı Ahvâl, 610 numaralı sayı.

IV. Kaynak ve Telif Eserler

Ahbab, Yakup, “Tanzimat Dönemi İdari Düzenlemelerinin Üsküp Eyaleti’nde Tatbiki”, *Türkiyat Mecmuası*, 25/2 (2015), s. 1-30.

Aktepe, Münir, “Kosova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 216-219.

Aydemir, İzzet, *Göç: Kuzey Kafkasya’lıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988.

Berzeg, Nihat, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Brakılan Bir Halk*, Birinci Basım, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2006.

Çemişo, Gazi, *Dönüşün İlk Adımları*, çev. İbrahim Çetao, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2000.

Erdem, Ufuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Grassi, Fabio L., *Yeni Bir Vatan. Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu’na Zorunlu Göçü (1864)*, çev. Birgül Göker Perdise, 2. baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017.

Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Hayta, Necdet-Ünal, Uğur, *Osmanlı Askerî Gazetesi Cerîde-i Askeriyye 1-30*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

Kandur, Muhittin, *Bir Balkan Öyküsü*, çev. Özge Öztürk, Apra Yayıncılık, İstanbul 2017.

Karpat, Kemal H., “Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, 1. baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 78-111.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kasumov, Aliy-Kasumov, Hasan, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, çev. Orhan Uravelli, Kafkas Derneği, Ankara 1995.

Kaya, Yalçın, *Çerkesler -I- Tarih-Mitoloji-Gelenek*, Dahi Yayıncılık, İstanbul 2015.

- Kaya, Yalçın, *Çerkesler -III- Sürgün ve Soykırım*, Dahi Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Kiel, Machiel, “Prizren”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2007, s. 349-351.
- Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies*, 9/4 (2014), s. 675-737.
- Kumpilova, Marieta, “Circassian Exodus from the North Caucasus and their Resettlement in Kosovo”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR & IRCICA, İstanbul 2014, s. 421-446.
- Malcolm, Noel, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan, 1. baskı, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.
- Meşbaş’e, Yishakh, *Xexesxer-Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası*, çev. Fahri Huvaj, Birinci Basım, Adıge Yayınları, Ankara 2017.
- Natho, Kadir, *Kafkasya’da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, çev. Ömer Aytek Kurmel, Birinci Basım, Kaf-Dav Yayınları, Ankara 2009.
- Osmani, Jusuf, *Çerkezët në Kosovë*, Olymp, Prishtinë 2014.
- Osmani, Jusuf, *Kolonizimi serb i Kosovës*, Botimi i dytë, Karmine-Stanboll, Prishtinë 2010.
- Özbek, Yediç Baturay, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1991.
- Pinson, Marc, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli’ne İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 52-77.
- Popovic, Aleksandre, *Balkanlarda İslâm*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Richmond, Walter, *Çerkes Soykırımı*, çev. Erdoğan Boz, Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2018.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, C V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314.
- Škrijelj, Redzep, “Eski Yugoslavya’da Boşnak ve Çerkes Muhacir Mahalleleri”, *Geçmişten Günümüze Göç III*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 2153-2161.

Uka, Sabit, *1877-1878 Yıllarında Güney Sırbistan'dan Arnavutların Göçü ve Kosova Ovası'na Yerleşmeleri*, çev. Kamil Bitiş, Kosova Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı, 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VI/9 (1954), s. 123-140.

Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Vemić, Mirčeta, "Serbs in Kosovo and Metohija in the Second Half of the 19th Century According to an Ethnic Map of a Part of Old Serbia", *Forum geografic. Studii și cercetări de geografie și protecția mediului*, X/2 (2011), s. 255-263.

Yiğit, Yücel, "Kosova Çerkezleri", *Geçmişten Günümüze Göç III*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2017, s. 2171-2178.

Županić, Niko, "Etnološki značaj kosovskih Čerkeza.", *Etnolog (Ljubljana)*, 5/6 (1933), s. 218-253.

Cumhuriyet Türkiye'sine Geçiş Sürecinde şûrâ-yı Devlet

Zeki Eraslan*

Öz

Osmanlı modernleşmesinin merkez teşkilatındaki değişim ve dönüşümünün bir parçası olarak yapısal reform sürecinin devamını temin maksadıyla şûrâ-yı Devletin ihdas edildiği açıktır. Yarım asrı aşkın *mücehhez ve mümtaz birikimi* ile Cumhuriyet Türkiye'sine tevarüs eden şûrâ-yı Devlet, 1868-1922 yılları arası dönemde sık sık yapısal değişim geçirmiştir. Günümüzde varlığını Danıştay olarak devam ettiren bu kurumun Cumhuriyet dönemindeki yapısını anlamak için, geçiş süreci olarak adlandırabileceğimiz II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemi'ndeki hukuki gelişmelerin ortaya konulması gerekmektedir. Özellikle Millî Mücadele yıllarında TBMM Hükûmeti, şûrâ-yı Devletin geleceğini ve varlığını sorgularken, İstanbul'da bu Kurum çalışmalarına devam etmekteydi. Dolayısıyla bu geçiş sürecini İstanbul ve Ankara Hükûmetinin şûrâ-yı Devlete bakışı üzerinden değerlendirmek gerekmektedir.

Ankara'da Mecliste şûrâ-yı Devlet üzerinden yapılan tartışmalar ve dönemin basınında yer alan haberler, heterojen bir imparatorluktan homojen üniter Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin sancılarını yansıtır niteliktedir. şûrâ-yı Devlet ile ilgili daha önce tarafımızca yapılan çalışmada Millî Mücadele Dönemi İstanbul ve Anadolu basınıyla *TBMM Zabıt Ceridelerinde şûrâ-yı Devlete nasıl yaklaşıldığına* ve bu bağlamda yaşanan tartışmalara yer verilememiştir. Bahsi geçen çalışmanın eksikliği arşivde karşılaşılan yeni belgeler, basında yer alan haberler ve bu dönemde hayata geçirilen bazı hukuki düzenlemeler ışığında bu çalışmada giderilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede bu çalışmada II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele yıllarında şûrâ-yı Devletin geçirdiği değişim süreci; yapılan hukuki düzenlemeler, Osmanlı arşiv belgeleri, dönemin basını ve meclis zabıtları üzerinden tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: şûrâ-yı Devlet, Değişim ve Dönüşüm, Hukuki Düzenlemeler, Zabıt Ceridesi, İdari Yargı, Basın, Parlamento

* Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara/TÜRKİYE, zeraslan78@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4349-2274 DOI: 10.37879/belleten.2021.1025
Makale Gönderim Tarihi: 14.12.2020 - Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

Council of State in Transition Process to Republican Turkey

Abstract

It is clear that the Şûrâ-yı Devlet/Council of State was created in order to ensure the continuation of the structural reform process as part of the change and transformation of the central organization of the Ottoman modernization. Şûrâ-yı Devlet/Council of State, which was inherited by the Republic of Turkey with its equipped and distinguished savings of more than a half century, underwent frequent structural changes between 1868-1922. In order to understand the structure of this institution which continues its existence today as *Danıştay*, revealing the legal developments during the Second Constitutional Era and Turkish National Struggle which could be considered as a transition process is significant.

While the Turkish Grand National Assembly (TBMM) Government was questioning the future and existence of the Council of State, especially during the years of the National Struggle, this institution was continuing its work in Istanbul. Therefore, it is necessary to evaluate this transition process through the approaches of the Istanbul and Ankara governments to Council of State.

The discussions in Ankara at the TBMM Government and news in the press of period reflect the pains of the transition from a heterogeneous empire to a homogeneous unitary state, namely the Republic of Turkey. In my previous study on the Council of State, it could not be possible to examine the issues of how was the approach to the Council of State and related discussions from İstanbul and Anatolian press and the minutes of TBMM during the National Struggle. The lack of the aforementioned study has been tried to be eliminated in this study in the light of new documents encountered in the archive, news in the press and some legal regulations implemented in this period.

In this context, the process of transformation of the Council of State during the II. Constitutional Era and the National Struggle will be analyzed in this article through the legal arrangements made, Ottoman archival documents, press of the period and minutes of the parliament.

Keywords: Council of State, Change and Transformation, Legal Regulations, Minutes, Administrative Justice, Press, Parliament

Giriş

Osmanlı modernleşmesinin merkez teşkilatındaki değişim ve dönüşümünün bir parçası olarak yapısal reform sürecinin devamını temin maksadıyla Şûrâ-yı Devlet'in ihdas edildiği açıktır. Şûrâ-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyûn ile başlayan, Meclis-i Meşveret ile devam eden ve Tanzimat Dönemi'nde çalışma

usul ve esasları somut olarak tayin edilen meclisli yapı geleneğinin devamıdır. Bu bağlamda parlamento öncesindeki uzun ve derin tecrübeler zincirinin sonucunda karşımıza çıkmaktadır. Kuruluş kanunu olan 1 Nisan 1868 (8 Zilhicce 1284) Nizâmnâme-i Esâsinin 1. maddesi ile Şûrâ-yı Devletin en genel görev tanımı “Mesâlih-i umûmiyye-i mülkiyyenin merkez-i müzâkeresi olmak” şeklinde tayin edilmiştir. Ancak Saray ve Bâb-ı Âlî'nin Şûrâ-yı Devletten beklentisi bu Kuruma verilen görev, yetki ve sorumluluklardan bahisle bir istişare/danışma işlevinden çok daha fazlasıdır¹. Bahsi geçen kanunla çizilen çerçeveye göre devlet ve toplumu ilgilendiren mülki iş ve meselelerin görüşüleceği merci olmanın dışında Şûrâ-yı Devletin diğer görev, yetki ve sorumlulukları mevcut kanun ve nizamnamelerin incelenmesi, kendisine Sadaret Makamı tarafından tevdi edilen kanun lâyhalarının (tasarısı) hazırlaması ve idari denetimi aşan yargısal görevlerdir. Bu görev ve yetkilerle Şûrâ-yı Devlet, kuruluşunda ilham kaynağı olan Fransız Danıştay (Conseil d'Etat/Konsej Deta) ile oldukça benzerlik taşımaktadır. Uhdesine verilen görev, yetki ve sorumluluklar ile kendinden önceki tecrübeyi de terkip eden Şûrâ-yı Devlet, hukuki düzenlemelerin de verdiği katkıyla edindiği sistematik çalışma becerisiyle merkezi yönetimde idari rejime geçişin simgesini, dolayısıyla idari yargı sisteminin de temelini oluşturmuştur.

Yarım asrı aşkın mücehhez ve mümtaz birikimi ile Cumhuriyet Türkiye'sine tevarüs eden Şûrâ-yı Devlet, 1868-1922 yılları arası dönemde sık sık yapısal değişim geçirmiştir. Günümüzde varlığını Danıştay olarak devam ettiren Şûrâ-yı Devlet'in Türkiye Cumhuriyeti'ne tevarüs sürecinin anlaşılabilmesi, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemi'ndeki hukuki düzenlemeleri analiz etmekten geçmektedir. Heterojen bir imparatorluktan üniter Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde özellikle Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükûmetinin Şûrâ-yı Devlete bakışı günümüzdeki dönüştüğü yapı hakkında da ipuçları vermektedir.

Şûrâ-yı Devlet ile ilgili daha önce tarafımızca yapılan çalışmada² Millî Mücadele Dönemi İstanbul ve Anadolu basınıyla *TBMM Zabıt Ceridelerinde* Şûrâ-yı Devlete nasıl yaklaşıldığına ve bu bağlamda yaşanan tartışmalara yer verilememiştir. Bahsi geçen *çalışmanın eksikliğinin*; arşivde karşılaşılan yeni belgeler, basında yer alan ha-

1 Şûrâ-yı Devletin ilk Kanunu olan 1 Nisan 1868 tarihli (8 Zilhicce 1284) Nizâmnâme-i Esâsi'de bu Kurumun görev yetki ve sorumlulukları tayin edilmiştir. BOA, İDUİT, 58/51-2. Matbû metin için bk. *Düstûr*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 703-706.

2 Hacettepe Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlanan ve yayımlanan bu çalışma için bk. Zeki Eraslan, *Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.

berler, bu dönemde hayata geçirilen bazı hukuki düzenlemeler ve zabıt cerideleri ışığında makale düzeyindeki bu çalışmayla giderilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın sınırları ve amacı dâhilinde Türkiye tarihinde iki hükûmetli (1920-1922) ve iki anayasalı (1921-1924) kendine özgü bir dönemde İstanbul ve Ankara Hükûmeti'nin Şûrâ-yı Devlete bakışı ve bu bağlamda atılan adımlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin/İstanbul Hükûmetlerinin Şûrâ-yı Devlete Bakışı

Şûrâ-yı Devlet, yapılacak reformların yeni merkezi olarak görülüp planlandığından matlâb-ı i'lâya vusul/yüksek hedeflere ulaşmak için devletin tüm üst düzey yöneticilerinin (Bâb-ı Âli ve Sultan) desteğine eş zamanlı şekilde sahip olmuştur. Sultan Abdülaziz 5 Mart 1868 (11 Zilkade 1284) yılında kurulan Şûrâ-yı Devletin resmî açılışına 10 Mayıs 1868 (17 Muharrem 1285) tarihinde katılarak kendi adına Sadrazam tarafından okunan Nutk-ı Hümayûn³ ile bu Kuruma yakından ilgi göstermiş ve Şûrâ-yı Devleti desteklemiştir. İlk başkanı (Reis-i Evveli) Mithat Paşa da bu sürecin sevk ve idaresini elde edilen olumlu atmosferinde de etkisiyle başarıyla yürüttüğünden kuruluşunu takip eden yıllarda Şûrâ-yı Devlet parlak bir dönem yaşamıştır. Ancak Sadrazam Âli Paşa'nın 8 Eylül 1871 tarihinde ölümünden sonra Şûrâ-yı Devlet "hâmî-i hakîki"sini kaybetmiştir. Aynı tarihte Sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa gerek Âli Paşa ve gerekse Mithat Paşa ile arasındaki çekişmeyi menfi tutumu üzerinden en çok Şûrâ-yı Devlet üzerinden yansıtmıştı.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile birlikte 1872'de başlayan ve ilga edildiği 1922'ye kadar olan süreçte Şûrâ-yı Devletin etki sahası ve verimliliği siyasi çekişmelere bağlı olarak zaman zaman daralıp zaman zaman da genişlemekle birlikte ilk dört yıl içinde elde ettiği sistemli çalışma başarısına, kendisinden müspet beklenti düzeyine ve devletin tüm üst düzey yöneticilerinin (Bâb-ı Âli ve Sultan) desteğine eş zamanlı şekilde bir daha asla kavuşamamıştır. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri kanaatimizce, daha kuruluşunda bu Kurumun sıkı sıkıya Sadaret Makamına bağlı olarak ihdas edilmesidir⁴. Sürekli yapısal değişikliğe maruz kalan

3 Sultan Abdülâziz'in Şûrâ-yı Devletin resmî açılışında yaptığı bu konuşma metninin arşiv belgesi için bk. BOA, HH, 16425; Matbû metin için; *Muharrerât-ı Nâdire*, Cild-i Sâni, s. 50-53. www.archive.org/stream/ (Collection: Ohio State University Library, publication date 1289/1872); çeviri yazı için bk. Ahmet Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmet Lûtfi Efendi Tarihi*, (Yay. Münir Aktepe) C XII, TTK Yay., Ankara 1989, s. 11-13.

4 Hukuki dayanaklar esas alınarak Şûrâ-yı Devlet hakkında son dönemde yapılmış olan ve Kurumun kuruluş kanunu ile yönetmeliğinin yer aldığı (tam metnin aslı ve çeviri yazısı) bir çalışma için bk. Eraslan, *age.*, s. 279-300.

Şûrâ-yı Devlet'in durumunu Cevdet Paşa, aynı tarihte kurulan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ile karşılaştırarak şöyle açıklamaktadır⁵.

"...Şûrâ-yı Devlet pek ziyâde âlâyîşli olarak teşkil olundu. Fakîr ise âlâyîşe bakmayub esâsının metîn olmasına hasr-ı nazar eyledim. Ahkâm-ı Adliyye dâ'irelerini tedrîc ü tecrübe üzerine teşkil ve kalemlerini güzelce tanzîm ve mahâkim-i nizâmîyye ilâmlarının usûl-ı sâkk ü sebkini vaz'-ı makbûl ve müstahsen üzerine te'sîs ettim. Binâen-aleyh devâir-i adliyye refte refte tevessü' ve lâynkıyle te'essüs eylemiş olduğuna mebni sonraları Şûrâ-yı Devletin bid'defe'at uğradığı tahavvülât ve inkılâbâtan sâlim kalmıştır..." Cevdet Paşa bu ifadeleri ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliyenin sağlam temeller üzerine inşa edildiğine, Şûrâ-yı Devletin ise defalarca yapısal değişikliğe uğradığına dikkat çekmekteydi.

II. Meşrutiyet'e kadar olan kırk yıllık süre zarfında yaklaşık on defa yapısal değişikliğe gidilmiş ancak istenen sonuç bir türlü alınamamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Şûrâ-yı Devletin yapısıyla ilgili tartışmalara devam edilmiştir⁶. Tartışmalar sonucunda Şûrâ-yı Devletin yapısında ve üye sayısı ile niteliğinde müspet ya da menfi değişiklikler zaman zaman olmakla beraber bu Kurum kamu hizmeti vermeye devam etmiştir. II. Meşrutiyet öncesinde Şûrâ-yı Devlet kadroları gereğinden fazla şişirilmiş olsa da Findley'nin isabetle ifade ettiği gibi Kurumun işlevselliğini yitirmemiş olduğu, ürettiği mevzuatın olağanüstü hacminden anlaşılmaktadır⁷. Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi'nin Şûrâ-yı Devlet Başkanlarından olan Halil Mentеше ile son Şûrâ-yı Devlet Başkanı Mehmet Tevfik Biren'in Hatıratı İstanbul Hükûmetlerinde Şûrâ-yı Devletin görevlerini yapmaya, sorumluluklarını yerine getirmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin Selanik eski valisi Mehmet Tevfik Biren'in anılarından hareketle; Bâb-ı Âli baskınında olan biteni izlemeye çalışan Şûrâ-yı Devletin Baş Muavini "Biz işimize gidelim" diyerek kendisinin engellediğini, Şûrâ-yı Devlete giderek çalışmalara devam edildiğini,

5 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Te'imme*, (Yay.: C. Baysun), 3. baskı, TTK Yay., Ankara 1991, s. 84.

6 Şûrâ-yı Devlet bağlamında II. Meşrutiyet Dönemi yaşanan gelişmeler için arşiv kaynaklarına ilaveten, dönemin canlı tanıkları olan Şûrâ-yı Devlet Başkanlarının Hatıratları sürece ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda; Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, (haz: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986; Abdurrahman Şeref Efendi *Son Vak'ânüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, "II. Meşrutiyet Olayları" (haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), TTK Yay., Ankara 1996 ve Mehmet Tevfik Biren'in *II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Devri Anıları 2*, (Yayına Hazırlayan: F. Rezan Hürmen), Arma Yay., İstanbul, 1993 adlı eserler dikkat çekicidir.

7 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform* (çev: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014, s. 286.

yine aynı şekilde Bâb-ı Âli yangınında Şûrâ-yı Devletin civardaki ufak bir binaya nakledildiğini ve çalışmalarına orada da devam edildiği ifade edilmektedir⁸. Biren'in anılarında devamla; Şûrâ-yı Devletin kendisine özellikle de hukuki konularda ciddi birikim kazandırdığına, müzakere kabiliyeti olmayan bazı üyeler yer alsada özellikle Halil Mentеше'nin Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı döneminde (1913-1916) yaptığı yerinde müdahalelerle sahasında ihtisas sahibi üyelerin Şûrâ-yı Devlette bir araya geldiğine, kendisinin bu Kurumda zevkle çalıştığına, Şûrâ-yı Devletin kanun çalışmalarında bir *ih̄tisas heyeti* olduğuna, tensikat kanunundan kaynaklı memur mağduriyetlerine bu kanununa müzeyyel bir kanun ile çözüm arandığına, bu bağlamda mağduriyetleri gidermede Şûrâ-yı Devletin önemli bir görev üstlendiğine ve bu esnada kendisinin de Mülkiye Dairesi Reisi olduğuna değinilmektedir⁹.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Hukuki Düzenlemeler

Şûrâ-yı Devletin Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş sürecini anlayabilmek için Millî Mücadele Dönemi'nden öncesindeki safhayı ifade eden II. Meşrutiyet Dönemi Şûrâ-yı Devletinin teşkilat yapısı ile görev, yetki ve sorumluluklarını düzenleyen hukuki düzenlemeleri tahlil etmek gerekmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) ile birlikte parlamento yeniden çalışmaya başlamış ve devletin merkez teşkilatında da yeni rejimin ruhuna uygun düzenlemeler yapılmıştır.

Bu doğrultuda 12 Ağustos 1908 (14 Recep 1326) yılında yayımlanan bir İrâde-i Seniyye¹⁰ oldukça önemlidir. Söz konusu irâde, Şûrâ-yı Devletin mevcut yapısıyla üzerine aldığı görevleri yeterince yerine getiremediğine dikkat çekmekte ve üzerinde bazı değişiklikler yapmak suretiyle ilk kurulduğunda hazırlanan nizâm-nâme-yeye dönülmesini ön görmektedir. Daha sonra 3 Eylül 1908 (6 Şaban 1326) tarihli “Şûrâ-yı Devletin Teşkilât ve Tensikâtı Hakkında İrâde-i Seniyye¹¹” ile Şûrâ-yı Devletin Mülkiye, Maliye, Tanzimat, Maârif ve Nâfia olmak üzere dört daire ola-

8 Biren, *age.*, s. 69-70.

9 Biren, *age.*, s. 82-85 ve 93-95.

10 “Şûrâ-yı Devletin teşkilât-ı hâzırası mesâlih-in hüsn-i cereyanını te'mine kâfi olmadığından... ” şeklinde başlayan İrâde-i Seniyye “...Şûrâ-yı Devletin bidâyet teşkilinde mevzû nizâm-nâmenin ba'zı ta'dilâtıyla...” ibaresiyle devam etmekte ve metinde yer alan “...luzûmuna binâ'en evvelce olduğu gibi bir de Ma'ârif Dâ'iresi teşkilî muktezâ bulunduğundan...” ifadesiyle ise mezkûr dairenin yeniden kurulmasını teminen Şûrâ-yı Devlet teşkilatında değişikliğe gidilmesine dair öneri getirilmekte olduğu ve bu önerinin uygun bulunup onayladığı anlaşılmaktadır. BOA, İ.DUİT. 58/23-1.

11 Aynı konuya ilişkin Vükelâ Mazbatası için bk. BOA, ŞD, 3197/32'ye; İrâde-i Seniyye için ise bk. *Düstûr*, II. Tertip, I. Cilt, s. 71-72./Damat Paşalara tanınan “a'zâ-yı fahriyye” statüsüne ilk kez bu İrâde-i Seniyye'de rastlanmıştır.

rak yeniden yapılandırılmıştır. Fakat bu durum da kısa sürmüş yeniden düzenleme yapma zorunluluğu doğmuştur. Yapıldığı günün koşullarında kamu personel rejimini derinden etkileyen ve ciddi tartışmalara yol açan 30 Haziran 1909 (17 Haziran 1325) tarihli Tensikat Kanununun¹² 1. maddesinin verdiği imkân ile Şûrâ-yı Devlet Kadroları da gözden geçirilmiş, 14 Ağustos 1909 (1 Ağustos 1325) tarihli Müvâzene-i Umûmiyye Kanûnu¹³ ile Kurumun teşkilat yapısı yeniden düzenlenmişti. Buna göre daire sayısı (Tanzimat), (Mülkiye) ve (Maliye, Nâfia ve Maârif) olmak üzere üçe indirilmiş, Şûrâ-yı Devlet Reisi ilk kez Vükelâ-yı Devlet arasından çıkarılmış ve Şûrâ-yı Devlet, Adliye Nezâretine bağlanmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı takip eden yıllarda Şûrâ-yı Devlette önce Mülkiye daha sonra Maliye Dairelerine reislik yapan Mehmet Tevfik Bey (Biren) hatıralarında; bahsi geçen düzenleme çerçevesinde Sadrâzam Kamil Paşa Hükûmetinde Adliye Nazırı olan Damat Arif Hikmet Paşa'nın aynı zamanında Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak da tayin edildiğini, bu durumun Fransa'daki usule uygun olduğunu ifade etmiştir¹⁴. Şûrâ-yı Devlet için bu durum ilk defa söz konusu olmuştur. Bu durum şüphesiz Şûrâ-yı Devlet için devletin merkezi teşkilatında menfi bir gelişmedir. Çünkü Şûrâ-yı Devlet Reisi, Adliye Nâzırı ile eşit statüde Heyet-i Vükelâ/Hükûmet Üyesi olma statüsünü kaybetmiştir. Yaklaşık üç yıl süren bu uygulamadan 21 Ocak 1912 (8 Kanûn-ı Sâni 1327) tarihli İrade-i Seniyye ile vazgeçilmiştir¹⁵. Şûrâ-yı Devletin Adliye Nezâretinden ayrılmasının gerekçesi bu irâdede "...kavânîn-i umûmiye lâyhalarının ekseri burada tanzîm olunmakta olduğu gibi şûrâ-yı mezkûre kavânîn ve nizâmâta tatbîki lâzım gelen mu'âmelâtın merkezî tedkik ve tatbîki ve mesâ'il-i fevkalâde-i idâriyede kuvve-i

12 Tensikat Kanununun 1. maddesinde komisyonların teşkil şekline ve görev tanımına yer verilmiştir. Buna göre Meclis-i Ayan'dan bir üyenin başkanlığı, Meclis-i Mebusan'dan bir üyenin ikinci başkanlığı/başkan vekilliği ve ilgili idareden seçilen üç üye ile komisyonlar kurulmuştur. Komisyonların "...devâir-i hükûmetle bi'l-umûm mehâkimde icrâ edilecek teşkilat ve tensikat dolayısıyla..." görev yapacakları hükme bağlanmıştır. Komisyonların çalışma yöntemine ise aynı kanunun 2. maddesinde yer verilmiştir. Toplam 18 maddeden oluşmakla birlikte içerdiği hükümler itibarıyla kamu çalışanlarının memuriyet geleceğine dair radikal kararlara yer veren Tensikat Kanunu için bk. *Düstur*, II. Tertip, Cilt 1, s. 326-327; *Takvim-i Vekâyi* ile neşir ve ilanı 27 Haziran 1325, No: 267. Diğer taraftan Tensikat Kanununun hazırlanış süreci ve dönemin memurları üzerindeki etkileri konusunda ayrıntılı bir çalışma için bk. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE Yay., Ankara 2009, s. 53-122 ve Biren, *age.*, ss. 83-99. Ayrıca Tensikat Kanunu öncesinde Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit döneminde de memurların maaş, ödül ve ceza ile yaşam standartlarına ait ciddi problemler ve bu problemlerin 1908'den sonra da devam ettiğine dair ayrıntılı veriler için bk. Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton University Press, New Jersey 1989, s. 293-333.

13 *Düstur*, II. Tertip, Cilt 1, s. 485.

14 Biren, *age.*, s. 76.

15 BOA, DUİT, 8/51.

icrâ-yenin hey'et-i müşâveresi bulunmasıyla vezâ'ifini mütenevvi' ve cesim olduğundan.." ibaresiyle ortaya konulmuş olup kanun taslaklarının çoğunlukla Şûrâ-yı Devlette tanzim edildiğine ilaveten hukuki düzenlemelerle ilgili uygulamada karşılaşılan sorunlar için de merkezi idarenin danışma organı olarak, Şûrâ-yı Devletin üstlendiği işlerin yoğunluğu ve çeşitliliğine dikkat çekilmiştir. Diğer taraftan aynı irâdede, Adliye Nezâretinin de işlerinin çokluğu ve çeşitliliğine vurgu yapılmış ve Şûrâ-yı Devlet ile Adliye Nezâretinin aynı kişinin uhdesinde olmasının bazı zorluklara ve gecikmelere yol açtığından bahisle önceki dönemlerdeki gibi Şûrâ-yı Devletin adı geçen bakanlıktan ayrılması "Şûrâ-yı Devlet Riyâsetinin kemâ-fi's-sâbık Adliye ve Mezâhib Nezâretinden tefriki" ve Heyet-i Vükelâ'ya dâhil edilmesi, riyâsetine ise ehliyetine binaen Said Halim Paşa'nın getirilmesi uygun görülmüştür.

Normlar hiyerarşisi bağlamında daha da önemli bir değişiklik ise Kanûn-ı Esâsi'de olmuştur. Şöyle ki, Kanûn-ı Esâsi'nin 54. maddesinde yer alan "Şûrâ-yı Devlette bi'l-müzâkere tanzim olunacak kavânin lâiyhası" ibaresinin 21 Ağustos 1909 (8 Ağustos 1325) anayasa değişikliği ile ortadan kaldırıldığı görülmektedir¹⁶. Böylece kanun taslaklarının hazırlık sürecinde Şûrâ-yı Devlette müzakere edilmesi anayasal dayanağını yitirmiştir. Şûrâ-yı Devlet için bir diğer değişiklik ise yargısal yetkilerine ilişkin olmuştur. 17 Şubat 1914 (4 Şubat 1329) tarihli Me'mûrîn Muhâkemât-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ın 1. maddesi: "Me'mûrînin vazîfe-i me'mûrîyetlerinden dolayı munbâ'is veya vazîfe-i me'mûrîyetlerinin ifâsı sırasında hâdis olan cürümlerinden dolayı icrâ-yı muhâkemeleri şerâit-i âtiye dâ'iresinde Mehâkim-i Adliyye'ye â'ididir." hükmünü amir olduğundan memur suçları Mehâkim-i Adliyye'ye tevdi edilmiş ve Şûrâ-yı Devlet nezdinde görev yapan Temyîz, İstinâf ve Bidâyet Mahkemeleri ilga edilmiştir¹⁷. Böylece memurların memuriyetlerinden kaynaklanan suçların yargılama mercii adli mahkemeler olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde de Şûrâ-yı Devleti yeniden yapılandırmak ve işlevselliğini artırmak adına devamlı bir arayış söz konusu olmuştur. Sadrazam Said

16 *Düstur*, II. Tertip, Cilt 1, s. 642-643; Ayrıca Osmanlıdan günümüze tüm anayasa metinleri için bk. A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985.

17 *Düstur*, II. Tertip, Cilt 6, s. 207-211; Bu hususta birkaç noktaya değinmekte fayda görülmektedir: Bu toplam 21 maddeden oluşan bu Kanun, geçici bir süre için hazırlansa da (Kanûn-ı Muvakkat) Türkiye'de tam 85 yıl uygulanmıştır. Memurların memuriyetlerinden kaynaklanan ya da görevi esnasında işledikleri suçların bir ceza yargılamasına esas süreçlerde (ön inceleme/soruşturma gibi) bu kanun hükümlerine uymak zorunluluğu vardır. Neticede, yapılan soruşturmanın sonucuna göre kamu davası açılması istemi ya da men-i muhâkeme kararı verilir. 1914 tarihli bu Kanun, 4/12/1999 tarihli 4483 sayılı "Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun" ile yürürlükten kaldırılmıştır. 4483 sayılı Kanun günümüzde de yürürlüktedir. Bk. *Düstur*, 5. Tertip, Cilt: 39.

Paşa tarafından 8 Mayıs 1912 (25 Nisan 1328) tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyâsetine yazılan tezkire oldukça dikkat çekicidir¹⁸. Zirâ bu tezkirede Şûrâ-yı Devletin *ihtisâs gerektiren işlerle görevli* olduğuna, kanun ve nizamname taslaklarını hazırlarken hukuk kuralları ve genel idari usullere uyduğuna, bu hususların Şûrâ-yı Devletin kuruluş kanunda ön görüldüğüne ve bu ruh ve maksada geri dönülmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Şûrâ-yı Devlete işlerlik kazandırma düşüncesi bu Kurumun yeniden teşkilini sağlamaya matuf çabalarla da kendisini göstermektedir. Şöyle ki, 1913 yılında Said Halim Paşa Hükûmetinde Şûrâ-yı Devlet Reisliği yapan Halil Mentеше'nin anılarında; kendisinin başkan olarak görev yaptığı dönemde Şûrâ-yı Devlet kadrolarında düzenlemeler yapıldığı ve hazırlanan kanun lâyihasıyla teşkilat yapısının yeniden gözden geçirilerek Şûrâ-yı Devletin ilham kaynağı olan Fransa'daki işlevine benzer bir statüye kazandırılmak istendiği, bahsi geçen lâyiha'nın Mecliste görüşülmeye başlandığı ancak 1914 yılında Cihan Harbi'nin başlamasıyla bu çabaların akamete uğradığından bahsedilmiştir¹⁹. Yine bu anılarda oldukça dikkat çektiği üzere; II. Meşrutiyet öncesi dönem kastedilerek Şûrâ-yı Devlet kararlarının Sadrâzâmın tasdiki ile bütün devlet daireleri için hüküm-i câri/bağlayıcı olduğuna bu tasdike de "tasdik-i asâfi" dendiğine, devletin şekli parlamenter Saltanat-ı Meşrûta olunca Sadrâzâmın âmiriyet sıfatının kalmadığına ve her nâzırın kendi icratlarından dolayı Meclis-i Mebusana karşı ayrı ayrı sorumlu olduğundan Şûrâ-yı Devlet kararlarına karşı işine geldikleri gibi davrandıklarına yer verilmiştir²⁰. Bu durum Şûrâ-yı Devlet algısının merkezi bürokraside ne şekilde değiştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti, Şûrâ-yı Devletin teşkilat yapısı ve işlevlerini en son 1918 tarihli bir lâyiha²¹ ile masaya yatırmıştır. Günün koşullarından dolayı yasalaşmasa da

18 BOA, ŞD, 2813/10-2. Tezkire "...Şûrâ-yı Devlet her hükûmette yok ise de mevcut olan devletlerde ihtisâsa tevakkuf eden mesâili hal ve mesâi-i mühimme-i idâriyeyi tedkik etmek ve kavânin ve nizâmat lâyihalarını kavâid-i hukûkiyeye ve usûl-i umûmiye-i idâreye göre kaleme almak vazifeleriyle meşguldür bizde Şûrâ-yı Devletin nizâmat-ı muhtelifesinin husûsen bidâyet-i teşkilinde yapılan nizâmnâme-i esâsinin ruh ve maksadı dahi buna dalâlet eder..." ibarelerine yer vermiştir.

19 Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, (haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 162-163.

20 Mentеше, *age.*, s. 162.

21 *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi*, 61. İn'ikat, Celse 1, 3 Mart 1334, s. 63-632. Lâyiha'nın tam çeviri yazısı için bk. İsmail Hakkı Görelî, *Devlet Şûrası (Şûrayı Devlet- Danıştay)*, Yeni Matbaa, Ankara, 1953, ss. 31-37.

geride bırakılan 50 yıllık tecrübenin ışığında bu dönemde *Şûrâ-yı Devlet için en ideal ve gelişmiş kanun teklifi* olması bakımından bu lâyiha son derece önemlidir. Şöyle ki, çalışma düzeninin değişmesini hedefleyen bu lâyiha ile Sadaret Makamının havalesi olmaksızın uyuşmazlık konusu hususlarda fertlerin Şûrâ-yı Devlete doğrudan müracaat edebilmelerinin önü açılmak istenmiş, böylece Şûrâ-yı Devlet üzerindeki katı Sadaret Makamı hiyerarşisinin esnetilmesi amaçlanmıştır. Mülkiye ve Maârif, Tanzimat, Maliye ve Nâfia Dairelerine ilaveten bir de Deavî Dairesi ve onun bağlı olduğu Deavî Heyeti kurulmasını önceleyen mezkûr lâyiha ile Şûrâ-yı Devletin yargısal yetki kullanımında da köklü bir değişiklik ön görülmüştür. Kanatimizce lâyihanın en önemli yönü de burasıdır. Şöyle ki, Şûrâ-yı Devletin yargısal nitelik taşıyan Muhâkemât Dairesi kararları dahi Sadaret Makamına arz edilmeden kendiliğinden yürürlüğe girmemekteydi. Bu durum Şûrâ-yı Devletin kurucu hukuki belgelerinde açıkça görülmektedir²². Üstelik bu noktada Sadareti bağlayan bir norm da söz konusu değildi. Başka bir mercinin onayına sunulmaksızın resen hayata geçemeyen Şûrâ-yı devletin kazaî/yargısal kararları *tutuk bir adalet* görüntüsü, anlayışı ve sonucuna yol açmaktaydı. İdari yargı kararlarının Sadarete sunulmadan re'sen infâz edilmesiyle tutuk adalet son verilmesi amaçlanmıştı. Bu durum idari yargı mercii olarak Deavî Dairesinin Sadarettten bağımsız olarak yargı yetkisi kullanabileceği anlamına gelmekteydi. Lâyihanın bu yönüyle idari yargı düzeninde kuvvetler ayrımını önceleyen oldukça ciddi bir adım olduğu açıktı. Şûrâ-yı Devlet, Fransız Danıştayından (Conseil d'Etat/Konsey Deta)²³ ilham alınarak kurulsada bu yapıyla taşıdığı benzerliklere ilaveten önemli farklılıklar da taşımaktaydı²⁴. Yapılmak istenen düzenleme ile Fransa'daki tarihsel evrime benzer şekilde 1872 yılından itibaren geçerli olan tutuk adalet (Justice retenue) sistemin-

22 BOA, İ.DUİT, 58/51-2. Matbû metin için bk. *Düstûr*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 703-706; BOA, İ. DUİT, 58/48-2. Matbû metin için bk. *Düstûr*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 707-718.

23 Bu konuda yapılmış şu çalışmalara bakılabilir: Gaston JEZE, "Collaboration du Conseil d'Etat, et la doctrine dans l'élaboration dudroit administratif français", Livre jubilaire du Conseil d'Etat, 1952; Stanford J. Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 1/No. 1 (Jan., 1970), pp. 73-74. Lamothe, Oliver Dutheillet, "Fransız Danıştay'ı" (Le Conseil d'Etat), (çev.: Hasan Basri Gültekin), *Danıştay Dergisi*, S. 50-51, Ankara 1983, s. 3-21; Yıldızhan Yayla, "Conseil d'Etat (Yapısı, İşlevi ve Yaklaşımı Üstüne)" *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, C 1/S. 1, İstanbul 1980, s. 79-86.

24 Zeki Eraslan, "Şûrâ-yı Devleti Hazırlayan Durum ve Şartlar", *150. Yılında Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Uluslararası Sempozyumu*, 24-25 Ekim 2018, Danıştay Başkanlığı Yayını No:103, Ankara 2019, s. 38-66.

den bağımsız adalet (Justice délégué) sistemine geçişi sağlamanın amaçlandığını söylemek mümkündür.

Yapılan düzenleme çabaları merkezi devlet teşkilatında Şûrâ-yı Devlete yer verme kararlılığını bir kez daha göstermektedir. Şûrâ-yı Devlet, Mütareke Dönemi'nde de çalışmalarına devam etmiş ve İstanbul Hükûmetinin işleyen bir Kurumu olmuştur. Örneğin Şûrâ-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesi, 11 Nisan 1919 (10 Recep 1337) tarihli bir karara imza atmıştır. Karar içeriği incelendiğinde; Divân-ı Muhâsebât tarafından icra kılınan tedkikat ve muhâkemât neticesinde Duyûn-ı Umûmiye hesabı denetlenirken hata yaptığı gerekçesi ile adı geçen idarenin muhasebecisine yüz kırk bin yedi yüz doksan kuruşun borç çıkarıldığı, ilgiliden bu meblağın tazminen tahsil edilmeye çalışıldığı, muhasebeci Leon Demircibaşyan'ın Divân-ı Muhâsebât İlâmını temyizen Şûrâ-yı Devlete götürdüğü, yapılan incelemede adı geçen muhasebeci lehine ilâmın nakz-ı hükmüne/bozulmasına karar verildiği anlaşılmaktadır²⁵. Esasen Şûrâ-yı Devletin kurulduğu 1868'den ortadan kaldırıldığı 1922'ye kadar zaman zaman yaşadığı bazı badirelere rağmen görev, yetki ve sorumluluklarını büyük oranda yerine getirebildiği ifade edilebilir.

Millî Mücadele yıllarında Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Şûrâ-yı Devlet'in varlığı tartışmalara konu olurken, İstanbul'da ise Şûrâ-yı Devlet çalışmalarına devam etmekteydi. İstanbul hükûmetinin bu tartışmalara bakışını ve yaklaşımını anlamak amacıyla İstanbul basını incelendiğinde *İkdam* gazetesinde üç farklı Şûrâ-yı Devlet reisi ile yapılmış beş adet mülakata rastlanmıştır. Bu mülakatların ilki Abdurrahman Şeref Bey ile yapılmıştır²⁶. Bu görüşmede gazete muharririnin sorduğu soruların ülkenin genel gündeminde yer alan iç ve dış politika ile hükûmet çalışmalarında yer alan İstihbarat ve İktisat Komisyonlarına ilişkin olduğu, cevapların da hükûmet üyesi sıfatıyla bu bağlamda verildiği görülmektedir. Bir sonraki mülakat²⁷ 14 Haziran 1336/1920 tarihindedir. Bu tarihte Şûrâ-yı Devlet Reisi Edhem Bey'dir. Bu mülakatta da Şûrâ-yı Devlet Reisine sorulan soruların Şûrâ-yı Devlet ile ilgili olmadığı görülmektedir. Sorular Paris'te yapılan sulh görüşmelerine katılan Reşid Bey ile Cemil Paşa'nın İstanbul'a dönüşü ve Tedkikat-ı Sulhiye Komisyonu ile ilgilidir. Şûrâ-yı Devlet özelinde kendisine bir soru yöneltilmemiştir. *İkdam* gazetesinin 31 Ekim 1920 (31 Teşrîn-i Evvel 1336) tarihli nüshasında yapılan başka bir mülakata daha rastlanmaktadır. Bu mülakatta muharririn ilk soru-

25 İlk kez bu çalışmada yer verilen karar için bk. BEO, 4568/342528_2

26 *İkdam* Gazetesi, 15 Teşrîn-i Evvel 1335/15 Ekim 1919, Sayı: 8145, s. 1.

27 *İkdam* Gazetesi, 14 Haziran 1336/1920, Sayı: 8382, s.1.

su “Anadolu ile müzâkerât başladı mı? şeklindedir. Sorudan gazetecinin İstanbul Hükûmeti ile Anadolu (TBMM) Hükûmeti arasındaki ilişkilere ilişkin bilgi almaya çalıştığı görülse de dönemin Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey cevaben “Bu husus ile ancak Dâhiliye Nazırı Paşa Hazretleri meşgul olduklarından kendileri mâlûmatdar ve selâhiyatdardırlar. Ben bir şey söyleyemem” demek suretiyle soruyu cevapsız bırakmıştır. Sorulan diğer sorular da Şûrâ-yı Devlet özelinde olmayıp, hükûmetin farklı alanlarda yapacağı yasal düzenlemelere ilişkindir²⁸.

Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey ile yapılan 5 Kasım 1920 (5 Teşrîn-i Sâni 1336) tarihli başka bir mülakatta ise ilk olarak mütareke İstanbul’unda meydana gelen konut stokunun yetersizliğinden meydana gelen ev sahibi-kiracı ilişkilerini yasal zemine oturtmayı hedefleyen Süknâ (Konut/Mesken) Kanunu gündeme gelmiş, mezkûr kanunun önce Şûrâ-yı Devlette görüşüldüğüne sonra da Meclis-i Vükelâ gündemine geldiğine değinilmiştir²⁹. Bu durum İstanbul Şûrâ-yı Devletinin “kanun lâyhalarının hazırlanmasında ya da hazırlanan lâyhaların gözden geçirilmesindeki” yetkisini bünyesindeki Tanzimat Dairesi tarafından 1920 yılının Kasım ayında da kullanmaya devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan aynı mülakatta ilgi çekici diğer bir konu da Şûrâ-yı Devlet Islahatına da kısmen değinilmesidir. Ancak bu bahis TBMM’de cereyan eden Şûrâ-yı Devlet tartışmalar bağlamında değil, İstanbul Hükûmetince hazırlanan fakat akim kalan lâyhaya yapılan gönderme bağlamında olmuştur³⁰.

Son olarak Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey ile 8 Ağustos 1337/1921 tarihinde üçüncü bir mülakat daha gerçekleştirilmiştir³¹. Bu mülakatın kronolojik olarak diğerlerinden önemli bir farkı, Şûrâ-yı Devletin memur yargılamalarına ilişkin yetkilerinin TBMM’ye devredildiği 4 Temmuz 1337/1921 tarihli ve 131 sayılı Kanun’dan kısa bir süre sonra yapılmasıdır. Şûrâ-yı Devlet Reisliğine ilaveten Maârif Nazır Vekili sıfatını da bu tarihte ihraz ettiği görülen Mustafa Arif Bey ile yapılan mülakat içeriği incelendiğinde ilk sorunun yine Şûrâ-yı Devlet ile ilgili değil “Vaz’iyyet-i Umûmiyye-i Siyâsiyye” ile ilgili olduğu görülmektedir³². Görüldüğü üzere sorulan soruların hiçbirisi Şûrâ-yı Devlet ile alakalı değildir. TBMM’de kabul edilen bahsi geçen düzenleme gündeme dahi gelmemiştir. Bu durumu Şûrâ-

28 *İkdam*, 31 Teşrîn-i Evvel 1336/31 Ekim 1920, Sayı: 8494, s.1.

29 *İkdam*, 5 Teşrîn-i Sâni, 1336/5 Kasım 1920, Sayı: 8499, s. 2.

30 *İkdam*, 5 Teşrîn-i Sâni, 1336/5 Kasım 1920, Sayı: 8499, s. 2.

31 *İkdam*, 8 Ağustos 1337/1921, Sayı: 8765, s. 1.

32 *İkdam*, 8 Ağustos 1337/1921, Sayı: 8765, s. 1.

yı Devlete karşı ilgisizlik olarak görmek yanlış olur. İstanbul merkezli de olsa yer verdiği "Anadolu Haberleri" başlığı altında Millî Mücadeleyi desteklediği görülen *İkdam* gazetesi ve yazarlarının önceliği günün koşullarına uygundur. Mütareke koşullarında ülkenin beka sorunu yaşadığı bir dönemde gazetecilerin bu meyanda soru sormaları pek tabidir. Verilen cevaplar da gündem ve önceliklere uygun olarak bir hükûmet üyesinin cevaplarıdır.

İstanbul Hükûmeti Şûrâ-yı Devletin etkin bir şekilde çalışmasını istemektedir. Zira dönemin basını incelendiğinde Şûrâ-yı Devlet'in toplandığına dair haberler yer almaktadır. Örneğin 16 Mayıs 1337/1921 tarihli habere göre bu tarihte Şûrâ-yı Devletin Heyet-i Umûmîyesinin gündeminde, bazı şirketlerin Teşvîk-i Sanayi Kanunundan yararlanıp yararlanamayacağı, mahkemelerin işgal ettiği binaların Mesken Kararnamesine tabi olup olmadığı hususlarının bulunduğu ve karar almak için toplandığı ifade edilmektedir³³. Haberin dikkat çekici yönü, Şûrâ-yı Devletin kurulduğu günden itibaren kanun ve kararnameleri tefsir etme ve şirketlere verilecek imtiyazlara ilişkin görüş verme yetkisini uhdesinde koruyabilmiş olduğunu göstermesidir. Bu çerçevede Şûrâ-yı Devletin Genel Kurulu mahiyetinde görev yapan Heyet-i Umûmîyenin aktif olarak görev yaptığını görmekteyiz. Başka bir haberde de İstanbul Belediyesi Eski Başkanı Selim Paşa ile yardımcısı Mehmet Ali Bey'in, görevleri sırasında yolsuzluk yaptıkları gerekçesi ile Ağustos 1922'de Şûrâ-yı Devlette yargılanmaya başlandığı bildirilmektedir³⁴.

Osmanlı Devleti'nin Şûrâ-yı Devleti geliştirerek muhafaza etme konusunda ısrarı son olarak 26 Kanûn-ı Evvel 1337/26 Aralık 1921 tarihinde çıkan Dâhili Haberler başlığının altında "Yeni Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı" alt başlıklı haberde³⁵ kendini göstermektedir. Habere bakıldığında Şûrâ-yı Devlet Reisi Tevfik Beyin³⁶ Başkanlığında, Şûrâ-yı Devlet Daire Başkanları ile Başkâtibin katılımıyla Şûrâ-yı Devletin yapısını tetkik etmek için bir komisyon kurulduğuna ve bu komisyonun çalışmasını tamamladığına yer verilmektedir. Komisyonun hazırladığı lâihayı Meclis-i Vükelâ'ya takdim etmeden önce gözden geçirmek için son bir kez daha toplanacağına yer verilen haberde, lâihanın içeriğine de yer verilmiştir. Şöyle ki,

33 *İkdam*, 16 Mayıs 1337/1921, Sayı: 8683, s. 2.

34 *Peyâm-ı Sabah* ve *Vakit* gazetelerinden aktaran, Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, IV, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 615.

35 *İkdam*, 26 Kanûn-ı Evvel 1337/26 Aralık 1921, Sayı: 8901, s.2.

36 Tevfik Bey, Osmanlı Şûrâ-yı Devletinin son başkanıdır. Görev süresi 19 Ağustos 1922-4 Kasım 1922 arasındır. Kurulduğu 1868'den 1922'ye kadar görev yapan Şûrâ-yı Devlet Reislerinin adları ve görev sürelerinin yer aldığı tablo ve istatistiki bir şema için bk. Eraslan, *age.*, 161-165.

Şûrâ-yı Devlette mevcut bulunan Maliye ve Nâfia, Mülkiye ve Maârif ile Tanzimat Dairelerine ilâveten De'âvî Dairesinin kurulması teklif edilmektedir³⁷. Esasen bu dairenin kurulması 1918 yılında hazırlanan ancak yasalaşamayan Şûrâ-yı Devlet Lâyihasında da söz konusudur. 1918 yılında yasalaşamayan lâyiha raftan tekrar indirilmiştir. Ancak bu son teklifin akibeti de önceki ile aynı olmuştur. Şûrâ-yı Devlette De'âvî Dairesinin kurulması ise Cumhuriyet Türkiye'sinin başardığı çok önemli bir adım olmuştur. Bu doğrultuda 1918 tarihli Şûrâ-yı Devlet Lâyihasının idari yargı düzeninde getirmek istediği radikal değişiklikler Cumhuriyet Türkiye'sinin 1925 tarihli ve 669 sayılı ilk Şûrâ-yı Devlet Kanunu ile mümkün olabilmıştır³⁸.

Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara Hükûmetinin Şûrâ-yı Devlete Bakışı

I. Dünya Savaşının kaybeden devletleri arasında yer alan Osmanlı Devleti, işgallerle zemin hazırlayacak olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı 30 Ekim 1918'de itilaf devletleri ile imzalamıştı. Başlayan işgaller karşısında Mondros Ateşkes Antlaşması'na bir tepki olarak 28 Ocak 1920 yılında Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misâk-ı Millî³⁹ kabul edilmişti.

Misâk-ı Millî Kararları sonrasında İngilizlerin öncülüğünde İtilaf Devletlerinin muhtelif baskıları başlamış ve bu baskılar 16 Mart 1920 yılında İstanbul'un işgal edilmesi ile sonuçlanmıştı. Mebusan Meclisi de 11 Nisan 1920 tarihinde Padişah tarafından feshedilmişti. Durum böyle olsa da ülke yönetiminde parlamentonun önemi ve vazgeçilmezliği başta Mustafa Kemal olmak üzere Yeni Türkiye Devletinin inşa edicileri tarafından öncelikli olarak takdir edildiğinden Meclisin yeniden ve Ankara'da açılmasına karar verilmiş ve bu bağlamda 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti resmi varlığını bir süre daha devam ettirse de Yeni Türk Devletinin ihtiyaç duyacağı yasal düzenlemelerin kaynağı artık TBMM'dir. Nitekim çalışmada daha sonra da atfı yapılacak olan Saltanatı ortadan kaldıran TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli

37 *İkdam*, 26 Kanûn-ı Evvel 1337/26 Aralık 1921, Sayı: 8901, s.2.

38 1918 tarihli Osmanlı Dönemi Şûrâ-yı Devlet Lâyihası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Şûrâ-yı Devlet Kanunu arasındaki benzerlikler ve farklılıklarını konu edinen mukayeseli müstakim bir makale çalışmasına ihtiyaç olduğu tarafımızca değerlendirilmektedir.

39 Fahir Armaoğlu, "Tarihi Perspektif İçinde Misakımillî'nin Değerlendirilmesi", *Misaka Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s. 5. Konunun değişik cepheleri için aynı kitapta yer alan diğer makalelere bakılabilir.

308 nolu kararında yer alan "...Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekl-i Hükûmeti 16 Mart 1336/1920'den itibaren ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir." ibareler TBMM Hükûmetinin gücün tek meşru kaynağı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır⁴⁰.

Şûrâ-yı Devletin geleceğine karar verecek merci de 23 Nisan 1920'den itibaren TBMM olacaktır. TBMM öncelikli iş olarak 7 Haziran 1336/1920 yılında "16 Mart 1336/1920 Tarihinden İtibaren İstanbul Hükûmetince Akdedilen Bi'l-cümle Mukavelât, Uhûdât ve Sâirenin Keenlemyekûn Addî Hakkında Kanunu"⁴¹ kabul etmiş ve ülkenin geleceğinde belirleyici olacağını ortaya koymuştu. Kanunun kendine milat kabul ettiği tarih İstanbul'un işgal edildiği tarihtir. Bir gönderme söz konusudur. İşgal altında bulunan bir şehirde yer alan parlamento ya da hükûmetin hür bir şekilde karar alamayacağına bu türden alınan kararların yok hükmünde sayılacağı yeni kanun koyucu (TBMM) tarafından ilan edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yönettiği yedinci celse görüşmelerinde bu kanun maddesi kabul edildiğinde hemen ardından adı geçen kanun aleyhine hareket edenler için Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey tarafından "...milletçe malî zarar ve ziyanlarından dolayı tazmine tâbi tutulurlar" şeklindeki verilen takrîr/önerge ise kabul görmüştür.⁴²

Bu kanun, Şûrâ-yı Devlet açısından ise şu anlama gelmekte idi. Kurulduğu 1868 yılından itibaren hükûmetçe imzalanan her türlü mukavele ve imtiyaz sözleşmeleri için bağlayıcı olmasa da Şûrâ-yı Devletten görüş alınması bu Kurumun Kanunu vasfındaki 1 Nisan 1868 (8 Zilhicce 1284) tarihli Nizâmname Esâsinin 3. maddesi⁴³ ile yönetmeliği vasfındaki Nizâmname-i Dâhilîsinin 22. maddesi⁴⁴ doğrultusunda hukuken gerekli idi. Ancak 7 Haziran 1336/1920 tarihli Kanun kabul edildiği tarihten itibaren ülkenin içinden geçtiği olağanüstü koşullarda yaklaşık üç ay geriye doğru yürütülerek İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 başlangıç kabul edildiğinden "İstanbul Hükûmetinin baskı altında olduğundan bahisle" imza altına aldığı mukavele ve anlaşmalar geçersiz sayılmıştır. Yani Şûrâ-yı Devletin 16 Mart 1920'den itibaren bu anlamda kullanabileceği iştiraki yetkinin uygulamada

40 TBMM Kararı No: 308 (1 Teşrin-i Sâni, 1338), www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html (Erişim tarihi 14.01.2020)

41 Bu Kanunun Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlâm: 14 Şubat 1337/1921, No:2.

42 *TBMM Zâbit Ceridesi*, İctimâ: 25, Celse: 7, (7.6.1336), s. 145.

43 BOA, İ.DUİT, 58/51-2. Matbû metin için bk. *Düstür*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 703-706.

44 BOA, İ. DUİT, 58/48-2. Matbû metin için bk. *Düstür*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 707-718.

TBMM Hükûmeti için bir anlamı olmayacaktır. Kaldı ki, ülkenin içinde bulunduğu koşullar, diğer kurumlar açısından olduğu gibi Şûrâ-yı Devlet için de son derece elverişsizdi.

TBMM ise yaptığı yasal düzenlemelerde Anadolu'da hâkimiyetini pekiştirmek istemekteydi. Ancak TBMM, *adli ve idari yargının temyiz mercilerinin Anadolu'da inşası* noktasında seçici davranmaktaydı. Şöyle ki, tutuk adalet mahiyetini haiz olsa da idari yargının istinaf ve temyiz mercii olan Şûrâ-yı Devlet ile Mahkeme-i Temyîze yaklaşım biçimi farklı idi. Şûrâ-yı Devlet konusundaki zaman zaman sessizlik, akışına bırakma, tartışılrsa da uzun bir süre sonuca bağlayamama, ileride değinileceği üzere bazı mebusların retçi tutumu ve netice de Millî Mücadele Dönemi'nde ihdas edilmeme süreç ve sonucu adli yargı temyiz organı için aynı şekilde tezahür etmemiştir. TBMM'nin açılışını takiben daha iki ay dolmadan hızlıca gündeme alınarak hazırlanan ve yürürlüğe giren 7 Haziran 1336/1920 tarihli ve 4 sayılı Kanun⁴⁵ ile Sivas'ta "Heyet-i Temyiz" kurulmuştur⁴⁶. Toplam 8 maddeden oluşan bu kanunun 1. maddesi ile şeriye, hukuk, ceza ve istida olmak üzere dört dairenden mürekkep bir muvakkat temyiz heyeti kurulmuştur. Kanaatimizce bu kanunun amacı Anadolu'daki ilk derece adli yargı mercileri ile İstanbul Mahkeme-i Temyîzi arasındaki bağı koparmak ve bu suretle TBMM'nin otoritesini kuvvetlendirmektir.

1920 Yılı Bütçe Görüşmelerinde TBMM'de Şûrâ-yı Devlet Tartışmaları

1336/1920 yılı Bütçe Görüşmelerinde Şûrâ-yı Devlete de yer verilmesi Yeni Türk Devletini kurma yolunda olan kadroların bu Kuruma devletin merkezi teşkilatında yer vermeye kararlı olduklarını gösteriyor⁴⁷. Ancak bu konuda hemfikir olma durumu söz konusu değildi.

Bahsi geçen bütçe görüşmelerine esas Muvâzene-i Umûmiye Lâyihasının görüşülmeye başlandığında reis olarak oturumu yöneten Hasan Fehmi Bey: "Bütçe müzâkeresine geçiyoruz. Şûrâ-yı Devlet bütçesini müzâkere edeceğiz" dediği anda Meclisten "Şûrâ-yı Devlet yok sesleri" yükselmişti⁴⁸. Meclis gündemine ge-

45 Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlanı, 7 Şubat 1337/1921, No: 1

46 Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.152 ve 154. Diğer taraftan bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Fatmagül Demirel, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Adliye_Vekâleti (erişim tarihi 15/12/2020)

47 *TBMM Zâbit Ceridesi*, İctimâ: 158, Celse 1, (27.2.1337), s. 467-468.

48 *TBMM Zâbit Ceridesi*, İctimâ: 158, Celse 1, (27.2.1337), s. 467.

len Şûrâ-yı Devlet bütçesi⁴⁹ toplamda 3 fasıl/bölüm ve 17 kalemden oluşmaktaydı. Tasarı haliyle Bütçe Kanunu, Şûrâ-yı Devlete aşağıdaki tabloda gösterildiğı şekilde yer verilmekteydi:

Birinci Fasıl/Bölüm

Nev'-i Muhasasat/Tahsis Türü Hükümetçe Teklif Olunan Encümençe Kabul Edilen
Maaşa

1	Şûrâ-yı Devlet Riyâseti	0	900
2	Reis-i Sâniler (Daire Başkanları)	0	1350
3	Tanzimat Dairesi	0	1680
4	Mülkiye ve Maârif Dairesi	0	1680
5	Maliye ve Nâfia Dairesi	0	1680
6	Heyet-i Umûmiye Kalemi	0	270
7	Mazbata Kalemi	0	480
8	Sicil Kalemi	0	150
9	Evrak ve Dosya Kalemi	0	270
10	Müstahdem-i Müteferrika (Hizmetli masrafları-Hesapdışı)	0	72

Bölüm Toplamı/Fasılın Yekûnu: 8. 532 (Sekiz Bin Beş Yüz Otuz İki)

İkinci Fasıl/Bölüm

Nev'-i Muhasasat/Tahsis Türü Hükümetçe Teklif Olunan Encümençe Kabul Edilen
Mesârif

1	Kırtasiye	0	200
2	Evrâk-ı Matbûa	0	200
3	Mefrûşat	0	500
4	Meremmet (Tamirat/Tadilat)	0	0
5	Evrak Dosyası	0	100
6	Kütüphane ve Kitap	0	200

Bölüm Toplamı/Fasılın Yekûnu: 1. 200 (Bin iki yüz lira)

49 Aynı yer, s. 467-468.

Üçüncü Fasal/Bölüm

Hükümetçe Teklif olunan Encümençe kabul edilen Nev'-i Muhassasat/Tahsis Türü

1	Memûrin ve Müstahdeminin Tahsîsât-ı Fevkalâde-i Şehriyesi (Memur ve hizmetlilerin aylık öngörülemeyen ödeneği)	0	12 512
---	---	---	--------

Üç Fasal ve 17 Kalem Giderin Genel Toplamı (Yekûn-u Umûmi):

22. 244 (Yirmi iki bin iki yüz kırk dört lira).

(Tablodan da anlaşıldığı üzere Şûrâ-yı Devlete aktarılması planlanan ödenek 22.244 (Yirmi iki bin iki yüz kırk dört liradır).

1920 Yılı Muvâzene-i Umûmiye Kanunu⁵⁰ 28 Şubat 1337/1921 yılında 25 maddeden ibaret olarak kesinleştiğinde TBMM'nin ilk Bütçe Kanununun büyüklüğü Kanuna ekli A Cetvelinde gösterilmiş olup toplam 63.018.354 (Altmış üç milyon on sekiz bin üç yüz elli dört) lira idi. Ancak mezkûr kanunun şaşkırtıcı yönü Şûrâ-yı Devlet hususunda idi. Bütçe Kanunu Lâyihasında (Tasarısında) Şûrâ-yı Devlete 22.244 (Yirmi iki bin iki yüz kırk dört) lira gibi oldukça mütevazı bir ödenek öngörülmüşken mali yıl öncesi kesinleşen hesap kanununda hiç ödenek ayrılmamıştı. Oysaki, II. Meşrutiyet Dönemi'nde genel bütçe ilkelerini sarahaten ortaya koyan, vergi toplama ve harcama usul ve esaslarını belirleyen 14 Ağustos 1909 (1 Ağustos 1325) tarihli Muvâzene-i Umûmiyye Kanunu ile Şûrâ-yı Devlete 5.152. 227 (beş milyon yüz elli iki bin iki yüz yirmi yedi) kuruş ödenek ayrıldığı⁵¹ dikkate alındığında bu Kurumun Yeni Türk Devletinin bütçe politikasında kaybettiği itibar daha iyi anlaşılacaktır.

Millet iradesinin ve Yeni Türk Devletinin tecessüm ettiği TBMM, mütareke sonrası dönemde ülkenin var olma mücadelesi verdiği olağanüstü koşullarda ulusal ve uluslararası düzeyde ülkeyi sevk ve idare etmeye başlamıştı. Hâl böyleyken Bütçe Kanununun önceliklerinin siyasi/askeri alanda olması gayet anlaşılır bir durumdu. Ancak durum böyle olsa da çalışmanın ilerleyen kısmında yer verileceği üzere Şûrâ-yı Devlete karşı Mecliste ciddi muhalefet söz konusuydu. Şûrâ-yı Devlet

50 28 Şubat 1337/1921 tarihli 103 no.lu Kanun. (Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlanı: 25 Nisan 1337, No:12); Diğer taraftan bu kanunla ilgili yapılan bir çalışma için bk. Rıdvan Akın, "TBMM'nin İlk Bütçe Yasası: 1336 Muvazene-i Umumiye Kanunu", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (2002), s. 1-40.

51 *Düstur*, II. Tertip, Cilt: 1, s. 444 ve 485-486. Şûrâ-yı Devlete ayrılan ödenek, toplam 37 maddeden oluşan bu kanunun ekinde yer alan 1 numaralı cetvel ile gösterilmiştir. Cetvel incelendiğinde Şûrâ-yı Devlet hizmet birimleri ve diğer giderlerin ayrıntılı bir şekilde ortaya konulduğu görülmektedir.

aleyhine oluşan menfi tutum bütçe ayrılmamasında son derece etkiliydi. Örneğin aynı bütçede bugünkü Sayıştay olan Divân-ı Muhâsebat, Şûrâ-yı Devlet gibi yok sayılmamış ve Divân-ı Muhâsebata 26.696 (Yirmi altı bin altı yüz doksan altı) lira ödenek ayrılmıştı.

TBMM açıldığında Osmanlı Devleti resmen yıkılmamış olsa da ülke yönetiminde tek söz sahibi TBMM Hükûmeti olmaya çalışmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a Tevfik Paşa'nın (Sadrazam) dikkatine çektiği telgrafta: "İrâde-i Milliye müsteniden Türkiye'nin mukadderâtına vâzı-ul yed (el koyan) olan yegâne meşrû ve müstakil kuvve-i hâkime Ankara'da müstemirren (devamlı) mün'akid (toplanan) Türkiye Büyük Millet Meclisidir." demek suretiyle bu anlayışı yansıtmaktadır⁵². Bu yaklaşım pek doğal olarak kendini mali yönetim alanında da göstermiştir. Bu bağlamda TBMM tarafından, 1336/1920 Muvâzene-i Umûmiye Kanunu ile ülkenin tüm vergi gelirine talip olmuş olunmakla birlikte Osmanlı'nın İstanbul merkezli Kurumları ile borçlarına (Örneğin Duyûn-u Umûmiye için 7. 680. 696/yedi milyon altı yüz seksen bin altı yüz doksan altı lira ödenek ayrılmıştı) da sahip çıkmıştır. Mezkûr kanunun 8. maddesi kanunun izin vermediği hiçbir mercinin vergi koyamayacağını, tahsil edemeyeceğini, bu bağlamda hazineye ait paraları toplayamayacağını aksi takdirde aykırı hareket edenlerin "Hıyânet-i Vatanîye Kanunu mucibince tecziye edileceklerini" karara bağlamıştı.⁵³

Millî Mücadele Dönemi Anadolu Basınında Şûrâ-yı Devlet

Ankara Hükûmetinin Şûrâ-yı Devlete bakışını ve meclisteki tartışmaların Anadolu basınına nasıl yansıdığını anlamamıza imkân sağlayacak iki önemli gazete bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi'nin ardından Kongre Heyetinin aldığı karar ile 14 Eylül 1919'da ilk sayısı neşredilen *İrâde-i Milliye* gazetesi⁵⁴, ikincisi ise 10 Ocak 1920'den itibaren yayın hayatına başlayan *Hâkimiyet-i Milliye*⁵⁵ gazetesidir. Ancak hemen belirtmekte fayda var ki, bahsi geçen gazetelerde 1919-1922 arası dönemde Şûrâ-yı Devlet için ciddi veriye rastlanılmamıştır.

52 *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1 (29.1.1337), s. 411.

53 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (İçtima:158, Celse 2, 27.2.1337)/ 28 Şubat 1337 tarihli 103 no.lu Kanun. (Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlan: 25 Nisan 1337/1921, No:12)

54 *İrâde-i Milliye* Gazetesi, tıpkıbasım ve yeni harflerle 2014 yılında (4. baskısı), Sivas Belediyesi tarafından yayımlanmıştır.

55 *Hâkimiyet-i Milliye* Gazetesi 10 Ocak 1920'den itibaren yayın hayatına başlamış ve daha çok Millî Mücadele sürecindeki siyasi, askeri ve diplomatik gelişmelere yer vermiştir. Gazete, çalışmanın sınırlarında alınan dönem için Şûrâ-yı Devleti doğrudan konu eden yazılara pek yer vermesi de İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu kanaate, gazetenin 1336/1920 ve 1337/1921 yılı nüshalarının incelenmesi sonucu ulaşılmıştır.

Kanaatimizce bunun en önemli sebebi, Milli Mücadelenin sevk ve idaresinin yapıldığı Anadolu’da, ülkenin içinden geçtiği ve var oluş mücadelesi verdiği koşullara basının da eş zamanlı olarak öncelik vermesidir. Basında siyasi ve askeri gelişmelere ilgi düzeyi oldukça yüksektir. Bu durum gayet doğaldır. Osmanlı Devleti tarihinde en sık hükûmet değişiklikleri 1918-1922 arasında söz konusu olmuştur. Bu durum tam bir siyasi istikrarsızlık göstergesidir. Örneğin 11 Kasım 1918 ile 1 Ekim 1919 arasında bir yılda tam altı defa hükûmet değişikliği söz konusu olmuştur⁵⁶. Bahsi geçen gazeteler ise İstanbul’daki faaliyetlerine devam etmekte olan Şûrâ-yı Devlet ile ilgili haberlere kısmen de olsa yer vermişlerdir. Örneğin *Îrâde-i Milliye* gazetesi tehcir olup eski yurtlarına/meskenlerine dönen memleketin beğenisini kazanmış makbul kişilerin vergi ve yükümlülüklerden istisna tutulacaklarını Şûrâ-yı Devlet’in karara bağladığını haber sayfalarına taşımıştır⁵⁷.

Gazete İstanbul’daki hükûmet değişikliklerini yakından takip etmiştir. Bu bağlamda Şûrâ-yı Devlet Reisliğine Abdurrahman Şeref Bey’in getirildiğini⁵⁸, başka bir hükûmet değişikliğinde ise Şûrâ-yı Devlet’in başına Cemil Molla Bey’in atandığı haber verilmektedir⁵⁹. Yine aynı gazete, Sivas Mebusu Bacanakzade Ziya’nın, meclis üyeliği ile ilgili bir meselede kanunla kendisine verilen yetkinin tefsir/yorum olduğu halde fesih kararı almak suretiyle yetkisini aştığından bahisle Şûrâ-yı Devleti eleştiren bir yazısına da yer vermiştir⁶⁰.

Hâkimiyet-i Milli gazetesi de çalışmanın konu edindiği dönem için dikkate alındığında tıpkı *Îrâde-i Milliye* gazetesi gibi spesifik olarak Şûrâ-yı Devleti konu edinen ayrıntılı bir habere yer vermemiştir. Bu durum yukarıda da bahsedildiği üzere *öncelikler* ile ilgilidir. Ancak bu gazete de başta hükûmet değişiklikleri olmak üzere İstanbul’daki gelişmelere yakın ilgi duymuştur. Gazetenin 25 Ekim 1920 (25 Teş-

56 *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini (1919-1928)*, C 1, (Editör Nuray E. Keskin), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 604, Ankara, 2012, s. 18-23; Ayrıca İstanbul Hükümetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C I-II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998.

57 *Îrâde-i Milliye*, 22 Kanun-ı Evvel 1335, Numara:17, sayfa 4. “Tehcir olunan veya memâlik-i müstahsen ahâlisinden olub da me’vâ-yı kadimelerine avdet edenlerin rüsûm, tekâlîf ve temettü vergisinden istinaları lüzumu Şûrâ-yı Devletçe takarrür eylemiştir.” Sivas Belediyesi tarafından yaptırılan çeviri yazıda “müstahsen” kelimesinin “müstahlasın” şeklinde (s.149) çevrildiği görülmüş olup gerekli düzeltme yapılmıştır.

58 *Îrâde-i Milliye*, 7 Teşrîn-i Evvel 1335/1919, No:6, s. 1.

59 *Îrâde-i Milliye*, 15 Mart 1336/1920, No:30, s. 1.

60 *Îrâde-i Milliye*, 12 Kanûn-ı Sâni,1336, No:20, s. 3. Bu gazetenin çeviri yazısında tarih 1335 olarak verilmiş ancak asıl nüshaya bakıldığında tarihin 1336 olduğu görülmüştür.

rîn-i Evvel 1336) tarihli nüshasında bir taraftan Damat Ferit ve hükûmetine ciddi eleştirilere yer verilirken gerçekleşen hükûmet değişikliği de aynı gün haber olarak yer almıştır. Buna göre Sadarete Tevfik Paşa, Şûrâ-yı Devlet Reisliğine de Mustafa Arif Bey getirilmişti⁶¹. Görüldüğü gibi Anadolu basını İstanbul'da faaliyet gösteren Şûrâ-yı Devlet hakkında haberlere yer verirken Ankara'nın Şûrâ-yı Devlete ilişkin yaklaşımına yer vermemektedir.

TBMM'de Şûrâ-yı Devlet tartışmalarının en yoğun yaşandığı bütçe görüşmelerindeki tartışmalar da *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine yansımamıştır. 1337/1921 Bütçesi ile çıkan haber sadece bir paragraftır. Haberde Maliye Vekâletinin bütçe hazırlıklarına, diğer Vekâletlerin bütçe tekliflerini Maliye Vekâletine gönderdiğine, 1921 yılı bütçesi gelirinin 75 milyon, giderinin ise 80 milyon olduğuna, aradaki 5 milyon liralık açığın tasarruf ya da iç borçlanma ile kapatılacağına dair bilgi vermekle birlikte Şûrâ-yı Devlet özelinde bir bilgiye yer verilmemiştir⁶². 28 Şubat 1921 yılında bütçe 63 milyon 18 bin lira olarak kesinleştiğinde aynı tarihte *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde de “Büyük Millet Meclisi Müzâkeresi” başlığı altında birinci ve ikinci celse tutanaklarına yer verilmiştir. Haberde Şûrâ-yı Devlet bahsi, “Şûrâ-yı Devlet Mesârif Bütçesinden Tenzil” şeklinde haber alt başlığı içeriğinde kendine yer bulabilmiştir. Haberde birinci celse tutanaklarına atfen Şûrâ-yı Devlet bütçesinin müzâkeresine geçildiği, “Ve şimdiye kadar ’adem-i tesîsine binâen tenzil edildiği”ne yer verildiği görülmektedir. Bu durumda Şûrâ-yı Devlete bütçe ayrılmamasının gerekçesi bu Kurumun yeniden kurulamaması olarak gerekçelendirilmiştir. Aynı günkü gazetede yer alan diğer haber başlıklarının “Azerbaycan ve Bolşevikler”, “İran, Şah, İngiltere”, “Hindistan Galeyanı Tevsî Ediyor”, Loyd George’a Âsî diyebilir miyiz”, “Londra Murahhaslarımızdan Yeni Haber var” ve “Yine Yunan zulümleri soygun ve katil” gibi siyasi ve askeri içerikli haberler olduğu görülmektedir⁶³. Günün koşullarına uygun olarak haber sayfalarında öncelik verildiği görülmektedir.

4 Temmuz 1337/1921 tarih ve 131 sayılı Şûrâ-yı Devletin Memûrîn Muhâkemâtına Mütعاállık Vezâifinin Sûret-i İfâsı Hakkında Kanun⁶⁴ ile Şûrâ-yı Dev-

61 *Hâkimiyet-i Milliye*, <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/1094> (Erişim tarihi: 25.10 2020). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi e-Arşivinde Milli Kütüphane uzantılı olarak önemli süreli yayınlar hizmete açılmıştır.

62 *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Şubat 1337/1921, No:102.

63 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Şubat 1337/1921, No:120

64 *Cerîde-i Resmîye*, 11 Temmuz 1337/1921, No:20

letin yetkilerinin TBMM'ye devredildiği pazartesi günü⁶⁵ *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde bir haber çıkmasa da ertesini gün 5 Temmuz 1337/1921'de gazete konuyu sayfalarına taşımıştır⁶⁶. Haberde kanunun müzakeresi ve kabulüne değinilmekle birlikte Meclis Zabıt Ceridelerinde gördüğümüz Şûrâ-yı Devlet özelinde ayrıntılı bir tartışmalara yer verilmediği gibi daha da önemlisi toplam altı maddeden oluşan mezkûr Kanun da gazetede bütünüyle yayımlanmamıştır.

TBMM'de Şûrâ-yı Devletin Yeniden Kurulması Sorunu

Ankara Hükûmetinin Şûrâ-yı Devlete bakışını ortaya koymamıza imkân sağlayacak temel kaynak kuşkusuz TBMM Zabıt Cerideleridir. Daha önce başka bir çalışmada⁶⁷ bu tutanaklar Şûrâ-yı Devlet bağlamında irdelenmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olması ve ceridelerde yer alan tartışmalara dikkat çekilmesi ve yerinde bazı tespitlerin paylaşılması bakımından bu çalışma değerlidir. Ancak zabıt ceridelerinin TBMM tarafından günümüz Türkçesine yapılan çevirileri yanın da asıl nüshalarına da bakarak konuyu yeniden ele almak ve meseleyi doğru bir zeminde tartışmak adına bazı tespitlerin paylaşılmasının yerinde olacağı değerlendirilmektedir. Karahanoğulları, Meclisteki Şûrâ-yı Devlet tartışmalarına I. TBMM'de yer alan I. Grup ve II. Grup arasındaki muhalefet ekseninde yaklaşmaktadır⁶⁸. Yazar, Birinci Meclis'te Şûrâ-yı Devlet kurulmasına karşı gelişen muhalefetin o dönem Meclis içindeki siyasal bölünmeyi yansıttığı, Şûrâ-yı Devlet aleyhinde söz alanların büyük çoğunluğunun ise II. Grup üyesi olduğu iddiasındadır. Ancak bu iddiayı teyit ve tevsik eden herhangi bir bilgi ya da belge bahsi geçen çalışmada sunulmamaktadır. Oysaki ilk TBMM'de yer alan I. ve II. Grupların Şûrâ-yı Devlet eksenli ayrışmaları kesinlikle mümkün değildir. 1336/1920 Muvâzene-i Umûmiye Kanununun görüşüldüğü zaman diliminde Şûrâ-yı Devlet ile ilgili yoğun tartışmaların yaşandığı ve 1 yıl sonra Şûrâ-yı Devletin bazı yetkilerinin 4 Temmuz 1337/4 Temmuz 1921 tarih ve 131 sayılı Kanun ile TBMM'ye devredilmesi ile tartışmalar o dönem için son bulmuştur. Tartışmaların yoğun yaşandığı 1920 ve 1921 yılları aynı zamanda işgal altında olan ve bağımsızlık mücadelesi verilen bir dönem ile çakıştığı için mebusların ülke meselelerinde yekvücut hareket ettiği bilinmektedir. Şûrâ-yı Devleti destekleyen ve eleştirenler arasında bu tartışmaların bittiğinde ortaya çıkıp şekillenecek olan iki gruptan da ciddi sayıda mebus olduğu gözden

65 *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Temmuz 1337/1921, No: 226

66 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Temmuz 1337/1921, No: 227

67 Onur Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, s. 211-231.

68 Karahanoğulları, *age.*, s. 214-215.

kaçırılmamalıdır. TBMM'de II. Grup olarak bilinen Müdafaa-i Hukuk Grubu, 1922 yılının Temmuz ayında kurulmuştur. Bahsi geçen yaklaşıma göre II. Grup ete kemiğe bürünmeden yani hukuken ve resmen kurulmadan 1 yıl önce, Şûrâ-yı Devlet konusunda TBMM'de yer alan tartışmalara katılmıştır. Daha da ilginç bu tartışmalar büyük oranda bittiğinde TBMM'de Mustafa Kemal önderliğinde I. Grup dahi kurulmamıştır. Çünkü 1. Grubun kurulması 1921 yılı Mayıs ayında idi. Şûrâ-yı Devlet üzerinden siyasal bir ayrışma söz konusu değildir. Aksine bir tutumun anakronizm olacağı izahattan varestedir. Kaldı ki yazarın TBMM'de yer alan bu iki grubu anlatırken referans verdiği çalışmada⁶⁹ da kendisinin de kabul ettiği üzere I. ve II. Grup arasında çatışma konularından birinin de Şûrâ-yı Devlet olduğuna dair hiçbir bilgiye yer verilmemektedir. Şûrâ-yı Devlete taraftarlık ya da karşıtlık için illa da bir sınıflandırma yapılacaksa bu durum Hükûmet Üyeleri ile bazı mebuslar arasında yapılabilir. Şöyle ki, zabıt ceridelerine de yansıdığı üzere Heyet-i Vekile Üyelerinin tümü Şûrâ-yı Devlet'in TBMM tarafından yeniden kurulmasına taraftardır. Bunun sebebi de kanaatimizce icra organınca/hükûmetçe, kamu hizmetlerinde Şûrâ-yı Devletin neye karşılık geldiğinin ve olmamasından doğacak boşluğun yol açacağı mağduriyetlerin işin sadece teşri/yasama kısmında bulunan menfi görüş sahibi bazı mebuslara göre daha sağlıklı analiz edilmesidir.

Şûrâ-yı Devletten kısmen bahseden bazı çalışmalarda Kurumun anlaşılmasına katkı sağlanmakla beraber zaman zaman ciddi yorum hataları da yapılmaktadır. Örneğin yakın bir dönemde yapılan Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönem yönetsel gelişmelerini ortaya koyma çabası açısından yoğun bir tasnif çalışması⁷⁰ da Şûrâ-yı Devlet bahsine yer verirken bazı hatalı analizlere yer vermektedir. Bahsi geçen çalışmada Şûrâ-yı Devlet "Adli Yönetim" başlığı altında ele alınmış ve "1921 yılı adli teşkilatlanmayla ilgili önemli düzenlemelerin de yapıldığı bir yıl olmuştur. Şûrâ-yı Devlet'i ikame etmesi öngörülen Memurin Muhakemat Heyeti ve Encümeni'nin kuruluşu bu düzenlemelere örnek gösterilebilir." denilmesi suretiyle Şûrâ-yı Devlet, adli teşkilatlanmanın ve bu yönde yapılan düzenlemelerin bir unsuru gibi gösterilmiştir. Oysaki 1868 yılında Şûrâ-yı Devletin kurulması ile birlikte Osmanlı hukuk sisteminde *idari rejime*⁷¹ geçiş için oldukça ciddi bir zemin hazırlanmıştır. Kıta Avrupa'sı ülkelerinde olduğu gibi "iki ayrı hukuk" ve buna bağlı olarak "iki ayrı yargı sistemi", Fransa'dan mühlhem olarak Türkiye'de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu noktadan hareket ile Şûrâ-yı Devlet ile ilgili

69 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

70 *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini (1919-1928)*, C 1, s. 567.

71 Bu konuda ayrıntılı değerlendirme için bk. Eraslan, *age.*, s. 216-219.

düzenlemeler adli yargı ya da teşkilat bağlamında ele alınmamalıdır. Kaldı ki, bahsi geçen çalışmada yer verilen düzenleme 1921 yılında bir adli teşkilat düzenlemesi değil, Şûrâ-yı Devlet'in görev, yetki ve sorumluluklarından memur yargılamasına ilişkin olanlarının TBMM içinden seçilecek encümenlere devredilmesi işlemidir.

TBMM 23 Nisan 1920 yılında açılıp kısa bir süre sonra ülkenin kaderinde yegâne karar verici olmaya başlasa da gerek 1876 Anayasası ve gerekse daha önce yürürlüğe konulan kanunlar ile bir süre daha yoluna devam etmiştir. 1921 Anayasası'nın kabulünden on gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Reîsi sıfatıyla Mustafa Kemal, Sadrâzam Tevfik Paşa'ya gönderdiği 30/1/1921 tarihli telgraf yazısında: “Kanûn-ı Esâsî'nin işbu mevâd (maddeler) ile teâruz (aykırı olmayan) etmeyen ahkâmı kemâkân mer'yyü'l-icrâdır. (eskiden olduğu gibi yürürlüktedir)”⁷² demek suretiyle Kanûn-ı Esâsî'nin, Teşkilât-ı Esâsiye'ye aykırı olmayan hükümlerinin yürürlükte olduğunu bizzat vurgulamıştır. Bu kendine özgü durum ile 1921 ile 1924 arası dönem ilginç olarak Türkiye'de “iki anayasalı”, 23 Nisan 1920 ile 4 Kasım 1922 arası dönem ise “iki hükûmetli” olmuştur. Çünkü belirtilen tarihler arasında 1876 Anayasası yürürlükte ve bir tarafta İstanbul Hükûmeti, diğer tarafta ise Ankara Hükûmeti⁷³ vardır. Sebep ve sonuçları itibarıyla burada durumun hukukiliği kadar hatta daha ziyade siyasal niteliği dikkat çekicidir.

İki hükûmetli dönemde Şûrâ-yı Devlet'in konumuna bakıldığında TBMM'nin açılmasından kısa bir süre sonra Şûrâ-yı Devlete olan ihtiyaç kendini göstermiştir. Şöyle ki, 19/5/1336 (1920) tarihinde Şûrâ-yı Devlet'in memur yargılamalarına ilişkin görevlerinin Meclis Dâhiliye, Nâfia ve Maârif Encümenlerinden seçilecek üyelerden oluşacak bir heyet tarafından yürütülmesine ilişkin bir “Dâhiliye Vekâleti Tezkeresi”⁷⁴ sunulmuştur. Bu tezkere karara bağlanmadığı gibi aynı konu yine “Dâhiliye Vekâleti Tezkeresi” olarak 3/6/1336 (1920) tarihli Meclis Gündemine de tekrar alınmış ancak burada da karara bağlanamamıştır⁷⁵.

Diğer taraftan 22 Ağustos 1336/1920'de Dâhiliye Vekili Dr. Adnan Beyin kaleme aldığı Şûrâ-yı Devlet'in Teşkiline İlişkin Lâyihanın Esbâb-ı Mûcibesinde (gerekçe), mezkûr Kurumun görev, yetki ve sorumluluklarının altı çizilmiş ve TBMM

72 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, 4. baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 376.

73 Ayrıntılı bilgi için TBMM Hükûmetini tarihi oluşum koşulları içerisinde ele alan ve bu Hükûmetin görev, yetki ve sorumluluklarını etraflıca tahlil eden bir çalışma olarak bk. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

74 *TBMMZC*, İçtima: 18, (19.5.1336), Celse 1, s. 345.

75 *TBMMZC*, İçtima: 23, (3.6.1336), Celse 1, s. 69.

Hükûmetinin Şûrâ-yı Devlet görevlerini ihmal ettiği vurgulanmıştır⁷⁶. Lâyihanın 1. maddesi Tanzimat, Mülkiye ve (Nâfia/Maliye/Maârif) Dairelerinden oluşan Büyük Millet Meclisi Riyâsetine merbû (bağlı) bir yapı önerilmiş ve 16.09.1336 (1920)'de Heyet-i Vekîle tarafından da uygun bulunan lâyiha, Meclis Reîsi Mustafa Kemal Paşa'nın imzası ile 27.09.1336 (1920)'de Riyâset-i Celîle'ye gönderilmiştir⁷⁷. Ancak bu lâyiha Mecliste kabul görmemiştir. Meclis Adliye ve Dâhiliye Encümeni tarafından ret gerekçesi, mezkûr Kurumun görevlerinin Heyet-i Vekîle ve TBMM tarafından üstlenilebileceği noktasındadır⁷⁸.

Ankara Hükûmetinin Şûrâ-yı Devletin yeniden teşkili noktasında sarf ettiği acil ve ciddi çabalar zabıt ceridelerinden⁷⁹ rahatlıkla anlaşılmalıdır. Şöyle ki, 29.1.1337/1921 tarihli 139. İçtima Şûrâ-yı Devlet tartışmaları damga vurmuştur. Bu görüşmeler başladığında “Şûrâ-yı Devlet Teşkili Hakkındaki Kanun Lâyihasının Süratle Müzâkeresine Dair Heyet-i Vekîle Riyâsetinden Mevrûd Tezkereler” ile adı geçen lâyihaya ilişkin “Dâhiliye ve Adliye Encümenleri Mazbataları” Meclis Gündeminde yer bulmuştu. Aynı tarihte Bütçe Kanunu da Meclis Gündeminde yer alsa da Canik Mebusu Nafiz Bey, Meclis Başkanlığına şu takrîri/önergeyi vermiştir: “Şûrâ-yı Devlet teşkiline dair olan mevâddın, mevâdd-ı saîreye tercihân müzâkeresini teklif ederim⁸⁰.” Nafiz Bey; “Şûrâ-yı Devletin önceden özellikle de memur yargılamalarında çok önemli görevleri bulunduğunu, Ankara Hükûmetinin kuruluşundan önce ya da sonra yargılanan memurların evrakının sürüncemede olduğu, bir merci-i tedkikin olmamasından bahisle birçok memurun süründüğünü, Şûrâ-yı Devlet de teşkil edilemediğinden dolayı bu adamların mağduriyetinin temadi eylediğini (devam edegeldiğini) ifade etmiş olup Şûrâ-yı Devletin teşkili hususunun diğer tüm gündeme (Bütçe dâhil) mukaddem (öncelikli) olarak ele alınmasını” teklif ettiği önergesini bu şekilde gerekçelendirmiştir⁸¹.

Önerge, oturumu yöneten Reis Hasan Fehmi Bey tarafından onaya sunulmuş ve oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Daha sonra bununla da yetinilmemiş ve akabinde Dâhiliye Vekili Dr. Adnan Bey, müstaceliyetle/ivedi olarak konunun müzakeresini

76 Toplam dokuz maddeli lâyiha ve gerekçe için bk. *TBMMZC*, İçtima: 45, (2.7.1337), Celse 2 sonunda yer alan Ek (S. Sayısı: 3)

77 *TBMMZC*, İçtima: 45, (2.7.1337), Celse 2 sonunda yer alan Ek (S. Sayısı: 3)

78 *TBMMZC*, İçtima: 45, (2.7.1337), Celse 2 sonunda yer alan Ek (S. Sayısı: 3)

79 Şûrâ-yı Devlet Lâyiha, mazbata ve tezkeresi üzerine tafsilatlı müzakereler için bk. *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1 ve 2 (29.1.1337), ss. 407-409 ve 417-432.

80 *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1, (29.1.1337), s. 409.

81 *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1, (29.1.1337), s. 407-408.

istemmiş ve yapılan oylamada bu talep de oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Ancak bu önergelerin kabulü öncesinde birinci celse oturumunda ilginç tartışmalar yaşanmıştır. Tokat Mebusu Mustafa Bey ile Konya Mebusu Musa Kazım Efendi, Meclisin en birinci görevinin bütçe olduğunu bütçeye tercihen hiçbir şeyin müzakeresini doğru bulmadıklarını ifade etmişlerdir⁸². Yapılan görüşmelerde muhalif bir duruş olarak İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey ve Konya Mebusu Musa Kazım Efendi, Şûrâ-yı Devlet'in teşkiline luzûm olmadığını, Şûrâ-yı Devlet'in teşkilinde bir fayda bulunmadığını ifade etseler de Nâfia Vekili Ömer Lütfi Bey, Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey, Malatya Mebusu Feyzi Efendinin verdiği destek ile Şûrâ-yı Devlet lehine hareket edenler etkili olmuştur. Malatya Mebusu Feyzi Efendi: “Şûrâ-yı Devlet Kanununun müzakeresi en ehem ve elzem (en önemli ve gerekli) bir meseledir. Altı, yedi aydan beri hapiste yatan memurlar vardır. Onların ahvâlini düşünmeliyiz ve hem de müstaceliyetle çıkarmalıyız” şeklinde Şûrâ-yı Devlet'in yeniden teşkilini desteklerken, Karesi Mebusu Vehbi Bey'in Şûrâ-yı Devlet için bir ısrarı olmamakla beraber “... On aydan beri mercisiz kalmış iş olmaz. Büyük Millet Meclisi her şeye merci gösterdiği halde Şûrâ-yı Devlet yerine kaim olacak bir daire, bir makam gösteremez ise bu gayri mantuki bir hareket olur⁸³” demek suretiyle memur yargılamalarında adaletin gecikmesini eleştirmiştir.

Şûrâ-yı Devlet ile ilgili tartışmalara aynı gün (29.1.1337/1921) ikinci celse görüşmelerinde yine Hasan Fehmi Beyefendi'nin riyâsetinde devam edilmiştir. Birinci celse tartışmaları daha çok Şûrâ-yı Devlet'in Bütçe Kanunundan önce görüşülmesi meselesiydi ki bu durum Şûrâ-yı Devlet lehine sonuçlanmıştı. II. Celse müzakerelerinde ise mezkûr Kurumun görev, yetki ve sorumlulukları tarihsel pratiği bağlamında derinlikli olarak ele alınmış ve Şûrâ-yı Devlete yönelik bir taraftan ciddi savunular getirilmiş diğer taraftan ise oldukça sert eleştiriler yöneltilmiştir. Aşağıda mebusların konuya yaklaşımları iki ana başlık altına verilerek incelenecektir.

Şûrâ-yı Devlet Ehem ve Elzemdır (En önemli ve gerekli) Görüşü

Şûrâ-yı Devlet Kanunu Lâyihası ile Dâhiliye ve Adliye Encümeni Mazbataları görüşülürken Mecliste taban tabana zıt oldukça sert tartışmalar yaşanmıştır⁸⁴. Tartışmalar daha ziyade Dâhiliye Encümenlerinin hazırladığı mazbata etrafında şekillenmiştir. Çalışmanın bu kısmında Heyet-i Vekile Üyeleri ile mebusların

82 *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1, s. 408-409.

83 Bahsi geçen ifadeler için bk. *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 1, s. 409.

84 Çalışmada bu kapsamda yer verilen tartışmalar *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 2, (29.1.1337), s. 417-431'de yer almaktadır. Tutanağın farklı sayfalarında yer alan mebus görüşlerinin aynı mebus için art arda verilmesi çalışmada tercih edilmiştir.

Şûrâ-yı Devlet üzerine yaptığı tartışmaların geniş özetine yer verilmesi ve onların görüşlerinin sonuna kendi tespitlerimizin eklenmesi tercih edilmiştir. Çünkü meseleyi tartışan mebuslar bu ihtisas Kurumunun fotoğrafını gayet derinlikli analizlerle ortaya koymuşlardır. Bir anlamda tartışmaların yapıldığı dönemde Şûrâ-yı Devletin 52 yıllık sergüzeşti ortaya konulmuştur. TBMM'nin bakış açısını yansıtmamasından bu durum son derece önemlidir. Bu bağlamda;

Dâhiliye Vekili (İstanbul Mebusu) Dr. Adnan Bey; Heyet-i Vekile'nin Şûrâ-yı Devletin görevli olduğu meselelerin altından kalkamayacağını, memur yargılamalarının geciktiğini ve bu durumun pek çok mağduriyete yol açtığını, Şûrâ-yı Devletin iki büyük vazifesi olduğunu, birinin memurun muhâkemâtı meselesi olduğu, Elyevm (Şu anda) ne kadar kanun varsa hepsinde aşağı yukarı Şûrâ-yı Devletin isminin geçtiğini, kanunların tefsirinin şimdiye kadar Şûrâ-yı Devlete havale edilmiş bir hak olduğunu Meclisin şimdi bu durumu başka bir şekilde kararlaştırabileceğini ifade etmiştir. Devamla; Şûrâ-yı Devletin birçok görevi olduğunu örneğin kişiler ile hükûmet arasındaki ihtilafı hakkaniyete uygun olarak giderdiğini, gelinen noktada Vekil arkadaşlarının tamamının Şûrâ-yı Devletin görevlerini "Heyeti Vekile'nin yapmasının imkânı yoktur" dediğini şimdi Heyeti Vekile'nin "Şûrâ-yı Devletin lüzûmuna kâni" olduğunu Şûrâ-yı Devletin en basit masrafla olan şeklinin kabul edilmesi gerektiğini aksi takdirde Heyet-i Vekile'nin bu işlerle meşgul olmak için vaktinin müsait olmadığını, "ifade etmiştir"⁸⁵.

Nâfia Vekili (Amasya Mebusu) Ömer Lütfi Bey; Kanunların tanzim ve tefsiri meselesinde hakkın Meclis-i Âli'de olduğunu, bunu üzerine alabileceğini ancak memur muhâkemâtına konu gelince, esasen memurların şahsi işlerden dolayı mahkemeye verildiğini ancak "vazîfe-i memûreleri nokta-i nazarından isnâd olunan ahvâlden" dolayı Şûrâ-yı Devletçe tahkikat yapıldığını memurun muhakemeye sevkini icap ettirip ettirmeyeceği anlaşılın diye "tahkikat-ı evveliyeye (Ön inceleme)" yapıldığını memur suçlarında yapılacak tahkikat-ı evveliyede bittabî bir ihtisas gerektiğini bunun inkâr edilemeyeceğini Şahıs veya şirketlerin aldığı imtiyâzların usulünce merbût (bağlı) olduğu dairede tetkik olunduğunu sonuçta Heyeti Vekile tarafından kabul ya da reddedildiğini bu noktada Şûrâ-yı Devlete ihtiyaç bulunmadığını ancak yapılmış, verilmiş olan ruhsatnamelerden, imtiyazlardan doğan hükûmet ile eşhâs arasındaki ihtilâfatı halletmenin bir ihtisas gerektiğini ifade etmiştir⁸⁶.

85 *Aynı yer*, s. 417-418.

86 *Aynı yer*, s. 426.

Yukarıdaki ifadelerle Ömer Lütfi Bey, Şûrâ-yı Devlet'in bir İhtisas Kurumu olduğunun altını çizmekte, memur suçlarına ilişkin ön incelemeyi (tahkîkât-ı evveliyeyi) adliye mahkemelerinin hakkıyla yapamayacağını vurgulamaktadır. Nâfia Vekîli Ömer Lütfi Bey de, Dâhiliye Vekîli Adnan Bey gibi düşünmekte, tâli derecedeki bu işleri (Şûrâ-yı Devlet'in görevleri) Encümen ve Meclis üzerine alırsa zannederim ki, “vazîfe-i asliyesinde iyi iş göremez” tespitinde bulunmakta ve Heyet-i Vekîle'nin bunlara vakti olmadığından bakamayacağını, bu konuda fikir birliği bulunduğunu ifade etmiş ve bu çerçevede bir Şûrâ-yı Devlet teşkiline taraftar olduğunu söylemiştir⁸⁷.

Nafiz Bey (Canik Mebusu); Şûrâ-yı Devlet'in görevlerinin oldukça önemli olduğunu “Bu vezâif-i mühimmenin Ankara Hükûmetinin teessüs ettiği zamandan beri muattal (atıl kalmış)” kaldığını, bu görevlerin Heyet-i Vekîle'ye tevdi edildiği takdirde, Heyet-i Vekîle daha önemli devlet görevlerini bırakıp bu türden işlere vakt bulamayacağını, diğer taraftan Şûrâ-yı Devlet'in hükûmetle eşhâsa taallûk eder bir takım görevlerinin davalı taraflardan birine (hükûmete) bırakılamayacağını, bunun hukuka, hikmete ve mantığa aykırı olacağını ifade etmiştir⁸⁸.

Nafiz Bey'e göre bu bağlamda “bir Şûrâ-yı Devlet tesisi derece-i vücûptadır.” Nafiz Bey, Şûrâ-yı Devlet'in bütünüyle lâğvedilmesine karşı olduğu gibi yeniden teşkil edilmesine de karşı çıkmıştır. Bu Kurumun görev ve yetkilerinin Heyet-i Vekîle'ye bırakılmasını da doğru bulmamıştır. Onun önerisi “masrafsız bir Şûrâ-yı Devlet teşkîli”dir. Bunun ise ancak Meclis-i Âli'den intihapla mümkün olabileceği kanaatinde. Üçer kişiden mürekkep olarak, üç daireden ibaret bir Heyet-i Umûmiye teşkil ve te'sis edilebilip âzaların da Heyet-i Kirâm (TBMM Üyeleri) içerisinde seçildiğinde ancak hakikî ve tarafsız bir Şûrâ-yı Devlet olabileceğini, “muamelât-ı devlette milletin arzusu veçhile temşiyet⁸⁹” edileceğini ve bu

87 Aynı yer, s. 427.

88 Aynı yer, s. 418-419.

89 TBMM Kütüphanesi açık erişiminde yer alan zabıt ceridesi (29.1.1337 tarihli 139. İçtima ve 2 no.lu celse) TBMM tarafından günümüz Türkçesine çevrilirken Canik Mebusu Nafiz Bey'e atfen s. 419'da “temşiyet (aksırana hayır dua etmek)” olarak okunan kelimenin doğrusunun aynı zabıt ceridesinin Osmanlıca metnine bakıldığında (s. 512) “temşiyet (yürütme/idare etme/icra)” olduğu görülür. Bu durum ilk bakışta basit bir okuma hatası olarak görülebilir. Ancak “temşiyet kavramı” kamu hukukuna ait bir kavramdır. Devlet'in tasarrufları ile ilgili bir konudur. Temşiyet tasarrufları, devletin ve diğer kamu kuruluşlarının olağan bir tüzel kişi sıfatıyla, egemenlik kudretinden sıyrılarak bireyler gibi, özel hukuk kurallarına uygun olarak yaptığı tasarrufları tanımlar. Temşiyet kavramı ve tasarrufları için bk. Sıdk Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C 1, (2. baskı), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1960, s. 39; Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, (3. baskı), Yetkin Yay., Ankara 2005, s. 688. Şûrâ-yı Devlet ile ilgili hukuki terimler günümüz Türkçesine çevirirken oldukça dikkatli davranmak gerekir. Aksi takdirde konunun esasına etki edecek yorum hatalarına zemin hazırlanabilir.

usul kabul edilmezse, Dâhiliye Vekili Adnan Beyin önerdiği bir Şûrâ-yı Devlet teşkili için Hazine-i Devletten birçok para vermek iktiza edeceğini/gerekeceğini buna da bütçenin müsait olmadığını bu doğrultuda en eslem-i tarikin/en sağlam yolun Meclis-i Âliden intihap/seçme olduğunu ifade etmektedir⁹⁰.

Celâleddin Arif Bey (Erzurum Mebusu); Kanunlarımızın esasında Şûrâ-yı Devletin gayet mühim bir yeri olduğunu, Şûrâ-yı Devletin kanunlarımıza göre Sadrâzâmın refakatinde bir Heyet-i İstişâre olduğunu ve bu Heyet-i İstişârenin birçok görevi olduğunu ifade ettikten sonra bu görevlerden en mühimmi, “kavânin-i idâriyenin tefsiri meselesidir” demiştir. Diğer taraftan devlet daireleri arasında meydana gelen ihtilâfatın hâlinde, maadin meselelerinde de görevli olduğunu maadin meselelerinde Şûrâ-yı Devletin doğrudan doğruya bir mahkeme hükmünde olduğunu ve orada verdiği kararların kazâi nitelik taşıdığını ifade etmiştir. Celâlettin Arif Bey, devamla imtiyâzat ve memûr muhâkemâtı hususlarının da Şûrâ-yı Devlete ait olduğunu Heyet-i Vekile'nin Encümene göndermiş olduğu kanun taslağının sorunları çözmekten uzak olduğunu ve “Şûrâ-yı Devletin Doğrudan doğruya bi-taraf bir heyet olmak üzere teşekkülü lâzım gelir” demek suretiyle lâyhada önerilen Dâhiliye müsteşarı ve müdiran riyaseti altında ve Dâhiliye müdiranından ve bir takım zevattan mürekkep yapının “bi-taraf olamayacağını” altını çizmiş ve “Devlet makinesini yürütmek için Şûrâ-yı Devlete lüzûm-ı kat'i vardır” demiştir⁹¹.

Celâleddin Arif Bey, görüşlerine devamla zamanımızın ihtisas zamanı olduğunu her şeyde bir ihtisasa lüzum bulunduğunu bu bağlamda “Şûrâ-yı Devletin doğrudan, doğruya, bir ihtisas müessesesi” olduğunu, TBMM içinden seçilen heyetlerin bu görevleri gereğine uygun yerine getiremeyeceğini ifade etmiştir. Diğer taraftan fertlerin sorun yaşadığı hususlarda pek çok mebusun “efendim mehâkim vardır, mahkemeye gitsinler” yaklaşımına da karşı çıkmış ve mahkemelerin masraflı olduğunu evvelâ rubu (dörtte bir) harç vermek gerektiğini, hâlbuki Şûrâ-yı Devletin bu meseleleri parasız hallettiğini halkın daha fazla müstefid olmasının altını çizmiştir. Kavânin-i idârede teamülü Şûrâ-yı Devlet mukarreratının temin edeceğini, kanunun meskût (cevap veremediği) olduğu birçok mesailin bulunduğunu ve Şûrâ-yı Devlet kararlarının doğrudan doğruya bir teamül esasını teşkil ettiğini ifade etmiştir⁹².

Görüldüğü üzere Canik Mebusu Nafiz Bey, tarafsız ve masrafsız Şûrâ-yı Devlet teşkiline formül olarak TBMM'yi adres göstermiştir. Onun gibi Şûrâ-yı Devlete

90 *Aynı yer*, s. 418-419.

91 *Aynı yer*, s. 418.

92 *Aynı yer*, s. 423-424.

tarafıta olan Celâleddin Bey, ise yöntem açıısından farklı bir yaklaşıma sahiptir. TBMM üyelerinin yoğun meşgüliyetinin Şûrâ-yı Devletin görevlerini hakkıyla yerine getirmeye engel olacağını, ihtisas kurumu Şûrâ-yı Devletin *tarafsız bir mahiyette kurgulanması gerektiğinin* altını çizmektedir. Tıpkı Dâhiliye Vekili Dr. Adnan Bey ve Nâfia Vekili Ömer Lütü Bey gibi Nafiz ve Celâleddin Arif Beyin de Şûrâ-yı Devletin gerekliliğine olan inancı tamdır. Aralarındaki fark teşkil şeklidir. Şûrâ-yı Devletin eylem (şu anda) ehem (en önemli) ve en elzem (gerekli) bir daire olduğunu iddia eden Feyzi Efendi (Malatya Mebusu) ise, çünkü pek çok memûrinin evrakının yığıldığını, biri Şûrâ-yı Devletin lüzûmu, diğeri Şûrâ-yı Devletin mesârifi olmak üzere şimdi Mecliste bu iki hususun tartışıldığını, Şûrâ-yı Devletin âzalarını, Nafiz Beyin dediğı gibi Meclisten seçmek suretiyle, Şûrâ-yı Devlet teşkilinde masraf edilmeyeceğini belirtmiştir⁹³.

Zekâi Bey (Adana Mebusu); Şûrâ-yı Devlet müzâkeratının Meclis-i Âli'yi bu kadar işgal edeceğini tahmin etmediğini, herkesin malûmudur ki bunun bir Devlet teşkilâtı için lâzım bir mesele olduğunu, en ziyâde lüzûmu “Efrâd ile Devâir-i Hükûmet arasında hudus eden (meydana gelen) ihtilâfatın merci-i hâl ve faslı olması” itibarıyla olduğunu belirttikten sonra her vesile ve her sebeple ahaliyi mahkemelere müracaata mecbur etmemek için Şûrâ-yı Devlet teşkilâtına ihtiyaç ve lüzum olduğunu söylemiştir.

Zekâi Bey devamla; Şûrâ-yı Devletin başlıca üç vazifesinin “Kavânin ve nizâmat lâyhalarının tanzîmi, kavânin ve nizâmatın tefsiri, sonra efrâd ile devâir-i hükûmet arasındaki mesâilin hâl ve faslı ve bir de memûrine ait evrâkın muhâkemesi değil tedkiki olduğunu” ifade ettikten sonra kanunların yorumlanma işinin devamlı toplanan Meclis-i Âli' ye ait olduğunu, bu noktada Şûrâ-yı Devlete lüzum bulunmadığını ancak memurinin muhakemesi için bir heyete esasen ihtiyaç bulunduğunu, devâir ile ahâli arasında zuhûr eden ihtilâfın her birisinin mehakime müracaatla halledilemeyeceğini ifade etmiştir. Şûrâ-yı Devletin lüzumunun birçok kez nitekim seferberlik esnasında bilhassa askerlik meselesinde görüldüğünü belirttikten sonra konuyu bir örnekle somutlaştırmıştır. Ahz-i asker (askere alma) şubelerinin rast geldikleri yerde herkesi asker etmeye çalıştığını, bunu vazife bildiklerini, durumdan memnun olmayıp Şûrâ-yı Devlete müracaat edenlerin, o kanunları mevki-i müzâkereye aldırıldığını, tetkik edildiğini, Şûrâ-yı Devlet, kanunu tefsir ederek Harbiye Nezaretine tebligat icra ettiğini vurgulamıştır⁹⁴.

93 *Aynı yer*, s. 421.

94 *Aynı yer*, s. 422.

İfadelerden de anlaşılacağı üzere Harbiye Nezareti ve diğer nezaretlerin alınan kararlara uyduğu dikkate alındığında Şûrâ-yı Devlet, merkezi idarenin bir parçası olsa da aldığı kararlara gösterilen itibar ile idarenin fevkinde bir konuma sahip olmuştur. Daha da önemlisi bu durum fertlerin hukukunun devlete karşı Şûrâ-yı Devlet eliyle korunduğunun en önemli göstergesidir.

Şahıslar ile hükûmet arasındaki anlaşmazlıklarda yetkinin Şûrâ-yı Devletten alınmasının sakıncalarına değinen Zekâi Bey, fertlerin akdedilmiş kontrat ve imtiyazı mevcut ise onu Şûrâ-yı Devlete götürbildiğini, Şûrâ-yı Devletçe tetkik edilip karar verilebildiğini, Şûrâ-yı Devletin ilgili devlet dairesine “haksızsın diyebildiğini” bunun için yani “eşhâsın muhâfaza-i hukûku namına” böyle bir heyet-i tedkîkin her koşulda gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Bu ifadelerden ve tarihsel pratiğinden hareketle Şûrâ-yı Devletin fertler ile hükûmet arasında yaşanan uyuşmazlıkların çözümünde gayet önemli bir rol oynadığı, bu çerçevede hakkı ihlal edilenlerin hak aramada başlıca mercii olarak Şûrâ-yı Devlete müracaat ettikleri görülmektedir. Yukarıda yer verildiği üzere Zekâi Bey ile Celâleddin Arif Bey, hakkı ihlal edilenlerin haklarını arama vasıtası olarak Şûrâ-yı Devlete müracaat ettiklerini, bu yöntemle hak aramanın mahkemelere göre daha masrafsız ve kolay olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Köhnemiş Şûrâ-yı Devlet Ortadan Kaldırılmalı Görüşü

TBMM'de yaşanan Şûrâ-yı Devlet tartışmaları taraftarlık veya karşıtlık ekseninde şekillenmişti. Çalışmanın bu alt başlığı altında yer alan menfi mebus görüşlerinin de geniş özetine yer vermek tercih edilmiştir. Bu durum taban tabana zıt yaklaşımların mukayeseli analizine imkân tanıyacaktır. İtiraz edenlerin TBMM ve mahkemeler varken Şûrâ-yı Devlete ihtiyaç olmadığı, bu Kurumun devlete ve millete gereksiz külfet yüklediği noktasından hareket ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda;

Dâhiliye Encümeninde de yer alan mebus **Mustafa Bey (Karahisar-i Şarki)**; “memûrîn muhâkemâtının tedkîki için o memurların ait oldukları vekâlet müdirânından yani o memurları tâyin edecek olan müdirândan bir heyet teşekkül etmek” fikrine encümenin muhalif olmakla birlikte memurların muhâkemât sürecine Şûrâ-yı Devlet ya da herhangi bir idari bir makamın dâhil edilmesini doğru bulmamış ve “Zaten bi'l-umûm mevâd-ı cezâiyye'yi îtâ salâhiyetini haiz mehâkim Adliye Nezâretine aittir. Bu tabîî bir meseledir. Her devlette de böyledir. Şimdi bundan memûrînin istisnası ile bunların tahkîkatının ayrıca memûrîn-i mülkiye tarafından takdiri hiçbir sebep ve hikmete müstenid değildir” diyerek memur yar-

gılamasının tümüyle adliyelere bırakılmasını dolayısıyla da “tek yargı sistemini” savunmuştur⁹⁵.

Vehbi Efendi (Konya Mebusu); Devr-i sabıkta birçok boş sandalye bulunduğunu Bâb-ı Âlî'nin mühim ve muteber kişilerinin bu boş sandalyelere gönderildiğini, milletten milyonlarca para çıktığı halde işlerin sürüncemede kaldığını, şimdi milletin parasının olmadığını ve boş adam oturtacak sandalyesinin de bulunmadığını binâenaleyh böyle bir teşkilâta (Şûrâ-yı Devlet) da lüzum kalmadığını ifade etmiştir. Adnan, Celâleddin Arif ve Nâfiz Beyefendilerin Şûrâ-yı Devlet teşkilâtının derece-i vücûpta olduğundan bahis buyurdıklarını ancak vâcip (zorunlu olan) şöyle dursun, mendûp (olması gerekmeyen) bile olmadığını ifade ettikten sonra mahkemenin bir olması gerektiğini, memurların mahkemesinin başka, efrâd-ı nâsın mahkemesinin başka olmaması gerektiğini, eğer mahkemelere itimat yoksa mahkemelerin düzeltilmesi gerektiğini, itimadımız varsa böyle tefrika olmaması gerektiğini ifade etmiştir⁹⁶.

Şûrâ-yı Devlete gerek yoktur diyen Vehbi Efendi: “Şimdi Şûrâ-yı millet vardır. Şûrâ-yı millet varken Şûrâ-yı Devlete lüzûm yoktur. Şûrâ-yı Devlete lüzum ve ihtiyaç bir Şûrâ-yı Millet yok iken ve devr-i istibdatta idi” demiş ve kanunların tefsiri meselesine gelince, kanunu yapan bu Meclisin kanunu da tefsir edebileceğini belirttiikten sonra Nafiz Beyin Meclisin içinden üçer kişilik birer heyet ayrılış fikrine (memûr muhâkemâtı noktasında) iştirak ettiğinin altını çizmiştir.

Vehbi Bey (Karesi Mebusu); Müstemirren münakit (devamlı toplanan) bir Meclis olduktan sonra Şûrâ-yı Devletin teşkiline lüzûm olmadığını buna mantığın müsaade etmeyeceğini, aynı şekilde maadîn ve imtiyâzât-ı sâire gibi Şûrâ-yı Devlete muhavvel bu gibi vezâifi de her zaman Meclisin halledebileceğini ifade etmiştir. Memûrun muhâkemâtına yönelik ise mahkemenin bir olduğunu ancak memûrünün vazife-i memûrelerinden mütevellit usullerden dolayı bir nizâma tâbi olduklarını yoksa diğer cerâim-i âdiyelerinden dolayı hiçbir zaman memurların fertlerden ayrılmadıklarını bu usulün (memurun muhakematı/tahkikat-ı evveliye) değiştirilmesine lüzum olmadığını, hatta umur-ı idâre daha iyi bir surette tedvîr edilmek isteniyorsa bu tarzın bugün için de devam etmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir⁹⁷.

Hüseyin Avni Bey (Erzurum Mebusu); Şûrâ-yı Devlet teşkilâtının devr-i sabık (önceki devir) icraatdan olduğunu ve şimdi hiç bir kıymetinin kalmadığı-

95 *Aynı yer*, s. 417.

96 *Aynı yer*, s.419

97 *Aynı yer*, s. 419-420.

ni, lâğv (ortadan kaldırılması) edilmesi gerektiğini, Şûrâ-yı Devletin, memurların muamelâtını suhuletleştirmekten (kolaylaştırmaktan) ziyade tas'ib (zorlaştırdığını) ifade etmiştir⁹⁸.

Mehmet Şükrü Bey (Karahisar-ı Sahip Mebusu); Kanunlarımızın hemen her noktasında Şûrâ-yı Devlete tesadüf edildiğini diğer rüfekâ-yı kirâm (şerefli dostlar/mebuslar) gibi, Şûrâ-yı Devletin ihdâsı taraftarı olmadığını milletin ihtiyaç duyduğu değişiklikler yapılmıca kadar hali hazırdaki kanunların selâmetle tatbikini temin için Şûrâ-yı Devlet vezâifini görececek bir daire bulunmasının zaruri olduğunu bu zaruretin, her vekâlette bulunan hukuk müşavirliklerinin doğrudan Heyet-i Vekile Riyâsetine merbût (bağlı) olduğunda karşılanabileceğini, böylece Şûrâ-yı Devlet teşkilinden ve bütçe meselesinden kurtarılacağını ifade etmiştir⁹⁹.

Halil İbrahim Bey (Antalya Mebusu); "...Binaenaleyh bendenizce de hiçbir suretle Şûrâ-yı Devlet teşkiline lüzûm yoktur." diyerek görüşünü dile getirmiştir¹⁰⁰.

Musa Kâzım Efendi (Konya Mebusu); Önceki kanunlar dikkate alındığında Şûrâ-yı Devlete ihtiyaç bulunabileceğini ancak devamlı toplanan bir Meclis ve "Teşkilât-ı Esâsiye Kanununda daimî olarak Meclisin murakıp vaziyetinde bulunacağı teemmül (ümit)" edilirse Şûrâ-yı Devlete bugün pek büyük bir ihtiyaç kalmadığına kanaat edileceğini, lüzûm-ı muhâkeme veya men-i muhâkeme kararlarının Şûrâ-yı Devletçe tasdik veya reddinin memurlara bir hizmet değil, bilâkis kısmen Mecâlis-i İdârede ve kısmen Şûrâ-yı Devlette evrak dolaşıp geleceğinden ve takip edilemeyeceğinden aylarca sürüncemede kalacağını bu bağlamda zaten doğrudan doğruya "tahkikât-ı evveliyeyi (ön inceleme)" de adliyelere vermenin ve kazayı tevhit etmenin en doğru, tabii bir usul olduğunu ifade etmiştir¹⁰¹.

Gerek Vehbi Beyin ve gerekse Musa Kâzım Efendinin tevhid-i kazâ (yargı birliği) vurgusu oldukça dikkat çekicidir. Bu noktadan bahisle Şûrâ-yı Devlete lüzûm kalmayacağını belirtmektedir.

Hasan Basrî Bey (Kayseri Mebusu); Şûrâ-yı Devlete yönelik en sert eleştirilerin sahibi Hasan Basri Bey, idari teşkilat içinde en köhne, en eski, en kokuşmuş bir teşkilatın yeniden ihya edilmeye çalışıldığını, bugün halk idaresini kabul etmiş kafaların, Şûrâ-yı Devleti katiyen kabul edemeyeceğini, çünkü *Şûrâ-yı Devletin, halk idaresinden ayrı bir teşkilât olduğunu*, Meclis-i Âli'nin (TBMM) hem icraî hem de teşriî

98 *Aynı yer*, s. 420.

99 *Aynı yer*, s. 420-421.

100 *Aynı yer*, s. 421.

101 *Aynı yer*, s. 422.

salâhiyeti haiz (yetkiye sahip) olduğuna vurgu yapmış ve Meclis-i Âli varken bir de Şûrâ-yı Devletin olmasının pek gülünç olacağını belirtmiştir. Devamla, Şûrâ-yı Devletin bütün görevlerini TBMM'nin yapabileceği bir yerde bunun “vebâl-i azim (büyük vebal)” olduğunu köhne Şûrâ-yı Devlet teşkilatının şimdiye kadar ne ihtisas gösterdiğini ne de bu millete nâfi bir iş çıkardığını sadece mütekaiddinin (emeklilerin) ve mazûlinin (azledilmişlerin) iaşesine medar (yarayacak) olacak sandalyeler halinde kalmış olduğunu Şûrâ-yı Millet varken Şûrâ-yı Devlet istemediklerini, böyle bir Kuruma bütçe ayrılmaması gerektiğini, bunun israf kaynağı olacağını ifade etmiştir¹⁰².

Görüldüğü üzere Hasan Basrî Bey'deki Şûrâ-yı Devlet algısı ilginçtir. Halk idaresinin Mecliste tecelli ettiğini bu çerçevede artık Şûrâ-yı Devlete gerek olmadığını ifade etmektedir. Ondaki algı, Şûrâ-yı Devletin Millet Meclisinin alternatifi olarak görülmesidir. Oysaki parlamento olarak kabul edilemeyecek Şûrâ-yı Devlet, hiçbir zaman bir yasama organı özelliği kazanmamıştır¹⁰³.

Tartışmaların devam ettiği bir sırada Hasan Basri Bey'in Şûrâ-yı Devleti oldukça sert bir şekilde eleştiren bu ifadeleri karşısında Şûrâ-yı Devletin savunucuları arasında yer alan Celâleddin Arîf Bey: “Basri Bey sorarım: Şûrâ-yı Devlet mukarراتının hepsini zat-ı âliniz tedkik buyurdunuz mu? Ceffe'l-kalâm (rastgele) söz söylemek doğru değildir.” itirazında bulunduğu görülmektedir.

Hasan Basrî Bey ise cevaben; “Şûrâ-yı Devletin tarihçesini, Meclis-i Âli emrederse, sizin de istifade edeceğimiz bir surette arz ederim. Bilmediğim bir mesele hakkında bir şey söylemek mutadım (alışkanlığım) değildir.” şeklinde soruyu cevaplandırdıktan sonra yapılan görüşmelerin yeterli olduğuna kanaat getirilmiş ve lehe ya da aleyhe söz alma faslı son bulmuştur¹⁰⁴.

Görüşmelerin ardından tam 12 (on iki adet) takrîr/önerge Riyâset-i Celîleye/ Meclis Başkanlığına takdim edilmiştir. Önergelerin mahiyeti de pek tabii olarak görüşmelerde yaşanan taban tabana zıtlığı yansıtmakta idi¹⁰⁵. Örneğin Yozgat Mebusu Feyyaz Âli Bey'in verdiği önergenin birinci maddesi: “Şûrâ-yı Devlet teşkilatı mülgadır” ve Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey'in verdiği önergenin

102 *Aynı yer*, s. 425.

103 Şûrâ-yı Devletin neden bir yasama organı olarak ele alınamayacağına dair tafsilâtî bir tahlil ve tartışma için bk. Eraslan, *age.*, s. 116-123; Onur Karahanoğulları, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, s. 150.

104 *Aynı yer*, s. 427.

105 Takrîrler/Önergeler için bk. *TBMMZC*, İçtima: 139, Celse 2, s. 427-431.

üçüncü maddesi: “Şûrâ-yı Devlet mülga olup vezâif-i taalluku itibariyle Vekâletlere mevdûdur” şeklinde iken Bursa Mebusu Operatör Emin Bey, Kırşehir Mebusu Sadık Bey ve Aydın Mebusu Tahsin Bey, biri Mülkiye, diğeri ise Maliye ve Nâfia olmak üzere iki daireden oluşan yeni bir Şûrâ-yı Devlet modelini önermekte oldukları görülmektedir.

Türkiye’de Tanzimat sonrasında taşrada kurulan Muhassıllık Meclisleri ve Vilâyet Meclisleri ile merkezde kurulan Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-i Tanzimatla *ilk nüvesi oluşmaya başlayan idari yargı*, dolayısı ile idari rejime geçiş süreci Şûrâ-yı Devletin kurulması ile daha da belirgin ve sistematik bir şekil almış ve ikili yargı yapısının temelleri atılmıştı. Musa Kâzım Bey verdiği önerge ile bu yapıdan vazgeçilmesini istemekte ve tekli yargı sistemi önerilmekte idi. Esasen bu uygulama 4 Şubat 1329/17 Şubat 1914 tarihli Me’mûrîn Muhâkemât-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkatın¹⁰⁶ 1. maddesi ile bir yönü ile hayata geçirilmekle birlikte daha sonra bundan vazgeçilmişti. Fransa’dan mülhem olan ve Cumhuriyet Türkiye’sinde tam anlamıyla oturacak olan idari rejim ve ikili yargı sistemi sürecinden geri dönüşe ilk TBMM’de de cevaz verilmemiş ve 1920 ve 1921 yıllarında yani Millî Mücadele Dönemi’nin devam ettiği süreçte Şûrâ-yı Devletin ilgasına yönelik teklifler ve gerekse yeniden teşkiline dair teklifler kabul görmemiştir.

İkinci celse 139 nolu içtimada nazar-ı mütâlâya (üzerinde etraflıca düşünmeye) alınan önerge Canik Mebusu Nafiz Beye ait olmuştur. Bu önerge, “Şûrâ-yı Devletin Vezâif-i Umûmiye-i Kanûniyesi Büyük Millet Meclisinden müntehap dokuz zattan mürekkep bir Heyete tevdiine dair” kanun teklifidir. Ancak bu teklif de bahsi geçen görüşmeler sonrasında yasalaşmamıştır. Diğer dikkat çekici bir önerge de Cebelibereket Mebusu Rasim Bey tarafından sunulmuştur. Bu önergede “Şûrâ-yı Devlet büyük vatanperver merhum Mithad Paşa tarafından tesis edilmiştir. Bir luzûm-ı kat’iye binâen tesîs edilmiş olan bu müessesenin merhûm-ı müşârün-ileyhin namına hürmeten olsun ilga edilmemesi” teklifi yer almış ancak önerge dikkate alınmamıştır. Durum böyle olsa da önergede Mithad Paşa’ya yapılan vurgu dikkat çekicidir. (s. 431)

Sorunu Çözme Yönelik Son Adımlar

Şûrâ-yı Devlet üzerine oldukça derinlikli ve tafsilatlı tartışmalar 29.1.1337/1921 tarihinde 139. içtimada yapılmış ve bu Kurumun yeniden teşkili yerine görevlerinin TBMM içinden seçilecek bir heyetlere bırakılması uygun görülmüştü. Uzlaşi-

106 *Düstur*, II. Tertip, Cilt 6, ss. 207-211.

lan husus kanunlaşmadığından mezkûr Kurum üzerine yapılan tartışmalar Mecliste mütemadiyen devam etmekte idi. 7.4.1337(1921) tarihli Meclis Gündeminde Şûrâ-yı Devlet Lâyihası ve buna ilişkin Dâhiliye ve Adliye Encümeni Mazbataları yer bulmuştu¹⁰⁷. Hasan Basri Bey; "...Memûrîn Muhâkemâtına Dâir bir Kanunun aylardan beri durduğunu, yüzlerce memurun açıkta süründüğü¹⁰⁸" gerekçesi ile lâyihanın görüşülmesini istese de diğer gündeme öncelik verilmiş olup çoğunluk sağlanamadığı için de bu konu görüşülememiştir.

16.4.1337(1921) tarihli Meclis Gündeminde Şûrâ-yı Devlet Teşkiline Dair İki Adet Kanun Lâyihası ile Adliye ve Dâhiliye Encümenlerinin Müşterek Mazbatasının yer aldığı görülmektedir¹⁰⁹. Meclis Dâhiliye Encümeninde Şûrâ-yı Devlet Lâyihası/Taslağı görüşülmeye başlamıştır. Taslak ile müstakil bir Şûrâ-yı Devlet değil, bu Kurumun görevlerinin Meclis-i Âli (TBMM) tarafından seçilecek üyeler tarafından yerine getirilmesi önerilmiştir. Bu öneriyi hükûmetin tasvip etmediğini dile getiren dönemin Adliye Vekili ve Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey, "... Çünkü Şûrâ-yı Devlet bir Heyet-i İstişâredir, âdeta Şûrâ-yı Devlet Hükûmetin maiyyeti demektir. Meclis-i Âli âzalarının böyle Hükûmet memûru ve Hükûmetin maiyetinde bulunan bir Heyet-i İstişâreye âza olması, Meclis-i Âli âzalarının haysiyetiyle kabil-i tevfiğ (uygun) değildir. Meclis-i Âli âzaları lâyüsel(sorumsuz) dir. Binâenaleyh Hükûmet bu nokta-i nazardan Şûrâ-yı Devlet âzalarının, Büyük Millet Meclisi âzaları meyanından intihâbına muhâlifir¹¹⁰." tespit ve gerekçeleri ile karşı çıkmıştır. Adliye Vekilinin gözünden Şûrâ-yı Devletin nasıl gözüktüğü ve algılandığını ortaya koymak açısından bu tespitler son derece önemlidir. Adliye Vekili, TBMM üyelerinin Şûrâ-yı Devlet üyeliği ile görevlendirilmesini bir tenzîl-i rütbe olarak görmektedir. Ayrıca Şûrâ-yı Devleti Hükûmetin emrinde ve idarenin bir unsuru olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Yapılan tartışmalar böyle bir tutuma sadece Adliye Vekilinin değil önemli derecede mebusun da iştirak ettiğini göstermektedir.

Hasan Basri Bey Şûrâ-yı Devlet üzerine daha önce yapılan (29.1.1337/1921-139. İçtima) tafsilâtlı görüşmelere göndermede bulunarak o dönemde Canik Mebusu Nafiz Beyin verdiği önerenin Mecliste kabul edildiğini, "Binâenaleyh kabul edilen bu esâs dairesinde icrâ-yı hareket zaruridir¹¹¹." diyerek yeniden Şûrâ-yı Devlet

107 TBMMZC, İçtima: 17.

108 TBMMZC, İçtima: 17, Celse 2 (7.4.1337), s. 400.

109 TBMMZC, İçtima: 21.

110 TBMMZC, İçtima: 21, Celse 1 (16.4.1337), s. 8-9.

111 Aynı yer, s. 9.

üzerine uzun uzadıya tartışma yapılmasının önüne geçmek istemiştir. Ancak önceden olduğu gibi lehe ve aleyhe pek çok konuşma söz konusu olmuştur. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in yaklaşımı ise tamamen bütçe odaklı olmuş, bütçeye getireceği yük hesap edildiğinde Şûrâ-yı Devletin teşkil edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir¹¹². Yapılan görüşmeler sonucunda Dâhiliye Encümenince hazırlanmış ve Meclis Başkanlığına sunulmuş olan Lâyihâ reddedilmiştir¹¹³.

2.7.1337/1921 tarihli TBMM Gündemine bakıldığında gündemin 7. maddesinin ikinci alt sırasında yer alan alt başlıkta “Şûrâ-yı Devlet Teşkilî hakkında (iki tane) Kanun lâyihası ve Adliye ve Dâhiliye Encümenleri Mazbataları” ibaresi göze çarpmaktadır¹¹⁴. Ertuğrul (Bugünkü Bilecik) Mebusu Mustafa Kemal (Güney), Riyâset-i Celîle'ye verdiği takrîr/önerge ile “pek çok memûrînin mağdur bir durumda bulunduğundan” bahisle Şûrâ-yı Devletin teşkilî hususunun müstacelen/ivedi olarak görüşülmesini istemektedir¹¹⁵. Bu önerenin akabinde daha önceki görüşmelerde de olduğu üzere Şûrâ-yı Devlet lehine ve aleyhine birçok görüş ortaya konmuştur.

Yapılan tartışmalardan sonra önerge sahibi Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal (Güney) verdiği önergeyi değiştirmiş ve Meclis Başkanlığına “...Şûrâ-yı Devlet teşkilî hakkındaki Kanunun tanziminden maksat, doğrudan doğruya memûrîn muhâkemâtına ait evrakın tedkikinden ibaret bulunmasına nazaran iş bu teşkilâta (Encüme-i Tedkîk) unvanı verilmesi temini maksada kâfi olduğundan...” Şûrâ-yı Devletin yeniden oluşturulmasının odak noktasını memur yargılamalarına indirgemiş bu yönüyle de memur yargılamaları sürecinde görev yapacak yerin Şûrâ-yı Devlet adıyla değil Encümen-i Tedkîk olarak güncellenmesini talep etmiştir¹¹⁶. 2 Temmuz 1337/1921 tarihindeki görüşmelere “İsim Tartışmaları” damga vurmuştur. “Şûrâ-yı Millet”, Şûrâ-yı Tahkîk” ve “Şûrâ-yı Tedkîk” gibi çeşitli isim önerileri ortaya atılmıştı¹¹⁷. Başka bir öneri ise Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey'den gelmiştir. Kanunun adının: “Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Kanunu¹¹⁸” olması teklif etmiştir. Ancak bu isim önerileri kabul görmediği gibi kanun lâyihası da bu tarihte çoğunluk ve uzlaşma sağlanamadığı için Meclisten geçmemiştir.

112 *Aynı yer*, s. 14.

113 *Aynı yer*, s. 16-17.

114 *TBMMZC*, İçtima: 45, Celse 2 (2.7.1337), s. 105.

115 *Aynı yer*, s. 105.

116 *TBMMZC*, İçtima: 45, Celse 2 (2.7.1337), s. 112.

117 *Aynı yer*, s. 112-113.

118 *Aynı yer*, s. 113.

Görev ve Yetkilerin TBMM'ye Devri ve Şûrâ-yı Devletin Ortadan Kaldırılışı

Şûrâ-yı Devlete verilen görevlerden bir kısmını yerine getirmek için bir merci kurulması zorunluluğu hissedilmiş ve Şûrâ-yı Devletin yeniden teşkili, dönüşümü ve ilgası üzerine TBMM'de yapılan yoğun tartışmalar, 4 Temmuz 1921 tarih ve 131 sayılı Şûrâ-yı Devletin Memûrîn Muhâkemâtına Müteaállik Vezâifinin Sûret-i İfâsı Hakkında Kanun¹¹⁹ ile bir süreliğine son bulmuştu. Toplam altı maddeden oluşan bu kanunun 1. maddesi ile 17 Şubat 1914 (4 Şubat 1329) tarihli Me'mûrîn Muhâkemât-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkatın¹²⁰ dördüncü, altıncı, sekizinci, dokuzuncu, onuncu maddelerinde yazılı Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesine ait vezâif Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmîyesince Meclis âzasından seçilen dokuz zattan teşekkül eden “Me'mûrîn Muhâkemâtı Encümeni” tarafından, Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umûmîyesine ait vezâif için ise yine Meclisin Heyet-i Umumiyesince ayrıca seçilecek on beş zattan mürekkep “Me'mûrîn Muhâkemâtı Heyeti”nce yerine getirileceği, encümen ve heyetin altı ayda bir yeniden, eski üyelerin ise tekrar seçilebileceği, Encümen ve Heyetin aldığı kararların Meclis onayına sunulmasına gerek bulunmadığı hükme bağlanmıştır. Adı geçen “Encümen”in “Muhâkemât Dairesi” yerine; “Heyet”in ise Muhâkemât Dairesi bidâyet kararlarının temyîzini görüşen “Heyet-i Umûmiye/Genel Kurul” yerine ihdâs edildiği anlaşılmaktadır. Düzenlemede durum bundan ibaret olmakla birlikte yapılan bir çalışmada “belirli bir süre ve konu ile sınırlı olan bu encümenlerin Meclis'in teşri, icrai ve adli yetkilerini sürekli ve süratli bir şekilde kullanmaya çalıştığını gösterdiği” iddia edilmiştir¹²¹. Oysaki bahsi geçen Encümenlerin kendisine verilen sınırlar dâhilinde hareket ettiği, TBMM'nin de teşri (yasama) yetkisini bu kurullara devretmesinin *kesinlikle söz konusu olmadığı*, yine memur yargılaması dâhilinde idari yargı yetkisi kullanmanın ötesinde bu encümenlerin 131 sayılı Kanun düzenlemesi bağlamında bahsi geçen çalışmada yer aldığı şekliyle “Meclis kendi içinde bir adli teşkilat oluştururcasına” çalışmamış ve adı geçen encümen heyetlerince *adli (yargı) yetkisi* kullanmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Şûrâ-yı Devletin teşkilinden itibaren Vilayet İdare Meclislerinde görülen memur yargılamalarına ilişkin kararlar bilindiği üzere Nizâmname-i Dâhilîsinin 3. maddesinin dördüncü fıkrası gereği “Nizâm-ı iktizâsınca Şûrâ-yı

119 TBMMZC, İçtima: 46, Celse 2 (4.7.1337), s. 136. (Ceride-i Resmîye, 11 Temmuz 1337, No:20)

120 *Düstur*, II. Tertip, Cilt 6, ss. 207-211.

121 *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini (1919-1928)*, C 1, s. 504.

Devletin temyîz ve tasdikine mevkûf olan me'mûrîn muhâkemesinin tedkik ve hüküm¹²² doğrultusunda Şûrâ-yı Devlet tarafından incelenip karara bağlanmakta idi.

4 Temmuz 1921 tarih ve 131 sayılı Kanunla Şûrâ-yı Devlet'in memur yargılamalarına ilişkin yetkileri TBMM Üyelerinden seçilen heyetlere devredilince bu durum Vilayet İdare Meclislerinin aldığı kararlara ilişkin “tedkik ve intâc/inceleme ve neticelendirme” merciinin boşlukta kalmasına ve bu durumun mağduriyetlere yol açmasından dolayı¹²³ İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanununun¹²⁴ Şûrâ-yı Devlete gönderme yapan 67. maddesinin son fıkrası ile 68. maddesinde gösterilen mukarrerâtın, Mecliste daha önce teşekkül eden Encümene tevdi edilmesini teminen vilayetlerden gelen evrakın itiraz merciine ilişkin boşluğu gidermek için Bolu Mebusu Şükrü Bey tarafından 12 Temmuz 1337 tarihinde, 131 sayılı Kanuna ek madde (madde-i müzeyyele) olarak bir kanun teklifi verilmiştir¹²⁵. Diğer taraftan gerek İktisat Vekili ve Saruhan Mebusu Mahmut Celal Bey ve gerekse Canik Mebusu Nafiz Bey bu görüşmeler esnasında işin başka bir yönüne de dikkat çekmişlerdir. Yapılan yasal düzenlemelere rağmen Şûrâ-yı Devlet'in yürürlükte bulunan yasası gereği kendisine verilen diğer görevleri yerine getirecek başka bir resmi mercinin bulunmamasından bahisle bazı mağduriyetlerin yaşanacağını bu çerçevede bu görevler için de kanuni bir merciinin tayin edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir¹²⁶. Yapılan görüşmelerin ardından Meclis Dâhiliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbatada¹²⁷ Bolu Mebusu Şükrü Bey'in teklifine İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanununun 135. maddesi de eklenmiştir. Daha sonra yapılan görüşmelerde ise kanun teklifine 146. maddenin de eklenmesi ile mezkûr kanun teklifi 31 Aralık 1921 tarih (31 Kanûn-ı Evvel 1337) ve 177 sayı ile yasalaşmıştır.

4 Temmuz 1921 tarih ve 131 sayılı Kanun ile Şûrâ-yı Devlet tartışmalarının büyük oranda kapandığı görülmekle birlikte İktisat Vekili ve Saruhan Mebusu Mahmut Celal Bey ve Canik Mebusu Nafiz Bey'in yukarıda değinilen beyanatlarında

122 BOA, İ. DÜİT, 58/48-2 ve *Düstür*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 707-718.

123 İktisat Vekili ve Saruhan Mebusu Mahmut Celal Bey, bu minvâlde bir konuşma yapmıştır. Bk. *TBMMZC*, İçtima: 132, Celse 2 (22.12.1337), s. 206-207.

124 *Düstür*, II. Tertip, Cilt 5, s. 186-216.

125 *TBMMZC*, İçtima: 132, Celse 2 (22.12.1337), s. 206.

126 *Aynı yer*, s. 206-208. Canik Mebusu Nafiz Bey bu düşüncesini “... henüz ref ve tağyir edilmemiş tebdil ve tahvil edilmemiş olan kavânin-i mevcûdeye nazaran Şûrâ-yı Devlete müteallik vezâif bugün muallaktır.” şeklinde ifade etmiştir. Bk. *aynı yer*, s. 208.

127 Mazbata 26 Teşrin-i Evvel 1337 (26 Ekim 1921) tarihlidir. Bk. *Aynı yer*, s. 206.

da görüldüğü üzere netice alınamasa da Şûrâ-yı Devlet tartışmaları zaman zaman devam etmiştir. Bu noktadaki en dikkat çekici örneklerden biri de Bursa Mebusu Operatör Emin Bey'in Meclis içerisinde seçilen Encümen ve Heyet üyelerinin seçiminde yaşanan zaman kaybı ve işlerin yoğunluğu dolayısı ile daha önce Şûrâ-yı Devlete ait olan görevlerin yürütülmesinde aksamalar yaşandığından bahisle “Muvakkat Bir Şûrâ-yı Devlet Teşkiline Dair” bir kanun teklifi vermesidir. Bu teklifin Meclisçe 12 Ekim 1922'de gündeme alındığını görmekteyiz¹²⁸. Emin Bey kanun teklifinde; daha önce Sivas'ta teşkil edilen muvakkat Temyiz Heyetine benzer şekilde Konya'da Maliye, İktisat ve Muhâkemât Dairelerinden oluşan muvakkat bir Şûrâ-yı Devletin teşkil edilmesinin uygun olacağını önerse de Meclis Genel Kurulunca; *maliye hazinesinin teklif olunan teşkilata müsait olmadığı ve seçilmiş mevcut üyelerle yükümlülüklerin yerine getirilmesinin mümkün olduğundan* bahisle bu teklif, şâyan-ı müzâkere görülmemiş ve reddedilmiştir.

Şûrâ-yı Devletin TBMM tarafından teşkil edilmesine yönelik son başarısız deneme olan Emin Beyin kanun teklifinin kabul edilmediği aynı ayın sonunda TBMM tarafından 30 Ekim 1922 (30 Teşrîn-i Evvel 1338) yılında “Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğuna ve Büyük Millet Meclisi Hükûmeti teşekkül ettiğine ve Yeni Türkiye Hükûmetinin Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olduğuna” karar¹²⁹ verilmiştir. 1 Kasım 1922 yılında ise TBMM tarafından “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukûk-ı Hâkimiyet ve Hükûmrânının Mümessil-i Hakikisi Olduğuna Dâir Karar¹³⁰” ile Saltanat kaldırılmıştır. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devletinin son Sadrâzamı Ahmet Tevfik Paşa'nın¹³¹ başında olduğu son İstanbul Hükûmeti 4 Teşrîn-i Sâni 1338/4 Kasım 1922'de istifa etmiştir. Bu istifa ile birlikte Şûrâ-yı Devletin Osmanlı Devleti'ndeki hukuki ve fiili sergüzeşti sona ermiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Şûrâ-yı Devlet Türkiye'de idari rejime geçişin simgesi olmuş ve Kıta Avrupa'sı ülkelerine benzer şekilde ikili yargı sisteminin temellerini atmıştır. İlham kaynağı Fransa'daki Conseil d'Etat/Konsey Deta 1872'de tutuk adaletten bağımsız adalete geçmiştir. Bu bağlamda II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemi'nde

128 TBMMZC, İçtima: 118, Celse 1 (12.10.1338)

129 TBMM Kararı No: 307 (30 Teşrîn-i Evvel 1338), *Düstur*, III. Tertip, Cilt 3.

130 TBMM Kararı No: 308 (1 Teşrîn-i Sâni, 1338), *Düstur*, III. Tertip, Cilt 3.

131 Ayrıntılı bilgi için bk. Nurten Çetin, *Son Sadrâzam Ahmet Tevfik Paşa*, ATAM Yay., Ankara 2015.

Şûrâ-yı Devlet için de benzer arayışların somut adımlar atılmak suretiyle söz konusu olduğu görülmüştür. Ancak her iki dönem de hazırlanan lâyhaların akamete uğramasıyla bu seviyeye ulaşılamamıştır. Her ne kadar Şûrâ-yı Devlet hukuken idarenin içinde yer alsa da fertler ile hükûmet arasındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlama ve memur yargılamaları noktasında idarenin üstünde yer almıştır. Kararların tenfiz kabiliyeti hukuken yeterince teminat altına alınmamış olsa da nezaretlerin özellikle II. Meşrutiyetten önceki dönemde Şûrâ-yı Devlet kararlarını büyük ölçüde dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemi Şûrâ-yı Devlet hakkında yoğun tartışmalara sahne olduğundan bu Kurumun yapısal değişim ve dönüşümüne imkân tanıyan hukuki düzenlemeler sıkça bu dönemlerde de söz konusu olmuştur. Kurulduğu 1868'den ortadan kaldırdığı 1922 yılına kadar farklı tartışmaların odağında yer alan Şûrâ-yı Devlet zaman zaman yıpransa da aslında süreç içerisinde yaşanan gelişmeler kurumsallaşmasına da ciddi katkı sağlamıştır. Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine tevarüs eden Kurumlardan hiçbiri kurulduğu ilk yıllarda TBMM'nin gündemini Şûrâ-yı Devlet kadar meşgul etmemiş hatta onun kadar sert tartışmalara yol açmamıştır. Şûrâ-yı Devletin çoğunlukla politik tesir altında geçen tarihi bu Kuruma olan menfi direnç noktalarını beslemiştir. Bununla birlikte Şûrâ-yı Devlet görev, yetki ve sorumluluklarını yerine getirirken oldukça önemli bir hizmet alanına karşılık gelmiş ve kendi görev sahasında ciddi anlamda uzmanlaşmıştır. Bu husus kendisine duyulan ihtiyacı canlı tutmuştur.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere Şûrâ-yı Devlet işgal yıllarının yaşandığı Mütareke Dönemi de dâhil olmak üzere İstanbul'da çalışmalarına devam etmiştir. Esasen yarım asrı aşan tecrübe ve birikimi ile Şûrâ-yı Devlet devletin merkezi yönetimi için alternatifi olmayan bir müessesedir. Nitekim TBMM Zabıt Cerideleri ortaya koymaktadır ki, Ankara Hükûmetinin de meseleye bakışı bu yöndedir. TBMM'de Heyet-i Vekile Üyeleri tümüyle bir *İhtisas Kurumu* olan Şûrâ-yı Devletin yeniden teşkil edilmesini savunurken bazı mebusların şiddetle karşı çıktıkları görülür. Buradaki ayrışma siyasi ya da ideolojik değil, icrâi sorumluluk taşıyanların Şûrâ-yı Devletin uygulamada neye karşılık geldiğini diğer mebuslara göre daha iyi görmesinden kaynaklanır. Devlet aygıtı içerisinde bazı eksikliklerine rağmen Şûrâ-yı Devletin nasıl bir boşluğu doldurduğu, hükûmet üyeleri tarafından daha dikkatli bir şekilde takdir edilmiştir. İlk TBMM'deki Şûrâ-yı Devlet ile ilgili yapılan sert ve taban tabana zıt tartışmaların ortaya koyduğu Şûrâ-yı Devlet algısı, hiç kuşkusuz Kurumun 54 yıllık sergüzeştinin yansımasıdır. Tartışmalarda da görül-

düğü üzere Dâhiliye, Adliye ve Nâfia Vekilleri, Şûrâ-yı Devlete duyulan ihtiyacın gerekçelerini gayet derinlikli analizlerle ortaya koymuştur. Altı çizilen ihtiyaç sıralamasında “Memûrun Muhâkemâtı” ile ilgili konu ilk sırada yer almıştır.

TBMM Zabıt Cerideleri (1920-1922) bir bütün olarak ele alındığında özellikle Yeni Türk Hükümetinin Şûrâ-yı Devleti yeniden kurma noktasındaki inancının tam olduğu görülür. Nitekim bu inanç neticesiyedir ki Cumhuriyet Türkiye’sinin ilk anayasası olan 1924 Anayasasının 51. maddesiyle Şûrâ-yı Devlet anayasal konumunu korumuş ve yeniden kurulması karara bağlanmıştır.

Millî Mücadele Dönemi’nde TBMM’de Şûrâ-yı Devletin yeniden teşkil edilmesine sıcak bakılmamasının en önemli odak noktalarından birini *bütçe sorunu* oluşturmaktadır ki, dönemin koşullarında bu Kurumun yeniden ihdası ile ilgili pek çok yaklaşımda itiraz kaynağını bu sorun oluşturmaktadır. Nitekim Heyet-i Vekile’nin TBMM’ye ilk sunduğu 16.9.1336/1920 tarihli lâyhaya ilişkin Meclis Dâhiliye Encümeni tarafından hazırlanan 28 Ekim 1920 (28 Teşrin-i Evve1336) tarihli mazbata tutanağında; Meclisin devamlı toplanması sebebiyle Şûrâ-yı Devletin muhtelif görevlerini üstlendiği ifade edilmiş ve Şûrâ-yı Devletin yeniden inşasına yönelik müspet teklifler “...İcâbât-ı hâl ve zaman itibariyle tasarrufat-ı maliyeye şiddetle muhtaç bulunduğumuz mücadele hayatımızda yeni yeni teşkilâtlarla bütçenin tezyîdidinin asla doğru olmadığı...” gerekçesi ile ilave mali yüklerden bahisle reddedilmişti. Mali külfeti dikkate alan bu tutum dönemin koşullarında anlaşılır bir durumdur. Devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartlar bu türden yaklaşımlara kapı aralamaktaydı. Fakat bu yaklaşım üzerinde de hemfikir olma söz konusu değildir. Ancak Meclisin devamlı toplanması sebebiyle Şûrâ-yı Devlete gerek görülmediğinin vurgulanması ise bu Kurumun dönemin koşullarında nasıl algılandığını gösteren başka bir bakış açısını daha ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Şûrâ-yı Devlet, 1876 Anayasası ile parlamento açılmadan önceki son geniş katımlı meclisti. Bir parlamento olmasa da imparatorluğun tüm unsurlarının merkezde temsiline imkân verilmesi amaçlanmıştır. Millî Mücadele Dönemi’nde de Şûrâ-yı Devleti parlamento gibi gören bir anlayışın bazı mebuslarda devam ettiği görülmektedir.

Bu çalışmada ortaya konan diğer bir tespit; adli yargının temyiz mercii olan “Mahkeme-i Temyîz” ile idari yargının temyiz mercii olan Şûrâ-yı Devlete TBMM’nin yaklaşım biçiminde kendisini ortaya koymaktadır. Şûrâ-yı Devlet için söz konusu olan ve sonuç alınamayan tartışmaların aksine TBMM’nin açılmasının üzerinden daha iki ay geçmeden ivedilikle kanun çıkarılmış ve Sivas’ta “Heyet-i Temyîz”

kurularak Anadolu'daki adli yargı mercilerinin İstanbul ile irtibatının kesilmesi tercih edilmiştir. Bu, TBMM Hükümetinin adli yargı açısından Anadolu'yu kontrol etmek istemesi ve hâkimiyetini pekiştirmesi ile açıklanabilecek bir durumdur.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu diğer gerçeklik ise şudur: 1920-1922 tarihleri arasında hizmet veren tek Őurâ-yı Devlet vardır ve o da İstanbul Őurâ-yı Devletidir. TBMM'de her ne kadar tartışılrsa da Millî Mücadele Dönemi'nde yeni bir Őurâ-yı Devlet teşkilatı Anadolu'da kurulamamıştır. Fonksiyonlarının bir kısmı ise TBMM'de kurulan bazı heyetlere devredilmiştir. Ancak bahsi geçen Kuruma duyulan ihtiyaç kısa sürede kendini ortaya koymuş olup yeniden kurulması sorunu Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk anayasası ile çözüme kavuşmuştur.

Netice olarak; 20. yüzyılın politika geliştiricilerine mühim ve anlamlı bir miras olarak intikal etmiş olan Őurâ-yı Devlet, 1922 ile 1924 arası dönemde kesintiye uğrasa da bir "İhtisas Kurumu" olarak yeni kurulan üniter Türkiye Cumhuriyeti'nin de vazgeçilmez kurumları arasında yerini almış olup varlığını bugün Danıştay adıyla devam ettirmektedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (**BOA**)

BOA, İ.DUİT, 58/51-2.

BOA, İ. DUİT, 58/48-2.

BOA, HH, 16425

BEO, 4568/342528_2

BOA, İ.DUİT. 58/23-1

BOA, ŞD, 3197/32

BOA, ŞD, 2813/10-2

BOA, DUİT, 8/51

İrâde-i Seniyye, *Düstûr*, II. Tertip, I. Cilt, s. 71-72

Kanunlar/Nizâmnâmeler ve TBMM Kararları

Şûrâ-yı Devlet Nizâmnâme-i Esâsîsi, *Düstûr*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 703-706.

Şûrâ-yı Devlet Nizâmnâme-i Dâhilîsi, *Düstûr*, 1. Tertip, 1. Cilt, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 707-718.

1909 Anayasa Değişikliği, *Düstur*, II. Tertip, Cilt 1, s. 638-644.

1325 tarihli Muvâzene-i Umûmiyye Kanûnu, (1 Ağustos 1325/14 Ağustos 1909), *Düstur*, II. Tertip, Cilt: 1, ss. 438-602.

1325 Tarihli Tensikât Kanûnu (17 Haziran 1325/30 Haziran 1909), *Düstur*, II. Tertip, Cilt 1, ss. 326-333.

1336 tarihli Muvâzene-i Umûmiye Kanûnu, (Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlanı: 25 Nisan 1337/25 Nisan 1921, No:12)

1329 tarihli Me'mûrîn Muhâkemât-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat, (4 Şubat 1329/17 Şubat 1914), *Düstur*, II. Tertip, Cilt 6, s. 207-211.

1329 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanûnu,(13 Mart 1329/26 Mart 1913), *Düstur*, II. Tertip, Cilt 5, s. 186-216.

4483 sayılı ‘‘Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun’’ ile yürürlükten kaldırılmıştır. 4483 sayılı Kanun günümüzde de yürürlüktedir. Bk. *Düstur*, 5. Tertip, Cilt: 39.

Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dair Kanun, Ceride-i Resmîye ile Neşir ve ilanı, 7 şubat 1337/1921, No: 1.

TBMM Kararı No: 307 (30 Teşrîn-i Evvel 1338), *Düstur*, III. Tertip, Cilt 3.

TBMM Kararı No: 308 (1 Teşrîn-i Sâni, 1338), *Düstur*, III. Tertip, Cilt 3.

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, 61. İn'ikat, Celse 1, 3 Mart 1334, s. 63-632.

TBMMZC, İçtima: 17, Celse 2 (7.4.1337)

TBMMZC, İçtima: 18, Celse 1 (19.5.1336)

TBMMZC, İçtima: 21, Celse 1 (16.4.1337)

TBMMZC, İçtima: 23, Celse 1.(3.6.1336)

TBMM Zabıt Ceridesi, İçtimâ: 25, Celse: 7, (7.6.1336. tarihli Kanunun Ceride-i Resmîye ile Neşir ve İlân: 14 şubat 1337-No:2)

TBMMZC, İçtima: 45, Celse 2 (2.7.1337. Celse 2 sonunda yer alan Ek S. Sayısı: 3)

TBMMZC, İçtima: 46, Celse 2 (4.7.1337 tarihli ve 131 sayılı Kanun/ Ceride-i Resmîye'de yayımlanması 11 Temmuz 1337, No:20)

TBMMZC, İçtima: 132, Celse 2 (22.12.1337),

TBMMZC, İçtima: 139, Celse 1 (29.1.1337).

TBMM Zabıt Ceridesi, (İçtima:158, Celse 2, 27.2.1337)

TBMMZC, İçtima: 118, Celse 1 (12.10.1338)

Gazeteler (1919-1922)

İkdâm

İrâde-i Millîye

Hâkimiyet-i Millîye

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, “II. Meşrutiyet Olayları”, (Hazırlayan: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), TTK Yay., Ankara 1996.

Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini (1919-1928), C 1, (Editör Nuray E. Keskin), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 604, Ankara, 2012

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, (Yay. C. Baysun), 3. baskı, TTK Yay., Ankara, 1991.

Ahmet Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmet Lûtfi Efendi Tarihi*, (Yay. Münir Aktepe) C XII, TTK Yay., Ankara 1989.

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 2001.

Akın, Rıdvan, “TBMM'nin İlk Bütçe Yasası: 1336 Muvazene-i Umumiye Kanunu”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (2002), s. 1-40.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C I-II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.

Armaoğlu, Fahir, “Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî'nin Değerlendirilmesi”, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s. 5-15.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, 4. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

Biren, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Devri Anıları 2*, (Yayına Hazırlayan: F. Rezan Hürmen), Arma Yay., İstanbul 1993.

Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, ATAM Yay., Ankara, 2015.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

Demirel, Fatmagül, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Adliye_Vekâleti (erişim tarihi 15/12/2020)

Görelî, İsmail Hakkı, *Devlet Şûrası (Şûrayı Devlet-Damıstay)*, Yeni Matbaa, Ankara 1953.

Gözübüyük, A. Şeref - Kili, Suna, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.

Eraslan, Zeki, *Şûrâ-yı Devletten Danıştaya: Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.

Eraslan, Zeki, Zeki, “Şûrâ-yı Devleti Hazırlayan Durum ve Şartlar”, *150. Yılında Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Ekim 2018*, Danıştay Başkanlığı Yayını No:103, Ankara 2019, s. 38-66.

Findley, Carter V., *Ottoman Civil Officialdom (a social history)*, Princeton University Press, New Jersey 1989.

Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform* (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

JEZE, Gaston “Collaboration du Conseil d'Etat, et la doktrine dans l'élaboration dudroit administratif français”, *Livre jubilaire du Conseil d'Etat*, 1952.

Karahanogulları, Onur, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitapevi, Ankara 2005.

Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları*, (haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Muharrerât-ı Nâdire, Cild-i Sâni, s. 50-53. www.archive.org/stream/ (Collection: Ohio State University Library, publication date 1289/1872)

Shaw, Stanford J., “The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Vol. 1/No. 1 (Jan., 1970), pp. 51-84.

Oliver Dutheillet, Lamothe, “Fransız Danıştay'ı” (Le Conseil d'Etat), (çev. Hasan Basri Gültekin), *Danıştay Dergisi*, S. 50-51, Ankara, 1983, s. 3-21.

Onar, Sıdık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, C 1, (2. Baskı), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1960.

Saruhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, IV, TTK Basımevi, Ankara 1996,

Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE Yay., Ankara 2009

Yayla, Yıldızhan, “Conseil d'Etat (Yapısı, İşlevi ve Yaklaşımı Üstüne)” *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, C 1/S. 1, İstanbul 1980, s. 79-86.

Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, 3. Baskı, Yetkin Yay., Ankara 2005.

The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey

Abidin Temizer*

Abstract

In this study, the reaction of the Ottoman Empire to the declaration of independence of Bulgaria, the first ambassador of the Ottoman Empire in Bulgaria, Mustafa Asım Bey and his activities are discussed.

The study examines the diplomatic activities of the Ottoman Empire against Bulgaria in the period between the autonomy process of Bulgaria and the independence process, the process of recognition of Bulgaria's independence, the diplomatic relations established with Bulgaria, the biography of Mustafa Asım Bey, the first Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, and his approach to the problems between the two countries.

In the article, documents from the Ottoman Archive of Directorate of State Archives (BOA), documents from the Bulgarian State Archives, periodicals and literature were used.

Keywords: Balkans, Independence of Bulgaria, Mustafa Asım Bey, Ottoman-Bulgarian Relations, Sofia Embassy

Bulgaristan'ın Bağımsızlık Süreci ve Osmanlı Devleti'nin Sofya'daki İlk Sefiri Mustafa Asım Bey

Öz

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanına tepkisi, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki ilk büyükelçisi Mustafa Asım Bey ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Çalışma Bulgaristan'ın özerklik süreci ile bağımsızlık süreci arasında geçen süreçte Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a karşı diplomatik faaliyetlerini, Bulgaristan'ın ba-

* Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Burdur/TURKEY, abitem@gmail.com ORCID: 0000-0001-5708-3132
DOI: 10.37879/belleten.2021.1073
Application date of article: 27.08.2020 - Approval date of article: 02.08.2021

ğimsizliğin tanınması sürecini, Bulgaristan ile kurulan diplomatik ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Sofya Büyükelçisi Mustafa Asım Bey'in biyografisini ve iki ülke arasındaki sorunlara yaklaşımını ele almaktadır.

Çalışmada, Bulgaristan'ın özerklik süreci ile bağımsızlık süreci arasındaki dönemde Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a karşı diplomatik faaliyetleri, Bulgaristan'ın bağımsızlığının tanınması süreci, Bulgaristan ile kurulan diplomatik ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Sofya Büyükelçisi Mustafa Asım Bey'in biyografisi ve iki ülke arasındaki sorunlara yaklaşımı ele alındı.

Çalışmada Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinden, Bulgaristan Devlet Arşivleri belgelerinden, süreli yayınlardan ve literatürden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Bulgaristan'ın Bağımsızlığı, Mustafa Asım Bey, Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri, Sofya Sefareti

Introduction

This study aims to analyze the independence process of Bulgaria, the reactions of the Ottoman Empire throughout this process, and Mustafa Asım Bey, the first Ottoman ambassador assigned to Sofia, and his activities regarding the subject matter. The article is limited to the independence process of Bulgaria and the reactions by the Ottoman Empire after the independence and the first ambassador, Mustafa Asım Bey. It also addresses the reaction of the Ottoman Empire and the actions conducted by the first ambassador.

The study is divided into five parts. In the first part, the establishment of the national consciousness of Bulgaria and the Bulgarian rebellion is discussed. In the second part, Bulgaria's attainment of its autonomy; in the third part, the relationships between the Ottoman Empire and the Bulgarian Principedom throughout the autonomy period are discussed. In the fourth part, the declaration of Bulgaria's independence and the reaction of the Ottoman Empire are examined. And in the fifth part, reciprocal ambassador and consul assignment of the two countries, Mustafa Asım Bey, the first ambassador the Ottoman Empire assigned to Sofia, and his ambassadorship are discussed in detail. In this part, the discussion is devoted to the biography of Mustafa Asım Bey and his assignment process, the Embassy personnel during his Sofia ambassadorship, conversion of Merchant Deputies (Tüccar Vekâleti) into consulates, and the impact of Mustafa Asım Bey on Ottoman-Bulgaria relations throughout this period. In order to ensure the integrity of the article and not to exceed the limitations of the article, only some

examples of Mustafa Asım Bey's activities in Sofia are given, and not all of his activities in Sofia are mentioned in this part.

In the study, data collection and document analysis methods were used. The relevant documents from the Ottoman Archive of Directorate of State Archives in Istanbul (BOA), documents from the Bulgarian State Archives, periodicals, and the general literature were used as a resource in the study.

1. Formation of Bulgarian National Awareness and Rebellions

The conquests of the Ottoman Empire in Bulgaria started during the reign of Sultan Murat I and were completed with the Battle of Nicopolis in 1396¹. The Bulgarians lived under the Ottoman Empire's rule without causing any problems for the Ottoman Empire until the 18th century. While the Bulgarian nation was not recognized until the end of the 18th century², a national Bulgarian identity started to emerge as of the end of the 18th century³. Bulgarian Monk *Paisii* started the first national spark of the Bulgarians with his work "Slavic - Bulgarian History" (*Istoriya Slavyanobilgarska*) in 1762⁴. This development was followed by the uprisings, which started occurring in the first half of the 19th century⁵.

In the 19th century, the pressures of the Fener Greek Orthodox Patriarchate on the Bulgarians and the weakening of the Ottoman military and economic power were

- 1 Ayşe Kayapınar, "Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya 2013, pp. 319-320; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957, p.13; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2003, pp. 22; Mehmet İnbaşı "XVI-XVII. Yüzyıllarda Bulgaristan'daki Yörük Yerleşmeleri", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp. 174-183. p. 397.
- 2 Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992, p. 17.
- 3 Evguenia Davidova, "A Centre in the Periphery: Merchants during the Ottoman period in Modern Bulgarian Historiography (1890s - 1990s)", *Journal of European Economic History*, 31/3, 2002, p.665. About development of Bulgarian nationalism see Fatma Rodoplu Yıldırım, "Bulgar Milli Uyanışı Ve Bulgar Milliyetçiliğinin Özellikleri", *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2020, p. 96-99.
- 4 Tzaneva, Elya, *Ethnosymbolism and the Dynamics of Identity*, Cambridge Scholars Publishing, 2015, p.139.; Olga Borysova; Nikolai Karpitsky, "Father Paisii Hilendarski's Message About the Volga Ancestral Home of the Bulgarians as a Source of Formation of National Historical Consciousness", *Journal of International Eastern European Studies*, 1/2, Winter, 2019, p. 249; Rodoplu Yıldırım, "Ibid", p. 98.
- 5 İnalçık, *Tanzimat ve...*, p. 26.

effective in the development of Bulgarian nationalism⁶. The idea of nationalism of the 1789 French Revolution and the Panslavist policy of the Russians also led to the development of Bulgarian nationalism in Bulgaria⁷. The first severe rebellions of the Bulgarians against the Ottoman Empire were the revolts launched in Vidin in 1841, 1849, 1850, and 1860 because of heavy taxation and a claim of ill-treatment of Bulgarians⁸. Rebellion committees were established in the region as of 1860. Bulgarian committees were based in Wallachia and Moldavia (Eflak and Boğdan) for strategic reasons as they could move around more freely from there⁹.

Firstly Bulgarian clergy house and then on March 11, 1870, the independent Bulgarian Church was established, as a result of the pressure of the Greek Church on the Bulgarians, the development of the Bulgarian nationalism, and the effects of the Tanzimat Fermani (The Gülhane Edict)¹⁰.

The Bulgarians, who continued to rebel after the establishment of the Bulgarian Church, made significant rebellions in 1870 and 1876¹¹. As a result of the rebellions in the Balkans, the Istanbul Conference was held on December 23, 1876, with the participation of some states that had signed the Paris Treaty of 1856, Russia, Great Britain, France, Austria-Hungary, Germany and Italy¹². As

- 6 Richard J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007, p. 24-25.
- 7 Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1958, p. 130-139; Hans Kohn, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana 1953, p. 157-160, 323; Erhan Vatansaver, *Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Trakya University, İnstitute of Social Sciences Department of History, Edirne 2019, pp. 39-49.
- 8 Crampton, *Ibid.*, p.24-32; Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, İstanbul 1992, p.397.
- 9 Mithat Aydın, "Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)", *Journal of Modern Turkish History Studies*, XV/30 (2015-Spring), p.8-9; Tamer Balcı, "Ottoman Balkan Heritage and The Construction of Turkish National Identity", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 1/1, November 2014, p.64.
- 10 Ramazan Erhan Güllü, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17/1, 2018, p.350-355; Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847- 1918)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2, 2011, p.166; Nuri Korkmaz, "Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu, Ortodoks Unsurları, Gelişimi ve Türklerin Ötekileştirilmesi", *Gazi Akademik Bakış*, 20/20, 2017, p. 74-75.
- 11 Mithat Aydın, *Balkanlar'da İyyan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, p.150-152; Halaçoğlu, "Ibid." p.397; Pınar Üre, "Immediate Effects of the 1877-1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria", *History Studies, Journal of the University of Limerick History Society*, V.13, 2012, p. 158.
- 12 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, TTK, Ankara 1988, p.28; Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu

a result of the conference, the Great Powers made demands from the Ottoman Empire. Their demand for Bulgaria was to divide Bulgaria into two provinces as east and west. An international commission was created to oversee the reforms and five thousand Belgian soldiers were assigned to protect this commission¹³. The Ottoman Empire's refusal to accept reform demands became an excuse for the 1877-1878 Ottoman-Russian war and Russia took action by declaring war on the Ottoman Empire¹⁴.

2. Bulgaria Gaining Autonomy

The most critical development that paved the way for Bulgarian independence was the 1877-1878 Ottoman-Russian war. Although the independent Bulgaria was established with the Treaty of San Stefano, which was signed after the success of the Russian army that had advanced up to San Stefano (Yeşilköy) in this war, the 1878 Berlin Conference changed this situation. As a result of the Berlin Conference, the territory of Bulgaria was divided into three regions, with the Berlin Treaty signed on July 13, 1878. The first region was a Bulgarian Principality, which was subject to the Ottoman Empire, was free in its internal affairs, the prince of which was chosen by the people and appointed with the approval of the Sublime Porte (Bâbüâlî) and the Great Powers, where Ottoman soldiers were not deployed and the area of which was shrunk¹⁵. The principality, whose capital was Sofia, was to be taxed by the Ottoman Empire¹⁶. The second region, which was administratively independent but subject to the Ottoman Empire politically and militarily and was administered by a Christian governor appointed for 5 years by the Sublime Porte with the approval of the European states, was *Eastern Rumelia Province* (*Şarki Rumeli Vilâyeti*)¹⁷. The third region was Macedonia¹⁸.

Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar", *Belleten*, LXXIV/270, August 2010, p. 460; Zafer Gölen, "Karadağ Devletinin Doğusunda Büyük Güçlerin Rolü (1850-1875)", *Almanah*, 63-64, Podgorica 2014, p. 184.

13 Mithat Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)'nın Yeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, 2006, p. 103.

14 David Schimmelpenninck van der Oye, "Russo-Turkish War (1877-1878)", *The Encyclopedia of War*, Ed. Gordon Martel, 2011, p. 1.

15 Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, p. 517.

16 Caner Sancaktar, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/2, 2011, p. 33.

17 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara 1992, pp. 11-19;

18 Sancaktar, "Ibid.", p. 33.

3. Ottoman Empire-Bulgarian Principality Relations in the Period of Autonomy (1878-1908)

1878-1908 Ottoman-Bulgarian relations developed based on the intervention of the Great Powers and events related to this, the problems of the Muslims in Bulgaria arising from the Bulgarian administration¹⁹, especially the problems regarding real estate and land and foundation properties of Muslims staying in or migrating from Bulgaria, the occupation of the province of Eastern Rumelia by Bulgaria, and the Macedonian Question²⁰.

Bulgaria gained autonomy with the 1878 Treaty of Berlin. After this treaty, Bulgaria was represented by Kapi Kethudaligi in Istanbul²¹, while the Ottoman Empire was represented by the *Commissioners (Komiser)* appointed to Bulgaria as mandated by the Berlin Treaty²². Pertev Efendi, the first Commissioner of the Ottoman Empire, was appointed in September 1878. The names and terms of office of the Commissioners who served in Sofia from 1878 until the independence are shown in the table below:

- 19 Ali Eminov, "Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria", *JEMIE*, 6/2, 2007, p.2; Michael B. Bishku, "Turkish-Bulgarian Relations: From Conflict and Distrust to Cooperation", *Mediterranean Quarterly*, 14/2, Spring 2003, p. 77.
- 20 Emine Bayraktarova, *Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prenslığı İlişkileri (1878-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Marmara University, Institute of Turcic Studies), İstanbul 2002, p. 31-41; Meltem Begüm Saatçi, "II. Meşrutiyet Öncesi Makedonya Sorununda "Bulgar" Rolü", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir-Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, p. 121-124; İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, p. 340-346.
- 21 BOA. HR.ŞFR.04, 337/124, date: 03-04-1889
- 22 Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVIII/21, TTK, Ankara 1997, p. 73; Erol Çetin, *Bulgaristan Prenslığı ve Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasal İlişkiler (1878-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), İstanbul University, İstanbul 2003, p. 48-49.

Table 1: Commissioners of the Ottoman Empire in Bulgaria

Commissioner	Term of Office
Pertev Efendi ²³	September 1878 - December 1878
Nihad Pasha (de Blinski ²⁴)	December 20, 1879 - November 28, 1885
Nikola Gazban Efendi ²⁵	December 3, 1885 - March 1887
Huseyin Riza Pasha ²⁶	March 1887-February 1888
Kazim Bey ²⁷	February 1888
Mustafa Resid Bey ²⁸	1888 – 1893
Nebil Bey ²⁹	1893 - 1895
Niyazi Bey ³⁰	1895 - November 1897
Abdulhalik Nasuhi Bey ³¹	May 1897 - September 1898
Necib Melhame Bey ³²	September 1, 1898 - January 20, 1902
Ali Ferruh Bey ³³	February 4, 1902 - October 20, 1904
Sadik Pasha ³⁴	October 27, 1904 - August 1908
Mustafa Sekib Bey ³⁵	August 1908 - June 1909

23 BOA. DH.SAİDd, 3/264, date: 29-12-1243 (hijri).

24 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, pp. 76-77.

25 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 77.

26 Sinan Kunalp, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), ISIS Yayınları, İstanbul 1991, p. 47.

27 The appointment of Kazim Bey as Commissioner was not well received by Russia, so his duty was soon terminated. BOA. İ.MTZ.(04), 13/774, date: 21-05-1305 (hijri).

28 He performed the duty by proxy. BOA. A.}MTZ. (04), 23/64, date: 04-03-1309 (hijri). It has not been established when exactly he was appointed. However, it is known that he was in office between 1888-1893. BOA. HR.ŞFR.04.,441/10, date: 06-10-1888; BOA. HR.ŞFR.04, 291/23, date: 16-08-1893.

29 It has not been established when exactly he was appointed. However, it is known that he was in office between 1888-1893. BOA. HR.UHM. 11/19, date: 09-06-1893; BOA. A.}MTZ. (04), 29/22, date: 06-02-1313 (hijri).

30 BOA., HR.SFR.04., 498/8, date: 15-11-1895; Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 78-79.

31 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 79-80; Kunalp, p. 47.

32 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 80-82.

33 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 82-84.

34 Kunalp, Ibid., p. 47.

35 Kunalp, Ibid., p. 47.

The official duty of the commissioner appointed to Sofia was to seek the rights of foundations and Muslim individuals in Bulgaria, such as real estate, land, and inheritance, and to contact the Bulgarian Foreign Service for legal proceedings³⁶. However, his primary responsibility was to closely monitor Sofia, Plovdiv, and other cities and the Bulgarian Government³⁷.

Another Ottoman Empire representative office founded in Bulgaria was *the Traders' Representative*. Officers titled *Merchant Deputies* were sent to Vidin, Varna, Ruse (Rusçuk), Birgoz, Plovdiv (Filibe), and Sofia. Similarly, Bulgaria appointed merchant deputies to Skopje (Üsküp), Salonica (Thessaloniki/Selanik), Bitola (Manastır), Edirne, and Serres³⁸.

Although Bulgaria was a Principality affiliated with the Ottoman Empire, in practice, this situation remained on paper and the Bulgarian Prince acted as the leader of an independent country like Greece, Serbia, Romania, or Montenegro³⁹. He was received as such in the international arena. The most concrete evidence of this was the welcoming of the Prince of Bulgaria, Ferdinand I, by the Emperor of Austria-Hungary, Franz Joseph I, as an independent ruler in Budapest. In addition, the Bulgarian Government minted its own money from 1880 onwards and the Turkish⁴⁰ lost its status as official language. For all these reasons, the Bulgarian Government regarded the Commissioner appointed by the Ottoman Empire as *the Foundations Commissioner* who only dealt with the Turkish foundations⁴¹.

36 BOA. A.}MTZ. (04), 24/39, date: 21-05-1311(hijri).

37 Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996, p.157-158; BOA. A.}MTZ.(04), 68/80, date: 20-10-1318 (hijri); BOA., A.}MTZ. (04), 04/58, date: 19-06-1321 (hijri).

38 Yasemin Zahide Erol, “Şebender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)”, *TAD*, 34/57, 2015, p. 225.

39 Hidayet Kara, “Sultan II. Abdulhamid Dönemi Balkanları Üzerine Bir Değerlendirme: Goltz Paşa'nın Balkan Meselesine Dair Görüşleri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2, 2020, p. 546.

40 Yasemin Avcı, “Bağımsız Bulgaristan ile Osmanlı Devleti Arasında ‘Modern Diplomasi’ (1908-1912)”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, p. 292.

41 Mahir Aydın, “Bulgaristan..”, p. 73; Hasan Ünal, “Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution”. *Middle Eastern Studies*, 34/4, 1998, p. 142-143.

Photo 1: Dining Room of the Sofia Commissioner of the Ottoman Empire⁴²

An essential issue of Ottoman - Bulgarian relations during the autonomy period was Bulgaria's Muslim population and their problems. The Muslim population in Bulgaria was equal in number to the Christian population when the 1877-1878 Ottoman-Russian War began. And this affected Russia's policy on Muslims. The Russian army, which entered the Bulgarian territory during the war and the Bulgarian Government, forced Muslims to migrate, adopting inhumane strategies such as massacring, which resulted in tens of thousands of Muslims having to migrate⁴³.

42 İstanbul University Library, Yıldız Albümü, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FO-TOGRAFI/90484---0004.jpg>

43 Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan ve Bulgaristan Türk Azınlık Sorunu*, TTK, Ankara 1992, p. 116; Ömer Turan, "Bulgaristan'da Türklere ve Müslümanlara Yapılan Mezâlim", *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, No. 1, 2006, p. 93-98.

Another development that was the subject of the relations between the Ottoman Empire and the Bulgarian Principality during the autonomy period was the annexation of Eastern Rumelia by the Bulgarian Principality and the Macedonian Question⁴⁴. In 1885, the Bulgarian Prince, with the support of Great Britain and Russia, annexed East Rumelia, to which the Ottoman Empire had appointed a governor immediately after the Berlin Treaty⁴⁵. Subsequently, Macedonia started to instill nationalist ideas in the Bulgarian minority of Western and Eastern Thrace⁴⁶. Sultan Abdulhamid II preferred to remain unresponsive to this occupation except for dismissing Nihad Pasha, the commissioner of the Ottoman Empire in Sofia⁴⁷. There were two reasons for this. The first was that this region was a region with a low income and a constant cause for concern for the Ottoman Empire. The second was that he wanted to prevent Bulgarian cooperation with Russia⁴⁸. Therefore, Abdulhamid II accepted with the edict he published on April 6, 1886, that Eastern Rumelia was Bulgarian territory⁴⁹.

4. Declaration of Independence of Bulgaria and Recognition of Bulgaria by the Ottoman Empire

As we have stated above, although Bulgaria was a principality under the Ottoman Empire according to the Berlin Treaty, it acted as an independent state in practice. The Ottoman Empire had also accepted this situation.

In January 1908, the pro-independence Aleksandar Malinov government came to power, which included Nikolov, one of the leading actors of the annexation of Eastern Rumelia. In 1885, Bulgaria's independence process was accelerated⁵⁰.

44 For detailed information on the Macedonian Question, see. Fikret Adamır, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı ,Yurt Yayınları, İstanbul 2001; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, AFA Yayınları, İstanbul 1996; Ahsene Gul Tokay, "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during Hamidian Era 1878-1908", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14/1, 2003, pp. 55-65; Gül Tokay, "A Reassessment of the Macedonian Question, 1878-1908," in Hakan Yavuz and Peter Sluglett (ed.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1978 and the Treaty of Berlin*, Utah University Press, Salt Lake City 2011, p. 261-264; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.

45 Bishku, "Ibid.," p.79; Mahir Aydın, *Şarki Rumeli...*p. 15.

46 Rauf Ahmet Hotinli, "Bulgaristan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 2, Eskişehir 2001, p. 302.

47 Mahir Aydın, "Bulgaristan..", p. 77.

48 Kara, "Ibid.," p. 546-547.

49 *The Statesman's Year-Book - Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1911*, Ed. J. Scott Keltie, Macmillan, and Co. Limited., London 1911, p. 671.

50 İsmail Yıldız, *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Bulgaristan'daki Bağımsızlık Faaliyetleri (1878-1908)*,

After establishing the Malinov Government, there was a severe increase in negotiations of the Bulgarian Prince with the European states⁵¹. So much so that the news that Bulgaria would announce its independence was soon published in European newspapers⁵².

In this process, the Ottoman Empire started diplomatic efforts to prevent it and presumed that the Great Powers would not recognize an independent Bulgaria⁵³. Bulgaria's Kapi Kethuda in Istanbul, Ivan Evstratiev Gešov, was not invited to the dinner held for the representatives of foreign states on September 13, 1908, by Tevfik Pasha⁵⁴, the Minister of Foreign Affairs in Istanbul, which led to the reaction of nationalist Bulgarians⁵⁵. For this reason, Bulgarian Foreign Minister Stefan Paprikov sent a memorandum to the Ottoman Government, stating that they recalled Gešov and break off their political relations with the Ottoman Empire⁵⁶. When Russian Foreign Minister Čarikov discussed about Bulgaria's reaction with the Ottoman Empire's Ambassador to St. Petersburg, Turhan Pasha, Turhan Pasha stated that Bulgaria was not an independent country but a part of the Ottoman Empire and therefore Gešov could not be invited to the official dinner held for diplomatic representatives⁵⁷.

After the Ottoman Empire declared the Second Constitutional Monarchy on July 23, 1908, the struggle for power in the Ottoman Empire began. Taking advantage of this situation, the Principality of Bulgaria declared its independence on October 5, 1908, at 11.00, by using the breaking off the relations as an excuse and taking advantage of the crisis with Austria over Bosnia and Herzegovina. On the

(Unpublished Master Thesis), Gazi University, Ankara 2008, p. 102-103.

51 Yıldız, *Ibid.*, p. 102-103.

52 BOA. YA., HUS. 526/91, date: 07-02-1326 (hijri); BOA. YEE.KP. 33 /3227, date: 29-08-1326 (hijri).

53 BOA. YA.HUS., 525/121, date: 11-09-1326 (hijri).

54 For detailed information on this question see Mithat Aydın, "Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Gešov Meselesi", *Belleten*, 77/280, 2013, p. 1077-1080.

55 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, .V., TTK, Ankara 1988, p. 227.

56 Harp Akademileri Komutanlığı, *Türk Bulgar İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul 1995, p.34; Hasan Ünal, "Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution", *Middle Eastern Studies*, 34/4, 1998, p. 142; Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 1987, p. 10-11.

57 BOA. HR.ŞFR.1, 147/23, date: 14-09-1908.

same day, Prince Ferdinand declared the independence of Bulgaria with the letter he sent to Abdulhamid II⁵⁸. Bulgarian Prince Ferdinand also declared his kingship with the “tsar” title immediately after the declaration of independence⁵⁹.

Bulgaria’s declaration of independence was met with resistance in the Ottoman Empire. The Ottoman Empire declared that the necessary legal steps regarding this issue would be taken⁶⁰. First, a protest telegram was sent to Prince Ferdinand. It was also attempted to establish an alliance with the Romanian, Greek, and Serbian governments against Bulgaria in order to maintain the political rights and financial status of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire cooperated closely with Russia, Great Britain, and Italy on this issue⁶¹. To prevent Bulgaria’s independence, the Ottoman Empire requested the member states of the Berlin Congress to discuss the issue⁶². However, a concrete result could not be achieved from these undertakings. Greece declared that it would comply with the decision of the Great Powers, while Russia stated that the matter should be settled with peace⁶³. Although Great Britain protested against Bulgaria, they proposed to the Ottoman Empire to carefully examine the issue⁶⁴. Serbia was concerned that Bulgaria would position itself against Serbia and it announced that they would support the Ottoman Empire if Bulgaria accumulated troops at the border⁶⁵.

Meanwhile, Russia intervened and offered the Ottoman Empire to cancel the 125 million francs debt to Russia from the 1877-1878 Ottoman-Russian War in exchange to recognize Bulgaria’s independence. When the Ottoman Empire, which did not receive any replies apart from advice from the Great Powers in its diplomatic initiatives after Bulgaria’s independence, realized that it could not change

58 *İkdam*, 15. sene, Numara: 5161, 6 Teşrinievvel (October) 1908, p. 1; BOA. Y.PRK.NMHL., 10/77, date: 09-09-1326 (hijri); Zafer Gölen, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna Hersek’in İlhakına Tepkiler”, *Toplumsal Tarih*, No. 60, 1998, p.10.

59 Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998, p.76; Nazif Kuyucuklu, “Bulgaristan (Bağımsızlık Dönemi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 6, İstanbul 1992, p. 399.

60 BOA. BEO, 3410/255717, date: 09-09-1326 (hijri).

61 BOA. BEO, 3826/286878, date: 11-01-1326 (hijri).

62 A. Gül Tokay, “Osmanlı-Bulgar İlişkileri (1878-1908)”, *Osmanlı*, 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, p. 326.

63 BOA. Y.A.HUS., 525/121, date: 11-09-1326 (hijri).

64 BOA. A.}MTZ. (04), 171/72, date: 21-09-1326 (hijri).

65 BOA. Y.A.HUS., 525/121, date: 11-09-1326 (hijri).

the situation, it focused on Russia's offer for compensation⁶⁶. Russia's particular desire to establish peace between Bulgaria and the Ottoman Empire was related to its fear of the current status quo in the Black Sea and the Straits being returned to the status quo of the Paris Treaty of 1856. If the Ottoman Empire brought the question of Bulgaria's independence to an international conference, the Berlin Treaty would have been disrupted and the situation in the Black Sea could become undesirable for Russia. This was the reason for peaceful settlement⁶⁷. Rifat Pasha, the Minister of Ottoman Foreign Affairs, went to Petersburg and met with the Minister of Foreign Affairs of Russia Alexander Izvolsky to a protocol on this topic on March 7, 1909⁶⁸. Following the conditions of this protocol, the Istanbul Protocol was also signed between the Ottoman Foreign Minister Rifat Pasha and Russian Foreign Minister Alexander Izvolsky on April 19, 1909. With this protocol, the Ottoman Empire recognized the independence of Bulgaria⁶⁹. 125 million francs of war compensation was given to the Ottoman Empire by Bulgaria, which was deducted from the Ottoman Empire's debt to Russia from the 1877-1878 Ottoman - Russian War⁷⁰. With an additional protocol made after this treaty, Muslims in Bulgaria had minority rights and their rights in education and religion were guaranteed⁷¹.

The topic that the Ottoman Empire was perhaps the most concerned with after the independence of Bulgaria was Ferdinand's title. The Ottoman Government believed that using the title *Bulgarian King* instead of the title of *Tsar* from time to time would impact the Bulgarians in Macedonia, therefore in the official correspondence, Ferdinand was addressed with the title of *the King of Bulgaria* by the Ottoman Empire⁷². However, as of 1910, they began to address him with the title of

66 Vatansever, *Ibid*, p.196.

67 Mehmed Salih, "İcmal-i Harici", *İstisare*, 1/5, 4 Tesrin-i Evvel 1324 (October 17, 1908), p.237-240; E.R., "İcmal-i Dahili", *İstisare*, 1/5, 4 Tesrin-i Evvel 1324 (October 17, 1908), p. 231-236.

68 BOA. HR.HMŞ.İŞO. 28/17, date: 01-11-1325 (rumi); Türkgeldi, *Ibid*, p. 13-14.

69 Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, p.368-370; Yusuf Sarıay, "Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın Bağımsızlığını Tamması ve Türk-Bulgar İlişkilerinin Gelişmesi (1908-1914)", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı, Mayıs 2005* p.134; Avcı, "Ibid", p.293; Çetin, *Ibid*, 275.

70 Sarıay, "Ibid". p. 134; Yıldız, *Ibid.*, p. 104; Avcı, "Ibid", p. 293; Yıldız, *Ibid.*, p. 104;

71 Türkgeldi, *Ibid.*, p. 268-370.

72 BOA. DH.MUİ., 57/6, date:10-01-1328 (hijri).

*Bulgarian King*⁷³ and the visit of King Ferdinand I and his wife to Istanbul in March 1910⁷⁴ contributed to this. The title of Tsar was met with resistance from Russia, as he used this title on the funeral of the Grand Duke of Russia in St. Petersburg. His visit to Istanbul⁷⁵ also had the same effect.

5. Establishment of Embassies and Mustafa Asım Bey's Sofia Ambassadorship

After the Ottoman Empire recognized Bulgaria by the Istanbul Protocol, the two states appointed ambassadors mutually. Bulgaria appointed Mihail K. Sarafov as an ambassador to Istanbul⁷⁶, while the Ottoman Government appointed Stockholm ambassador Mustafa Asım Bey, an experienced diplomat, as an envoy extraordinary. Mustafa Sekib Bey, who represented the Ottoman Empire as a Commissioner in Sofia, was appointed as ambassador to Stockholm⁷⁷,

a. Biography of Mustafa Asım Bey

A member of the *Meclis-i Emval-i Eytam* (Orphanage's Administrative Council) and of *Harameyn-i Muhteremeyn*⁷⁸, the son of Ahmed Rifat Bey of the family of Hocaoğulları, Mustafa Asım Bey⁷⁹ was born in Istanbul on December 10, 1868. After studying at the *Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi* (Sogukcesme Military Middle School), he continued his education at the *Mekteb-i Sultanî* (Galatasaray Imperial High School). However, he could not complete his education here because of his father's death. He was literate in Turkish, French, and Italian. He was also familiar with Arabic and Persian⁸⁰.

73 BOA.,DH.MUL.,84/37, date: 03-04-1328 (hijri).

74 BOA. İMBH.,1/73, date: 02-03-1328 (hijri); BOA.,DH.EUM.THR.,29/40, date:17-03-1328 (hijri).

75 Avcı, "Ibid", p. 294.

76 Avcı, "Ibid", p. 293.

77 BOA. BEO3578 / 268308, date: 01-06-1327 (hijri).

78 BOA., HR.SAİD., 16/6, date:16-06-1325 (hijri); Mehmet Zeki Pakahn, *Sicill-i Osmanî Zeyli, II.*, TTK, Ankara, p. 127

79 Pakahn, *Ibid.*, p. 127.

80 BOA. HR.SAİD. 16/6, date: 16-06-1325; Pakahn, *Ibid.*, p. 127.

Photo 2: Mustafa Asım Bey⁸¹

On January 18, 1887, he was admitted to the *Divan-ı Hümayun Kuyûd Odası* (Imperial Council Register Office) as an intern and then to the *Umûr-ı Şehbenderî Kalemi* (Directorate Consular Affairs) with the denotation of *Umûr-ı Şehbenderî Müdürü* (Director of Consular Affairs) Semseddin Pasha⁸². On August 5, 1888, he was appointed to the Pest embassy chancellery⁸³.

The Austrian state awarded him the *Fifth Class Order of Franciscan Joseph* on June 21, 1893⁸⁴. On August 23, 1892, he was appointed to the Consulate at Kufa⁸⁵. On October 21, 1892, he was appointed to the Consulate at Kragujevac⁸⁶.

⁸¹ Serkut Alparslan, *ibid.* p. 155

⁸² BOA. HR.SAID. 16/6, date: 16-06-1325; Pakalın, *Ibid.*, p. 127.

⁸³ BOA. HR.SAID., 16/6, date: 16-06-1325

⁸⁴ BOA. HR.SAID., 16/6, date: 16-06-1325

⁸⁵ BOA. HR.SAID., 16/6, date: 16-06-1325

⁸⁶ BOA. HR.SAID., 16/6, date: 16-06-1325

He was appointed to Niš Consulate on March 13, 1897. He did not work here for long and was promoted to the First Secretary of the Belgrade Embassy on April 20, 1897. Mustafa Asım Bey was given the *Fourth Class Nişan-ı Ali Osmanî* on December 6, 1898, for his services⁸⁷.

On August 7, 1901, he was appointed to Marseille as the General Consulate. He was appointed to the Berlin Embassy as First Secretary on August 28, 1901, with the same salary. He received the *Second Class Order of Mecidi* on June 11, 1903, because of his successful work there⁸⁸.

On July 21, 1903, he was appointed as the First Secretary of the Vienna Embassy. He was promoted to the Undersecretariat of the Vienna Embassy on July 5, 1904⁸⁹.

Then he was appointed to the Brussels Embassy as ambassador in April 1908⁹⁰. However, he was ordered to return to Istanbul to receive his credentials and was held there for 3 months, and then appointed to the Stockholm Embassy in July 1908. Therefore, this duty to which he was appointed before he could go to Brussels as Ambassador ended⁹¹.

Mustafa Asım Bey was appointed to Sofia as envoy extraordinary in June 1909 while he was the Ambassador to Stockholm. Mustafa Sekib Bey, who represented the Ottoman Empire as the Commissioner in Sofia, was appointed as ambassador to Stockholm⁹².

Mustafa Asım Bey served as Foreign Minister between October 1911 and July 1912 in the Said Pasha's government after serving as the ambassador in Sofia⁹³. Between January 1914 and February 1916, he served as the Ambassador to Tehran⁹⁴.

87 BOA. HR.SAID. 16/6, date:16-06-1325

88 BOA. HR.SAID. 16/6, date:16-06-1325

89 BOA. HR.SAID. 16/6, date:16-06-1325

90 Kunalalp, *Ibid.*, p.108.

91 BOA. ŞD. 2780/39, date: 22-02-1327 (hijri).

92 BOA. BEO. 3578/268308, date: 01-06-1327 (hijri).

93 İsrail Kurtcephe, "Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)", *OTAM Dergisi*, 4, 1993, p. 237; Kunalalp, *Ibid.*, p. 108.

94 Kunalalp, *Ibid.*, p. 108.

After his post as the Tehran Ambassador, Mustafa Asım Bey moved to Vienna with his Austrian wife and his children and lived there between 1916-1931⁹⁵. On his return to Turkey, Mustafa Asım Bey took the surname Turgut when the Surname Law (Turkey) was adopted in 1934. Mustafa Asım Bey passed away in 1937⁹⁶.

b. Mustafa Asım Bey's Sofia Ambassadorship (June 1909 - October 1911)

The Sublime Porte deemed the Ambassador of Stockholm Asım Bey to be suitable for the post of Ambassador to Sofia. On June 8, 1909, the Bulgarian Ministry of Foreign Affairs and Religious Denominations reported to Ferdinand's secret cabinet secretary Dobrovic that the Sublime Porte was considering the appointment of the Stockholm ambassador Asım Bey as the Sofia ambassador⁹⁷. After the Bulgarian Government accepted his appointment Mustafa Asım Bey was appointed to Sofia as envoy extraordinary in June 1909⁹⁸.

Although Mustafa Asım was appointed as the envoy extraordinary to the Sofia Embassy in June 1909, he arrived in Sofia on September 3, 1909⁹⁹. We think that this delay might be caused by the fact the Bulgarian Tsar was outside of Sofia. Bulgaria's ambassador to Istanbul, Mihail K. Sarafov, wrote in the letter he sent to Sofia on August 3, 1909, that Mustafa Asım Bey was waiting for Tsar's return to Sofia to come to Bulgaria and was inquiring when he would be back¹⁰⁰. In his letter to Istanbul, Mustafa Asım Bey stated that he had reached Sofia, aware of the importance of his duty, and would work to protect the right of the Ottoman Empire, and would constantly check whether the Ottoman officials in Bulgaria were working towards this goal¹⁰¹. Mustafa Asım Bey presented his ambassador credentials to the Bulgarian King on September 14, 1909, and officially started his duty¹⁰².

95 Esmâ İğüs Parmaksız - Pınar Bolel Koç, "Arşiv, Kadın, Kimlik: MSGSÜ Resim Heykel Müzesi Arşivinden Leyla Turgut Terekesi", *Women's Memory: The Problem of Sources? 20th Anniversary Symposium of the Women's Library and Information Centre Foundation 17-19 April 2009*, İstanbul 2009, p. 148.

96 Kunalalp, *Ibid.*, p. 108.

97 Bayraktarova, *Ibid.*, p. 33.

98 BOA. BEO. 3578/268308, date: 01-06-1327 (hijri).

99 BOA. HR.ŞFR.04. 614/106, 30-08-1909

100 Bulgaria National Archive, fund 176K, archival reference book 14, archival unit 936, nu.2432.

101 BOA. HR.ŞFR.04. 614/106, 30-08-1909

102 Avcı, "Ibid.", p. 293.

Conversion of Trader's Representations to Consulates

Before the Ottoman Empire officially recognized Bulgaria, it had started the necessary diplomatic preparations. One of the first actions carried out in this context was converting the Trader's Representations in Bulgaria into consulates¹⁰³. After Bulgaria was officially recognized and Mustafa Asım Bey was appointed to Sofia, the consulate issue was emphasized. With the consulate agreement signed between the Ottoman Empire and Bulgaria on December 27, 1909¹⁰⁴, the Ottoman Empire's Trader's Representation in Plovdiv was converted into Consulate General, while the Trader's Representations in Sofia, Varna, Ruse, and Burgas were converted into consulates. The Trader's Representation at Vidin was converted to a consulate. Bulgaria's Trader's Representations in Istanbul and Thessaloniki were converted into Consulate Generals, while those in Edirne, Bitola, Skopje, and Serres were converted into consulates¹⁰⁵.

The Effect of Mustafa Asım Bey on the Ottoman-Bulgarian Relations During his Time as Ambassador

The most critical issues that were the subjects of the relations between the two states during Mustafa Asım Bey's ambassadorship were the land and real estate problems of Ottoman citizens in Bulgaria and Bulgarian citizens in the Ottoman Empire, laws on religious matters¹⁰⁶, border regulations, bandit attacks on the border, and commercial relations between the two countries.

Before Mustafa Asım Bey presented his credentials, the first subject he worked on in Sofia was the ongoing border dispute between the Ottoman Empire and Bulgaria. In a meeting with Bulgarian Foreign Minister Stefan Paprikov on September 1, 1909, setting up a commission for dealing with the border dispute and solving the issue as soon as possible were discussed¹⁰⁷. While trying to solve the border dispute with the commission, tensions between the two sides' soldiers were frequently experienced at the border.

103 BOA. HR.ŞFR.04. 834 / 106, 08-04-1909; Serkut Alparslan, *Meşrutiyet Dönemi Hariciye Nazırlarından Asım Bey'in (Mustafa Asım Turgut) Osmanlı/Türk Diplomasisindeki Yeri (1908-1918)*, (Unpublished Master. Thesis), Dokuz Eylül University, Intitute of Social Sciences Department of History, Izmir 2018, p. 44.

104 BOA. A. {DVNSDVE.d. 8/2, date: 29-11-1329 (hijri).

105 BOA. A {DVNSDVE.d. 8, date: 29-11-1329 (hijri).

106 Bulgaria National Archive, fund 176K, archival reference book 14, archival unit 936.

107 BOA. HR.ŞFR.04. 486/32, 01-09-1909

Mustafa Asım Bey sometimes reported to Istanbul and discussed with the Bulgarian Government the situations when the soldiers fired guns at each other. The border dispute could not be solved during the ambassadorship of Mustafa Asım Bey¹⁰⁸.

One of the crucial interactions between the Ottoman Empire and Bulgaria was commercial relations. It was necessary to form a trade agreement with Bulgaria. Looking at the Bulgarian trade volume of 1906, shown in the table below, it can be seen that the most exports were made to the Ottoman Empire. As for imports, the Ottoman Empire is in the third place.

Table 2: Imports and Exports of Bulgaria for 1906¹⁰⁹

Country	Imports from (Leva)	Exports to (Leva)
United Kingdom	19.600.531	14.985.084
Austria-Hungary	27.802.354	8.200.131
Turkey	18.052.512	21.699.345
Germany	16.224.543	15.409.790
Belgium	3.078.018	20.141.790
France	5.372.550	8.977.234
Italy	5.543.411	3.905.497
Russia	4.648.702	306.142

To regulate the trade relations between the two countries, the Trader's Representations that were established before Bulgaria's independence were converted into consulates in both countries. Then, the action was taken to sign a trade agreement between the two countries. The Bulgarian Government took the first step in this regard, requesting in January 1910 for the trade treaty previously signed between the two countries¹¹⁰ to be renewed. Finally, in 1911, a "trade and navigational treaty" was signed between the Bulgarian Government and the Ottoman Government¹¹¹. It was observed that Mustafa Asım Bey put a lot of effort and time into

¹⁰⁸ BOA. HR.ŞFR.04. 486/41, date: 25-09-1909; HR.ŞFR.04. 486/43

¹⁰⁹ *The Statesman's Year-Book - Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1908*, Ed. J. Scott Keltie, Macmillan, and Co. Limited, London 1911, p.1588.

¹¹⁰ Customs Treaty of January 9, 1907 (BOA. MV. 127/29, date: 29-04-1327-hijri-).

¹¹¹ Erol, "Ibid", p.226.

the negotiations for this agreement, eliminating the problems, and reported the negotiations to Istanbul frequently¹¹².

Another issue that Mustafa Asım Bey was interested in was the protection of the rights of Ottoman citizens. Military service was one of the subjects he was most interested in. The Bulgarian Government was recruiting for the army through the military commission created after independence¹¹³. During this period, Ottoman citizens residing in Bulgaria were also subject to compulsory enlistment. In an exemplary incident, the Sofia Embassy interfered to stop the Ottoman citizen Goskian Aga, who was residing in Burgas, from being enlisted and succeeded¹¹⁴.

A subject that Mustafa Asım Bey spent much time on in Bulgaria was the committees' activities in Bulgaria and Macedonia. During this period, Bulgarian and Armenian committees were actively working in both Bulgaria and Macedonia¹¹⁵. In this context, the Embassy regularly informed Istanbul about the committee in Macedonia and the support they received from Bulgaria¹¹⁶. Mustafa Asım gave detailed information about the developments in the reports he sent frequently. In one report, he stated that although the Bulgarian Government declared that it would prevent the committee from crossing the border, in reality the Bulgarian Government did not prevent it and explained the support given by the Bulgarian Government to the committees in Bulgaria and Macedonia¹¹⁷.

Another affair Mustafa Asım Bey was concerned with was the Grand Mufti's election in Bulgaria¹¹⁸. While the Mufti of Sofia, Hocazade Mehmet Muhiddin Efendi, was endorsed by the Bulgarian Government for Grand Mufti, Mustafa

112 BOA. HR.SFR.04. 250/7, date: 24-01-1911; BOA. HR.ŞFR.04. 250/15, date: 29-01-1911.

113 İbrahim Serbestoğlu, "Balkan Devletlerindeki Müslümanların Tabiiyeti (1830-1930)", *Mübadele, Şen Gittik& Yaşlı Döndük*, Samsun 2011, p. 131.

114 BOA. HR.SFR.04. 841/22, date: 11-11-1909.

115 For Armenian and Bulgarian Committees in Bulgaria and Macedonia see Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890 – 1918)*, TTK, Ankara 2014, p.41-190; Mahir; Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri," *Osmanlı Araştırmaları*, V. IX., 1989, p. 209- 234; Adanır, *Ibid*.

116 BOA. BEO. 3665/274840, date: 07-11-1327 (hijri).

117 BOA., HR.SYS., 2950/81,date:26-07-1910

118 For the status of the muftis in Bulgaria and the problems experienced, see Kemal Yakut, Meral Bayrak (Ferlibaş), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulgaristan Müftülerinin Statüsü (1878-1929)", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye, Bildiriler Kitabı, Mayıs 2005*, p. 335-343.

Asım Bey believed that the Muslims in Bulgaria would lose their rights if Mehmet Muhiddin Efendi was elected as a mufti again. And in his opinion this should have been prevented. Despite the lobbying of Mustafa Asım Bey, in the elections held on December 8, 1910, Hocazade Mehmet Muhiddin Efendi was elected as the Grand Mufti with 25 votes. His competitor, Mufti of Vidin Suleyman Rusdi, received 9 votes¹¹⁹.

One of the most critical issues between Bulgaria and the Ottoman Empire was the issue of Muslim waqfs. After Bulgaria gained independence, Muslim waqfs were systematically seized, which caused problems between the two countries. The questions of Muslim waqfs were added to March 7, 1909, Petersburg Protocol¹²⁰ and the Istanbul Protocol, with which the Ottoman Empire recognized the independence of Bulgaria on April 19, 1909¹²¹. Accordingly, recognition of Bulgaria's independence was dependent on the establishment of a commission regarding the waqfs¹²². In this context, the Bulgarian Government established a commission consisting of only Bulgarians on July 27, 1909. The commission, starting its activities, prepared a report on October 27, 1909. The report decided that the term "exceptional" in the Istanbul Protocol would apply only to the waqfs not affiliated with the Evkaf Ministry. The Commission rejected all applications for taking back of 42 waqfs on different grounds such as lack of documents¹²³.

General elections were held on September 4, 1911, during Mustafa Asım Bey's last year at his post in Sofia. In these elections, he provided detailed information about the parties and leaders who won the greatest number of votes. These were the People Party and its leader Gešov, the Progressive Liberal Party and its leader Rankov and the members of the established Government¹²⁴. Prime Minister Gešov, who established the New Government, stated to Mustafa Asım Bey that the border regulations would determine his relations with the Ottoman Empire¹²⁵.

119 Bayraktarova, *Ibid.*, p. 115-125.

120 BOA. HR.HMŞ.İŞO. 28/17, date: 01-11-1325 (rumi).

121 Neriman Ersoy Hacısalihoglu, "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" ve 1909 Yılı Komisyon Kararları", *Tarih Dergisi*, 46, İstanbul 2009, p. 157.

122 BOA. HR.HMŞ.İŞO. 28/17, date: 01-11-1325 (rumi).

123 Hacısalihoglu, "Ibid.", p. 160-167.

124 BOA. HR.ŞFR.04. 277/7, date: 30-03-1911.

125 BOA. HR.SFR.04. 277/9, date: 10-04-1911.

Mustafa Asım Bey was given the “Merit Civil Order” by the Bulgarian King in January 1912 at the time when he was the foreign minister. This order given to Mustafa Asım Bey caused great controversy in Bulgaria. The nationalist Bulgarian poet Peyo Yavorov was one of the people who expressed the disagreement. Peyo Yavorov, who had participated in the Ilinden Uprising in Macedonia in 1903, expressed his reaction in the Vardar Newspaper with an article titled “Asım Bey Has Been Honored” with the following sentences¹²⁶:

“Bulgarian Tsar” awarded Turkish Foreign Minister Asım Bey with a first-degree service medal! Isn’t this an insult with the title “Bulgarian Tsar”? When some Bulgarians were subjected to systematic slaughter by Asım Bey’s political friends and when the Macedonian Bulgarians desperately scream because of the persecution by the decapitators of the Committee of Union and Progress, the “Bulgarian Tsar” awards Asım Bey! For which service was this medal awarded to him?...”

Mustafa Asım Bey was presented the medal by Sarafov, the Istanbul Ambassador of Bulgaria, on January 12, 1912¹²⁷.

Conclusion

Although Bulgaria was a part of the Ottoman Empire, it acted as an independent state in practice in accordance with the Berlin Treaty. The Ottoman Empire also accepted this situation. After the Ottoman Empire declared the Second Constitutional Monarchy on July 23, 1908, the struggle for power in the Ottoman Empire began. Taking advantage of this situation, the Principality of Bulgaria declared its independence on October 5, 1908, at 11.00, by using the breaking of ties as an excuse. The Ottoman Empire recognized the independence of Bulgaria with Istanbul Protocol which was signed between the Ottoman Foreign Minister Rifat Pasha and Russian Foreign Minister Alexander Izvolsky on April 19, 1909.

After the Istanbul Protocol, the two states appointed their respective ambassadors. Bulgaria appointed Mihail K. Sarafov to Istanbul as an ambassador, while the Ottoman Government appointed Stockholm ambassador Mustafa Asım Bey, an experienced diplomat, as an envoy extraordinary.

126 Peyo Yavorov, “Асим бей награден (Asım Bey rewarded)” ВАРДАР (*Vardar Newspaper*), 12 January 1912

127 Tsentralen Darzhaven Istoricheski Arhiv, fund 176K, archival reference book 14, archival unit 936, nu.339.

Mustafa Asım Bey had an essential role in being the first ambassador of the Ottoman Empire in Sofia. The problems between the Ottoman Empire and the newly independent Bulgaria were both those that started in 1878 and also new problems brought by a new embassy.

During the ambassadorship of Mustafa Asım Bey, many administrative problems were solved. These included the Ottoman Empire's acceptance of King Ferdinand, giving himself the title Bulgarian King, converting the Trader's Representations in the two countries into consulates, the resolution of the Grand Mufti issue, and the trade agreement. However, some problems could not have been solved during Asım Bey's period. Border disputes and the foundations' problem were some of them.

During his tenure, Mustafa Asım Bey regularly reported to Istanbul the political developments in Bulgaria and the information he gained in Bulgaria regarding the Macedonian Question.

Mustafa Asım Bey had a successful ambassadorship in general. However, he could not notice the rapprochement of Bulgaria with Serbia through Russia and in his speech to the Parliament during his time as Foreign Minister he even stated that he was sure that Bulgaria would not go to war against the Ottomans¹²⁸.

128 Ahmet Ali Gazel, "Osmanlı Devleti'nde Balkan Savaşı Yenilgisinin Siyasi Sorumluları", *Balkan Tarihi*, Vol. 1, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, p. 398.

BIBLIOGRAPHY

I. Archive Documents

a. Directorate of State Archives Ottoman Archives (İstanbul) (BOA)¹²⁹

BOA. A. {DVNSDVE.d.

BOA. A. }MTZ.(04).

BOA. BEO.

BOA. DH.EUM.THR.

BOA. DH.İD.

BOA. DH.MUI.

BOA. DH.SAİDd.

BOA. HR.HMŞ.İŞO.

BOA. HR.SAİD.

BOA. HR.SFR.1.

BOA. HR.SFR.04..

BOA., HR.SYS.

BOA. HR.UHM.

BOA. İ..HR.

BOA. İ.MBH.

BOA. İ.MTZ.(04).

BOA. MV.

BOA. ŞD.

BOA. YA.HUS.

BOA. YEE.KP.

BOA. YPRK.NMH.

b. Tsentralen Darzhaven Istoricheski Arhiv (Bulgaria)

Fund 176K, archival reference book 14, archival unit 936.

II. Periodicals

a. Newspapers

Peyo Yavorov, “Асим бей награден (Asim Bey rewarded)”, ВАРДАР (*Vardar Newspaper*), 12 January 1912

E. R., “İcmal-i Dahili”, *İstîşare*, Vol. 1/No. 5, 4 Teşrin-i Evvel 1324 (October 17, 1908), p. 231-236.

¹²⁹ Catalog numbers are shown in footnotes.

İkdam, 15. sene, Nu: 5161, 6 Teşrinievvel (October) 1908.

Mehmed Salih, “İcmal-i Harici”, *İstisare*, Vol. 1/No. 5, 4 Teşrin-i Evvel 1324 (October 17, 1908), pp. 237-240.

b. Annuals

The Statesman's Year-Book - Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1911, Ed. J. Scott Keltie, Macmillan, and Co. Limited, London 1911.

The Statesman's Year-Book - Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1908, Ed. J. Scott Keltie, Macmillan, and Co. Limited, London 1911.

III. Literature

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 200.

Alparslan, Serkut, *Meşrutiyet Dönemi Hariciye Nazırlarından Asım Bey'in (Mustafa Asım Turgut) Osmanlı/Türk Diplomasısındaki Yeri (1908-1918)*, (Unpublished Master. Thesis), Dokuz Eylül University, Intitute of Social Sciences Department of History, İzmir 2018

Altıntaş, Ahmet, “Makedonya Sorunu ve Çete Faliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 7/2, 2005, pp. 69-91.

Avcı, Yasemin, “Bağımsız Bulgaristan ile Osmanlı Devleti Arasında ‘Modern Diplomasi’ (1908-1912)”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp.291-296.

Aydın, Mahir, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri,” *Osmanlı Araştırmaları*, IX, 1989, pp. 209-234.

Aydın, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVIII/21, TTK, Ankara 1997, pp. 71-125.

Aydın, Mahir, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul 1996.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara 1992.

Aydın, Mithat, *Balkanlar'da İsyân*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Aydın, Mithat, “Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Geşov Meselesi”, *Belleten*, 77/280, 2013, p. 1071- 1102.

Aydın, Mithat, “Bükreş’te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)”, *Journal of Modern Turkish History Studies*, XV/30 (2015-Spring), pp. 5-52

Aydın, Mithat, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, 2006, pp. 101-115.

Balcı, Tamer, “Ottoman Balkan Heritage and The Construction of Turkish National Identity”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (Journal of Ottoman Legacy Studies)*, 1/1, November 2014, pp. 60-70

Bayraktarova, Emine, *Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prensiği İlişkileri (1878-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul 2002

Bishku Michael B., “Turkish-Bulgarian Relations: From Conflict and Distrust to Cooperation”, *Mediterranean Quarterly*, 14/2, Spring 2003, pp. 77-94.

Borysova, Olga; Karpitsky, Nikolai, “Father Paisii Hilendarski’s Message About the Volga Ancestral Home of the Bulgarians as a Source of Formation of National Historical Consciousness”, *Journal of International Eastern European Studies*, 1/2, Winter, 2019, pp. 247-260.

Crampton, Richard J., *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007.

Çetin, Erol, *Bulgaristan Prensiği ve Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), İstanbul University, İstanbul 2003.

Davidova, Evguenia, “A Centre in the Periphery: Merchants during the Ottoman period in Modern Bulgarian Historiography (The 1890s - 1990s)” *Journal of European Economic History*, 31/3, 2002, pp. 663-685.

Eminov, Ali, “Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria”, *JEMIE*, 6/2, 2007, pp. 1-25.

Erol, Yasemin Zahide, “Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)”, *TAD*, 34/57, 2015, pp. 221-248.

Ersoy Hacısalihioğlu, Neriman, “Bulgaristan’da “Müstesna Vakıflar” ve 1909 Yılı Komisyon Kararları”, *Tarih Dergisi*, 46, İstanbul 2009, pp. 155-176.

Gazel, Ahmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Balkan Savaşı Yenilgisinin Siyasi Sorumluları”, *Balkan Tarihi*, 1, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, pp. 381-412.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, pp. 516-517.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957.

Gölen, Zafer, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna Hersek’in İlhakına Tepkiler”, *Toplumsal Tarih*, No. 60, 1998, pp. 9-16.

Gölen, Zafer, “Karadağ Devletinin Doğusunda Büyük Güçlerin Rolü (1850-1875)“, *Almanah*, 63-64, Podgorica 2014, pp. 171-187.

Gölen, Zafer, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek’te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar“, *Bellekten*, LXXIV/270, August 2010, pp. 421-475.

Güllü, Ramazan Erhan, “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17/1, 2018, pp. 350-361.

Hacısalıhoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.

Halaçoğlu, Yusuf, “Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 6, İstanbul 1992, pp. 396-399.

Harp Akademileri Komutanlığı, *Türk Bulgar İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul 1995.

Hotinli, Rauf Ahmet, “Bulgaristan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Vol. 2, Eskişehir 2001, pp. 301-303.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2003.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayınları, İstanbul 1992.

İnbaşı, Mehmet, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Bulgaristan’daki Yörük Yerleşmeleri”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir-Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp. 171-187.

Kara, Hidayet, “Sultan II. Abdulhamid Dönemi Balkanları Üzerine Bir Değerlendirme: Goltz Paşa’nın Balkan Meselesine Dair Görüşleri”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2, 2020, pp. 545-558.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Vol. V. and VIII, TTK, Ankara 1988.

Kayapınar, Ayşe, “Bulgaristan’da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Editörler: Zeynep İskefiyeli,

M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya Haziran 2013.

Kohn, Hans, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana 1953.

Korkmaz, Nuri, “Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu, Ortodoks Unsurları, Gelişimi ve Türklerin Ötekileştirilmesi”, *Gazi Akademik Bakış*, 20/20, 2017, pp. 69-82.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, ISIS Yayınları, İstanbul 1991.

Kurtcephe, İsrail “Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)”, *OTAM Dergisi*, 4, 1993, pp. 235-258.

Kuyucuklu, Nazif, “Bulgaristan (Bağımsızlık Dönemi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 6, İstanbul 1992, pp. 399-401.

Memişoğlu, Hüseyin, *Bulgaristan ve Bulgaristan Türk Azınlık Sorunu*, TTK, Ankara 1992.

Oye, David Schimmelpenninck van der, “Russo-Turkish War (1877–1878)”, *The Encyclopedia of War*, Ed. Gordon Martel, 2011, pp. 1-4.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli, II*, TTK, Ankara 2008.

Parmaksız- İğüs, Esmâ;Bolel Koç, Pınar, “Arşiv, Kadın, Kimlik: Mırsin Resim Heykel Müzesi Arşivinden Leyla Turgut Terekesi”, “*Women’s Memory: The Problem of Sources*” 20th Anniversary Symposium of the Women’s Library and Information Centre Foundation 17-19 April 2009, İstanbul 2009, pp. 147-151.

Petrovich, Michael Boro, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1958.

Rodoplu Yıldırım, Fatma, “Bulgar Milli Uyanışı Ve Bulgar Milliyetçiliğinin Özellikleri”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2020, pp. 85-104.

Saatçi, Meltem Begüm, “II. Meşrutiyet Öncesi Makedonya Sorununda “Bulgar” Rolü”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp. 115-127.

Sancaktar, Caner, “Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2/2, 2011, pp. 27-47.

Sarınay, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan’ın Bağımsızlığını Tanıması ve Türk-Bulgar İlişkilerinin Gelişmesi (1908-1914)”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir-Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp. 133-137.

Serbestoğlu, İbrahim, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti’nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

Serbestoğlu, İbrahim, “Balkan Devletlerindeki Müslümanların Tabiiyeti (1830-1930)”, *Mücadele, Şen Gittik & Yaslı Döndük*, Samsun 2011, pp. 129-134.

Seyfeli, Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2, 2011, pp. 157-190.

Şimşir, Bilal N., *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Tokay, Gül, “A Reassessment of the Macedonian Question, 1878–1908,” in Hakan Yavuz and Peter Sluglett (ed.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877–1978 and the Treaty of Berlin*, Utah University Press, Salt Lake City 2011, pp. 261–264.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, AFA Yayınları, İstanbul 1996.

Tokay, Ahsene Gul, “Macedonian Reforms and Muslim Opposition during Hamidian Era 1878-1908”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14/1, 2003, pp. 55-65.

Tokay, A. Gül, “Osmanlı-Bulgar İlişkileri (1878-1908)”, *Osmanlı*, Vol. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, pp. 319-328.

Turan, Ömer, “Bulgaristan’da Türklere ve Müslümanlara Yapılan Mezâlim”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, No. 1, 2006, pp. 89-101.

Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 1987.

Tzaneva, Elya, *Ethnosymbolism and the Dynamics of Identity*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

Ünal, Hasan, “Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution”, *Middle Eastern Studies*, 34/4, 1998, pp. 135–176.

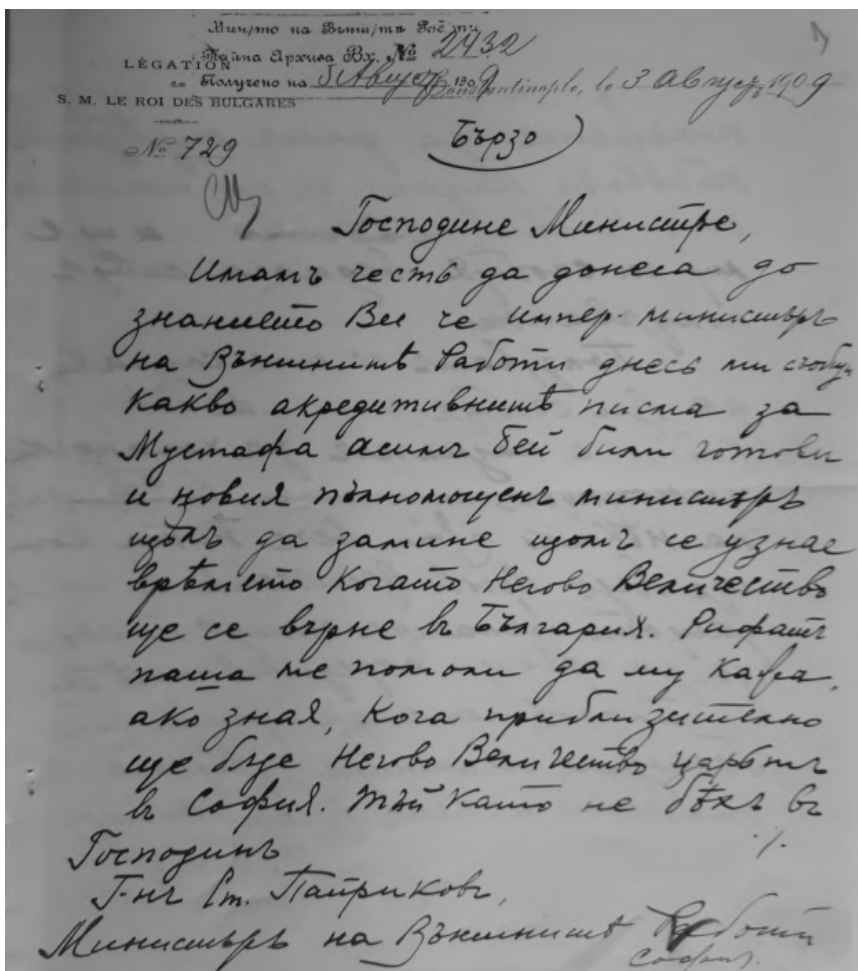
Üre, Pınar, “Immediate Effects of the 1877-1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria”, *History Studies, Journal of the University of Limerick History Society*, 13, 2012, pp.153-170.

Vatansaver, Erhan, *Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan’ın Bağımsızlığı (1841-1908)*, (Unpublished Ph.D. Thesis), Trakya University, Institute of Social Sciences Department of History, Edirne 2019.

Yakut, Kemal, Bayrak (Ferlibaş), Meral, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bulgaristan Müftülerinin Statüsü (1878-1929)”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı*, Mayıs 2005, pp. 335-346.

Yıldırım, Bülent, *Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890–1918)*, TTK, Ankara 2014.

Yıldız, İsmail, *Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Bulgaristan’daki Bağımsızlık Faaliyetleri (1878–1908)*, (Unpublished Master Thesis), Gazi University, Institute of Social Sciences Department of History, Ankara 2008.

Appendix 1: About Mustafa Asım Bey's credentials

Source: Bulgaria National Archive, fund 176K, archival reference book 14, archival unit 936, nu.2432.

Kitap Tanıtma:

TUBA YILDIZ, *Geleniğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzüler ve Mârûniler*, Vadi Yayınları, İstanbul 2020, 334 s. ISBN: 978-605-9114-13-4.

Türkiye’de tarih çalışmaları, Kıta Avrupası’nın tarih yazım anlayışıyla son yıllarda oldukça paralellik göstermektedir. Özellikle önemli şahsiyetler, olay ve olgular üzerine kurulu olan “büyük anlatı” yerine çevre, iklim, kent, sosyal, kültür ve etno-mezhep gibi alanlara odaklanan mikro tarih araştırmaları ön plana çıkmaktadır. Elbette Türkiye’de kitap yayıncılığında artan çeşitliliğin genelde sosyal bilimler ve özelde tarih alanındaki bu olumlu gelişmede katkısı büyüktür. Tuba Yıldız’ın 2018 yılında İstanbul Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı’nda yaptığı doktora tezine dayanan kitap, sözü edilen mikro tarih çalışmalarına bir örnektir. Kitap diğer bir yönüyle, sadece “kronolojik bir tarih” çalışması değil, aynı zamanda hukuk ve inanç sosyoloji gibi disiplinlerden faydalanan “tematik bir çalışma” niteliğindedir. Eser, modern dönem Osmanlı’nın Cebel-i Lübnan bölgesindeki Dürzî ve Mârûnilerin hukuk davalarına dayanarak bu iki kadim toplumun iç dinamiklerini, devlet-toplum ilişkisini ve uluslararası nüfuz mücadelelerini irdelemektedir. Kitabın öne çıkan ilk metodik özelliği Dürzî ve Mârûniler özelinde karşılaştırmalı bir anlatıma sahip olmasıdır. Bu yöntemle, bölgeye dair öne çıkan çalışma ise Maurus Reinkowski’ye aittir¹.

Kitap, giriş ve sonuç kısımlarının yanı sıra dört ana bölümden oluşmaktadır. Belli tarih aralığında öne çıkan olay veya uygulamalar temalaştırılarak oluşturulan bölümler, kronolojik olarak ilerlemektedir. Giriş bölümü, kitabın ana bölümlerinin sorunsallarına, kullanılan yöntem ve kaynaklara dair açıklamaları içermektedir. Ayrıca kullandığı kaynakları kategorize etmek gerekirse, Osmanlı Arşivi’nin yanı sıra yerel literatür ve arşivden yararlandığı görülmektedir. Bu bağlamda yazarın kaynak dili olarak Arapça’yı kullanabilmesi, nitelik açısından değerlidir. “Usul ve Kaynaklar” başlığında ise yazarın, Cebel-i Lübnan, Dürzî ve Mârûniler ile ilgili literatür tanıtımıyla yetindiği görülmektedir (s. 17-25). Bu kısımda literatür tanıtımından ziyade özgünlüğü konusunda yapılacak analitik bir literatür tartışması, çalışmanın literatürde nasıl bir boşluğu doldurduğunu göstermesi açısından katkı sağlayıcı olurdu. Birinci bölüm, modern dönem öncesinde coğrafya olarak Lübnan’a ve araştırmamanın iki öznesi olan Dürzî ve Mârûnilerin inançlarına, Osmanlı Devleti öncesi ve sonrası sosyo-politik durumlarına dair tarihsel bir arka planı içermektedir. Bu bölümde yazarın öne çıkardığı temalardan birincisi coğrafya ile inanç/mezhepler arasındaki ilişki-

1 Yıldız’dan farklı olarak Reinkowski, Cebel-i Lübnan ile Kuzey Arnavutluk/İşkodra bölgeleri arasındaki mukayeseli çalışmasıyla bilinmektedir. Detay için bk. Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat’ın Kelimeleri – 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, çev. Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

dir. Yıldız, Lübnan'ın etno-mezhepsel olarak oldukça heterojen bir yapıya sahip oluşunda bölgenin dağlık coğrafyasının belirleyici olduğunu vurguluyor. Ona göre, Lübnan “baskın dini ideolojiler”den kaçan mezhep gruplarının sığınma alanıydı. Özellikle bölgedeki dar patikalar ve sarp geçitler, grupların birbirine karışmasını engelleyip sosyo-kültürel dokularını korumalarını sağladı (s. 40-41). Bu bölümün ikinci teması ise mezhepsel yapı ile toprak sistemi arasındaki bağı ilişkindir. Üretim ilişkilerinin hala toprağa dayandığı klasik dönem Lübnan'ında toprak hakimiyeti ile “yerel elitler”in² otoritesi arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesi olan Mukâtaa sistemi³, Dürzî ve Mârûnîlerin gerek kendi iç ilişkilerinde gerek siyasi iktidarla ilişkilerinde birinci derecede belirleyiciydi. Diğer taraftan Emirlikler dönemi olarak tanımlanan bu aşamada Osmanlı Devleti, bölgede güçlü bir aktör olmaktan öte bölgeyi aracı kadrolarla yönetmeyi tercih etmek zorundaydı. Bu çerçevede yazar, mezhep esasına dayalı mukâtaacı ailelerin iktidar mücadeleleri ve hukuki pozisyonları toprak yönetimi üzerinden yürüdüğünü vurgulamaktadır (s. 63). Özellikle yerel liderlerin hukuk üzerindeki nüfuzlarını tartışmaya açan yazar, iktidar-adalet ilişkisinin mezhep temelli sorunları nasıl tetiklediğine açıklık getirmektedir (s. 76-87). Ancak bu bölümde yazar, kitabın genelinde koruduğu sade ve anlaşılır anlatıdan kısmen koparak cümlelerde yer yer “neşet eden”, “nesh etmiş”, “tevil”, “intisab etme”, “gaybet”, “şerîki” ve “zâhiri” gibi genel okuyucu kitlesinin yabancı kalabileceği kelimelere yer vermektedir. Bu durum anlatımı oldukça zorlaştırıyor (s. 45-46, 49). Yazar, bu kelimeleri tercih ettiyse de anlamlarını veya günümüz Türkçedeki karşılıklarını dipnot veya parantez içinde verebilirdi.

İkinci bölümde yazar, Dürzî ve Mârûnîlerin hukuk-siyaset arasındaki karmaşık ilişkiler yumağını onların adli birimlere yansıyan davaları üzerinden çözmeye çalışıyor. Davalardan ortaya çıkan sonuç, toplulukların kendi aralarındaki ve devlet ile topluluklar arasındaki ilişkinin koşullara göre göreceli olduğunu. Örneğin Hanefî yorumunun merkezde olduğu Osmanlı hukukunun, karar alım aşamalarında toplulukların inanç ve geleneklerinden doğan normları göz ardı etmediği gözlemleniyor. Dürzîlerde örneğin miras gibi “ahval-i şahsiye” davalarında mezhep inancına göre kızlar mirastan yararlanamazken Hanefî hukukunda ise kızlar mirastan pay alabilmekteydi. Ancak kadınların tercihini zaman zaman resmi hukuktan değil “geleneğin hukuku”ndan yana kullandıkları anlaşılmaktadır (s. 115). Mârûnîlerde ise davaların sonuçları üzerinde yerel iktidarla cemaat arasındaki ilişki ağı oldukça belirleyiciydi. Kilise, Emirler ve Fransa gibi güç odakları arasında Mârûnîlerin tercihlerini sosyo-ekonomik kaygılar belirlemekteydi. Örneğin Mârûnî Hazinler ailesi için kazanımlar söz konusu olduğunda İslam hukukunu Mârûnî hukukuna tercih ettikleri gö-

2 Osmanlı Devleti'nde taşrada merkez ile tebaa arasındaki otoriteleri veya güç odaklarını tanımlamak için bu kavramı Karen Barkey kullanmaktadır. Detay için bk. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar – Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi*, çev. Ebru Kılıç, Versus Yayınları, İstanbul 2011.

3 Mukâtaa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, “Mukâtaa” *İslam Ansiklopedisi*, C 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.128-132.

rılmaktadır (s. 144-145). Sonuç olarak bu bölümde yazar, mevzu siyasi, sosyal ve ekonomik kazanımlar olduğunda her iki topluluğun kimlik aidiyetlerinin silikleştiği mesajını dava örnekleri üzerinden net bir şekilde veriyor.

Üçüncü bölümde, artık Osmanlı Devleti'nin Lübnan'a Tanzimat parametreleriyle yaklaştığı ve merkezîyetçi bir devlet tasavvurunun temel politika olduğu "yeni düzen" arayışlarının bölgedeki karşılığı işlenmektedir. Osmanlı Devleti'nin Lübnan'da kurmak istediği "yeni düzen" ile "mevcut düzen" arasındaki gerilim ve İngiltere, Fransa gibi büyük güçlerin bölgede önemli bir aktöre dönüşmesi bu bölümün ana temalarıdır. Osmanlı Devleti, emirlikler yerine çift kaymakamlık sistemiyle Lübnan'ı ve dolayısıyla Mârûnî ve Dürzîleri yönetme kapasitesini artırmayı hedeflemekteydi. Ancak Osmanlı "yeni düzeni"ni dahi mevcut sosyal dokuyu göz önüne alarak inşa etmeye çalıştı. Dolayısıyla, çift kaymakamlığın sınırlarını Dürzî ve Mârûnî cemaatlerinin nüfus ve nüfuz sahaları belirliyordu. Yıldız, bu durumla "Cebel-i Lübnan tarihi, ilk kez resmi olarak mezhep temelli yönetimlere sahne oldu..." demektedir (s.192). Bu, diğer bir deyişle otoriteyle ilişkide mezhep kimliğinin kurumsallaşması anlamına gelmekteydi. Bu gelişme, Lübnan'ın sonraki yüzyıldaki siyasi karakterinde bir kilometre taşıdır. Yıldız, emirliklerin yerini dolduran Dürzî ve Mârûnî kaymakamlar döneminde yine dava örnekleri üzerinden eski otoritelerin gölgesini ayrıca vurguluyor. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Lübnan'daki düzen arayışında dış güçlerin müdahil oluşu, yeni bir süreç olarak öne çıkmaktadır. İngilizlerin Dürzîler, Fransızların ise Mârûnîler üzerinden bölgede nüfuz oluşturma girişimlerinin gündelik hayata ilişkin adli davalara dahi yansıdığı gözlemlenmektedir. Örneğin Fransa'ya ait olan bir ipek fabrikasında kavga eden biri Dürzî diğeri Mârûnî olan iki işçinin davası, diplomatik bir krize neden olabiliyordu (s. 229). Ancak böylesi detaylı bilgilere yer veren yazarın, Lübnan'ın siyasi geleceği üzerinde belirleyici olan bu durumu "yabancı müdahalesi" olarak tanımlamak yerine İngiltere ve Fransa'nın bu "müdahalelerini" 19. yüzyılın egemen kolonyal politikası etrafında kavramsallaştırması beklenirdi. Çünkü gerek misyonerler gibi sosyal örgütlenmeler gerek konsolosluklar ve elçilikler gibi siyasal kurumlarla dönemin Büyük Güçlerinin merkezinde, kolonyal/sömürgeci rekabet vardı. Dolayısıyla "kolonyalizm" ve "oryantalizm" gibi kavramlar ve onlara dair literatür, bu aşamada yazarın detay odaklı perspektifine büyük katkı sunabilirdi⁴.

Dördüncü bölümde ise, Cebel-i Lübnan'ın idari yapılanmasında yeniden düzenlemeye gidildiği 1861-1914 yılları arası mutasarrıflık dönemi ve bu dönüşümün adli/siyasi mercilerdeki yansımaları ele alınmaktadır. Osmanlı Arşiv Kataloğunda Lübnan'a dair belgeler, yazarın bu bölümdeki ana kaynağını oluşturuyor. Osmanlı'yı daha önce çift kaymakamlık yapılanmasına götüren koşullar ile mutasarrıflık sistemini tercih ettiren nedenler paraleldi: Devlet egemenliğinin muhafazası. Ancak, devleti böylesi bir idari yapılanmaya zorlayan

4 Bu kavramlara dair bk. Ania Loomba, *Kolonyalizm-Postkolonyalizm*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000; Edward W. Said, *Şarkiyatçılık – Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

koşullar oldukça bunalımlı bir süreci barındırmaktaydı. 1860 yılında Dürzî ve Mârûniler arasında binlerce kişinin ölümüne neden olan çatışma ve burada büyük güçlerin nüfuz devşirme girişimleri, Bâb-ı Âli'yi acil önlem planlarını uygulamaya zorladı. Öyle ki 1861 Mutasarrıflık Nizamnamesi Osmanlı ile İngiltere, Rusya, Fransa ve Avusturya'nın temsilcileri arasında imzalandı. Bu nizamname, diğer devletlerin Lübnan üzerindeki nüfuzlarının Osmanlı tarafından tanınmasının resmi bir belgesi niteliğindedir. Ayrıca yerel halkın temsil edileceği bir idare meclisi kuruldu. Ancak bu temsilcilerin kendi cemaatleri tarafından seçilmesini yazar, Lübnan özelinde bir gelişme olarak vurgulamaktadır (s.249). Bu süreçte de siyaset-hukuk, gelenek-modern arasındaki gerilim devam etmektedir. Özellikle cemaatler arasındaki davalarda uluslararası müdahalelere bağlı olarak Osmanlı merkezi yönetimin pragmatist yaklaşımı ön plana çıkmaktaydı. Örneğin Amerika'ya göç etmek isteyen Dürzîlerin davası yabancı kamuoyuna yansımadan önce Dürzîliği Müslümanlıktan ayrı bir cemaat olarak niteleyen Osmanlı'nın onları daha sonra "muhacirin-i İslam" olarak tanımladığı görülmektedir (s. 275-276). Benzer pragmatist yaklaşım cemaatlerde de vardı. Davalarında "gelenğin hukuku mu yoksa nizamnamenin hukuku mu?" uygulanacağı sorunsalı biraz da kazanımlara bağlı kalıyordu. Sonuç olarak yazar, Dürzî ile Mârûnilerin mahkeme davalarına dayanarak Osmanlı Lübnan'ındaki idari yapı, cemaatlerin hukuki statüleri ve uluslararası güçlerin pozisyonunun koşullar doğrultusunda dönüşüm geçirdiğini ve bu dönüşümlerde mevcut siyasi/ekonomik önceliklerin birinci derecede belirleyici olduğu mesajını vermektedir.

Son olarak, kitabın özellikle her bölümünde sonuç kısmının olması bölümlerdeki mesajın netleşmesi bağlamında faydalı olmuş. Yalnız özellikle bölgeye dair yerli ve yabancı literatür ile arşiv kaynakları gibi çeşitli yazılı materyal kullanan yazarın iki harita dışında görsel verilerden fazlaca yararlanmadığı görülüyor. Kitabın sonunda gerek Lübnan'a gerek Dürzî ve Mârûnîlere dair bir fotoğraf albümü veya ara sayfalarda yer yer fotoğraflar verilseydi, biz okuyucuların konuya dair görsel hafızasına kuşkusuz katkı sağlardı. Buna rağmen bu kitap, metot, kaynak ve sorunsalları itibarıyla genelde Osmanlı Lübnan'ının, özelde Dürzî ve Mârûnî cemaatlerinin tarihine dair ileriki çalışmalara değerli veriler ve sorunsallar sunmuştur.

Dr. Fasih Dinç
Ardahan Üniversitesi

ZEYNEPBOSTAN, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, 328 s., ISBN: 978-605-105-205-2

Kendisini daha önce Hâlid Ziyâeddin'in yazdığı *Musavver Mısır Hatıratı* (Çamhca Yayınları, 2017), kitabımı çağdaş Türk okuyucusuna kazandırmakla ya da Bosnalı Ali Ulvi Bey biyografisi ile tanıdığımız Zeynep Bostan, çok konuşulan ve önemli polemiklere konu olan bir alanda 2019'da savunduğu tezini kısa zamanda kitaplaştırarak yayınladı.

Kuruluşundan III. Selim'e ve "tek yönlü" ya da "ahidname dönemi" diye adlandırılabilir çok uzun bir zamanı içine alan birinci dönem, 1793'ten Tanzimat'a kadar uzanan daimi elçilik kurma tecrübesi, her bakımdan bir atılım dönemi olan ve özellikle Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması'nı da içine alan, Hariciye nazırımın adeta Sadrazamdan daha etkili olduğu Tanzimat sürecinden sonra, II. Abdülhamid dönemine denk gelen ve kendine özgü ve kitapta "kurumsallaşma", "çağdaşlaşma" ve "devamlılık" olarak nitelendirilen son döneme ayrılan ve zengin Osmanlı ve Fransız arşivlerinden beslenen bu kitap önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Dar anlamda uluslararası ilişkilerin bir aracı olarak Hariciye Nezaretinin kurulması, evrimi, merkez ve dış teşkilatıyla ilgili yasal düzenlemeler, personelin yetişmesi, diplomat kadrolarına tayin edilen kişilerde aranan nitelikler, hasılı dünyadaki değişimlere ayak uydurabilmek için gerekli donanımı sağlamak amacıyla devletin dışarıya yönelik örgütlenme tarihi hedefleniyor bu çalışmada.

Ayrıntılı tablo ve haritalarla desteklenen ve dört bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümü III. Selim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde yapılan reform girişimleriyle başlayan Osmanlı Devleti'nde hariciye bürokrasisinin geçirdiği büyük dönüşüm ve Avrupa diplomasisi ile entegrasyonu ele alıyor. XVII. yüzyılın son çeyreğinde alınan askeri yenilgilere çare olarak geleneksel ve ihtisaslaşmamış Reis'ül-küttâblık kurumu çerçevesinde örgütlenen Osmanlı diplomasisi Avrupa'daki emsal ülkelere göre, izah ve gerekçeleri ne olursa olsun üç asırlık bir gecikme ile işe koyuluyordu. Ancak tamamen hazırlıksız ve herhangi bir altyapıya dayanmayan, kadrosu olmayan bir girişimin uzun sürmesi de beklenemezdi. Nitekim ilk büyük kriz olan Yunan İsyanı bu ilk tecrübenin sonunu getirdi. Z. Bostan bu uzun süreci bu bölümde geniş bir giriş mahiyetinde tahlil etmektedir. Daimi elçiliklerin kurulma ihtiyacından, Tercüme odasının açılması, Hariciye Nezaretinin kurulması gibi konuların yanında, her aşamada olduğu gibi burada da, Avrupalıların çok eskiden beri kullandıkları konsolosluk kurumu unutulmadı. Osmanlı tüccar ve vatandaşını temsil etmek ve korumak, elçiliğin bulunmadığı bölgeler hakkında bilgi toplamak, devleti buralarda temsil etmek bu kurumun (şehbenderlik) temel görevidir. Türk dış siyaset tarihi üzerinde çalışanların üzerinde çok az eğildikleri bu kurumun bu kitapta gerekli yeri bulması isabetli olmuştur.

Berlin Antlaşması ile uluslararası daha büyük ve şiddetli siyasi, ekonomik ve kültürel rekabete sahne olan Osmanlı İmparatorluğu bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için güçlü bir hariciye teşkilatı kurmak zorundaydı. II. Abdülhamid bu teşkilatı biraz da XIV. Louis tarzında Yıldız Sarayı içinde eskisine kıyaslanamayacak şekilde güçlendirdiği Mabeyn etrafında kurdu. 1880'den itibaren dış politika konusunda padişahın tam etkili

olduğu ve karar alma süreçlerinde sadrazamlar ve hariciye bu Mabeyn'in direktiflerini uygulamakla görevli birer "sekreterlik" haline geldi. Otuz yılı aşkın bir zaman dilimi içinde Padişah ve saray birimleri diğer alanlarda olduğu gibi dış siyasette de temel referans haline geldi. Nizâm-ı Cedid'in bir devamı mahiyetinde ve kısa süreli I. Meşrutiyet'i askıya almakla sultan adeta tüm yetkileri üzerine almış oluyordu. Diplomasinin klasik görevlerinden olan ve Avrupa diplomatlarının çok eskiden beri uygulayageldikleri, devletler arasındaki ilişkileri, güç dengelerini, basını ve muhalif akımları izlemek Türk diplomasinin Tanzimat'la başlatmış olduğu faaliyetlerdir. II. Abdülhamid döneminde bu faaliyetler çok daha yoğun ve sistematik hale geldi. Hele Jön Türkleri ve Ermeni grupları izlemek, haklarında raporlar düzenlemek, gerekirse engellemek, sınır dışı ettirmek, ya da pazarlık yapıp onlara, para ve mansiplar vererek İstanbul'a göndermek diplomatların önemli mesaisini işgal eder oldu. Kitabın ikinci bölümde bu mekanizma ve devlet merkezinde kurulmuş hariciye idaresi inceleniyor.

Daha ilginç olan üçüncü ve dördüncü bölümler, belki şimdiye kadar üzerinde en az durulan konuları içeriyor. Bunlar, II. Abdülhamid döneminde dünya haritasında Osmanlı İmparatorluğu'nun temsili varlığı, dağılımı, etkisi, önem verdiği ya da vermek zorunda olduğu, hatta hiç göremediği kocaman dünya haritası, ya da gelişen siyasi şartlara ayak uydurma ve tüm bunları sağlamak için hazırlanmış ve tayin edilmiş teşkilat ve personel konularıdır.

Çok yeni tahlil ve bilgileri içeren bu bölümler geniş bir araştırmanın ürünü olduklarını her fırsatta gösteriyor. Siyasi görevlerin dışında, elçi ve konsoloslara ve onlara bağlı personel, askeri, ekonomi, maliye, endüstri, eğitim, kültür gibi birçok hassas ve uzmanlık gerektiren konularda araştırma, çetin müzakere ve haberleşme gibi ağır görevleri yükleniyordu. Bu çerçevede dikkate değer sayıda diplomatın hariciyeden değil de askeriyeden seçilmiş olması ilginçtir.

Bu kitapta bir başka ilginç taraf, Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'nden yeni ayrılmış ülkelerle kurulmuş olan diplomatik ilişkilerdir. Bu ülkelerin başkentlerinde kurulan elçilikler ve konsoloslukları bu kitap sayesinde orijinal bir şekilde izleme olanağını buluyoruz. Bu anlamda Bükreş, Belgrad ve Çetine'de kurulan elçilikler Berlin Antlaşması'nın kurduğu yeni Doğu Avrupa düzenine Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa zamanda nasıl ayak uydurduğunu gösteriyor. Ancak tam tersine, aynı imparatorluğun tüm Afrika'yı, Güney Amerika'yı ve daha da önemlisi -Tahran'ı ve Tokyo'da kurulması planlanan elçiliği saymazsak- Asya'yı "yok" saydığını da görmek mümkündür.

Sonuç olarak XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun dışarıda temsilinin en yeni ve son tablosunu Zeynep Bostan'ın bu yeni boyutlar ve araştırma alanları açıcı çalışmasıyla elde etmiş oluyoruz.

Prof. Dr. Faruk BİLİCİ

İZZET BAHAR¹, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi”*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2020, 324 s. ISBN: 979-625-7900-49-2

İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi” isimli bu eser “Çıkarların Uyuşması”, “İşgal Fransa’sında Türk Yahudileri”, “Diplomatlar” ve “Yahudi Mülteciler Meselesi” başlıklı dört ana bölüm, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir. Kitapta yirmiiç görsel yer almaktadır. Sonuç kısmı, harita, grafik, tablo ve ek bulunmamaktadır. Çalışma başlıca şu konuları kapsamaktadır: Nazi Almanya’sından gelen Yahudi akademisyenler ve hükümetin yaklaşımı, İkinci Dünya Savaşında Fransa’daki Türk Yahudilerine ne oldu?, İkinci Dünya Savaşında Fransa’daki gayrimuntazam Türk Yahudileri ve Ankara Amerikan Büyükelçisi Laurence Steinhardt’ın ilginç tutumu, İşgal Fransa’sında Türk diplomatları, Rodos Konsolosu Selahattin Ülkümen: 42 kişiyi mutlak ölümden kurtaran “Uluslararası Dürüst” Türk diplomatı, savaş yılları Viyana’sında sanat eserleri koleksiyoncusu gizemli bir Başkonsolos: Behçet Şefik Özdoğanlı, ABD Holokost Müzesi arşivinden bir tanık kaydı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin Yahudi mülteci meselesine yaklaşımı ve İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Türkiye ve Yahudi mülteciler meselesi.

Kitabın bölümlerinin önemli bir kısmını 2014-2018 yılları arasında kaleme alınan ve *Toplumsal Tarih* dergisinin değişik sayılarında yayınlanan makaleler teşkil etmektedir. Giriş bölümü ve makalelerin bazıları yazarın *Turkey and the Rescue of European Jews* kitabında işlenen konuların özet anlatımları niteliğindedir.

Geniş birinci ve ikinci el kaynak kullanılmasına rağmen, kitap pek çok yorum, değerlendirme, tahlil ve maddi vakıa hatasıyla maluldür. Ayrıca, bir takım eksiklikler de göze çarpmaktadır. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

İlk başta işaret edilmesi gereken yanlışlık Bahar’ın kitabının adında kullandığı “Yahudi meselesi” tabirine dairdir. Türk tarihinin hiçbir döneminde, Sırp, Yunan, Bulgar, Ermeni meselesi gibi, bir “Yahudi meselesi” mevcut olmamıştır. Yahudiler gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet dönemlerinde devlete daima sadık kalıp hiçbir isyan veya ayrılıkçı harekete kalkışmamışlardır. Türk Yahudileri yaşadıkları ülkenin iyi bir yurttaşı olmalarını öğütleyen ve Babil Talmud’unda yer alan “Krallığın kanunu [geçerli olan] kanundur” düsturuna

1 İzzet Bahar Orta Doğu Teknik Üniversitesinde lisans ve Boğaziçi Üniversitesinde lisansüstü eğitimini tamamlayarak 1977 yılında Yüksek Elektrik Mühendisi olarak mezun olmuştur. Uzun yıllar özel sektörde yönetici ve şirket ortağı olarak çalışmıştır. 2001’de yerleştiği Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD) Pittsburgh Üniversitesinde İlahiyat Araştırmaları Bölümüne devam ederek yüksek lisans diploması almıştır. Aynı üniversitede yaptığı doktora bitirme tezi İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Türkiye’nin Yahudi konusuna yaklaşımı hakkında olmuştur. Yüksek lisans tezi *Jewish Historiography on the Ottoman Empire and its Jewry from the Late Fifteenth Century to the Early Decades of the Twentieth Century* başlığıyla The Isis Press tarafından 2008’de, doktora tezi de *Turkey and the Rescue of European Jews* diye bazı ilavelerle Routledge tarafından 2015’te yayınlanmıştır. Bahar’ın çeşitli dergilerde çıkan Türkçe ve İngilizce makaleleri ve ABD, İspanya, İsrail ve Türkiye’de katıldığı konferanslarda sunduğu bildiriler vardır.

itaat etmişler ve bu nedenle devlet nezdinde en fazla güvene mazhar cemaat olarak kabul ve ilgi görmüşlerdir².

Yeni kurulan cumhuriyetçe “benimsenen milliyetçi politikaya göre Türkiye etnik kimliği Türk olanların ülkesiydi” (s. 37) ve “Türk kimliğinin temel tarifi gayrimüslimleri dışlıyordu” (s. 40) tezleri doğru değildir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesi etnisite ve inanca değil çağdaş milliyet kavramına dayanmaktadır. 20 Nisan 1924 tarihli Anayasanın 69, 75, 88 ve 92. maddeleri bu konudaki çerçeveyi açıkça çizmektedir. Madde 69: Türkler kanun nazarında müsavi ve bilastisna kanuna riayetle mükelleftirler. Her türlü zümre, sınıf, aile ve fert imtiyazları mülga ve memnudur. Madde 75: Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, adab-ı muaşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir. Madde 88: Türkiye ahalisi din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk itlak olunur. Türkiye’de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye’de mütetekkin bir ecnebi babanın sulbünden Türkiye’de doğup da memleket dahilinde ikamet ve sinn-i rüşde vusulünden resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanunu mucibince Türklüğü kabul eden herkes Türktür. Madde 92: Hukuk-u siyasiyeyi haiz her Türk ehliyet ve istihkakına göre devlet memuriyetlerinde istihdam olunmak hakkını haizdir³. Cumhuriyet yönetimi Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) temsil edilmelerine dikkat etmiştir. Örneğin, Yahudi olan Samuel Abrevaya Marmaralı 1935’ten itibaren toplam sekiz yıl Niğde milletvekilliği yapmıştır⁴. Avrupa’daki Yahudi yığınları yok edilirken ünlü Yahudi bilim adamı Avram Galante 1943’te Niğde’den milletvekili olmuştur⁵. Galante’den sonra Yahudi Salomon Adato 1946-1954’te İstanbul’dan TBMM’ye seçilmiştir⁶. Bu durumda, Bahar’ın görüşünün aksine, “Türkiye Türklerindir” (s. 38) ifadesini Türkiye Türk yurttaşlarınınındır şeklinde anlamak iktiza eder.

2 Jak Kamhi, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2013, s.404-405; Rifat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, Yeni Baskı, İstanbul 2014, s. 15; Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul 2004, s. 95-97; Stanford Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York University Press, New York 1991, s. 2-3, 270-271; idem, *Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945*, New York University Press, New York 1993, s. 1-3, 305.

3 *Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete*, Kanun No: 491, 24 Nisan 1924; *Düstur*, Tertip 3, Cilt 5, s. 576.

4 *Türk Parlamento Tarihi*, Beşinci Dönem 1935-1939, C 2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 600; Naim Güleriyüz, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., İstanbul 2012, s. 100-102 ve 132; Rifat Bali, *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki" Yahudi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 161-185; “First Jewish M. P. Elected”, *The Jewish Chronicle*, 22 February 1935, s. 16.

5 Güleriyüz, *age.*, s. 32-37.

6 *Türk Parlamento Tarihi*, Dokuzuncu Dönem 1950-1954, Cilt 7, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 496-497; Bali, *age.*, s. 59-108.

Yahudilerin Cumhuriyet döneminde “sayılarının azalmasını yeğleyen bir politikayla yüzleştikleri” (s. 50) beyanının gerçeklerle uyduğuna kabul etmek zordur. Gerek Türk hükümeti gerekse Türk kamuoyu Yahudi yurttaşlarının 1948-1950 yıllarındaki İsrail’e kitlevi göçlerine gönül rızası göstermeyip Türkiye’de kalmalarını dilemişlerdir⁷. Türkiye’den İsrail’e göç edenlerin bazılarının Türkiye’ye geri dönüşleri Türk kamuoyunca genelde olumlu karşılanmıştır⁸.

Kitabın 55-71. sayfalarında Nazi Almanya’sından 1933-1939 yılları arasında Türkiye’ye gelen Yahudi akademisyenlere kucak açıp yüksek öğretim kurumlarında geniş imkanlarla istihdam sağlayan Türk hükümetinin tutumunun insancıl olmaktan ziyade çıkara dayandığı ileri sürülmektedir. Türkiye’deki 1933 Üniversite Reformunun Yahudi asıllı Alman bilim adamlarının Alman üniversitelerinden atıldıkları bir döneme rastlaması Türk hükümeti ve Alman bilim insanları için aynı zamanda büyük bir şanstı. Keyfiyet hem Yahudi personelin hem Türkiye’nin yararına olmakla birlikte, yazar sözkonusu iddiasını savunurken o yıllarda aralarında ABD’nin de bulunduğu hiçbir ülkenin Adolf Hitler’in zulmünden kaçan Yahudi bilim insanlarını topraklarına kabul etmeye yanaşmadığı gerçeğini göz ardı etmektedir. ABD’de önde gelen üniversiteler ve eğitim hastaneleri, Nazi Almanya’sında olduğu gibi, Yahudilere iş vermiyorlardı. Başkan Franklin Delano Roosevelt Harvard’da çok fazla Yahudi olduğuna inanıyor ve bu üniversitenin mütevelli heyeti üyesi olarak Yahudilere kota uygulanmasını salık veriyordu⁹. Gerçekte, o dönemde antisemitizm ABD’de yaygın olup komplo teorilerine göre Yahudiler komünistti ve haddinden fazla siyasi ve ekonomik güce sahiptiler. Ayrıca, kamuoyu anketleri Amerikalıların üçte birinin antisemit görüşlere sahip olduklarını, bunun da hükümetlerin politikalarını etkilediğini ortaya koymaktaydı¹⁰.

Sayfa 76 dipnot 6’da başlanıp kitap boyunca tekrarlanan Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivinin araştırmacıların istifadesine kapalı olduğu iddiası dayanıksızdır. Türkiye’de bulunan önemli dijital arşivlerinden biri de Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşividir¹¹. 1919-1958 yılları arasında Danimarka, Norveç, İzlanda, İsveç, Finlandiya, Letonya, Litvanya, Estonya, Çin, Polonya ve Almanya’ya dair toplam 105.000 sayfa uzunluğunda 32.444 adet belge Devlet Arşiv Başkanlığı Belge Tarama Sistemi (BETSİS) üzerinden araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Anılan belgelere ait katalog bilgilerine <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

7 Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, Yeni Baskı, İstanbul 2009, s. 129-190; “Turkey Studies Recognition”, *The New York Times*, 9 February 1949, s. 16.

8 “10 Percent of Turkish Immigrants Returned to Their Country of Origin: What is the Story of the Returnees?”, A Letter from Istanbul, *Hador*, 16 March 1953, s. 1.

9 Stuart Roth, “The Politics of Turkey during the Holocaust”, *Journal of the Oxford Centre for the Study of Law and Public Policy*, Vol.1/No.1 (2015), s. 94 fn46 and 117; Arnold Reisman, “German Jewish Intellectuals’ Diaspora in Turkey: 1933-55”, *The Historian*, Vol. 69/No. 3 (Fall 2007), s. 456.

10 Roth, agm., s. 94 fn46 and 117.

11 Taha Niyazi Karaca, *Tarihçi: Geçmiş Kurgulamak, Kuram-Tasarım, İnşa*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 370-371.

adresinden, katalog ile birlikte belge görüntülerine ise Ankara ve İstanbul'da bulunan Devlet Arşivleri Başkanlığı araştırma salonlarından erişilebilmektedir. Bu çalışmayı müteakip diğer ülke ve dönemleri muhtevi belge gruplarının BETSİS üzerinden araştırmacıların hizmetine sunulması planlanmaktadır¹².

İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve "Yahudi Meselesi"'nin belirgin bir zaafı da İstanbul'daki Türkiye Yahudi Hahambaşılığı Arşivinden yararlanılmamış olmasıdır. Bahar'ın Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivinin kapalı olduğunu defaatla iddia etmesine mukabil, İstanbul'daki Yahudi Hahambaşılığı Arşivinin araştırmacıların istifadesine açık olmadığı gerçeğini dile getirmemesini anlamak mümkün değildir. Hahambaşılık Arşivinin kapalı olduğu, diğer tarihçiler meyanında, Türk Yahudileri yakın dönem tarihçisi ve *İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve "Yahudi Meselesi"*'nin yayıncısı Rıfat Bali tarafından da belirtilmektedir¹³. Bali, "günümüzde Türk Yahudileri üzerinde araştırma yapmaya başlayan herhangi bir kişinin aklına ilk gelen fikir Türkiye Hahambaşılığı arşivlerinden yararlanmaktır. Ancak Türkiye Hahambaşılığında mevcut arşivler araştırmacılara açık olmadığı gibi sadece çok yakın tarihi kapsamaktadır" demektedir¹⁴. Uzmanlar, Türk Yahudi cemaatinin tarihinin bu Arşivdeki yüzbinlerce belge araştırılıp, incelenip gün ışığına çıkartılmadıkça gerçek anlamda yazılamayacağını ifade etmektedirler. Tarihçilerin Hahambaşılık Arşivinde çalışmak için şimdiye kadar buldukları bütün başvuruların reddedildiği bilinmektedir. Bali, "kendilerine başvuru Türkiye Hahambaşılığı yetkilileri ve cemaat yöneticileri müteaddit kereler cemaat arşivlerinin mevcut olmadığını beyan ettiler" diye yazmaktadır¹⁵. Çeşitli kişilerce devamlı sorulan suallere rağmen, Hahambaşılık Arşivinin ne zaman açılacağına dair bir emare yoktur. Buradaki belge ve kayıtların kimlerden saklandığını kestirmek zordur. Kapalı halinin makul olmadığı ve ciddi tarihçilerin mesaisini güçleştirdiği meydandadır. Hahambaşılığın evrakını gizlemesi için hiçbir meşru sebep bulunmamaktadır. Bu evrakın muhteviyatının açıklanmasının Türk Yahudi cemaatinin güvenliğini tehlikeye düşürmeyeceği düşünülebilir.

Bahar'ın araştırmasındaki ciddi bir kaynak eksikliği de Türk Yahudi cemaati içinde İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşayan Sami Kohen, Naim Güteryüz ve diğer kişilerin sözlü tanıklıklarına başvurmamasıdır. Anılan dönemde Türk Yahudileri ve Türkiye üzerinden yapılan Yahudi göçleri konularına sayfalarında yer veren *The New York Times*, *The Washington Post*, *The Christian Science Monitor*, *Chicago Daily Tribune*, *Boston Daily Globe* ve *The Baltimore Sun* gibi Amerikan gazeteleri ile *The Jewish Chronicle* ve *Jewish Telegraphic Agency* gibi Yahudi yayın organlarının kullanılmaması da ayrıca yadırgatıcıdır.

12 <https://diad.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligimiz-diplomatik-arsiv.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2021).

13 Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Devlet'in Örnek Yurttaşları (1950-2003)*, Kitapevi, İstanbul 2009, s. xxi.

14 Rıfat Bali, *Toplu Makaleler I Tarihin Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 468.

15 Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, Yeni Basım, İstanbul 2017, s. 28.

“Dışişleri Bakanlığı belgelerinin incelenmesi İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk hükümetinin Alman işgali altındaki Batı Avrupa’da yaşayan Türk Yahudilerinin özel bir koruma arzusu ve çabası içinde olmadıklarını gösteriyor” (s. 99) cümlesi kesinlikle yanlış olup konu üzerinde müteakip altı paragrafta genişçe durulacaktır. Bir kere, Bahar’ın kendisinin Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivinde araştırma yaptığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Adı geçenin, başkalarının kitaplarında bulunan bazı Türk diplomatik arşiv belgelerini önyargıları doğrultusunda ters yüz edip yorumlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Gerçekte, Dışişleri Bakanlığı Arşivi Nazi işgali altında yaşayan Türk uyruklu Yahudiler lehinde müdahalelerde bulunmak için mevkiilerini kullanan Türk diplomatik temsilcilerinden söz eden yüzlerce belgeyle doludur. Türk diplomatları İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk uyruklu Yahudilere yardım etmek için birkaç şekilde hareket etmişlerdir. İlk önce, Yahudiler Konsolosluklara yeniden kaydedilerek Türk yurttaşlıkları güncelleştirilmiş ve Nazi ve Vichy zulmünden korunmaları gerektiğinde mahalli makamlara Türk uyruklu oldukları bildirilmiştir. Bu görüldüğü kadar kolay olmamıştır. İkinci Dünya Savaşının başlarında Fransa’da yaklaşık 20.000 Türk Yahudisi yaşıyor; bir o kadar sayıda olanı da diğer Avrupa ülkelerinde ikamet ediyordu. Bu insanlardan bazıları Fransa’nın daha iyi imkanlar vaat ettiği düşüncesiyle Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye’yi terk etmişlerdi. 1940 itibarıyla, pek çok Türk Yahudisi Fransız Yahudileriyle evlenip Fransız yurttaşı doğan çocuk ve torun sahibi olmuş; kendileri de Fransız uyruğuna geçmişti. Bazıları da Türk yurttaşlıklarını korumuş ve her beş yılda bir Türk Konsolosluklarındaki kayıtlarını yenilemişlerdir. Bazıları ise bu işi ihmal edip yurttaşlıklarını kaybetmişlerdi. 23 Mayıs 1928 tarihli ve 1312 sayılı Türk Yurttaşlık Kanunu ahkamı Konsolosluklara kayıtlarını yaptırmayan yurtdışında mukim Türklerin yurttaşlıktan iskat edileceklerine amirdi. Bu durum Fransa’daki Türk Yahudilerinin çoğu için önem taşımadığı benziyordu; zira Fransız Yahudisi olmak Türk Yahudisi olmaktan çok daha avantajlı gözüküyordu. Ancak Nazilerin Yahudilere zulmetmeye başlaması ve Türk diplomatlarının Türk Yahudilerini Yahudi aleyhtarı kanunlardan muaf tutmak için müdahaleye başlamalarından sonra Türk yurttaşlıklarını kaybedenler birdenbire Türk yurttaşı olmanın Fransız yurttaşı olmaktan daha yeğ olduğunu düşünmeye koyulmuşlardır. Büyük sayıda insan Türk yurttaşlığını yeniden kazanmak için başvuruda bulunmuş; her başvuru için Ankara’ya sormak gerekmiştir. Türk Yahudileri Türk belgelerini ibraz edene kadar gittikçe artan zulme maruz kalmışlardır. Vichy makamları bazen Nazilerden daha haşin davranmışlardır¹⁶.

Türk diplomatları bazen kendileri belge sağlamışlardır. Angarya veya toplama kamplarına gönderilme tehlikesiyle yakinen yüz yüze kalan veya evlerinden, apartmanlarından ve işyerlerinden atılmakla tehdit edilen Türk Yahudilerine Türk nüfus cüzdanları verilmiştir. Diğer bir çare olarak, belgeleri Ankara’da düzenlenmekte olanlara Türk yurttaşları sayılmaları için belge tedarik edilmiştir. Türk diplomatları zaman zaman toplama kamplarına

16 Bk. Bilal Şimşir, *Türk Yahudileri Avrupa Irkçılığına Karşı Türkiye’nin Mücadelesi Belgeler (1942-1944)*, 2 Cilt, Bilgi Yayınevi, Ankara 2010.

gitmişler ve pasaport ve sair belgeler vererek Türk Yahudilerinin Yahudi aleyhtarı kanunlardan muaf tutulmaları için Alman ve Vichy makamları nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmuşlardır¹⁷. Bu yüzdendir ki 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesinin İkinci Dünya Savaşı kısmında Türkiye'nin 1939-1945 yılları arasında dünyayı kasıp kavuran ve milyonlarca insanın hayatına mal olan savaşta tarafsız kaldığı, bu süre zarfında Türk diplomatlarının olağanüstü çabalar harcıyarak görev yaptıkları Nazi işgali altındaki ülkelerde yaşayan çok sayıda Türk Yahudisini Nazi zulmünden ve ölüm kamplarından kurtarmayı başardıkları vurgulanmaktadır.

Türk Musevileri 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi'ye göre, "Türkiye'nin Avrupa'daki bu Nazi zulmüne dayanamayan değerli konsolos ve büyükelçileri, kimi zaman diplomasinin sınırlarını zorlayarak yurttaşlarını esir kamplarından kurtarmak için çırpınıyorlardı. Kimi zaman tehlike altındaki Musevileri Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gibi göstererek Türkiye'ye ulaşmalarını sağlıyor, kimi zaman da başka ülke vatandaşı olan Musevilere Türkiye Cumhuriyeti pasaportu vererek Almanların elinden kurtarıyorlardı. Özellikle, Fransa ve Rodos'ta Türk diplomatların yaptıkları, yıllar sonra efsane gibi anlatılacaktı¹⁸." Nitekim, Birleşmiş Milletlerin New York'taki merkezinde "Visas for Life: The Righteous Diplomats Project" başlığıyla 3 Nisan 2000'de açılan ve yaklaşık bir ay süren sergide Holokost'ta Yahudilerin hayatlarını kurtardıkları için onurlandırılan diplomatlar arasında Rodos Konsolosu Selahattin Ülkümen, Marsilya Muavin Konsolosu Necdet Kent ve Paris Muavin Konsolosu Namık Yolga da yer almışlardır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin işbirliğiyle düzenlenen serginin programına American Jewish Committee (AJC), Anti-Defamation League (ADL), Committee for Righteous Deeds of Temple Shalom for the Arts, History Channel, Jewish Joint Distribution Committee, Jewish National Fund (JNF), World Jewish Congress (WJC), Simon Wiesenthal Center-Museum of Tolerance, Survivors of the Shoah Visual History Foundation ve Yad Vashem gibi önde gelen Yahudi kuruluşları katılmışlardır¹⁹.

Serginin açılış gününde Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan adına Genel Sekreter Dış İlişkiler Yardımcısı Gillian Sorenson ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri adına Yüksek Komiserliğin New York Bürosu Direktörü Bacre Waly Ndiaye yaptıkları konuşmalarda diğer onurlandırılan diplomatlarla birlikte Ülkümen, Kent ve Yolga hakkında da sitayişkar beyanlarda bulunmuşlardır. Takdir konuşmaları yapanlar arasında Holokost mağduru ve Nobel Barış Ödülü sahibi Elie Wiesel, New York Belediye Başkanı Rudolph Giuliani, İsrail'in Birleşmiş Milletler nezdindeki Daimi Temsilcisi Yehuda Lancry,

17 *Ibid.*

18 Kamhi, *age.*, s. 75.

19 "Note to Correspondents. Visas for Life: The Righteous Diplomats Exhibit", United Nations Press Release, New York, 4 April 2000, pp.1-3.; Edith Lederer, "Holocaust-Era Heros Are Honored", Associated Press, 4 April 2000, p. 3; Lisa McGinley, "Show Honors Officials Who Defied Nazis", *The New York Times*, 18 June 2000, Section 14 CN, s. 21.

Portekiz eski Cumhurbaşkanı'nın eşi Maria Jesus Barroso Soares, WJC Başkam Israel Singer, JNF Başkam Ron Lauder, Yad Vashem Yönetim Kurulu Başkanı Avner Shalev, AJC İcra Direktörü David Harris, ADL İcra Direktörü Abraham Foxman, Simon Wiesenthal Center-Museum'un Yardımcı Yöneticisi Haham Abraham Cooper, Committe for Righteous Deeds of Temple Shalom for the Arts'tan Haham David Baron ve Visas for Life: The Righteous Diplomats Project'in Direktörü Eric Saul da yer almıştır²⁰.

Stanford Shaw, "Turks and Jews", in Sinan Kunalalp, ed. *Studies in Ottoman and Turkish History: Life with the Ottomans* (İstanbul: The Isis Press, 2000) ve Arnold Reisman, *Shoah, Turkey, the US and UK* (Charleston, SC: BookSurge Publishing, 2009) künyeli eserlerde yer alan Türk, Fransız, İngiliz ve Amerikan arşiv belgeleri de Bahar'ın kitabının 99. sayfasındaki iddiasının aksini kanıtlamaktadır. Her iki eserin de yazarın kaynakçasında bulunmaması calı sualdir. Arnold Reisman, *An Ambassador and a Mensch: The Story of a Turkish Diplomat in Vichy France* (Lexington, KY: CreateSpace Publishers, 2010)'da da Yad Vashem'in resmi nüfus verileri kullanılarak Türk kökleri olmayan bir Fransız Yahudisinin Türk kökleri olan bir Fransız Yahudisinden 3,7 misli daha fazla Hitler'in fırınlarında can verme akıbetine uğradığı tespit edilmiştir. Bu durum Fransa'daki Türk diplomatlarının müdahalelerinden kaynaklanmıştır²¹. Dolayısıyla, Holokost üzerine birçok değerli araştırmannın yazarı Michael Marrus'un "Nazi işgali altındaki ülkelerde yaşayan Yahudi yurttaşları sınır dışı edilmekle tehdit edildiklerinde Türkler bunlara karşı yükümlülük duymuşlardır" demesi boşuna değildir²². İkinci Dünya Savaşı ve Holokost uzmanı Henry Feingold daha güçlü ifadeler kullanarak "Türkiye Fransa'da yaşayan Türk Yahudilerini [Auschwitz'e] sevkten kurtarmış ve onların sarı yıldız rozeti takmaları mecburiyetini protesto etmiştir" demiştir²³. Fransız Nazi avcısı avukat ve bilgin Serge Klarsfeld'in sağladığı bilgilere göre, Fransa'daki 20.300 Türk Yahudisinden Auschwitz'de ölenlerin sayısı 1659'dur. Bu rakam diğer Avrupa ülkelerindeki Yahudi ölüm yüzdesinden çok daha küçüktür²⁴. Amerikalı tarih profesörü Wayne Bowen Fransa'da çoğu Türk yurttaşlığını kaybetmiş 2.000'in üzerinde Türk Yahudisinin Türk diplomatlarının müdahalesi sonucu hayatlarını kurtardıklarını yazmaktadır²⁵.

Daha ötesi, 1942-1944 yıllarında ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi kendisi de bir Yahudi olan Laurence Reinhardt'ın Vaşington'daki Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlar Türk

20 *Ibid.*

21 <https://historynewsnetwork.org/articles/126955>

22 Michael Marrus, *The Holocaust in History*, Lester and Orpen Denny Publishers, Toronto 1987, p.178.

23 Henry Feingold, *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 1995, s. 91.

24 Gil Hofman, "Not Chickening Out in Turkey", *The Jerusalem Post*, 9 December 2011, s.17.

25 Wayne Bowen, "Turkey and the Second World War: Non-Belligerent But Not Neutral", Hasan Celal Güzel, Cem Oğuz, Osman Karatay, eds., *The Turks*, Yeni Türkiye Publications, Ankara 2014, s. 175.

hükûmetinin Fransa'da bulunan Türk Yahudilerinin Nazi zulmünden kurtarılması için elinden geleni her şeyi yaptığını göstermektedir. Bu cümleden olarak Türkiye'nin Vichy hükûmeti nezdindeki Büyükelçisi Şevki Berker'in yaptığı teşebbüsler sonucunda elliüç kişilik bir Yahudi kaflesi Fransa'dan hareketle demiryoluyla Milano, Viyana, Niş ve Belgrad üzerinden 16 Şubat 1944'te İstanbul'a varmıştır²⁶. Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu 10 Ocak 1944'te Büyükelçi Reinhardt'a hükûmetinin yurtdışında tehlikede olan Türk Yahudilerinin korunması için mümkün olan her adımın atılacağını ve Türk yurttaşlarına yapılması istenilen muamelenin Türk yurttaşlığını kanıtlayabilecek herkes için talep edileceğini söylemiştir. Menemencioglu 26 Ocak günü Büyükelçi Reinhardt'a hükûmetinin Fransa'daki Türk Yahudilerinin korunması için azami çabayı göstereceğine dair güvence vermiştir²⁷. Menemencioglu 16 Mayıs'ta Büyükelçi Reinhardt'a Vichy'deki Türkiye Büyükelçisine birçok kere verilen özel talimatlarda Yahudilerin korunması için elinden gelen her şeyi yapmasını söylediğini ve Fransa'dan gelen çok sayıda Türk uyruklu Yahudinin Vichy'deki Türkiye Büyükelçisinin çabalarının hiç olmazsa kısmen başarılı olduğunu ifade ettiklerini bildirmiştir²⁸. Büyükelçi Steinhardt Fransa'daki Türk Yahudilerinin korunması hakkında Türkiye Başbakanı Şükrü Saracoğlu, Dışişleri Bakanı Menemencioglu, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın, Genel Sekreter Yardımcısı Feridun Cemal Erkin, Konsolosluk Dairesi Genel Müdürü Kemal Aziz Payman ve diğer Bakanlık üst düzey yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Türk hükûmetinin bu konudaki tutumunun, birçok kaçınılmaz güçlüklerle rağmen, her alanda işbirliğinde bulunma arzu ve çabasından kaynaklandığı intibamı elde ettiğini belirtmiştir²⁹.

1942-1945 yıllarında Paris'te Başkonsolos olan Fikret Şefik Özdoğan'ın "tutum ve çabalarının birçok Türk Yahudisinin hayatta kalabilmesinde rolü olduğunu, buna karşılık hak ettiği ilgi ve övgüyü almadığı" (s.152) görüşünün ikinci kısmına katılmak mümkün değildir. Türk Yahudileri Kudüs'teki Yad Vashem'den (Soykırım Şehitleri ve Kahramanlarını Anma İdaresi), Selahattin Ülkümen'e ilaveten, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudileri kurtaran diğer bazı Türk diplomatlarının da "Uluslararası Dürüst Adam" olarak tanınmalarını istemişlerdir. Avrupa'da Nazi işgali altındaki ülkelerde görev yapan bu diplomatlar kişisel inisiyatiflerini kullanarak hayatlarını riske atıp Yahudilere yardımcı olmuşlardır. Onların bu hareketleri katı bir tarafsızlık politikası izleyen İsviçre'nin diplomatlarından farklı olmuştur. Yad Vashem sözkonusu diplomatların anısına 13 Mayıs 1996'da Kudüs'te Har Hazikaron'da bir levha dikmiştir. Törene katılanların arasında Türkiye'nin Tel Aviv'deki Büyükelçisi Barlas Özener, Yad Vashem'in Yönetim Kurulu Başkanı Avner Shalev, Türk

26 Library of Congress, Washington DC, Manuscript Division, Laurence Reinhardt Papers, Box 45: Report on Evacuation of Jews from Europe, 20 February 1944, 1-4.

27 *Ibid*, 9.

28 United States National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, 840.48 Refugees/6025. Laurence Steinhardt (Ankara) to Secretary of State. Turkish Jews in France, 16 May 1944.

29 Steinhardt Papers, Box 45, 13.

Musevileri 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi ve bu vakfın küratörü Harry Ojalvo da bulunmuştur. Levhada adı yazılı olanlardan biri de Fikret Şefik Özdoğanlı'dır³⁰. Merkezi New York'ta bulunan Uluslararası Raoul Wallenberg Vakfı da İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudileri kurtaran Türk diplomatları arasında Fikret Şefik Özdoğanlı'nın adını saymaktadır³¹. Keza, İstanbul'daki 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesinde İkinci Dünya Savaşı ve Türk Diplomatları başlığı altındaki panodaki Şeref Tablosunda sıralananlara Fikret Şefik Özdoğanlı da dahildir.

Kitabın son sayfasının son cümlesindeki "1938 yılının ikinci yarısından 1944 sonlarına kadar Türkiye üzerinden transit geçebilen yaklaşık 12.000 Yahudi mülteci" ibaresindeki rakam gerçeği olmaktan uzaktır. Nitekim yazar bu iddiasını kanıtlayabilecek hiçbir dipnot, kaynak ve referans verememektedir. Türk hükûmetinin İkinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli Yahudi ve Amerikalı kurtarma kuruluşlarına İstanbul'da büro açıp faaliyette bulunma izni vermesinden sonra Türkiye'nin coğrafi konumu Yahudilerin Filistin'e geçmeleri için çok elverişli imkan sağlamıştır. Avrupa'da sınırların kapalı olmasına rağmen, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Macaristan, Polonya ve hatta Hollanda'dan yola çıkan Yahudi mülteciler gemi ve trenle veya yaya Türkiye'ye ulaşabilmişlerdir. O yıllarda Filistin'e Yahudi göçü Türkiye üzerinden yapılıyordu. Yasal veya yasadışı bütün mülteci kafileleri Türkiye'den geçiyordu. Türkiye köprü ülkeydi. Mülteciler gerek karadan gerek denizden mutlaka Türkiye köprüsünü kullanıyorlardı. Buradan geçmeden Filistin'e gidilemiyordu. Zira, başka bir yol bulunmuyordu. Türkiye savaş yıllarında Nazi işgali altındaki ülkelerden kaçan Yahudiler için emin bir geçiş koridoru teşkil etmiştir³².

Paul Levine ve Rıfat Bali en az 16.000 Yahudinin Türkiye yoluyla Holokost'tan kaçtıklarını ve bazı tahminlerin bu rakamın çok üzerinde olduğunu yazmaktadırlar³³. Henry Feingold bu rakamı 30.000 olarak vermektedir³⁴. Türk Yahudileri tarihi üzerinde geniş araştırmalar yapan Esther Benbassa ve Aron Rodrigue 37.000 Avrupalı Yahudinin 1934-1944 arasında Türkiye'yi transit mahalli olarak kullanarak Filistin'e göç ettiklerini belirtmektedirler³⁵. Stanford Shaw ise savaş yıllarında 16.474 "resmi" Yahudi mültecinin Türkiye üzerinden geçtiğini ifade etmektedir. Adı geçen, buna ilaveten de yaklaşık 75.000 Yahudinin yasadışı

30 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karakusunlar, Ankara, Dosya: İsrail-1996. 13 Mayıs 1996'da Yad Vashem'de Yapılan Tören. Barlas Özener (Tel Aviv)'den Dışişleri Bakanlığına Telgraf, 13 Mayıs 1996.

31 <https://www.raoulwallenberg.net/?en/saviours/diplomats/turkish-diplomats-honored-new.2742.htm>

32 Jerome Chanes, *Antisemitism: A Reference Handbook*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA 2004, p.204.

33 Paul Levine, "On-lookers", in Peter Hayes and John Roth, eds., *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*, Oxford University Press, Oxford and New York 2010, p.161; Bali, *Toplu Makaleler I*, p.146.

34 Henry Feingold, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 1970, s. 287.

35 Esther Benbassa and Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community 14th-20th Centuries*, University of California Press, Berkeley, CA 2000.

yollarla Türkiye'ye giriş yaptığını; bunların çoğunun yasal veya yasadışı şekilde deniz veya Suriye üzerinden Filistin'e gittiklerini eklemektedir³⁶. İngiliz hükûmeti 1939-1942 yıllarında Filistin'i Yahudilere yasaklamış olmasaydı, mültecilerin sayısı çok artardı.

Metinde çok sayıda ad, unvan, yer ve tarih hatalarına rastlanmaktadır. Örneğin, Selahattin Ülkümen 1943-1944'te Rodos'ta Başkonsolos olmayıp Konsolostu (s. 52); Hans Kroll 1936-1943'te Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinde Genel Sekreter değil Birinci Sınıf Müsteşar olarak görev yapmıştır (s. 103); Vichy hükûmeti nezdindeki Türkiye Büyükelçisi Şevki Berker görevine Aralık 1943'te değil 28 Eylül 1943'te başlamıştır (s. 144); 1943'teki Berlin Büyükelçiliği Katibi Fikret Belbaz'ın doğrusu Berlin Büyükelçiliği Başkatibi Fikret Belbez'dir (s. 154); Selahattin Ülkümen'in oğlunun adı sadece Mehmet olmayıp Mehmet Ufuk'tur (s. 183); Selahattin Ülkümen'in eşi Mihrinisa çocukları Mehmet Ufuk'un doğumundan sonra meydana gelen komplikasyonlar sonucu değil kalp sektesinden ölmüştür (s. 183); Selahattin Ülkümen Tahran'daki RCD Teşkilatı Genel Sekreter Yardımcılığından değil Ankara'daki merkez görevinden yaş haddi nedeniyle emekli olmuştur (s. 184); Selahattin Ülkümen'in anıları ilk defa *Güneş* gazetesinde 30 Nisan-30 Mayıs 1989 tarihlerinde bir ay değil 30 Nisan-6 Mayıs 1989 arasında bir hafta süreyle çıkmıştır (s. 178); Selahattin Ülkümen'in müdahalesiyle kırkiki Yahudinin Rodos'taki Alman karargahından enterne edilmiş topluluktan çıkarılıp serbest bırakılmasının tarihi 20 Haziran 1944 değil 20 Temmuz 1944'tür (s. 188); Selahattin Ülkümen'in eşi Mihrinisa 28 Haziran 1945'te değil 28 Temmuz 1945'te ölmüştür (s. 191); Viyana Başkonsolosu Behçet Şefik Özdoğancı'nın bu şehirdeki görevi Temmuz 1943'te değil 6 Eylül 1943'te sona ermiştir (s. 205); Vasfi Menteş Bern'de 3 Ağustos 1936-20 Ekim 1943'de değil 19 Ağustos-19 Ekim 1942'de Büyükelçilik yapmıştır (s. 212 n21); 6 Eylül 1943'te Viyana'dan ayrılan Başkonsolos Behçet Şefik Özdoğancı'nın 13 Temmuz 1943'te Ankara'da Dışişleri Bakanlığının protokol işlerinden sorumlu dairenin genel müdür yardımcısı olarak işe başlaması mümkün değildir (s. 217); Behçet Şefik Özdoğancı ve kardeşi Fikret Şefik Özdoğancı 1947'de değil bir yıl sonra 8 Temmuz 1948 tarihli ve 5250 sayılı Dışişleri Bakanlığının Yeniden Teşkilandırılması Kanununun 4. maddesi uyarınca re'sen emekliye sevk edilmişlerdir (s. 234 ve 236); İkinci Dünya Savaşı yıllarında Paris'te Ahmet Nesip Tulgay diye bir konsolos bulunmamaktaydı (s. 246); Türk Boğazlarından geçişi düzenleyen 1938 Montreux Antlaşması değil 20 Temmuz 1936 tarihli Montreux Sözleşmesidir (s. 259).

Metnin birçok sayfasında adı geçenlerden Laurence Steinhardt, Feridun Cemal Erkin ve İlder Türkmen gibi önde gelen şahsiyetlerin indekste yer almamaları kitabın ayrı bir kusurudur.

Holokost bazı tarihçilerce, sanki boşlukta vuku bulmuş gibi, kendi başına bir mesele olarak ele alınıp incelenmeye çalışılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı ortamı ise daha ziyade arka planda tutulmaktadır. İki olayı birbirinden ayırmak mümkün değildir; zira savaş Holokost'u tetiklemiş ve "Yahudi meselesinin nihai çözüm"ü ancak bu şartlarda uygulamaya

36 Shaw, *Turkey and the Holocaust*, s. 266.

konabilmiştir. Yaklaşık altmış milyon kişinin öldüğü İkinci Dünya Savaşı insanlık tarihinin o güne kadar gördüğü en büyük tahribattır. Ölenlerin altı milyon kadarı Yahudidir³⁷. Türkiye bu savaşa methaldar olmadığı için Türkiye’de yaşayan Yahudilerin hiçbirinin parmağı kanamamıştır.

İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi” İkinci Dünya Savaşı yıllarında tarafsızlık statülerine dayanarak Yahudileri koruyan ve kurtaran Türk diplomatlarının bu çabalarına gölge düşürmeyi, izlediği hayırhah tarafsızlık politikasıyla savaşa sürüklenmeyi Alman işgali altına düşmemeyi başararak 85.000 nüfuslu Türk Yahudi cemaatinin can güvenliğini sağlayan Türk hükümetinin cansiperane faaliyetlerini dolaylı yollarla kötülemeyi ve Türk diplomatları ile Türk hükümetinin 1939-1945 dönemindeki tutum ve davranışlarını takdirle karşılayanların beyanlarını küçümsemeyi amaçlamaktadır. Kitabın bu haliyle Türk bilim camiası ve kamuoyunun büyük kesiminde yoğun tepkilere yol açacağı muhakkaktır. Bununla birlikte, konu hakkında araştırma yapanların yazarın çalışmasında ileri sürdüğü iddiaları göz önünde tutması gerekecektir.

Yücel GÜÇLÜ

37 Holokost ile İkinci Dünya Savaşının birbiriyle ayrılmaz şekilde bağlı olduğu hakkında bk. Arno Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The “Final Solution” in History*, Pantheon Books, New York 1988; Christopher Fettweis, “War as Catalyst: Moving World War II to the Center of Holocaust Scholarship”, *Journal of Genocide Research*, Vol.5/No. 2 (June 2003), s. 225.

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Dipnot Örnekleri

Kitaplar İçin:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *age.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makaleler İçin:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, C III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atıflarda:

Uzunçarşılı, *agm.*, s. 101.

Yazarın birden fazla makalesi olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea" s. 101.

(Ansiklopedi maddeleri ve Kitap bölümlerinde Makaleler için yukarıda belirtilen atıf usul örnekleri geçerlidir.)

- **Kaynaklar**: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynaklar İçin Örnekler**Kitaplar İçin:**

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri İçin:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütealea", *Belleten*, C III/ S. 9 [veya III/9] (1939), s. 99-106.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, s. 251-310.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/200

e-posta: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agl.*, (*ibid.*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples on the Footnotes

For Books:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:
İnalçık, *ibid.*, p. 123

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:
İnalçık, *Classical Age*, p.123.

For Articles:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

For the next references:
Uzunçarşılı, *ibid.*, p. 101.

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:
Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", p. 101.

(For referring the encyclopedia and book chapters, the aforementioned reference format shall be used.)

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples on the Bibliography

For Books:

İnalcık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

For Articles:

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, pp. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, pp. 251-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in widely spoken European languages, abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:

Page

KOÇAK, ÖZDEMİR - BAYTAK, İSMAİL - ESEN, ÖMÜR: Crescent-Shaped Loom Weights of the 2nd Millenium BC Found in the East of Büyük Menderes (Meander) River Basin (With a Group of Pyramidal Weights)..... 713

ÖZGÜL, OKTAY: Rock Pictures of Artvin Arılı (Demirkapı) Plateau..... 781

DOĞAN, NAGİHAN: The Conduct of War as a Rivalry or Cooperation Field Between Khulafā and ‘Ulāma (2nd-3rd/8th-9th Centuries)..... 819

ULUSKAN, MURAT: Artists from Tabriz Registered in Ehl-i Hiref Salary Books (1526-1566) 849

KIRIMLI, HAKAN: Material Remains of the Geray Dynasty on the Territories of the Former Ottoman Empire 889

KURT, BURCU: The Ottoman State Between Urban Space and Environment: Preserving the Drinking Water of Istanbul 933

ERASLAN, CEZMİ: On the Similarity of Colonialist Policies Implemented Against the Ottoman Empire and the Far East: The Bargains Over Korea After the Shimonoseki Agreement 967

URHAN, VAHİT CEMİL: The Circassian Migration and Settlement in Kosovo (1864-1865) 991

ERASLAN, ZEKİ: Council of State in Transition Process to Republican Turkey 1025

TEMİZER, ABİDİN: The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey 1073

Book Review:

DİNÇ, FASİH: T u b a Y ı l d ı z, *Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzüler ve Mârûnîler* 1105

BİLİCİ, FARUK: Z e y n e p B o s t a n, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*..... 1109

GÜÇLÜ, YÜCEL: İ z z e t B a h a r, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve "Yahudi Meselesi"* 1111

Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish)..... 1123

Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English)..... 1127

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 85

Issue: 304

December 2021

ANKARA - 2021